

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

10958

319960192

COBISS •

Ervin Dolenc

god in ravnateljstvo
kulturni boj

Slovenska kulturna
politika v Kraljevini SHS
1918-1929

Potrpežljivim in strpnim staršem

Ervin Dolenc, rojen 1960, je osnovno šolo obiskoval v Seno-
žečah in Divači, gimnazijo v Postojni. Na Filozofski fakulteti Univer-
ze v Ljubljani je leta 1985 diplomiral in 1992 doktoriral. Od 1986 je
zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer se
ukvarja s kulturno zgodovino.

ERVIN DOLENC

KULTURNI BOJ

Slovenska kulturna politika
v
Kraljevini SHS 1918–1929

CANKARJEVA ZALOŽBA

10958

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

5 -03-1996 / 192

930.85(497.12)“1918/1929”

DOLENC, Ervin

Kuturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929 / Ervin Dolenc.
– V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1996

ISBN 86-361-0984-1
56274688

PREDGOVOR

Pričujoče delo skuša osvetliti ključna institucionalna vprašanja slovenske kulture, to je izobraževanja, znanosti in umetnosti, ob prehodu iz nemškega kulturnega vpliva v prvo jugoslovansko državo. Kraljevina SHS je bila tudi prva slovenska narodna država. Pri prikazu velikih organizacijskih in s tem tudi vsebinskih sprememb v prvem desetletju nove državne skupnosti, je bilo potrebno, tako pri ustanovah, kot pri strankarski kulturni politiki, seči v desetletja pred prvo svetovno vojno, marsikje pa so se obravnavani procesi nadaljevali še v trideseta leta in dlje.

Prvo poglavje opisuje velike organizacijske spremembe, ki jim je botroval prehod v narodno državo, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Primerjava z dediščino iz avstrijskega obdobja dokazuje velik pomen ustanovitve prve Jugoslavije za neoviran razvoj in izpopolnitev slovenskih kulturnih dejavnosti. Poglavje sestavljajo posamezne manjše zgodbe, od pomanjkljivo pravno utemeljenega prisvajanja nemških ustanov, prek slovenizacije šol, političnih ovir pri ustanavljanju univerze, do novih povezovanj s hrvaškimi in srbskimi sorodnimi združenji, ki so se večkrat končala tudi z razočaranjem in razdružitvijo.

Osrednje poglavje o kulturni politiki je napisano kronološko. Uvodoma sega vse do začetka ločitve duhov med staroslovenci in mladoslovenci v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja ter predstavlja glavne značilnosti kulturnega boja med katolicizmom in liberalizmom do prve svetovne vojne. Nova državna skupnost je v stari spor

prinesla nova razmerja in dodatne vsebine. Medtem, ko je imel pred vojno spor pretežno ideološko naravo, se je v jugoslovanski državi začel manifestirati bolj politično. Vidovdanska ustava iz leta 1921 je na račun razlike med izrinjanjem vere v zasebnost na eni strani in rekatolizacijo slovenske družbe na drugi, postavila v ospredje boj za dosledno uresničevanje ustave ali za njeno revizijo. Centralistična državna ureditev, ki jo je uzakonila s preglasovanjem sprejeta ustava, je predpostavljala tudi pospešeno kulturno poenotenje Jugoslovanov in manjšanje politične moči katoliške cerkve v slovenskem delu države. Boj za revizijo ustave pa je predvideval »narodni sporazum« med Srbi, Hrvati in Slovenci, federalno državno ureditev, ohranitev slovenske jezikovno-kulturne posebnosti v novi skupnosti in s tem absolutno oblast Slovenske ljudske stranke v Sloveniji. Za temi pragmatičnimi političnimi cilji pa je ves čas trdno določala politična razmerja in strankarske povezave stara razdvojenost Slovencev, ki jo je predstavljal kulturni boj. Najočitnejše je ta prihajal do izraza prav v kulturni politiki, kjer v prizadevanjih za vpliv na osnovno in srednje šolstvo, torej na vzgojo in izobraževanje, ni bilo popuščanja. Dvajseta leta v nasprotju s predhodnim in sledečim desetletjem sicer predstavljajo razmeroma strpen čas, ko je bilo sodelovanje v najrazličnejših strokovnih in interesnih združenjih mogoče in ko se je vse bolj oblikovala civilna družba. V dvajsetih letih so se slovenski izobraženci oziroma »kulturni delavci« hitro osvobajali politične angažiranosti, ki je bila značilna za slovensko narodno gibanje v avstrijskih časih, in ki jim jo je vsiljeval ideološki radikalizem kriznih tridesetih let.

Tretje poglavje s pregledom najpomembnejših strankarskih kulturnih organizacij podrobneje osvetljuje način in kakovost organizacijskega delovanja posameznih političnih strank in skupin, njihove kulturno-politične koncepte in množičnost, ki so jo s svojim delom uspeli pridobi-

biti. Slovensko katoliško gibanje si je s pravočasno in trdno povezano, hierarhično organizacijo uspelo zagotoviti dolgoročni kulturni vpliv in politično podporo večjega dela Slovencev. Kulturne organizacije so večkrat predstavljale tudi nadomestilo za legalno ali pa uspešno politično delovanje, kot se je to npr. dogajalo pri komunistih, pri socialistih in pri krščanskih socialistih. Dvajseta leta gotovo predstavljajo nekakšen mobilizacijski višek v organiziranosti Slovencev, saj verjetno ni bilo nikdar, z izjemo izrednih vojnih razmer, tako veliko ljudi na novo pritegnjenih v kakršnekoli organizacije, kot v tem času razmeroma liberalne parlamentarne demokracije in navdušenja nad prvo narodno osvoboditvijo.

Knjiga je predelana in dopolnjena doktorska disertacija, ki sem jo na Filozofski fakulteti v Ljubljani zagovarjal v jeseni 1992. Za njeno polno podobo sem dolžan zahvalo kolegom in prijateljem, ki so jo skozi dolge ure najrazličnejših pogovorov sooblikovali, Inštitutu za novejšo zgodovino, ki mi je pisanje omogočil, posebej prijaznemu osebju inštitutove knjižnice ter nenazadnje Cankarjevi založbi in Ministrstvu za znanost in tehnologijo, ki sta omogočila natis.

I.

**SLOVENIZACIJA
IN
IZPOPOLNITEV KULTURNIH
DEJAVNOSTI**

POMEN PREHODA V NACIONALNO DRŽAVO

Kljub temu, da je o nekaterih stanovskih, strokovnih in interesnih organizacijah več napisano v naslednjih poglavjih, naj mi bo dovoljeno, da zaradi večje preglednosti in izostritve pomena prelomnice, ki jo za oblikovanje slovenske civilne družbe pomeni ustanovitev prve nacionalne države leta 1918, na kratko prikažem prestrukturiranje in organizacijsko vrenje tistega časa.

Slovenska kultura je bila v mnogočem razvita že pred prvo svetovno vojno. Pomembnejšim ustanovam iz časa slovenske narodne prebuje (Družba sv. Mohorja, Slovenska matica, Dramatično društvo, Glasbena matica, Društvo slovenskih pisateljev) so se pridružila znanstvena, strokovna in umetniška društva zlasti v zadnjih desetletjih Avstro-Ogrske: 1889 društvo Pravniki, 1894 Zveza slovenskih pevskih društev in Društvo za krščansko umetnost, 1899 Slovensko umetniško društvo, 1903 Zgodovinsko društvo v Mariboru, 1890 se je sloveniziralo tudi starejše Muzejsko društvo za Kranjsko. Vsa ta znanstvena in strokovna društva so izdajala svoje strokovne revije in zbornike, ki so počasi razvijali slovensko kulturo in ji pridobivali aktualno evropsko raven. Po ločitvi duhov in ustanovitvi slovenskih političnih strank so si slednje prizadevale pritegniti tudi intelektualno zahtevnejše bralce. Zlasti katoliška stran je pri vseh kulturnih dejavnostih vztrajala na konfesionalni podlagi in je ob starejši umetnostni reviji Ljubljanski zvon (1881–1941) začela izdajati še svojo Dom in svet (1888–1944), kot anti-pod Slovenski matici pa je ustanovila tudi svoje znanstveno društvo, Leonovo družbo (1896), ki je najprej izdajala Katoliški obzornik (1897–1906), potem pa znanstveno revijo Čas (1907–1942). Liberalci so bili z Vedo (1911–1915) pri tem manj uspešni, vendar moramo upoštevati, da je njihov vpliv prevladoval v oblikujočih se posameznih slo-

venskih znanstvenih disciplinah in njihovih strokovnih glasilih: Letopis Matice Slovenske (1866) oz. njen Zbornik znanstvenih in poučnih spisov (1900), Popotnik (1880), Slovenski pravnik (1881), Izvestje Muzejskega društva za Kranjsko (1891), Časopis za zgodovino in narodopisje (1904)... Ob prelomnici stoletja je pobudo prevzela mlajša generacija izobražencev, ki se je, nezadovoljna z okorelo politično bipolarnostjo slovenske družbe, zbližala s socialno-demokratskimi krogi in izdajala Naše zapiske (1902–1922).¹

Kljub temu pomeni vstop v novo narodno državo leta 1918 za slovensko kulturo pomembno prelomnico. Temeljni pogoj za samostojni kulturni razvoj je bil dosežen s slovenizacijo šolstva. Zlasti srednje šole so bile pod Avstrijo večinoma nemške ali kvečjemu dvojezične. Najpomembnejša pridobitev za razmah in ureditev slovenske znanosti, katere nosilci so bili prej razkropljeni po različnih ustanovah avstroogrske monarhije, je bila vsekakor ustanovitev univerze v Ljubljani leta 1919. Kot je desetletje kasneje zapisal eden njenih profesorjev: »Ni dvoma, da bi bila znanstvena literarna produkcija sama po sebi narasla, ko smo vstopili v narodno državo: s tem so nastale nove potrebe in odpadle marsikatere ovire iz prejšnjih časov. Prav tako gotovo pa je tudi, da ni bilo brez univerze mogoče gojiti znanstva v velikem stilu.«²

Edine javne znanstvene ustanove pred prvo svetovno vojno na Slovenskem so bili muzeji, ki so vključevali tudi galerijsko in arhivsko dejavnost. Deželni muzej za Kranjsko so takoj po prevratu preimenovali v Narodni muzej v Ljubljani, dejansko pa ni dobil prave nacionalne funkcije, ker je pokrajinske dolžnosti muzeja za bivšo Štajersko v okviru nove države prevzel bivši mestni mu-

¹ Arhiv Slovenije (naprej AS), fond Kartoteka društev; Zgodovina Slovencev (naprej ZS), Ljubljana 1979, str. 522–526, 548–557; Enciklopedija Slovenije, posamezna društva; Janko Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi, Bibliografski pregled od 1797–1936, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937.

² Dr. Franc Lukman, Slovenska znanstvena literatura, v Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 633.

zej v Mariboru, muzeja v Celju in na Ptuj pa sta obdržala krajevno, bolj pedagoško kot znanstveno funkcijo. Slovenizacijo edinega Deželnega muzeja, ki je ostal v novi državi, je že pred vojno izvedel ravnatelj dr. Josip Mantuani (1909–1924). Ustanovitev Etnografskega muzeja leta 1923 Narodnega muzeja prostorsko ni razbremenila, saj je do danes ostal v istih prostorih. To je naredil šele Mestni muzej v Ljubljani leta 1937. Prav tako pomanjkanja razstavnih prostorov ni rešila osamosvojitve Prirodoslovnega muzeja leta 1944, temveč šele osamosvojitve in preselitve Državnega arhiva Slovenije naslednje leto. Deželni konservatorski urad za Kranjsko iz leta 1913 so leta 1919 razširili v urad za spomeniško varstvo za Slovenijo in je tako začel opravljati šele v novi državi svojo sve-tovalno in nadzorno funkcijo.³

Za znanstvene oziroma strokovne knjižnice je bila pomembna predvsem ustanovitev univerze. Knjižnicam s predvojno tradicijo, Državni študijski knjižnici v Ljubljani, Študijski knjižnici v Mariboru, semeniški in knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani ter raznim samostanskim in knjižnicam strokovnih znanstvenih društev, je univerza prinesla še dve fakultetni in 39 knjižnic raznih univerzitetnih seminarjev in inštitutov. Po prvi vojni so se razmahnile predvsem male splošne knjižnice različnih kulturnih in izobraževalnih društev, najbolj v okviru katoliške Prosvetne zveze (leta 1938 skupno 426 knjižnic) in liberalne Zveze kulturnih društev (207).⁴

³ Franjo Baš, *Muzeji, galerije, arhivi in spomeniško varstvo v Sloveniji 1918–1938*, Spominski zbornik Slovenije, str. 314–318; Jože Kastelic, *Josip Mantuani – ravnatelj Deželnega muzeja*, Mantuanijev zbornik, Ljubljana 1994, str. 75–85; o pomenu prehoda v nacionalno državo za arheologijo glej Božidar Slapšak in Predrag Novaković, *Archeology Tradition in Slovenia – Is There National Archeology Without Nationalism?*, *Archeology and Nationalism in Europe*, Southampton University Press (v tisku).

⁴ Več o tem glej France Kidrič, *Biblioteški problem in univerza, Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929, str. 423–439; Cene Kranjc, *Naše tiskarstvo v letih 1918–1938*, Spominski zbornik Slovenije, str. 155–160.

Osnovnošolski učitelji so se organizirali v skupno društvo že leta 1888 v Zavezi avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. Zavezi se je po ločitvi duhov zoperstavila katoliška Slomškova zveza leta 1900. Po prevratu je bilo junija 1919 v Beogradu ustanovljeno Udruženje jugoslovanskih učitelja (UJU), ki se mu je liberalna »Zaveza...« priključila avgusta naslednje leto, Slomškova zveza pa šele po depolitizaciji obeh društev leta 1926. Leta 1906 v Ljubljani ustanovljeno Društvo slovenskih profesorjev, ki ni bilo politično razdeljeno, se je leta 1920 pridružilo Društvu jugoslovanskih profesorjev in postalo le njegova sekcija. Udruženje visokošolskih učiteljev v Ljubljani je bilo ustanovljeno leta 1921 in je bilo vključeno v enotno jugoslovansko društvo šele deset let pozneje.⁵

Na pobudo češko-poljske Zveze slovanskih novinarjev so se slovenski novinarji organizirali leta 1905 v Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev, ker pa nameravana združitev s Pisateljskim podpornim društvom ni uspela, so se štiri leta kasneje osamosvojili kot Društvo slovenskih časnikarjev. Vanj se niso vključili katoliški novinarji. Skupno društvo vseh slovenskih novinarjev, ki je opravljalo tudi sindikalne dejavnosti, so ustanovili šele po formalni razpustitvi prvega društva, leta 1919 kot Društvo jugoslovanskih novinarjev. To pa se je ob ustanovitvi marca 1921 kot ljubljanska sekcija priključilo Jugoslovenskemu novinarskemu udruženju, kamor so pristopila tudi društva novinarjev iz Zagreba, Beograda in Sarajeva.⁶

Društvo slovenskih pisateljev iz leta 1872 je kmalu zamrlo, tako je slovenske pesnike in pisatelje od leta 1885 do 1915 združevalo Pisateljsko podporno društvo, ki se je ob koncu vojne tudi formalno samo razpustilo. Spomladi 1920 ga je nadomestilo Društvo slovenskih leposlovcev, ki

⁵ AS, Društvena pravila 5906; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 205; Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovenih 1918–1929, Ljubljana 1958.

⁶ Rasto Pustoslemšek, Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev; Tone Gmajner, Organizacija novinarjev v Sloveniji od 1919 do 1937, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937.

se je tri leta kasneje preimenovalo v Društvo slovenskih književnikov. Besedni umetniki se zaradi jezika in stare tradicije niso združevali na vsedržavni ravni.⁷

Slovensko gledališče je bilo po zaslugi Slovenskega gledališkega konzorcija obujeno že mesec dni pred koncem vojne, po prevratu pa je dobilo še stavbo bivšega nemškega gledališča v Ljubljani. Druga slovenska dramska društva so do leta 1923 prevzela tudi mestna gledališča v Mariboru, Celju in na Ptuju. Ljubljansko in mariborsko gledališče sta bili kmalu podržavljeni, kar pa ni rešilo njune nenehne denarne krize. Slovenski gledališki igralci so se kot sekcija priključili Združenju gledaliških igralcev SHS že nekaj mesecev po ustanovitvi, v jeseni leta 1919. Ljubljanski sekciji se je leta 1921 pridružila tudi mariborska sekcija.⁸

Slovenska glasba (šolstvo in poustvarjanje) se je ob prehodu v Kraljevino SHS rešila nemške Filharmonične družbe v Ljubljani. Pridobila je precej njenega premoženja, med drugim stavbo na Kongresnem trgu. Po neuspelem poskusu leta 1908 so Slovenci leta 1919 dobili svojo filharmonijo, leto kasneje pa še glasbeni konservatorij. Ta je bil podržavljen v letih 1926 in 1927.⁹

Slovensko slikarstvo je že z impresionizmom doseglo evropsko raven, medtem ko sta slovensko kiparstvo in arhitektura šele z združitvijo Jugoslovanov začela zbirati svoje raztresene umetniške sile doma. Za ohranjanje

⁷ AS, Društvena pravila 9129.

⁸ Več o tem France Koblar, Narodno gledališče, v Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928; Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980; Kongres jugoslovanskih gledaliških umetnikov v Beogradu, Slovenski narod (naprej SN), 20. VIII. 1919; Združenje gledaliških igralcev SHS, SN, 28. XII. 1919; glej tudi Pavel Rasberger, Moji spomini, Knjižnica Mestnega gledališča, Ljubljana 1965, str. 153 in 162.

⁹ Več o tem Stanko Vurnik, Slovensko glasbeno življenje izza prevrata, v Slovenci v desetletju 1918–1928; Cvetko Budkovič, Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I., Ljubljana 1992; isti, Sto let pevskega zbora Glasbena Matica 1891–1991, Ljubljana 1991; Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987; Primož Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988.

slovenskega likovnega spomina je leta 1918 začelo skrbeti društvo Narodna galerija.¹⁰

Kaj pomeni leto 1918 za slovenski tisk in založništvo? Samo v dveh desetletjih po prvi svetovni vojni je v Sloveniji začelo izhajati 740 novih časnikov in časopisov, medtem ko je v 122 letih od začetka izhajanja Vodnikovih Lublanskih novic do konca leta 1918 začelo izhajati 419 časnikov. Zelo veliko jih je hitro tudi prenehalo izhajati. Leta 1919 je izhajalo 87 različnih časopisov, dvajset let pozneje 245, med njimi samo 49 še izpred prve vojne. V desetih letih pred prvo vojno je izšlo povprečno 14 novih časopisov na leto, v dveh desetletjih po njej pa povprečno 37 novih periodičnih publikacij na leto.¹¹

Po prvi svetovni vojni so starejši slovenski založniki, zlasti Lavoslav Schwentner, ki je založil večino del slovenske Moderne, vse bolj ostajali v ozadju. Že sredi vojne je pobudo prevzemalo več novih založb: liberalna Tiskovna zadruga, kjer je Ivan Prijatelj uveljavil sistematično izdajanje zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev in kjer so načrtno izhajali Župančičevi prevodi Shakespeara. Hkrati s Tiskovno zadrugo je v katoliškem taboru zaživela Nova založba, ki je v konkurenco ideološko ozkemu programu stare Katoliške bukvarne, v novi državi Jugoslovanske knjigarne, izdala zbrane spise Ivana Cankarja, Dragotina Ketteja in nekaj zanimivih pesniških prvencev v 30. letih. Po vojni je začelo delati še več manjših zasebnih založb, med katerimi so nekatere kmalu zamrle.

Boljši časi so nastopili tik preden je Jugoslavijo dosegla svetovna gospodarska kriza. Stari popularni Mohorjevi družbi se je leta 1926 pridružila liberalna Vodnikova družba, tri leta kasneje pa še marksistična Cankarjeva družba. Z izbranim programom se je konec 20. let spet prebudila Slovenska matica. Ustanovitev in delo Modre

¹⁰ France Stele, Slovenska likovna umetnost po vojni, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 283–290.

¹¹ Dr. Janko Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi, bibliografski pregled od 1797–1936, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937; Cene Kranjc, Naše tiskarstvo v letih 1918–1938, Spominski zbornik Slovenije, str. 235–238.

ptice pa je z dobrim prevodnim in kasneje tudi resnim slovenskim programom spodbudilo ustanovitev založbe Hram in Akademске založbe ter preusmeritev Jugoslovanske knjigarne v zalaganje boljših del. Sicer zasebna Akademška založba se je z izdajanjem znanstvenih publikacij, strokovnih priročnikov ipd. uvrstila v številne priprave za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti, ki je s publiciranjem del začela šele leta 1939.

V obdobju med obema svetovnjima vojnama je bilo v slovenskem delu Jugoslavije – brez periodičnega tiska – izdanih okrog 15.000 različnih publikacij; od tega kar okrog 2000 izvirnih leposlovnih del ali povprečno 90 na leto. Leta 1930 je število slovenskega leposlovja prvič preseglo mejo 100 naslovov in to založniško raven v 30. letih redno vzdrževalo; višek je to število, nekoliko absurdno, doseglo prav v času največje gospodarske krize leta 1934 s 142 izdanimi naslovi slovenskega leposlovja, medtem ko je bilo izdanih največ prevedenih del leta 1931 z 81 naslovi.¹²

Pri vseh umetnostnih in znanstvenih zvrsteh zaznamo poleg vsebinskih sprememb – pa naj bo to globoka eksistencialna pretresenost po vojni, zaostritev in sprememba idejnih pogledov ali drugačen državni oziroma narodnostni in civilizacijski okvir – tudi velike organizacijske premike, ki so bistveno vplivali na pogoje ustvarjanja. Lahko bi ugotovitev Franca Ksaverja Lukmana za slovensko znanstveno ustvarjanje razširili na skoraj vsako duhovno ustvarjalno panogo posebej in za njim ponovili, da so s prevratom nastale nove potrebe in odpadle marsikatero ovire iz prejšnjih časov. Zlasti veliko navdušenje po uspeli narodni samoodločbi pa je pospešilo pravo brstenje slovenskega kulturniškega organiziranja predvsem po zasebni pobudi (društva), pri pomembnejših inštitucijah pa tudi na državni ravni.

¹² Dušan Moravec, *Novi tokovi v slovenskem založništvu*, Ljubljana 1994; Melita Pivec-Steale, *Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919–1938*, Spominski zbornik Slovenije.

Na znanstvenem področju smo v letih po prevratu poleg univerze dobili še Umetnostnozgodovinsko društvo, Bogoslovno akademijo, Etnografski inštitut oziroma muzej, Znanstveno društvo za humanistične vede (vsa 1921) in Geografsko društvo (1925).¹³ Zlasti Slovenska matica in Znanstveno društvo za humanistične vede sta si prizadevala za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti, ki je bila uresničena šele konec 30. let.

¹³ F. K. Lukman, n. d.; Arhiv Slovenije (AS), Društvena pravila, št. 9139, 9136.

OŽIVITEV

Med prvo svetovno vojno je kulturni utrip na Slovenskem skoraj povsem zamrl. Večina slovenskih kulturnih dejavnosti pred vojno je imela tudi politično naravo, saj so bili slovenski kulturni krogi že od začetkov narodnega gibanja tudi politično angažirani. Nosilec narodnega gibanja in uveljavljanja v habsburški monarhiji, ki je poleg tega začela vojno s svojim podanikom sorodno, južnoslovansko Srbijo, je bil politično sumljiv in potencialno nevaren dejavnik. Nenazadnje je bila večina moške populacije že v prvem letu vojne poklicana med vojake, kar je v še pretežno patriarhalni družbi pomenilo tudi večino družbeno aktivnega prebivalstva.

Politično vprašljive kulturne dejavnosti Slovencev so se začele prebujati po obnovitvi parlamentarnega življenja spomladi 1917, pravo sprostitvev pa je prinesla šele večja gotovost v bližajoči se konec vojne in drugačno narodnopolitično ureditev po njej naslednje leto.

Jeseni 1918 se je slovenska kultura še pred državnim prevratom¹⁴ začela prebujati, deloma po vsakoletnem poletnem mrtvilu, večinoma pa po daljšem medvojnem spancu, ki je tudi v kulturi prinesel marsikaj novega. Po enoletnih pripravah je Slovenskemu gledališkemu konzorciju konec septembra uspelo obuditi staro deželno gledališče v Ljubljani. Prvo dramsko sezono Slovenskega narodnega gledališča so začeli s Finžgarjevim Divjim lov-

¹⁴ Pojem »državni prevrat« ali samo »prevrat« uporabljam izključno za dogodke ob razpadu avstroogrškega cesarstva in ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov konec oktobra 1918, vključno s končno »rešitvijo«, ko se je ta »država« 1. decembra 1918 združila s Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Državni prevrat ni državni udar, ki je bistveno ožji pojem, temveč menjava državnega okvira.

cem.¹⁵ Avgusta 1918 je vlada potrdila pravila Narodne galerije, katere ustanovni občni zbor so napovedali za 18. september.¹⁶ Po štirih letih je spet oddala knjige v tisk Slovenska matica. Še pred tem, julija 1918, je Matica razpisala natečaj za prozna, dramska in znanstvena dela s petimi častnimi in denarnimi nagradami. Natečaj je bil zaključen konec leta 1920.¹⁷ »Po dolgih letih« je imelo koncert slovensko pevsko društvo Ljubljanski zvon.¹⁸ Koncerte je spet začela prirejati Glasbena matica v Ljubljani, ki je bila med vojno sicer aktivna.¹⁹ Oktobra so začeli dvakrat tedensko igrati v slovenskem gledališču v Trstu. Mesec dni prej je v Trstu in okolici začel z javnimi predavanji socialnodemokratski Ljudski oder.²⁰ V Ljubljani je to že opravljala liberalna Akademija.²¹ Prebujalo se je tudi podeželje. Gledališko društvo na Jesenicah je oktobra igralo Meškovo dramo »Mati«.²² Pred prevratom je po petih letih zborovala narodnoobrambna Družba sv. Cirila in Metoda.²³ Prvi pravi občni zbor po začetku vojne je septembra 1918 imela Slovenska krščansko socialna zveza.²⁴

Obe strankarsko opredeljeni telovadni društvi, Orel in Sokol, sta oživelili šele po državnem prevratu in po pozivu Narodnega vijeća k ustanovitvi splošne narodnoobrambne organizacije.²⁵ Septembra je bil pri Slovenski sokolski zvezi (SSZ) skrivaj ustanovljen odsek za sanacijo SSZ. Priprave za vsesokolski zlet leta 1914 so namreč zapustile 70.000 kron dolga.²⁶ Javno se je Sokol oglasil šele

¹⁵ Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, str. 7–13; SN, 26., 28. in 30. IX. 1918.

¹⁶ SN, 31. VIII., 7. IX. 1918; Novembra je kupila prvih deset del slovenskih umetnikov. SN, 25. XI. 1918.

¹⁷ SN, 7. IX. 1918; SN, 13. I. 1919.

¹⁸ SN, 5. IX. 1918.

¹⁹ SN, 2. X. 1918; Občni zbor Glasbene matice, SN, 17. XII. 1918.

²⁰ SN, 7. IX., 2. X. 1918.

²¹ SN, 11. X. 1918.

²² SN, 23. X. 1918.

²³ SN, 12. VIII. 1918.

²⁴ Slovenec (naprej S), 9.–11. IX. 1918.

²⁵ SN, 24. X. 1918.

²⁶ SN, 25. XI. 1918.

ob tem pozivu. 28. oktobra je bil na sestanku predsedstev SSZ in Zveze Orlov (ZO) ustanovljen Pripravljalni odbor za »Narodno obrano«, ki ga je sestavljalo šest predstavnikov sokolov in šest orlov.²⁷ Na sestanku so sprejeli 8 točk in se med drugim opredelili za ime »Narodna obrana«, ker naj bi bilo bližje Hrvatom. Obe organizaciji sta se obvezali sodelovati v Narodni obrani, pozvali sta vsa svoja društva, da sporazumno z občinami in požarno brambo takoj začnejo ustanavljati enote obrane po svojih krajih. Obrnili so se tudi na ljubljanskega škofa, naj prek župnih uradov pomaga pri ustanavljanju enot. Uvod v skupno delovanje prej tako skreganih društev je bil skupen sprevod na manifestaciji ob razpadu Avstro-Ogrske 29. oktobra v Ljubljani. Glavna potreba po Narodni obrani je minila 14. novembra z odhodom zadnjega vlaka umikajoče se soške armade, zato je Narodna vlada 20. novembra z razglasom narodne straže razpustila, razen v krajih, kjer so bile še potrebne. Enote Narodne obrane so skrbele za red in mir, ščitile so civilno prebivalstvo pred umikajočimi se vojaki, razpadlo vojsko so tudi razoroževale.²⁸ Skupščina Zveze Orlov je spet zasedala sredi novembra 1918 in v glavnem razpravljala o oživljanju organizacije. Slovenska sokolska zveza je zborovala šele konec januarja 1919, vendar sta organizacija in telovadba večinoma začeli delovati že decembra 1918.²⁹

Bivši sokol, od ustanovitve leta 1906 pa eden vodilnih pri Orlu, Ivan Podlesnik, je v jeseni 1918 v Slovencu objavil nekaj člankov, v katerih se je navduševal nad narodno enotnostjo. Prepričan, da se nobeno društvo ne

²⁷ SSZ so predstavljali Tomo Burgstaler, dr. Oto Fettich-Frankheim, Janko Kovačič, dr. Pavel Pestotnik, ing. Albert Poženel in Rudolf Rozman, ZO pa Cegnar, Aleksander Jeločnik, Pavle Kržan, dr. Marko Natlačen, Josip Pirc in Franc Ramovš. SN, 29. X.1918.

²⁸ AS, Narodni svet, f. 4, Dopisi, oktober 1918; Zapisniki sej Narodne vlade, 14. seja 13. XI.1918; Uradni list (UL) 7/15. XI.1918. Razpoznavni znak Narodne obrane sta bila prav kroja obeh društev. Decembra je prihajalo do vse več zlorab pooblastil Narodne obrane, zato sta društvi proti zlorabi svojih krojev večkrat intervenirali. SN, 17. XII.1918.

²⁹ S, 19. XI.1918; SN, 23.-27. I.1919.

bo odreklo svojim glavnim načelom ter se kakorkoli podredilo drugemu, je predlagal racionalno združitev nekaterih skupnih dejavnosti (npr. tehnične odseke, strokovna glasila). Vodstvi organizacij sta o tem razpravljali. Na skupščini Zveze orlov 17. novembra 1918 pa so sprejeli resolucijo o odločnem korakanju za svojim praporom.³⁰ Podlesnikova nenavadna pobuda kaže bolj takratno spravno vzdušje in narodno navdušenje kot pa realno možnost združevanja ali zbliževanja starih tekmecev. Sodelovanje in skupni nastop sta bila za slovenske politične in kulturne razmere že velik dosežek.

Kljub temu so se pobude za sodelovanje nadaljevale. Poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek (SLS) je 12. decembra 1918 povabil obe organizaciji na pogovor. Zlasti predstavnik Poverjeništva za socialno skrb učitelj Fran Erjavec (JSDS) je navajal pomisleke proti vključevanju šolske mladine v telovadni organizaciji, ker bi se tako mladina že v šoli navajala na politični fanatizem in medsebojno sovraštvo. Predlagal je izpopolnitev šolske telovadbe in telovadne izobrazbe učiteljev ter svetoval združitev naraščaja obeh organizacij. Predstavniki obeh društev pa so poudarjali vzgojni pomen telovadnih organizacij za red, disciplino in odvajanje od brezdelja. Zagoovarjali so pravico staršev pri odločanju o vzgoji otrok, kar je pomenilo tudi njihovo ideološko opredelitev. Verstovšek je končno odločil, da je obema organizacijama dovoljena vzgoja šolske mladine, učitelji naj v šoli opustijo propagando, šolske telovadnice pa naj bodo enako dostopne obema društvoma.³¹

³⁰ S, 30. X., 6. XII.1918.

³¹ Dijaški in ljudskošolski naraščaj telovadnih organizacij, S, 17. XII. 1918.

BOJ ZA USTANOVE IN DRUŠTVA

Prizadevanja za nadzor in vpliv nad državno upravo in kulturnimi ustanovami ter društvi je istočasno potekal na dveh ravneh. Ob prevratu in po njem so se slovenski politiki trudili predvsem za slovenizacijo ostankov privilegiranega nemštva v šolah in društvih. Istočasno s hitrim in neizbežnim porazom ter izrinjanjem Nemcev so skušali zavzeti čim boljše položaje na izpraznjenem prostoru različni slovenski politični krogi.

Šole

Slovenizacija in izpopolnitev šolstva, vključno z ustanovitvijo univerze, sta bila dolgoročno vsekakor najpomembnejši kulturni pridobitvi Slovencev v novi nacionalni državi.

Predsedstvo Narodnega vijeća v Zagrebu je ob imenovanju Narodne vlade v Ljubljani 31. oktobra 1918 osnovalo tudi Poverjeništvo za uk in bogočastje, ki ga prejšnja deželna vlada za Kranjsko ni imela. Ta vladni oddelek je bil do sestave prve osrednje vlade v Beogradu (20. XII. 1918) najvišji urad za kulturna vprašanja. Zaradi zakonodajne zmešnjave je tudi po oblikovanju skupne vlade v Beogradu, do zamenjave Deželne vlade za Slovenijo decembra 1920, pristojnost v nekaterih pomembnih kulturnih zadevah, zlasti v šolstvu, ostala sporna. V Sloveniji so namreč še vsa dvajseta leta večinoma veljali stari avstrijski zakoni, ki so se začeli mešati z novimi jugoslovanskimi, ti pa so večinoma temeljili na stari srbski zakonodaji. Deželna vlada se je v sporu z osrednjo vlado v Beogradu sklicevala na »Naredbo celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljublja-

ni« z dne 14. novembra 1918. S to naredbo je tudi v šolstvu njen oddelek za uk in bogočastje skupaj z Višjim šolskim svetom prevzel vse pristojnosti bivšega dunajskega prosvetnega ministrstva. To naj bi veljalo, dokler konstituanta nove države ne odloči drugače. Ministrstvo v Beogradu pa je hotelo polnomočno urejati šolske zadeve tudi v Sloveniji še pred izvolitvijo konstituante. Pri tem se je sklicevalo na pristojnosti dunajskega ministrstva do leta 1918. Avtonomnost odločanja Deželne vlade za Slovenijo je padla prav v resorju poverjenišva za uk in bogočastje z odstopom Deželne vlade pod predsedstvom Janka Brejca 13. decembra 1920. Dotedanji poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek do svojega odstopa ni dopustil dela šolskim nadzornikom, ki jih je imenoval minister za prosveto Svetozar Pribičević, temveč so pouk nadzirali šolski inšpektorji, ki jih je imenoval sam. Ko je v Deželni vladi Leonida Pitamica 14. decembra Poverjenišvo za uk in bogočastje prevzel uradnik poverjenišva, dr. Fran Skaberne, so šolsko nadzorstvo v Sloveniji prevzeli inšpektorji imenovani od ministra Pribičevića. S tem je bila kršena novembrska naredba Narodne vlade o prehodni upravi.³²

V Narodni in Deželni vladi za Slovenijo je do izstopa SLS iz vlade decembra 1920 vodil Poverjenišvo za uk in bogočastje štajerski politik in šolnik dr. Karel Verstovšek, ki je bil od začetka stoletja zaupnik SLS v Mariboru. Šolstvo, posebej ljudsko in tistih nekaj meščanskih šol, je bilo po štiriletni vojni – po Verstovškovih besedah – »v

³² V pristojnost Poverjenišva za uk in bogočastje so v času poverjenika Verstovška sodile didaktično pedagoške in kadrovske zadeve osnovnih, meščanskih, srednjih šol in učiteljišč, sestava lastnega urada ter Višjega šolskega sveta, nadalje umetnost, narodna gledališča in mali odri, znanstveni zavodi, verstvo, dijaške in študijske ustanove, njihova podpora ter varstvo spomenikov. Poverjeništvu so bili podrejeni Višji šolski svet v Ljubljani, Študijska knjižnica v Ljubljani, Državni meteorološki zavod v Ljubljani, Deželni muzej v Ljubljani, Zavod za varstvo spomenikov, Narodno gledališče v Ljubljani, prva leta po prevratu pa tudi trgovsko in obrtno šolstvo. Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št.11/21. XI.1918, naredba 111; Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, zbornik Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 696.

vsakem oziru razkrojeno. Učiteljstvo je bilo po veliki večini vpoklicano k vojakom, mnogo šol je bilo zaprtih, v mnogih se je vršil pouk le v nekaterih razredih; stanje tega šolstva je bilo naravnost obupno vsled dolgotrajne vojske.« Krajevni šolski sveti so razpadli, okrajni šolski sveti so bili deloma nesklepčni, deloma, zlasti na Štajerskem, v nemškutarskih rokah. Kranjski deželni šolski svet je bil razpuščen, drugi deželni šolski sveti pa so ostali zunaj nastajajoče države.³³

Narodna vlada se je najbolj perečih problemov šolstva na ozemlju, ki ga je nadzirala, lotila še pred prihodom poverjenika Verstovška v Ljubljano, saj je ta imel kot predsednik Narodnega sveta za Štajersko v Mariboru polne roke dela.³⁴ Naredbe, ki so urejale razmere na ljubljanski realki in posredno v vseh šolah pod nadzorom Narodne vlade, je 5. in 7. novembra podpisal kar poverjenik za notranje zadeve Janko Brejc. Brejc je najprej zamenjal vodstvo državne realke v Ljubljani, zatem pa še dva realčna učitelja, deželnega šolskega nadzornika Albina Belarja in šolskega svetnika dr. Josipa Binderja. Nadomestil ju je z zanesljivima slovenskima profesorjema.³⁵ Binder je bil knjižničar in profesor na ljubljanski realki in je zadnjih deset let menda predstavljal jedro vseh političnih spletk proti Slovencem v kranjskem šolstvu. Realčno knjižnico naj bi spremenil v pisarno nemških bojnih društev Südmarke, Turnvereina in Schulvereina. Kot deželni šolski nadzornik za osnovne šole je s pomočjo svojega kolega za srednje šole Belarja nadziral skoraj vse kranjsko šolstvo.³⁶

³³ Dr. Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, S, 11.–14. I.1921.

³⁴ Več o šolskem delu Narodne vlade pred prihodom Verstovška v Ljubljano, 12. novembra 1918 v referatu s posvetovanja o dr. Karlu Verstovšku, Velenje, 9. VI.1994: Ervin Dolenc, dr. Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani, rokopis. Glej tudi referat dr. Milana Ževarta o Verstovšku kot predsedniku Narodnega sveta za Štajersko. Vsi referati naj bi bili objavljeni v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*, 1995/2.

³⁵ UL, 2/6. XI.1918, naredba 16; UL, 4/9. XI.1918, naredba 46.

³⁶ Razmere na ljubljanski realki, SN, 23. IX.1918; dr. Ivan Tavčar, *Nemška realka v Ljubljani*, SN, 2. X.1918.

Prva pomembna zadeva, ki jo je Verstovšek kot po-
verjenik za uk in bogočastje v Narodni vladi sprožil, je
bila naredba, o kateri je vlada 14. novembra precej vroče
razpravljala. Trdno prepričan, da bi bilo le takoj mogoče
odpraviti nemško šolstvo, se je Verstovšek z vso energijo
lotil dela pri prvi, »odločni« vladni naredbi. Vendar je z
njo naletel na odpor večine članov Narodne vlade, ki je
bila proti tako daljnosežnim izzivom druge (nemške) na-
rodnosti. Vlada je menila, da je »končna ureditev šolskega
vprašanja stvar legislative in je ne more rešiti sedanja
prehodna vlada. Zato se Narodna vlada sedaj ne more
spuščati v nikake dalekosežne izpremembe na šolskem
polju.« Pristali so le na revizijo med vojno krivično areti-
ranih in suspendiranih učiteljev. Verstovšek se je dve leti
pozneje spominjal: »V veliko svojo žalost sem moral
umakniti svojo prvotno naredbo in predložil kratko na-
redbo, ki mi je podala prosto roko za preustrojitev
šolstva.« Dva dni kasneje, 16. novembra, je vlada potrdila
naredbo, ki je za preustroj šolstva zahtevala mnogo več
truda, saj je nalagala obravnavo vsake nemške šole pose-
bej.³⁷ S to naredbo je Narodna vlada prevzela v upravo
vse javno šolstvo in učiteljstvo. Predpisala je izključno
slovenski učni jezik na vseh ljudskih (osnovnih) in
meščanskih šolah. Drugim narodom je pri zadostnem šte-
vilu šoloobveznih otrok nedoločno zagotovila manjšinske
šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom ter
dopustila manjšinske zasebne šole. Posebna naredba za
srednje šole in učiteljišča pa je uvedla slovenščino kot
učni in kot uradni jezik samo na dvojezičnih šolah.³⁸

Ljubljanski magistrat je slovenske starše že 14. no-
vembra pozival, naj otroke, ki jih imajo v kaki nemški šoli,
takoj prepíšejo v slovensko. Kdor ne bo vzgojen v narod-
nih šolah, »ne bo imel upanja, da doseže v Jugoslaviji ko-
ličkaj ugodno eksistenco, javne službe pa sploh ne.«³⁹

³⁷ AS, Deželna vlada za Slovenijo, zapisniki sej. Razprava o tem
problemu v zapisniku z dne 14. XI. 1918 ni zabeležena; 17. seja dne
16. XI. 1918 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, S, 11.-14.
I. 1921.

³⁸ UL, 10/20. XI. 1918, naredbi 109 in 110.

³⁹ UL, 8/16. XI. 1918.

Od začetka delovanja Višjega šolskega sveta v Ljubljani z novim letom 1919,⁴⁰ posebej pa po mariborskih demonstracijah za nemški značaj Maribora 27. januarja 1919, kjer so aktivno sodelovali nemški učitelji in celi šolski oddelki,⁴¹ so nove šolske oblasti začele intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljeni slovenske. Največ zamenjav je bilo na Štajerskem, kjer so lahko uporabili prihajajoče primorske emigrante.⁴² Samo po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200–300 osnovnošolskih učiteljev ter učiteljev na meščanskih šolah. Večina se jih je izselila v Avstrijo.⁴³ Bivše nemške šole so preuredili v slovenske, za nemške učence pa so ustanovili nemške paralelke. Septembra 1919 se je podoben preustroj začel v tedaj pridobljenem Prekmurju. Zaradi pomanjkanja kvalificiranih učiteljev so nastavili precej pomožnih učiteljev. Po plebiscitu v jeseni 1920 je v Slovenijo prišlo 214 učiteljev s Koroške.

⁴⁰ Višji šolski svet v Ljubljani je prevzel posle dotedanjih deželnih šolskih svetov iz avstrijskega obdobja in je neposredno upravljal državne srednje šole, učiteljišča, meščanske in osnovne šole za Slovenijo. Predvsem je imenoval učitelje v osnovnih in meščanskih šolah. Od junija 1921 je po sklepu Deželne vlade imenovanja profesorjev na srednjih šolah in učiteljiščih opravljalo neposredno ministrstvo za prosveto v Beogradu. Narte Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, str. 696; o pravni ureditvi šolstva glej tudi Fr. Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji*, I.–IX. zv., Slovenska šolska matica, Ljubljana 1921–1930; Ervin Dolenc, *Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992/1–2.

⁴¹ Dr. Ivan Senekovič, *Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru*, *Kronika slovenskih mest*, III/1, str. 59–64 in III/2, str. 110–114, Ljubljana 1936.

⁴² Že od italijanske zasedbe Primorske leta 1918 do Gentilejeve šolske reforme leta 1923, ki je vse šole v Italiji italijanizirala in s tem sprožila nov eksodus slovenskih učiteljev s Primorske, je v Kraljevino SHS pribežalo več kot 350 primorskih učiteljev. Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji 1914–1941*, Trst 1994, str. 19–28.

⁴³ Narte Velikonja, *Razvoj šolske uprave*, v *Slovinci v desetletju 1918–1928*, str. 692; Metod Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, str. 92.

Do konca leta 1920 je bilo na bivšem Kranjskem, kjer je bilo osnovno šolstvo že prej večinoma slovensko, na novo ustanovljenih 111 novih razredov (10 novih šol, 87 starih enorazrednic pa razširjenih v večrazrednice). Na bivšem Štajerskem, kjer je bilo osnovno šolstvo boljše razvito, so ustanovili 37 novih razredov.⁴⁴

V vsem prvem desetletju nove države se je število osnovnih šol, spričo razmeroma dobre razvitosti, zlasti v primerjavi z drugimi pokrajinami v Jugoslaviji, povečalo samo za dobrih 20. V šolskem letu 1918/19 je v slovenskem delu Kraljevine SHS delovalo 820 osnovnih šol. Indeks rasti osnovnih šol v Sloveniji do šolskega leta 1928/29 je bil 102, v vsej državi pa 137. Slovenske osnovne šole so imele v šolskem letu 1918/19 2473 oddelkov (indeks rasti v desetih letih 130). Učilo se je 166.000 učencev (indeks rasti 80, v vsej državi 139), poučevalo pa jih je 2433 učiteljev (indeks rasti 135, v vsej državi 192). Najbolj se je povečalo število učiteljev in temu primerno tudi število šolskih oddelkov, kar je bistveno izboljšalo kakovost pouka, saj so se razredi zmanjšali s povprečno 67 učencev na 41 učencev na oddelek. Tako zmanjšanje razredov je omogočil tudi padec števila šoloobveznih otrok v drugi polovici dvajsetih let, ko se je šolala vojna generacija, vendar se je s ponovnim dvigom števila otrok v tridesetih letih to razmerje le malenkost poslabšalo (leta 1939 je bilo povprečno 42 otrok v vsakem oddelku). H kakovosti pouka so mnogo prispevale tudi širitve šol iz enorazrednic v večrazrednice. Medtem ko je bilo leta 1918 še 240 enorazrednic (30%), je to število pred drugo svetovno vojno padlo na dobrih 100 (12%). Mnogo manjša rast števila osnovnih šol, učnega osebja in celo samih učencev v Sloveniji kot v drugih delih države ne govori o slabšem razvojnem elanu. Nasprotno. Osnovno šolstvo v južnejših pokrajinah države je tudi po desetletnih prizadevanjih, v šolskem letu 1928/29, še močno zaostajalo za osnovnim šolstvom v Sloveniji. Na jugu je šepal zlasti obisk šolo-

⁴⁴ Dr. Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, S, 11.–14. I.1921.

obveznih otrok, saj je bilo povprečje za vso državo 67 učencev na 1000 prebivalcev, v Sloveniji pa 116.

Na slovenskem ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, je bilo pred prvo svetovno vojno 11 meščanskih šol, med njimi 7 nemških. Do druge svetovne vojne je število naraslo na 50, in sicer 31 obrtno-industrijske smeri, 10 trgovske in 9 kmetijske usmeritve.⁴⁵

Slovenizacija srednjih šol in učiteljišč je bila pomembnejša, a tudi občutljivejša naloga. Pred prevratom je bila na slovenskem ozemlju, ki je potem pripadlo Jugoslaviji, samo ena povsem slovenska gimnazija (škofovi zavodi v Št. Vidu nad Ljubljano), 6 šol je bilo dvojezičnih in 7 nemških.⁴⁶ Naredba o slovenizaciji šol iz 20. novembra 1918 pa je, spričo neodločnosti nekaterih poverjenikov, pustila nedotaknjene nemške srednje šole.

Odločnost in radikalnost poverjenika Verstovška je naletela na odpor tudi v strokovni javnosti. Pri reorganizaciji srednjega šolstva je aktivno sodelovalo Društvo slovenskih profesorjev. Ožji odbor in izredni občni zbor društva sta o reorganizaciji srednjih šol na Slovenskem razpravljala 6. in 11. novembra 1918.⁴⁷ Profesorji so se sicer strinjali s hitro slovenizacijo šolstva, imeli pa so na-

⁴⁵ J. Turk, Prosveta, Spominski zbornik Slovenije – Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 177–180; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, I/1929, str. 347–359, V/1933, str. 38–39.

⁴⁶ Utravistične (dvojezične) srednje šole: I. in II. državna gimnazija v Ljubljani, državni gimnaziji v Kranju in Novem mestu, samostojni nemško-slovenski razredi (I.–IV.) nemške državne gimnazije v Celju, slovenske paralelke (I.–IV. razred) nemške državne gimnazije v Mariboru in državna realka v Idriji. Na kranjskih utravističnih srednjih šolah so poučevali v nižjih razredih (I.–IV.) vse predmete razen nemščine v slovenščini, na višji stopnji (V.–VIII.) pa približno polovico predmetov v nemščini – poleg nemščine še latinščino, grščino, zgodovino in zemljepis. Na Štajerskem so poučevali slovensko v nižjih razredih verouk, latinščino do III. razreda, slovenščino, zemljepis v I. razredu, prirodopis do II. razreda in matematiko do IV. razreda, drugi predmeti so bili nemški. Nemške šole: državne gimnazije v Ljubljani, v Kočevju, Celju, dve državni gimnaziji v Mariboru, deželna gimnazija na Ptujju in državni realki v Ljubljani in Mariboru. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, S, 12. I. 1921.

⁴⁷ AS, Narodni svet, f.3, Šolska uprava, Poročilo o izrednem občnem zboru Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani; S, 3. XII. 1918.

sprotna stališča s poznejšimi Verstovškovimi glede (re)organizacije šolske uprave. Strokovna organizacija je zahtevala, da mora poverjenik imenovati strokovne referente in nadzornike, ki bi imeli pri pedagoških in personalnih vprašanjih »edini besedo«. O Verstovškovem konceptu hitre reorganizacije so menili, da »popolnega in naglega preobrata v vsem našem šolstvu ne smemo sedaj izvršiti.« Večje spremembe, ki naj bi bile trajne, je potrebno temeljito pripraviti s proučevanjem tujih vzorcev, domačih razmer in z usklajevanjem z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Zahtevali so, naj iz šolske uprave odslovijo vse, »ki so z neverjetno servilnostjo služili nemškemu sistemu... Popolna sprememba oseb na centralnih mestih je tem važnejša, ker bo reformno delo obtičalo, če bo izvršitev izročena možem s starimi mislimi.« Po drugi strani so bili pri slovenizaciji srednjih šol od Verstovška celo radikalnejši. Za gimnazijo na Ptuju, žensko učiteljišče v Mariboru, nemški gimnaziji v Ljubljani in Gorici ter za gimnazijo v Kočevju so zahtevali takojšen razpust, ker naj bi to bili zavodi, ki jih je avstrijska vlada ustanovila samo za priseljene uradnike, oficirje ali renegate. Šolam, ki so bile dotlej nemške, a so služile tudi Slovencem (gimnazija v Celju, realki v Ljubljani in Gorici ter nemški učiteljišči v Mariboru in Celovcu), naj oblasti takoj zagotovijo slovensko vodstvo in naj jih čimprej poslovenijo. Gimnazije in realke v krajih, kjer bi morali mesto priznati tudi Nemcem (gimnazije v Mariboru, Celovcu in Beljaku ter realki v Mariboru in Celovcu), naj bi v svojih temeljnih razredih poslovenili, ohranile pa naj bi se nemške paralelke. Profesorji torej nemški manjšini niso priznavali pravice do svojih srednjih šol, temveč le do nemških paralel na slovenskih šolah.

Kljub radikalnosti svojih zahtev so profesorji pripominjali, naj bi brez potrebe ne premeščali nikogar, pri premeščanju naj bi se ozirali na osebne in družinske razmere ter s pristranskostjo ne izzivali strankarskih preprirov.⁴⁸

⁴⁸ AS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava.

Profesorji so ves november pri poverjeniku Verstovšku nadaljevali z zahtevami. Referent za šolske zadeve na poverjeništvu naj bi bil po njihovem mnenju iz vrst učiteljev, pravnik pa naj bi mu bil podrejen. Vsa mesta na zavodih in pri šolski upravi bi morala šolska oblast vedno znova razpisati. To je bila temeljna zahteva srednješolskih učiteljev že v stari Avstriji in bi koristila profesorjem in upravi. Ker pa tega načela šolska uprava do tedaj ni nikjer upoštevala, je društvo proti takemu načinu imenovanj protestiralo. Zahtevali so, naj se v prihodnje pred vsakim imenovanjem uprava o tem posvetuje z društvom kot predstavnikom domala vseh slovenskih srednješolskih profesorjev.⁴⁹

Kljub svoji 14-letni profesorski karieri Verstovšek torej zahtev po večji strokovni avtonomiji šol in učiteljev ni upošteval. Kot strokovni posvetovalni organ je organiziral posvetovanje o šolski upravi. Sodelovalo je 11 predvsem srednješolskih profesorjev, ki so približno enakomerno predstavljali obe najmočnejši idejni oz. politični sili na Slovenskem.⁵⁰

Še pred združitvijo s Srbijo in Črno goro je Verstovšek, potem, ko je že Brejc zamenjal deželna šolska nadzornika za osnovne in za srednje šole, odslovil še šolske nadzornike za nemške osnovne in meščanske šole na Kranjskem. Organiziral je učiteljske tečaje srbohrvaščine. 20. novembra je imenoval prvih 5 uradnikov na Poverjeništvu, ki so enakomerno predstavljali obe glavni politični usmeritvi na Slovenskem, ter naročil izdelavo katastra osnovnih in meščanskih šol ter učiteljstva.⁵¹

⁴⁹ Kataster slovenskega srednješolskega učiteljstva, ki ga je izdelal prof. Fran Jeran, je evidentiral nekaj čez 350 kolegov, delujočih na slovenskih gimnazijah, realkah, učiteljiščih in obrtni šoli. Okrog 95% jih je bilo članov Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani, S, 3. XII.1918.

⁵⁰ Člani ankete o šolski upravi so bili dr. Josip Debevec, dr. Ivan Dolenc, dr. Ivan Grafenauer, prof. Ivan Mazovec, mestni katehet Ignacij Zaplotnik, dr. Gregor Pečjak in dr. Anton Breznik (katoliško usmerjeni); dr. Fran Ilešič, dr. Jakob Žmavc, dr. Anton Jug in učitelj Engelbert Gangl (liberalno usmerjeni). Posvet je bil 15. XI.1918 v hotelu Union v Ljubljani; AS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava.

⁵¹ UL, 12/23. XI. 1918, naredba 123, UL, 13/26. XI. 1918, naredba 132.

Po najnujnejših zamenjavah v kranjskem šolstvu se je Verstovšek lotil tudi Štajerske in decembra 1918 reorganiziral tamkajšnje okrajne šolske svete. To delo je od januarja naprej po posameznih šolskih okoliših in šolah prevzel Višji šolski svet v Ljubljani, ki je začel delovati z novim letom 1919 namesto prejšnjih deželnih šolskih svetov. Ukvarjal se je zlasti z razpisi in imenovanjem učiteljev ter z organizacijo pouka. Sestavljalo ga je okrog 10 predstavnikov vseh treh takratnih političnih strank na Slovenskem, ki jih je večinoma imenovalo Poverjeništvo za uk in bogočastje, po dva predstavnika so volili učitelji srednjih in osnovnih šol.⁵² V nekaj mesecih po odhodu Slovenske ljudske stranke v opozicijo, decembra 1920, so skoraj vsa mesta v Višjem šolskem svetu zasedli liberalci.

Šolska uprava pod vodstvom Karla Verstovška je torej vse utrakvistične srednje šole na ozemlju, ki je ostalo pod upravo Narodne vlade, poslovenila. Na nižji stopnji so takoj uvedli eno uro srbohrvaščine na teden. Nemščino so skrčili s petih oziroma štirih ur na tri ure, na višji stopnji pa s treh na dve uri. Zato se je lahko razširil pouk slovenščine v približno obratnem sorazmerju z nemščino. Avstrijsko domoznanstvo so zamenjali z domoznanstvom kraljevine SHS. Domoznanstvo in nemščina sta bila s slovenščino zamenjana tudi pri maturi. Od zavodov, za katere so profesorji zahtevali takojšen razpust, je bilo ukinjeno samo deželno žensko učiteljišče v Mariboru, pa še ta ukinitev je sprožila ostre proteste »liberalcev«. Nasprotna politična stran je po obnovi kulturnega boja Verstovška obtoževala, da z ukinitvijo državnega ženskega učiteljišča namerno usmerja dijakinje na cerkveno žensko učiteljišče v Mariboru. Šolo so v šolskem letu 1920/21 spet obnovili. Nemška je ostala samo ena gimnazija v Ljubljani, ki se je postopoma spremenila v realno gimnazijo z obveznim poukom slovenščine. Kočevsko gimnazijo so skrčili na slovensko nižjo realno gimnazijo. Ptujsko gimnazijo so v šolskem letu 1919/20 povsem poslovenili. Slovenizirali so tudi nemški gimnaziji v Celju in Mari-

⁵² AS, Višji šolski svet, f.13.

boru ter realki v Ljubljani in Mariboru. Gimnazije v Novem mestu, Celju in na Ptujju ter II. gimnazijo v Ljubljani so spremenili v realne gimnazije. Na novo so v šolskem letu 1919/20 ustanovili dva razreda gimnazije in en razred učiteljišča v Velikovcu za Koroško ter slovensko gimnazijo v Murski Soboti. Zavoda v Velikovcu sta bila po plebiscitu razpuščena. Pri spreminjanju klasičnih humanističnih gimnazij v realne gimnazije, ki so bile kompromis z realkami, je bil glavni protagonist, po izobrazbi klasični filolog, Verstovšek. V tem času je prevladalo mnenje, da je klasična gimnazijska izobrazba z osmimi leti latinščine in s šestimi leti grščine preživela, ker ne daje dovolj praktične izobrazbe, predvsem naravoslovja in živih jezikov. Spreminjanje klasičnih v realne gimnazije pa je rodilo odpor, ki se je leta 1920 manifestiral v ustanovitvi Društva prijateljev humanistične gimnazije.⁵³

Od štirih dvojezičnih in štirih nemških učiteljišč (polovica je bila zasebnih), so poslovenili vse razen zasebnega nemškega šolskega kuratorija v Ljubljani, ki je bil ukinjen.⁵⁴

Pred prvo svetovno vojno je na ozemlju bodoče Kraljevine SHS 14 srednjih šol obiskovalo nekaj manj kot 5000 otrok, med njimi je bilo 9% učenk, 7% Slovencev in 28% Nemcev. V nemških zavodih na Koroškem se je šolalo 117 slovenskih dijakov. Skupaj z učiteljišči je bilo takrat na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem okrog 8000

⁵³ Društvo se ni borilo proti t.i. prirodoslovnemu humanizmu, temveč zoper polovičarstvo, ki naj bi nekaj antičnega humanizma v šolskih programih sicer ohranilo, vendar tako malo, da se njegova vzgojna moč ni mogla prav uveljaviti. Bojan Baskar, *Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem, 1849–1987*, Ljubljana 1988, str. 119.

⁵⁴ Konec leta 1920, ko se je dr. Verstovšek vrnil na mariborsko klasično gimnazijo, je bilo stanje srednjih šol tako: državne šole: humanistične gimnazije v Ljubljani, Mariboru, Kranju in Murski Soboti; realne gimnazije: slovenska in nemška v Ljubljani, slovenske v Novem mestu, Kočevju, Celju in na Ptujju; realki v Ljubljani in Mariboru; zasebni gimnaziji v Št. Vidu nad Ljubljano in frančiškanska gimnazija v Kamniku; državna učiteljišča: moško in žensko v Ljubljani, moško in žensko v Mariboru; zasebna: ženski uršulinski v Škofji Loki in Ljubljani ter žensko v samostanu šolskih sester v Mariboru. dr. Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, S, 11.–14. I. 1921.

dijakov, med njimi 13% deklet in 68% Slovencev. Po začrtanju znatno ožjih meja, torej brez Primorske in Koroške, se je ta šolajoča populacija skrčila na okrog 5600 učencev in je v desetletju 1919–1929 narasla na 8100 učencev. Odstotek deklet na gimnazijah in realkah se je v desetih letih dvignil z 11% na 28%, število oddelkov na teh šolah je zraslo za indeks 134, število srednješolskih učiteljev z 267 na 339 ali za indeks 126. Na učiteljiščih so ves čas prevladovala dekleta, ki so predstavljala okrog dve tretjini bodočih učiteljev. Število učiteljiščnikov pa je v obravnavanem desetletju poraslo s 600 na 1100, ali kar za indeks 183, medtem ko je število učiteljev na učiteljiščih napredovalo samo za indeks 120. To je bilo v primerjavi z vso državo še vedno pod povprečjem, kjer je bil indeks rasti dijakov na gimnazijah in realkah 187 (v Sloveniji 140), na učiteljiščih 230, število profesorjev na učiteljiščih pa se je v državi povečalo kar za indeks 254.⁵⁵

Medtem ko sta slovenski manjšini v Italiji in Avstriji postopoma izgubili vse narodno šolstvo, je nemška manjšina v Sloveniji, kljub pritiskom obdržala tudi nekaj manjšinskih šol. Po veljavni zakonodaji je bilo za ustanovitev manjšinskega oddelka potrebnih najmanj 40 prijavljenih otrok. Leta 1921 se je v slovenskem delu Kraljevine SHS opredelilo za Nemce še vedno 41.500 ljudi ali skoraj 4% prebivalstva. Deset let kasneje je bilo Nemcev tu samo še 29.000 ali 2,5%, vendar so ostali gospodarsko močni. Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani so imeli Nemci v šolskem letu 1937/38 v Sloveniji 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom in 1238 učenci, skoraj še enkrat toliko (1066) nemških učencev pa ni imelo možnosti obiskovati nemških šol. Dva nemška razreda sta bila takrat v Mariboru, dva v okraju Murska Sobota, štirje v okraju Ljutomer, ostalih 22 pa na Kočevskem, kjer je bila nemška manjšina najmočnejša (okrog 10.000 ali 24%). Na

⁵⁵ J. Turk, *Prosveta, Spominski zbornik Slovenije*, str. 182–186; Josip Breznik, *Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole, Ob dvajsetletnici Jugoslavije, Misel in delo, IV/12, Ljubljana 1938*; Statistični godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1/1929, str. 358–359.

drugih vrstah šol nemška manjšina ni imela svojih razredov.⁵⁶

Po neuspešnem poskusu Poverjeništva za trgovino in obrt se je Poverjeništvo za uk in bogočastje spoprijelo tudi s strokovnim šolstvom. Pred prevratom so to šolstvo predstavljale deželna dvorazredna trgovska šola in obrtna šola v Ljubljani, gospodinjskih šol je bilo 5 ter 3 kmetijske šole (Maribor, Grm pri Novem mestu in Št. Jurij). Prvo novo gospodinjsko šolo so v času prve Jugoslavije ustanovili leta 1925, drugo pa 10 let pozneje. Dve novi kmetijski šoli sta se starim pridružili šele leta 1937 (Rakičan, Poljče). Dvem starim kmetijsko-gospodinjskim šolam za dekleta so se do leta 1929 pridružile tri nove. Razen ene so bile vse zasebne, večinoma so jih vodile Šolske sestre. Do leta 1921 so obnovili ali na novo ustanovili obrtno nadaljevalne šole po vseh mestih in skoraj po vseh trgih. Ljubljansko obrtno šolo so spremenili v nižjo tehnično šolo, ki je dosegla zavidljivo raven. Takoj po prevratu so ustanovili trgovske dvorazredne šole v Mariboru, Celju in Novem mestu. Trgovske nadaljevalne šole so ustanovili v Ljubljani, Mariboru, na Ptuju, v Celju in Šoštanju. Vrhunec dela je bila leta 1920 ustanovljena trgovska akademija v Ljubljani.⁵⁷

Nedvomno ima Karel Verstovšek mnogo zaslug tudi za ustanovitev ljubljanske univerze. Kljub temu, da je bila kasneje njegova vloga nekoliko potisnjena v ozadje, mu sodobniki priznavajo odločilno vlogo pri ustanovitvi na političnem bojnem polju. Ustanavljanje ljubljanske univerze je bilo namreč predvsem politični problem in šele za tem tudi tehnični ter nazadnje strokovni, saj so se Slovenci v 70-letnem prizadevanju za slovensko univerzo uspeli

⁵⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god., Sarajevo 1932, str. 292–345; Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes, katalog z razstave, Muzej Kočevje, marec–maj 1995, str. 16; Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1937/38, Ljubljana 1939, str. 29.

⁵⁷ J. Turk, Prosveta, Spominski zbornik Slovenije, str. 186–196.

strokovno dovolj dobro pripraviti.⁵⁸ Član Vseučiliške komisije in poznejši rektor univerze dr. Karel Hinterlechner je Verstovška ustrezno označil za »političnega očeta« ljubljanske univerze.⁵⁹

Mnenje o univerzi je bilo pozimi 1918/19 še neenotno ne le med slovenskimi politiki, temveč tudi med izobraženci in možnimi univerzitetnimi profesorji. Novembra 1918 je večina članov Narodne vlade menila, da bi bilo to vprašanje bolje preložiti na poznejši čas. Nekateri so menili, da v Ljubljano sodi tehniška visoka šola (po nemškem vzoru), univerza pa v Trst ipd.⁶⁰ 21. novembra 1918 je o problemu univerze razpravljaj kulturni odsek Narodnega sveta. Docent na praški univerzi dr. Mihajlo Rostohar pa je v sodelovanju z ljubljanskim županom Ivanom Tavčarjem sklical 23. novembra sestanek predstavnikov strokovnih društev slovenskih profesorjev, pravnikov, zdravnikov, tehnikov, Slovenske matice in kulturnega odseka Narodnega sveta ter vse slovenske univerzitetne profesorje, ki so bili takrat dosegljivi. Prisotni so govorili o problemih, ki jih je prek pooblaščenca Frana Vadnjala predlagal Verstovšek. To dejstvo kaže, da je bil poverjenik za uk in bogočastje vsekakor med pobudniki sestanka, čeprav na njem ni osebno sodeloval. Razpravljali so o odpuščenih slovenskih profesorjih in študentih z avstrijskih univerz, najpomembnejši pa je bil sklep o ustanovitvi Vseučiliške komisije, ki naj skupaj z Narodno vlado pripravlja ustanovitev slovenskega

⁵⁸ O ljubljanski univerzi kot političnem problemu glej kratek zapis 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani 1919–1994, Ervin Dolenc, Obdobje 1919–1941, zbornik 75 let Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1994, str. 9–11.

⁵⁹ Svojo vlogo pri ustanavljanju univerze je Verstovšek tudi sam visoko cenil in jo zagovarjal, ko je odgovarjal na napade političnih nasprotnikov. Verstovšek, *Preustroj...*, n. d.; F. K. Lukman, *Drobtine o početku naše univerze*, S, 1. I. 1929.

⁶⁰ V zapisnikih sej Narodne vlade ta razprava ni zabeležena. Verjetno so o tem govorili na 24. seji dne 26. novembra 1918, ko je vlada imenovala šolska nadzornika Ivana Grafenauerja in Leopolda Poljanca kot svoja predstavnika v Vseučiliško komisijo. Dr. Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, S, 11.–14. I. 1921.

vseučilišča v Ljubljani. Podprt s sklepi tega sestanka je Verstovšek v Narodni vladi »z veliko težavo« dosegel sklep, da lahko ustanovi Vseučiliško komisijo kot vladno ustanovo, zasebno pa je celo govoril, da jo je moral vladi »oktroirati«. ⁶¹ Prvo, konstitutivno sejo Vseučiliške komisije 5. decembra 1918, je Verstovšek tudi osebno začel in ji predlagal za predsednika dr. Danila Majarona. V prvem obdobju njenega dela do konca januarja 1919, ko se je ukvarjala še s pripravami za ustanovitev začasnih slovenskih stolic na zagrebškem vseučilišču, se je del komisije nagibal k razmišljanju, da imajo tri do štiri leta časa za dobro pripravo posameznih fakultet. Zlasti poznejši prvi rektor, matematik Josip Plemelj, je zagovarjal kvaliteto priprav in svaril pred naglico. Še na 7. seji Vseučiliške komisije 30. januarja 1919 ni bilo jasno za kakšno rešitev se zavzemajo slovenski politiki: ljubljanska univerza da ali ne, slovenska ali jugoslovanska (srbohrvaška) univerza, samo tehniška visoka šola? Prvo določno pobudo so dali ljubljanski bogoslovni profesorji, ki so v začetku januarja 1919 komisiji predlagali ustanovitev teološke fakultete v Ljubljani. Stvari so se začele razjasnjevati z uvodnikom v Slovcu 13. februarja 1919, ki je poudaril, da je ustanovitev univerze v Ljubljani nujno potrebna. Avtor članka »Vseučilišče v Ljubljani« se ni podpisal, vendar se besedilo povsem ujema s prvo vlogo poverjenika Verstovška na ministrstvo za prosveto v Beogradu z dne 6. ali 7. februarja o slovenskih visokošolskih potrebah, zato je bil avtor najverjetneje isti. ⁶² Dva dni kasneje je katoliško pobudo ostro zavrnil liberalni Slovenski narod, ki je SLS odrekel upravičenost govoriti o slovenski univerzi in potrebo po univerzi zavrnil z utemeljitvijo, da je vzrok za

⁶¹ Dr. K. Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, S, 14. I. 1921; Prof. dr. F. K. Lukman, *Drobtine o početku naše univerze*, S, 1. I. 1929; Miroslav Stiplovšek, *Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi Univerze v Ljubljani*, rokopis, referat s posvetovanja o Karlu Verstovšku, Velenje 9. VI. 1994, objavljeno v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*, 1995/2.

⁶² Janko Polec, *Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo*, zbornik *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929, str. 155.

njeno ustanovitev odpadel, ko je odpadlo nemško potujčevanje. Vendar je potem 26. in 27. februarja v Slovenskem narodu biolog dr. Pavel Grošelj utemeljeno zavrnil vse pomisleke proti univerzi v Ljubljani. Tako so na skupni konferenci Vseučiliške komisije in poslancev vseh treh političnih strank (SLS, JDS, JSDS) 26. aprila vsi načelno obljubili pomoč pri ustanavljanju univerze.⁶³

V povezavi z Vseučiliško komisijo, zlasti z njenim predsednikom Danilom Majaronom, in z več intervencijami v Beogradu je Verstovšek dosegel, da je prva Protićeva vlada pod vodstvom podpredsednika Antona Korošca 30. junija sprejela zakonski predlog o ljubljanski univerzi. Pred tem je bilo potrebno še strinjanje SLS s predlogom državnega proračuna. Na seji vlade je proti zakonskemu predlogu o ljubljanski univerzi glasoval samo minister za zdravstvo, demokrat dr. Uroš Krulj, poleg predsednika Stojana Protića pa je bil odsoten tudi minister za pripravo ustavodajne skupščine, slovenski demokrat dr. Albert Kramer.⁶⁴ Predlog je bil soglasno sprejet v Začasnem narodnem predstavništvu 16. julija 1919. Po vsej verjetnosti je bil to za ljubljansko univerzo eden najugodnejših trenutkov. Omahovanje prosvetnega ministra demokrata Ljube Davidovića aprila in maja 1919 pri nadaljnjem zakonskem in proračunskem postopku, zavlačevanje z imenovanjem novih profesorjev ter dolgoletni problemi s financiranjem oziroma z grožnjami za okrnitev nam pričajo, da bi lahko bilo kakršnokoli odlašanje z ustanovitvijo ljubljanske univerze zanjo tudi usodno.⁶⁵

Poleg univerze je Verstovšek v okviru znanosti mislil tudi na knjižnice. Že decembra 1918 je z vladno naredbo omogočil ljubljanski licejski knjižnici (Študijska knjižnica

⁶³ Metod Mikuž, Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945, zbornik. Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969, str. 56–61.

⁶⁴ Mikuž, Gradivo, n. d., str. 61–62.

⁶⁵ Problemi okrog ljubljanske univerze so bili toliko politično aktualni, da so vključeni v poglavje Kulturna politika in kulturni boj. Več o tem tudi Metod Mikuž, Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945, n. d., str. 53, 60–61.

za Kranjsko) in knjižnici zgodovinskega društva v Mariboru tiskarski dolžnostni izvod vsake v Sloveniji tiskane publikacije. Dobrega pol leta za tem je beograjska vlada to uredila enotno za celo državo, vendar je bila pri tem izvzeta mariborska knjižnica.⁶⁶

Karel Verstovšek je kot poverjenik za uk in bogočastje vodil in urejal slovensko kulturno politiko polni dve, zlasti za slovensko šolstvo in z univerzo tudi znana, več kot pomembni leti. Trimesečna prekinitev njegovega dela, od novembra 1919 do februarja 1920, ko so liberalci zaradi sestave osrednje vlade v Beogradu izsilili odstop Deželne vlade v Ljubljani, ni imela pravega pomena, ker na njegovo mesto ni bil imenovan nihče drug. Šele po odstopu Deželne vlade Janka Brejca, 13. decembra 1920 in odhodu Slovenske ljudske stranke v šestletno opozicijo, so se začele stalne politične selitve slovenskih učiteljev, ki so predstavljali pomemben element političnega in kulturnega boja na slovenskem podeželju. Kljub obujanju kulturnega boja med katolicizmom in liberalizmom, ki je dosegel višek v letih 1924 in 1925, lahko trdimo, da je Verstovšek pri urejanju slovenskih kulturnih razmer ohranil trezno glavo. Še pomembnejše pa so njegova politična spretnost, jasnovidnost in odločnost pri dojemljanju »možnega« v svojem času, zlasti pri ustanavljanju ljubljanske univerze.

Po odstopu katoliške Deželne vlade za Slovenijo decembra 1920 so liberalci v kontekstu svoje centralistične politike njene pristojnosti degradirali na raven navadne uradniške izpostave osrednje vlade v Beogradu, torej brez lastne politične volje in programa. Vodstvo oddelka za prosveto je prevzel njen dotedanji uslužbenec dr. Fran Skaberne. Slovenizacija in izpopolnitev šolskega sistema sta bili do takrat večinoma opravljeni, reorganizacije in izenačevanja s precej drugačnimi šolskimi sistemi v drugih jugoslovanskih pokrajinah pa še dolgo ni bilo konec, zato je o tem več napisano v osrednjem poglavju o kulturni politiki.

⁶⁶ UL, 23/17. XII.1918, naredba 194; UL, 123/26. VI.1919.

Učitelji

V nasprotju z Društvom slovenskih profesorjev, ki je združevalo skoraj vse srednješolske učitelje, ne glede na idejno in strankarsko pripadnost, sta med osnovnošolskimi učitelji ob državnem prevratu v Sloveniji delovali dve politično nasprotni učiteljski organizaciji. Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev je bila ustanovljena leta 1888 z združitvijo in povezavo nekaj manjših, politično nevtralnih učiteljskih in pedagoških društev. Večina učiteljev v Zavezi se je vedno bolj nagibala k liberalnemu političnemu taboru, kar je bilo povezano s prizadevanji za izboljšanje šolstva, z osamosvajanjem od Cerkve in z novimi idejami v pedagogiki.⁶⁷ Leta 1899 je Zaveza na zborovanju v Gorici izvolila za svoja častna člana slovenska liberalna prvaka Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja in tako javno izrazila svojo politično usmeritev. Naslednje leto je SLS ustanovila novo učiteljsko organizacijo, Slomškovo zvezo. Še leta 1908 je bilo razmerje po številu članov 1852 proti 160 v korist Zaveze. Slomškova zveza je bila omejena pretežno na Kranjsko, medtem ko je bila Zaveza dobro organizirana tudi na Štajerskem in Primorskem. Na Koroškem ji ni nikdar uspelo organizirati slovenskega učiteljskega društva. Od leta 1908 do konca prve svetovne vojne je na Kranjskem absolutno vladala SLS. To je bil čas, ko je vlada lahko zlomila svojega glavnega političnega nasprotnika na podeželju tudi s silo. Deželni šolski svet je začel kazensko premeščati uporno učiteljstvo, deželni zbor pa je načelno odklanjal reguliranje mizernih plač. Da bi pri tej »izstradalni kuri« ne bilo prizadeto tudi učiteljstvo v Slomškovi zvezi, so deželnemu šolskemu svetu prepustili, da po lastni presoji dovoli posameznim učiteljem do 25% doklad k temeljnim plačam. Tako je Slomškova zveza do leta 1912 pridobila skoraj polovico kranjskega učiteljstva. Zaradi take politike je padala kakovost pouka. Mnogi učitelji, zlasti

⁶⁷ Več o tem Milan Divjak, *Šola – morala – cerkev na Slovenskem*, Ljubljana 1995, str. 22–76.

moški, so zapuščali poklic. Do leta 1914 so med učiteljstvom prevladale ženske. Pritisk na učitelje ilustrira dejstvo, da je ob prevratu 1918 večina članov ek,kove zveze hitro spet pristopila k Zavezi.⁶⁸

Ob vstopu v novo državo je v slovenskih osnovnih šolah učilo 1387 učiteljic in 1046 učiteljev, skupaj 2433. Do konca dvajsetih let se je število učnega osebja povzpelo na 3292.⁶⁹ Kljub velikim medsebojnim zameram, ki so se nabrale do konca vojne, sta se obe učiteljski organizaciji (kot tudi oba strankarska rivala) takoj po prevratu nekoliko umirili. Po vseh slabih izkušnjah v politiko zapletenih učiteljev je ideja enotne, nepolitične učiteljske organizacije sorazmerno močno zaživela v obeh taborih. Učitelji novomeškega in črnomaljskega šolskega okraja so na skupnem zborovanju 1. maja 1919 sprejeli resolucijo o nujni potrebi po novi, stanovski (strokovni) učiteljski organizaciji. Ustanovili so skupni pripravljalni odbor.⁷⁰ Vendar so pogajanja za združitev kmalu naletela na ovire. Zaveza, ki je v novi situaciji pridobila politično moč, je od Slomškove zveze zahtevala, naj se razpusti in ustavi izdajanje svojega glasila Slovenski učitelj. Slomškova zveza pa je zahtevala, da bi njeni bivši člani zunaj enotne stanovske organizacije ustanovili posebno kulturno društvo na katoliški osnovi. Vodstvu SLS in vodstvu Slomškove zveze ukinitvev društva, ki je bilo sicer v krizi, ni ustrezala. Društvo so zato raje notranje preuredili in ga ločili od katehetskega društva, s katerim je bilo dotlej povezano. Ta povezava je bila glavni očitek druge strani. Zamenjali so uredništvo Slovenskega učitelja, ki naj bi se odvrnil od politike in postal predvsem pedagoška revija. Tako so po lastnem mnenju do občnega zbora junija 1919 že prebrodili krizo in izčistili vrste.⁷¹

⁶⁸ Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929, Ljubljana 1958, str. 7–9.

⁶⁹ J. Turk, Prosveta, Spominski zbornik Slovenije, str. 177.

⁷⁰ Učiteljska stanovska organizacija, S, 4. V.1919; Zborovanje učiteljstva v Novem mestu, S, 7. V.1919.

⁷¹ Sijajno zborovanje Slomškove zveze, Slovenski učitelj, 15. VI. 1919; S, 13. VIII.1919; M. Bergant, n. d., str. 9–10.

Liberalne Zaveze kljub navdušenju za enotno stanovsko organizacijo (ali kar sindikat) neuspela pogajanja o združitvi niso preveč prizadela. 25. junija 1919 je bila ustanovljena skupna jugoslovanska učiteljska organizacija Udruženje jugoslovenskih učitelja (UJU), v katero je vstopila večina učiteljskih organizacij v državi. Konec avgusta 1920 je tudi Zaveza svojo društveno zvezo razpuстила in se priključila UJU, katerega poverjeništvo so osnovali v Ljubljani.⁷²

UJU je imelo prvi kongres od 17. do 19. julija 1920 v Beogradu. Tam so se že pokazala nasprotja, ki so bila značilna za vse politično življenje v novi državi. Po eni strani so bila to nacionalna nasprotja, ki so sprožila vprašanje centralistične ali samoupravne ureditve Udruženja, po drugi strani idejna, socialnopolitična nasprotja o ideologiji nove organizacije. Beograjsko vodstvo je vztrajalo pri centralistični ureditvi, kar je skoraj že ogrozilo kongres. V srbski delegaciji je nastopila tudi močna levičarska skupina učiteljev, ki je zahtevala sindikalno ureditev organizacije, povezane z delavskimi sindikati. Obveljal je nekakšen kompromis, ki ga je predlagala slovenska delegacija, da bi kongres speljala z mrtve točke. Izvršni odbor naj bi sicer imel sedež v Beogradu, v vseh glavnih mestih pokrajin pa naj bi bila sorazmerno samostojna poverjeništva, v katera bi se vključevala društva.⁷³

V nasprotju s svojimi predvojnimi in medvojnimi zahtevami, ko je bila v opoziciji, liberalna učiteljska orga-

⁷² Zaveza je že na delegacijskem zborovanju 2. II. 1920 sklenila, da se razpusti. Pripravljalni odbor UJU v Beogradu jo je že priznal kot zastopnico slovenskega učiteljstva. Formalno je bila Zaveza razpuščena na občnem zboru 27. in 28. VIII. 1920 v Mariboru. Njene članice, lokalna društva so vstopila v ljubljansko poverjeništvo UJU. Bilo je 33 društev z 2284 člani. Samo v zadnjem letu svojega delovanja se je Zaveza pomnožila z dvema društvoma in s 663 novimi člani. Naši stanovski voditelji in Unija jugoslovanskega učiteljstva, Učiteljski tovariš (naprej UT), 6/LX., 11. II. 1920; Zadnje zborovanje Zaveze jugoslovanskega učiteljstva, UT, 33/2. IX. 1920.

⁷³ Prvi kongres jugoslovanskega učiteljstva v Beogradu, UT, 28/29. VII. 1920; Rezultati kongresa v Beogradu, UT, 30/12. VIII. 1920; Marija Godec, Socialistični pokret med srbskim učiteljstvom, UT, 48/16. XII. 1920; M. Bergant, n. d., str. 11–12.

nizacija po prevratu ni ničesar naredila, da bi zagotovila pravilne postopke (z razpisom) pri nameščanju učiteljev. Takoj po vojni je pri slovenizaciji štajerskega šolstva učiteljstvo samo pristalo na oddajanje služb brez razpisa in s tem na kršitev svoje službene stalnosti. Poverjenišтво UJU v Ljubljani tudi kasneje ni nasprotovalo neredu in protekciji pri nameščanju učiteljev, ampak je samo večkrat interveniralo za svoje člane in pomagalo ustvarjati namišljene službene potrebe.⁷⁴

Obe učiteljski organizaciji sta (kot tudi problemi osnovnega šolstva v celoti) ostali do leta 1926 pomembni nosilki kulturnega boja. Konflikt se je najbolj zaostрил v letu 1925. Skrajna naveličanost in konkretna škoda, ki jo je kulturni boj povzročal šolstvu, sta bistveno prispevali k hitri depolitizaciji učiteljskih organizacij.⁷⁵

Gledališče

Med letoma 1914 in 1918 je slovensko gledališče mirovalo. V prostorih Deželnega gledališča je deloval kinematograf. Ujemanje letnic z začetkom in s koncem prve svetovne vojne pa je naključno. Gledališče je zamiralo že vrsto let prej in zamrlo preden se je začela vojna. Pobuda za njegovo oživitev se je pojavila še sredi vojne, nekako vzporedno z deklaracijskim gibanjem v jeseni 1917, ko je začelo redno igrati tudi nemško gledališče v Ljubljani. Slovenskemu gledališkemu konzorciju je uspela otvoritev sezone mesec pred koncem vojne, 29. septembra 1918, s Finžgarjevimi Divjim lovci.

Gledališče je leta 1914 po mnenju Dušana Moravca zamrlo zaradi okusa obiskovalcev, ki so jim bili ljubši zabavni večeri kot zahtevnejša dramatika. Odločitev o ukinitvi gledališča je sprejel kranjski deželni odbor. »Kako je gledal na to razvratno muzo, ki je živela vselej pod zaščito

⁷⁴ M. Bergant, n. d., str. 12.

⁷⁵ Kot ena najpomembnejših oblik kulturnega boja sta pritisk na učitelje in depolitizacija njihovih društev leta 1926 opisana v osrednjem poglavju o kulturni politiki.

liberalnih mestnih veljakov, klerikalni deželni glavar, 'kranjski vojvoda' Šušteršič, ni treba posebej ponavljati.«⁷⁶ Končno je tako gledališče res lahko nadomeščal kinematograf. Njegovo obuditev pa so posamezni gledališki zanesenjaki »oprli na dva temelja, ki nista mogla zagotoviti trajne zdrave rasti – v umetniškem pogledu na nadaljevanje nekdanjega nezahtevnega izročila, v organizacijskem in poslovnem pa na moč privatnega kapitala...«⁷⁷

Umetniška vprašanja so Poverjeništvo za uk in bo-gočastje malo zadevala. Država je upravljala samo državna gledališča, pa še ta so bila neposredno podrejena ministrstvu za prosveto v Beogradu. Kljub temu je Verstovšek za vprašanja glede umetnosti novembra 1919 pri Poverjeništvu imenoval Gledališko komisijo, ki naj bi se, ne glede na naslov, ukvarjala z vsemi aktualnimi umetniškimi vprašanji. Sestavljalo jo je 10 pisateljev, 4 glasbeniki in 3 slikarji.⁷⁸

Vzpostavitev predvojnega stanja v slovenskem gledališču s prehodom v novo nacionalno državo seveda kmalu ni več zadoščala; pa ne v umetniškem smislu, narodno navdušenje je motilo vse kaj drugega. Na silvestrovo 1918 se je začel »Slovenski narod« spraševati: »Svojčas smo mislili, da polnijo nemško gledališče kazinoti,

⁷⁶ Probleme slovenskega gledališča v tem času je dobro popisal Dušan Moravec v knjigi Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, zato v tem kratkem zapisu o gledaliških rezmerah v prvih letih nove države v glavnem povzemam njegovo odlično delo. Kasnejša politika do gledališča je obravnavana sproti v osrednjem poglavju. Citat iz Moravec, n. d., str. 8.

⁷⁷ Moravec, n. d., str. 7; France Koblar, Narodno gledališče, v Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 675.

⁷⁸ Od pisateljev so bili imenovani: Fran Albreht, sicer uradnik pri Poverjeništvu za socialno skrb, urednik Slovenca dr. Izidor Cankar, župnik F. S. Finžgar, prof. na učiteljski Anton Funtek, dramaturg Pavel Golia, zdravnik dr. Lojz Kraigher, okrajni komisar pri Višjem šolskem svetu dr. Stanko Majcen, svetnik Višjega deželnega sodišča dr. Fran Milčinski, poverjenik za socialno skrbstvo Albin Prepeluh in mestni arhivar Oton Župančič. Glasbeniki: ravnatelj Glasbene matice Matej Hubad, kanonik dr. Fran Kimovec, svetnik Višjega deželnega sodišča dr. Gojmir Krek in okrajni sodnik Anton Lajovic. Slikarji: Rihard Jakopič, Matej Sternen in Ivan Vavpotič. UL, 165/26. XI. 1919.

nemški častniki in razni privandrani uradniki. Toda Kazina je zdaj prazna, nemških oficirjev ni več in privandranci odhajajo – nemško gledališče pa je polno in sicer sedi v njem: slovenska publika. Prej je bilo to še ‚nobel‘, zdaj pa bolj na skrivaj, češ slovensko je vedno polno in razprodano, ne dobi se vstopnice, zato moramo v nemškega. Izgovor je dober. Ker pa je slovensko gledališče res vsak dan polno, bo treba misliti v Ljubljani na drugo gledališče. In ker mislimo, da v Ljubljani ne bo nikoli več toliko Nemcev, da bi rabili svoje gledališče, bo treba misliti, kako v sedanjem nemškem otvoriti drugo slovensko sceno.

Vemo, da Ljubljana še ni očiščena, treba bo vzeti veliko metlo v roke. Popolnoma pa bo primerno v poslopju ustvariti ljudsko gledališče, ki bi s svojim repertoarjem dopolnjevalo slovensko narodno gledališče.«⁷⁹

Medtem ko je Slovenski narod konec leta 1918 še menil, da bi nemško gledališče prevzel slovenski gledališki svet, nekaj večerov na teden pa bi ga prepustil Nemcem (za 100 do 200 Nemcev naj bi bilo to dovolj), so se razmere čez dober mesec že povsem spremenile. Januarja 1919 so v nemškem gledališču uprizorili slovenske demonstracije, po katerih je Narodna vlada gledališče zaprla. Po teh dogodkih se je Slovenski gledališki konzorcij začel dogovarjati za prostore z vodstvom nemškega gledališča. Stavba, dograjena leta 1911, je bila namreč v društveni lasti. Najbolj zagreti so utemeljevali, da je bil denar za njeno gradnjo pravzaprav slovenski. Gradnjo so namreč omogočili cesar, nekaj nemških magnatov in Kranjska hranilnica.⁸⁰ Ko je Kranjska hranilnica po prevratu prišla v slovenske roke, so ji kot glavnemu sponzorju »Theatervereina« nekako vsilili lastništvo nemškega gledališča. Ob podržavljenju je Kranjska hranilnica stavbo prepustila državi pod pogojem, da bo ta zanjo skrbel. V zameno si je zagotovila le brezplačni loži za vse predstave v obeh gledališčih.⁸¹

⁷⁹ K vprašanju nemškega gledališča v Ljubljani, SN, 31. XII.1918.

⁸⁰ Novo gledališče v Ljubljani, SN, 7. II.1919.

⁸¹ Anton Lajovic, Ali kriza samo našega gledališča?, J, 22. I.1927.

Kakorkoli že, sredi januarja je konzorcij zaupal režiserju in igralcu Hinku Nučiču nalogo, naj prevzame stavbo bivšega nemškega gledališča. V treh tednih je Nučič pripravil premiero dolga leta prepovedanega Jurčič-Levstikovega »Tugomera«. Sam je režiral, igral naslovno vlogo, pripravil sceno in kostume. »Štirinajstkrat se je dvignil zastor in štirinajstkrat so se ponovile vedno močnejše ovacije srečne in presrečne slovenske gledališke publike.«⁸² Taka je bila otvoritev slovenskega gledališča v novi državi! Tako je Nučič postal ravnatelj Drame v bivšem nemškem gledališču, v starem deželnem gledališču pa so odtlej igrali opero, opereto in balet.

Na začetku je Hinko Nučič opravljal poleg drugih poslov tudi dramaturško delo, kmalu pa mu je direktorij konzorcija, katerega duhovni vodja je bil Fran Govekar, mimo njegove volje in vednosti nastavil dramaturga, Nučiču dotlej neznanega Pavla Golio. Ta je marca s »Službenim redom v dramskem gledališču« dobil nepriemerno večja pooblastila kot jih je imel upravitelj Nučič sam. Po tolikih prošnjah, da se je vrnil iz Zagreba in iz nič začel z resnim delom, je bila to za Nučiča prevelika žalitev. V Ljubljani je ostal le še do konca sezone. Preden se je hotel vrniti v Zagreb, je njegov domoljubni čut podlegel prošnjam Mariborčanov, naj na narodnostni meji (spet skoraj iz nič) naredi umetniško zrelo slovensko gledališče. O svojih dilemah in željah je mariborsko Dramatično društvo 22. junija 1919 pripravilo posvetovanje, ki ga je osebno vodil poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek. Predstavil je stališče Narodne vlade, da je treba podpirati gledališča »tudi v pokrajini in ne samo v Ljubljani«, vendar na gledališče, ki bi ga vzdrževala država, ni bilo mogoče računati. Prevladalo je mnenje, da je potreben izkušen strokovnjak, ki bi v krajšem času postavil na noge temeljno kulturno ustanovo na severni meji. Nučičev spor z ljubljanskim konzorcijem je bil torej Mariborčanom dobrodošel. 27. septembra 1919 je tako Tugomer odprl tretje slovensko profesionalno gledališče. Svojo

⁸² Hinko Nučič, Igralčeva kronika III., Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 27., Ljubljana 1964, str. 75; Moravec, n. d., str. 17.

zadnjo sezono pred požigom Narodnega doma je takrat namreč še igralo tudi Dramatično društvo v Trstu.⁸³

V Mariboru se z Maistrovim prevzemom nadzora na gledališkem področju ni kaj dosti spremenilo. V mestnem gledališču so še vedno igrali nemške predstave, amatersko slovensko Dramatično društvo pa je šele aprila 1919 uprizorilo nekaj skromnih predstav v Narodnem domu. Šele po junijskem posvetovanju so v društvu in v mestnem svetu razčistili kakšne so sploh mariborske gledališke ambicije in perspektive. Narodna vlada za Slovenijo je sicer 31. maja 1919 razpustila mariborsko »Theater und Casino Verein«, vendar je šele 13. julija posebna komisija prevzela gledališče, kino, restavracijo in kazino. Hinko Nučič pa je moral za prvo sezono 1919/20 prevzeti precej dotrajano gledališko stavbo v zakup kot zasebni ravnatelj in iz svojih prihrankov plačati prve igralce, sceno ter nujna vzdrževalna dela v hiši. Mariborski mestni sosvet, kjer je bila takrat še polovica Nemcev in polovica Slovencev, je namreč odklonil podporo novi slovenski ustanovi. V pogodbi z mestno občino se je slednja obvezala samo za vzdrževanje gledališča do vsote 30.000 kron, medtem ko je proračun stroškov za prvo sezono znašal skoraj 600.000 kron. Šele sredi druge sezone, 1920/21, je tudi nova država izplačala 900.000 kron subvencije. Pravo poddržavljenje mariborskega gledališča pa je prineslo šele imenovanje novega vršilca dolžnosti upravnika Narodnega gledališča v Mariboru, dr. Radovana Brenčiča, s strani kraljevega pokrajinskega namestnika za Slovenijo Ivana Hribarja spomladi 1922.⁸⁴

Mariborsko gledališče je potem, kljub temu da je bilo formalno poddržavljeno in financirano kot gledališče druge ali tretje kategorije, ostalo bolj mestna kot državna ustanova, saj ga je moralo spričo vedno nižjega proračunskega denarja izdatno podpirati mesto samo.

Odhod Hinka Nučiča iz Ljubljane je liberalno časopisje komaj omenilo, katoliški Slovenec pa se je o tem raz-

⁸³ Moravec, n. d., str. 48–51, 140–164.

⁸⁴ Moravec, n. d., str. 148–164.

meroma široko razpisal. Slovenski gledališki konzorcij je bil predvsem v rokah ljudi, ki so bili blizu Jugoslovanski demokratski stranki.⁸⁵ 4. maja je v obširnem podlistku Narte Velikonja objavil pogovor z Nučičem. Nučič je javnosti razgrnil svoje ambiciozne načrte s slovenskim gledališčem, ki naj bi zaradi konzorcijeve ozke politike padli v vodo. Nučiča je skrbelo, da se bo ljubljansko občinstvo po njegovem odhodu spet »pokabaretilo«. Vrnitev na predvojne razmere bi bila za slovensko gledališče neizmerna škoda. »Še strankarstvo naj se zanese v gledališče, pa bo popoln polom.« Po Nučičevem mnenju je bil opazen velik napredek pri ljubljanskem občinstvu. Pred vojno namreč ni bilo mogoče igrati resne slovenske drame desetkrat, kot so jo igrali v zadnji sezoni. Alojzij Res je slovensko narodno gledališče označil kot dramo konzorcija in ne ljudstva. France Bevk je skušal neposredno pokazati na negativne posledice privatizacije Drame, ki naj bi jo izvedel Slovenski gledališki konzorcij. Pokazal je na konzorcij kot na zaviralno silo pri urejanju gledaliških razmer, socialnega zavarovanja igralcev, poddržavljenja gledališča itd. ter ga obsodil zakulisnega delovanja, intrig in namigoval na politično pristranost.⁸⁶

Druga gledališka sezona v Ljubljani, 1919/20, ko je gledališče še vedno vodil Govekarjev bančniški konzorcij,

⁸⁵ Pobudniki njegove ustanovitve so bili Fran Govekar, bančni ravnatelj Avgust Praprotnik, zlasti pa je bil to konzorcij bank in bogatih zasebnikov, da bi založil 300.000 kron, kolikor je za obuditev gledališča zahteval deželni odbor in se s tem rešil lastnega finančnega tveganja. Konzorcij, katerega »težji« člani so bili tudi veletrgovec Alojzij Lilleg (20.000) in Jean Pollak (40.000), iz Zagreba pa je Hinko Nučič prinesel za 60.000 kron podpisanih obveznic, je do otvoritve sezone zbral skoraj milijon kron in s tem pokazal pravi mali čudež za gospodarsko tako težke čase. V konzorcij so med finančne močnike posadili tudi pomembnejše slovenske kulturnike npr. Otona Župančiča, Lojza Kraigherja, Izidorja Cankarja, Ivana Grafenauerja, ki so verjetno brez večjega vpliva predstavljali umetnostne svetovalce. Več o tem Moravec, n. d., str. 9–12.

⁸⁶ Narte Velikonja, Pri Hinku Nučiču, S, 4. V.1919; Alojzij Res, Naše narodno gledališče, S, 6. V.1919; France Bevk, Komentar, S, 8. V.1919.

je celo leto potekala v znamenju boja za poddržavljenje gledališča in proti njemu. »Lastnik« gledališča se je pod krinko skrbi za njegov razvoj poddržavljenju upiral oziroma je izražal željo, da mu država čimprej odvzame skrb za gledališče. »Vendar mora biti konzorciju, ki je gledališče obudil in zagotovil njegovo kakovost, omogočeno, da bo prevzem opravljen v sporazumu z njim. Nikakor mu ne more biti vseeno, komu bo država zaupala vodstvo ustanove.« Pobudo za novo družbeno vlogo gledališča je prevzel ljubljanski pododbor mladega in konzorciju nenaklonjenega Združenja gledaliških igralcev SHS pod predsedstvom nestorja domačih igralcev Antona Cerarja – Danila. Pomembnejšo vlogo je odigral tajnik Združenja, v skladu s časom nekoliko revolucionarni Rade Pregarc. Kasneje je Pregarc kot nepopustljiv borec za pravice svojega stanu postal predsednik Združenja. Zapisal je, da gledališče ni last konzorcija, ampak vsega slovenskega naroda. Ob poskusu discipliniranja igralcev je zahteval, naj konzorciju nemudoma odvzamejo neomejeno oblast, v obdobju do poddržavljenja naj gledališče vodi posebna komisija, sestavljena iz predstavnikov Deželne vlade, konzorcija, igralcev ter ravnateljev Drame in Opere. Govekar je Pregarca in Združenje obtoževal komunizma. »Pregarčev pododbor se ni boril le za ugodnejše materialne razmere, delovne pogoje in ugled stanu, temveč predvsem za umetniško gledališče z izbranim sporedom in s predstavami na višji ravni, zato je nekdanji gledališki ravnatelj Govekar povzel tudi nekaj misli izpred petnajstih let, ko je skušal spraviti k pameti Ivana Cankarja. Spregovoril je o tistih ‚težkih žalostnih in pretresujočih igráh‘, ki da sicer slove po visoki umetniški vrednosti, vendar publiki, ‚sestoječi večinoma iz navadnih, ves dan zaposlenih ljudi, ne ugajajo, ker se ti hočejo v gledališču raztresti, ne pa razburjati.‘⁸⁷ Tako se je spet začela slovenska gledališka kriza, ki ni bila ne prva ne zadnja.

⁸⁷ Moravec, n. d., str. 55.

V sporu se je na Pregarčevo stran postavil socialistični dnevnik Naprej, konzorciju pa je bil bolj naklonjen liberalni Slovenski narod. »Že v februarju 1920, ko je ljubljanski pododbor zaman pričakoval podpore svoje beograjske centrale – beograjsko gledališče je kajpada že uživalo prednosti državne ustanove – se je obrnila igral-ska organizacija tudi na samega Branislava Nušića, ki je bil tisti čas načelnik umetniškega oddelka pri prosvetnem ministrstvu.« Nušić je opravičujoče sporočil prijatelju Govekarju, da bi morali ljubljansko gledališče nekako hitro poddržaviti. Ministrstvo da nima proti konzorciju nič in ceni njegovo delo, vendar mora biti gledališče vsaj formalno državno. Z odlokom je 5. avgusta 1920 prosvetno ministrstvo prevzelo ljubljansko Narodno gledališče v popolno in neposredno državno upravo. Dotedanjega intendantu Friderika Juvančiča je imenovalo za prvega upravnika in na začetku so vsi verjeli, da se začneta novo obdobje. Zagotovljena sredstva naj bi gledališču omogočila boljše in nemoteno umetniško delo, ki ne bo več odvisno od obiska neizobraženega občinstva. »Vendar so se kaj hitro pokazale tudi sence, ki so se pozneje bolj in bolj gostile. Ena izmed tistih, ki so najbolj zavirale razvoj, je bila neizprosna birokracija, temelječa na težnji po vse bolj centralistično urejeni državi.« Ljubljanska gledališka uprava je postala odvisna od Beograda tudi v takih drobnih rečeh, kot so potrjevanje računov, dopustov, praznovanje jubilejev, določanje tantiem, celo poročni listi igralcev so morali romati v Beograd. Upravnik je odgovarjal centralni vladi za vse, kar se je godilo v obeh ljubljanskih gledališčih. Finančne stiske pa so se nadaljevale.⁸⁸

Za marsikakšen zaplet je poskrbela tudi ljubljanska uprava sama. V začetku sezone 1920/21 je vodstvo Dra-

⁸⁸ Moravec, n. d., str. 56, 80. Proračun ljubljanskega gledališča je bil daleč za zagrebškim in še dlje za beograjskim. Po podatkih, ki jih je objavil Gledališki list št.1 za sezono 1920/21, je bilo za to leto v državnem proračunu namenjeno za beograjsko Narodno gledališče 13.125.680 kron, za zagrebške umetniške zavode 6.409.100 kron, za slovenska narodna gledališča (obe ljubljanski in mariborsko) pa 4.141.457 kron.

me ob gostovanju ruske »skupine Muratova« čez noč angažiralo 12 ruskih igralcev in jih plačalo precej bolje kot domače. Ljubljanski ansambel je bil po odhodu Hinka Nučiča precej osiromašen, ruski igralci pa so predstavljali vsaj za razred višjo raven igranja, kot jo je takrat zmozel preostali ljubljanski ansambel z redkimi izjemami. To je seveda domači ansambel zelo razburilo in 1. novembra je začel stavko, ki je trajala 12 dni. Končal jo je intervencijski obisk funkcionarjev prosvetnega ministrstva in Združenja gledaliških igralcev iz Beograda. Že na začetku pogajanj so spet začeli igrati. Igralci so se borili ne le za svoje stanovske pravice, temveč bolj ali manj zavestno tudi za slovenskost slovenske drame. Pri tem jih ni nihče prav podprl. Po stavki so igrali spet v starih razmerah. Spori med upravo in igralskim združenjem so se umirjali, ruski igralci pa so se večinoma že do konca sezone porazgubili po drugih evropskih gledališčih.⁸⁹

Prizadevanja ljubljanskega pododбора igralskega združenja za slovenskost ljubljanske Drame niso bila povezana z avtonomističnim programom SLS ali s kasnejšo avtonomistično izjavo slovenskih kulturnih delavcev. Združenje gledaliških igralcev je tako kot bivši »Konzorcij« ostalo trdno v liberalnih rokah. Za izboljšanje gmotnega stanja so v isti sezoni priredili dve zabavni »Umetniški noči« v ljubljanskem Narodnem domu. Predsednik ljubljanskega igralskega združenja Danilo je za ostrimi Tavčarjevimi reakcijami na avtonomistično izjavo povzel, da bi nobena avtonomija ne žrtvovala za naše gledališče tolikih vsot kakor vlada centralistično urejene monarhije.⁹⁰

Gmotne težave ljubljanskega gledališča so se kljub podržavljenju in nenehnim intervencijam pri ministrih, šefih, poslancih idr. poglobljale. Finančni krizi se je bolj in bolj pridruževala tudi umetniška kriza gledališča.⁹¹

⁸⁹ Moravec, n. d., str. 82; Konec gledališke stavke, SN, 13. XI.1920.

⁹⁰ II. Umetniška noč, SN, 29. I.1921; Moravec, n. d., str. 84.

⁹¹ Moravec, n. d., str. 85, 86.

Glasbena matica

Glasbena matica (GM) je bila ustanovljena leta 1872, potem ko se je slovensko narodno ustvarjanje tudi na glasbenem področju razživel v čitalnicah in je ljubljanska Filharmonična družba začela dobivati vse bolj nemški značaj. To je bila v glasbi prva »ločitev duhov«. Do druge ločitve je prišlo že pet let kasneje. Leta 1877 je bilo pod okriljem ljubljanske škofije ustanovljeno Cecilijino društvo z orglarsko šolo in glasilom »Cerkveni glasbenik«. GM so očitali »liberalstvo«. Stisnjena med dva nasprotna tabora je začela uresničevati idejo, zaradi katere je bila tudi ustanovljena. Leta 1882 je ustanovila glasbeno šolo in začela vzgajati slovenske glasbenike, ki jih je v tistem času po vsej Sloveniji zelo primanjkovalo. Pred tem je bila vezana na vzgojo v nemški Filharmonični družbi. Pevski zbor GM, ki se je kasneje ponašal z mnogimi mednarodnimi uspehi, so na pobudo pevcev samih ustanovili leta 1891. Tako se je čitalniški pevski zbor lahko sam razpustil. Ko je Matičina glasbena šola uredila tudi pouk pihal in trobil, se je odbor odločil, da bo ljubljansko društveno godbo združil z GM. Tako je nastal prvi slovenski koncertni orkester, ki je prvič nastopil leta 1908 v Unionski dvorani. GM ga je na občnem zboru istega leta preimenovala v Slovensko filharmonijo, pač kot nasprotje nemški. Ker je Slovenska filharmonija delovala v okviru GM, vendar finančno samostojno, 35-članskega orkestra že leta 1911 niso mogli več sami vzdrževati in je prenehal igrati.

GM je delovala po vsem slovenskem ozemlju. Prvo podružnično glasbeno šolo je ustanovila 1898 v Novem mestu, deset let kasneje v Celju in Gorici, 1909 pa še v Kranju in Trstu. Pri tako razširjeni mreži, popolni glasbeni šoli, godalnem in simfoničnem orkestru, pri vse večjih uspehih vokalno-zborovskih skupin in solistov, so zorele razmere za nastanek konservatorija. Leta 1908 je razumevanje za konservatorij v Ljubljani pokazalo celo dunajsko

ministrstvo za uk in bogočastje. Kranjski deželni zbor je bil pripravljen prevzeti denarno pokritje GM, kar je pomenilo, da bi učitelji glasbene šole postali deželni uradniki. Vendar deželni odbor vloži Glasbene matice ni ugodil. Podooben neuspeh je GM doživela spet leta 1913. Vsa prizadevanja, da bi šola postala deželna ali državna ustanova, so bila zaman. Vzroki naj bi bili v pomanjkanju denarja in negativnem vplivu večine Slovenske ljudske stranke v deželnem zboru.⁹²

Kljub vsenarodnemu in nadstrankarskemu značaju GM, včasih pa prav zato, je znotraj Matice ali navzven prihajalo tudi do političnih sporov. Ob sporih znotraj Matičinega odbora leta 1898 je liberalni »Slovenski narod« obsodil J. E. Kreka, dr. Vinka Gregoriča in »gardo« iz Slovenskega lista, da se je hotela polastiti GM. Vnel se je boj med pristaši dolgoletnega predsednika Frana Ravniharja in odbornika Ivana Vencajza. Pri volitvah na občnem zboru je dobil večino Ravnihar, vendar je kljub temu po 26 letih predsedovanja odstopil. Izvoljen je bil potem Vencajz, Ravnihar pa je postal častni član GM. Naslednje leto je odstopil tudi Vencajz, ker odbor pod njegovim predsedstvom ni ustregel zahtevam zborovodje in profesorja na šoli Mateja Hubada, da mu GM zagotovi normalen gmotni položaj. Katoliški Slovenec je ob tem »liberalno« GM napadel, češ da je eksistenca nadarjenih umetnikov odvisna od tako nestalnih dejavnikov, kot so odbori društev brez trdnih garancij, ter da pri nas odločajo ljudje, ki sodijo umetniška, zabavna, literarna in konzumna društva po istih strankarskih načelih.⁹³

⁹² Deželna vlada je glasbeno šolo GM leta 1914 podpirala z 2400 kronami, kar je bilo za njeno vzdrževanje premalo, zato je morala zviševati šolnino in skrajno varčevati. O kakršnikoli razširitvi v konservatorij ob taki podpori ni bilo mogoče razmišljati. Cvetko Budkovič, Sto let pevskega zbora Glasbena Matica 1891–1991, Ljubljana 1991, str. 34; glej še isti, Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I, Ljubljana 1992.

⁹³ S, 30. III. 1899; Budkovič, n. d., str. 27–28.

Slovenec je našel povod za napade tudi julija 1907, ko v odbor ni bil izvoljen član zbora Slavko Ravnihar. SLS je zagrozila, da ne bo več podpirala društva in da ne bo pustila »v miru delati liberalnega strankarstva«. Spor so zgladili na občnem zboru, ko so v odbor izvolili predstavnike obeh strank. Pojavila se je celo ideja o ustanovitvi konservatorija in o združitvi GM z orglarsko šolo Cecilijinega društva. Kljub podpori J. E. Kreka je zamisel preprečil predsednik SLS Ivan Šušteršič.⁹⁴

Po oceni Cvetka Budkoviča je zaradi nestranske politike GM motila obe stranki. Slovenski narod je leta 1909 to jasno zapisal: »Naravnost Glasbene matice ne bomo napadali, ali naš končni cilj je, ugonobiti jo.«⁹⁵ In naj sta se stranki tega zavedali ali ne, je njuna politika na tem področju imela podobne učinke.

Še pred državnim prevratom je kranjska deželna vlada imenovala komisijo za ustanovitev konservatorija, obuditev deželnega gledališča in vzgojo igralcev. V to komisijo je GM 18. oktobra poslala tri delegate. Podkomisija za konservatorij je izdelala zanj statut, nakar je odbor GM marca 1919 sklenil ustanoviti konservatorij, maja istega leta pa še Orkestralno društvo. Nemško glasbeno šolo pri Filharmonični družbi z več kot stoletno tradicijo so kratkomalo priključili Matičini glasbeni šoli. Poverjeništvo za uk in bogočastje v Ljubljani je 5. januarja 1920 »Prvemu jugoslovanskemu konservatoriju za glasbo in igralsko umetnost« podelilo pravico javnosti. GM je tako postala osrednji glasbeni pobudnik, organizator in izvajalec v Sloveniji. Resnici na ljubo ljubljanski konservatorij ni bil prvi v državi.

Od leta 1916 je že deloval v Zagrebu Konzervatorij Hrvatskog zemaljskog glazbenog zavoda. V novi državi je GM z ustanovitvijo konservatorija vsekakor slavila zmago. Leta 1919 je število društvenih članov naraslo na 1123 (leta 1914 okrog 700), zbor je štel 169 pevk in pevcev, na konservatoriju pa je 29 učiteljev poučevalo 1491 učen-

⁹⁴ Budkovič, n. d., str. 32; SN, 15., 18., 22., 26. VII. 1907; S, 17. VII. 1907.

⁹⁵ SN, 23. X. 1909.

cev in učenk. Deželna vlada je konservatoriju nakazala 20.000 kron letne podpore. Najzaslužnejšega za njegovo ustanovitev, ravnatelja Hubada, je zagrebška JAZU imenovala za častnega člana. Spored izvajanih del je dobival vse bolj jugoslovanski značaj, leta 1922 je sledila tudi prva velika jugoslovanska turneja. Konservatorij GM je bil po večletnih pogajanjih delno podržavljen leta 1926, dokončno pa šele 1927. leta. Predsednik GM med obema svetovnima vojnama je ves čas ostal dr. Vladimir Ravnihar, eden od voditeljev liberalne stranke in sin prvega Matičinega predsednika Frana Ravniharja.⁹⁶

Filharmonija

Academia Philharmonicorum, ki naj bi bila predhodnica Filharmonične družbe, je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1701. V 18. stoletju in v prvi polovici 19. stoletja so v njej aktivno sodelovali Nemci in Slovenci. Izrazito nemško naravo je začela prevzemati šele v času rasti slovenske narodne zavesti, ko so se kranjski Nemci začeli čutiti ogrožene. Etnično ločevanje se je začelo zlasti v 60. letih. Filharmonija je postala nemška kulturna postojanka po ustanovitvi Glasbene matice 1872. leta. Kot vsem nemškim kulturnim ustanovam na Kranjskem ji je močno gmotno ozadje nudila Kranjska hranilnica. Ta je podpirala gradnjo nove društvene hiše z dvema koncertnima dvoranama na ljubljanskem Kongresnem trgu v 90. letih in kasnejše vsakoletno delovanje.⁹⁷

Leta 1918 so se Nemci na Kranjskem znašli v novi slovanski nacionalni državi. Zaradi zaostrenih mednarodnih odnosov so utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. V začetku leta 1919 se je v Glasbeni matici oglasil pravnik in skladatelj Anton Lajovic z novico, »da se namerava ustanoviti v ljubljanski ‚Tonhalle‘, to je v filharmonični dvorani, neki kino in je temu baje že obljubljena od strani vlade konce-

⁹⁶ Budkovič, n. d., str. 38–53.

⁹⁷ Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, str. 67–72.

sija.« Tako naj bi preprečili, da bi poslopje služilo slovenski kulturi. Slovenci pa so želeli Philharmonische Gesellschaft, kot se je uradno imenovala, spraviti pod državno nadzorstvo. Z vlado sta se pogajala podpredsednik GM France Kimovec in odbornik Anton Lajovic. Deželna vlada je upoštevala njun predlog in je v začetku aprila 1919 Lajovica imenovala za državnega nadzornika Filharmonične družbe. Dober teden za tem, 10. aprila, so Nemci sklicali občni zbor, na katerem so sklenili spremeniti društvena pravila. Po novem naj bi v primeru, če bi se društvo razšlo ali bi ga razpustili, s premoženjem po svojem preudarku upravljal zadnji društveni odbor. Nove člane bi imel pravico sprejemati le občni zbor s tajnim glasovanjem. Tako bi preprečili dotok Slovencev v društvo brez odgovornosti društvenega odbora. Društveno premoženje, to je stavba filharmonije z opremo, bi bilo odtegnjeno njegovemu glavnemu namenu, podpri glasbe na Kranjskem. Nadzornik Lajovic je zato sklepe občnega zbora razveljavil. Deželna vlada je društveni odbor o tem obvestila 13. novembra 1919. Še prej pa je društveno delovanje ustavila. Ker takemu odboru in občnemu zboru ni bilo moč zaupati, ga je postavila pod lastno upravo. Upravitelj Lajovic je s tem prevzel vse funkcije odbora. Septembra in oktobra 1919 je ob pobiranju članarine iz društva izstopilo okrog 50 od približno 150 rednih članov, Lajovic pa je medtem sprejemal nove člane. 29. novembra 1919 je končno sklical občni zbor, ki se ga razveljavljani odborniki in precej starega nemškega članstva ni udeležilo. Na občnem zboru so izvolili po veljavnem statutu novi društveni odbor, sestavljen iz zanesljivih slovenskih glasbenikov. Tako je uradno še vedno Philharmonische Gesellschaft prišla v slovenske roke. Nemci so ob teh dogodkih večkrat javno protestirali, čeprav jim je bilo verjetno vnaprej jasno, kakšni bodo uspehi protestov. Občni zbor Filharmonične družbe je julija 1921 sprejel nova društvena pravila, ki so preprečevala konkurenco Glasbeni matici. Filharmonična družba je bila priključena GM kot podružnica. Že več kot leto prej sta Filharmonična družba in GM sklenili prvo najemno

pogodbo za prostore na Kongresnem trgu z večino inventarja in arhivom Philharmonische Gesellschaft. GM je tako dobila tudi koncertno dvorano.⁹⁸

Kazina

Po italijanskih zgledih, o čemer priča tudi ime, je Ljubljana imela kazinsko društvo kot družabno središče višjih slojev, zlasti trgovcev in uradnikov, že pred letom 1775. Društvo je takrat domovalo v tedanjem lontovžu (danes sedež SAZU). V 30. letih 19. stoletja se je njegovo delovanje in članstvo toliko razširilo, da so si leta 1837 zgradili lastno reprezentančno stavbo na prazni parceli ob severni strani ljubljanske Zvezde. Člani društva so bili takrat tudi France Prešeren, Matija Čop, Miha Kastelic, Andrej Smole idr. Vendar je imelo društvo ves čas bolj nemški značaj. Zlasti od šestdesetih let naprej je Kazina postala nemška trdnjava in »generalni štab« kranjskih Nemcev. Zato je nove oblasti niso dolgo trpele. Takoj po prevratu je Narodna vlada stavbo sekvestrirala in zasedla jo je vojska. Potem je bila nekaj časa prazna. Narodna vlada je delovanje »zloglasnega« društva zamrznila in mu podobno kot Filharmonični družbi postavila posebnega državnega upravitelja, ki je imel pristojnosti društvenega odbora. Verjetno postopek ni bil pravno dovolj utemeljen. Nemci so ga namreč dve leti na najrazličnejše načine poskušali ovreči. Razmere so se po prevratu povsem spremenile. Samo v poslovnem letu 1918/19 je od 169 članov društvo zapustilo 77 ali 45% članov. Tudi kavarno v Ka-

⁹⁸ Prvi slovenski društveni odbor so sestavljali Anton Lajovic kot predsednik, odborniki France Kimovec, Marij Kogoj, Pavel Kozina, Mirko Lubec in Niko Štritof. Anton Lajovic, Ljubljanska »Philharmonische Gesellschaft« in mi Slovenci, S, 20., 21. XII. 1919; SN, 21., 23. XII. 1919; A. Lajovic, Družba Philharmonische Gesellschaft in predsednik dr. Schweiger, Naprej, 17. I. 1920; Primož Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988, str. 14–38, 83–91; Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, str. 67–80.

zini so že februarja 1919 dali v najem Slovencu Franu Krapežu in jo preimenovali v Zvezdo.⁹⁹

Državni upravitelj Jožko Bitenc je sklical prvi povojni občni zbor šele 20. junija 1921, ko je bila Deželna vlada že pol leta v rokah slovenskih demokratov. Bitenc je, kot kaže, skrivaj sprejemal nove člane samo iz demokratskih vrst. Obvestilo o občnem zboru pa je objavil le nekaj dni pred zborom. Politična opozicija je bila ogorčena. V nekaj dneh je opozicija pod vodstvom takrat že odpadlega socialista Albina Prepeluha in narodnega socialista Ogrina zbrala prek 100 novih prijav za vstop v društvo. O teh pa Bitenc ni hotel več »odločati«. Menil je, naj o njih odloča novo izvoljeni odbor. Tako bi odbor izvolili dotedanji politično preverjeni člani. Odbor pa bi s selekcijo pristopov ohranjal politično čistost društva. Novo prijavljeni in nepotrjeni »člani« so kljub temu prišli na občni zbor in Bitencu očitali nepravilno in pristransko ravnanje. Bitenc je po nasvetu svojih strankarskih voditeljev občni zbor preložil na naslednji dan. Točen čas in kraj naj bi sporočil naknadno. Vsaka stran je izbrala po tri predstavnike za pogajanja, vendar do sporazuma ni prišlo.¹⁰⁰ Nadaljevanje občnega zbora je bilo v petek 24. junija popoldne. Dopoldne je Bitenc po nalogu predsednika Deželne vlade Vilka Baltiča sklical zastopnike strank, ki so bile zaradi Kazine v sporu. JDS je zastopal tajnik Fran Majcen, ki je izjavil, da se s komunisti in klerikalci ne pogaja. Pogajanja z narodnimi socialisti pa so propadla menda zaradi prevelikih zahtev slednjih. Za nadaljevanje občnega zbora je Bitenc najel varnostno stražo, ki je v dvorano spuščala samo člane z izkaznico. Tako se je pred vrati nabrala množica 150 do 200 ljudi, ki je pod vodstvom samega ljubljanskega župana Antona Peska in njegovega strankarskega kolega Ogrina (NSS) ves čas protestirala. V dvo-

⁹⁹ AS, Društvo Kasino v Ljubljani, Skontro-Buch des Kasino Vereines in Laibach; Kazina, SN, 22. II. 1919; dr. Ivan Lah, Ob stoletnici ljubljanske Kazine, Kronika slovenskih mest, III/3, str. 182–183 in III/4, str. 201–206, Ljubljana 1936; isti, Zvezda, Kronika slovenskih mest, II/3, str. 52–56, Ljubljana 1935.

¹⁰⁰ Občni zbor društva »Kasino«, Jutro (naprej J), 21. VI. 1921.

rani so ta čas nemoteno izvolili edino predlagano listo društvenega ravnateljstva, po Jutrovem poročilu kar s 117 glasovi od 119 veljavnih glasovnic. Opozicija v dvorani se je volitev vzdržala. V ravnateljstvo so bili izvoljeni prominentni demokrati Anton Jug, Janko Bleiweis, dr. Ivan Bole, Fran Kavčič, dr. Pavel Avramovič, dr. Albert Kramer, ing. Janko Mačkovšek, dr. Danilo Majaron, Rasto Pustoslemšek, dr. Danilo Puc, Fran Golob, dr. Josip Klepec, dr. Mirko Vratovič, dr. Ivan Lah in dr. Fran Novak.¹⁰¹ Jutro je postopek opravičevalo, češ da so se mnogi ljubljanski inteligenti priglasili v društvo, da bi to končno že prešlo v slovenske roke. Nemci pa so pred občnim zborom razširili po Ljubljani vest, da se hočejo demokrati polastiti Kazine za svoje strankarske namene. Izigrano opozicijo je Jutro obtožilo, da le izziva politični škandal.¹⁰²

Na naslednjem občnem zboru čez poldrugo leto je imela Kazina poleg 205 rednih slovenskih članov še vedno tudi 19 rednih članov izpred prevrata, torej Nemcev, katerih članstvo bi poteklo januarja 1923, če ne bi plačali članarine. To so slovenski člani in ravnateljstvo seveda pričakovali. Občnega zbora decembra 1922 se namreč niso udeležili. Ravnateljstvo se v naslednjih letih ni bistveno spreminjalo. Ostalo je trdno v rokah demokratov vse do leta 1945, ko je Kazino neka druga stranka zavzela na zelo podoben način.¹⁰³

Nemška hiša v Celju

Značilni postopek pri zavzemanju nemških ustanov po prevratu se je zavlekel še v 30. leta v Celju. Celjsko

¹⁰¹ Po občnem zboru je Deželna vlada državnega upravitelja razrešila, novoizvoljeni odbor pa se je na seji 26. VI. konstituiral takole: direktor dr. Ivan Bole, sicer ravnatelj banke Slavija, poddirektor zdravnik dr. Pavel Avramovič, blagajnik Janko Bleiweis-Trsteniški, sicer magistratni nadsvetnik, prvi tajnik magistratni stavbni komisar ing. Janko Mačkovšek in drugi tajnik odvetnik dr. Josip Klepec. SN, 2. VII.1921.

¹⁰² Občni zbor društva »Kasino«, J, 21. in 25. VI.1921.

¹⁰³ AS, Društvo Kazina, Ljubljana, Občni zbor 21. XII.1922, zapisnik in seznam prisotnih.

nemštvo, verjetno najbolj militantno na slovenskem etničnem ozemlju, je bilo potem, ko je celjska gimnazija dobila slovenske paralelke in so Slovenci v mestu zgradili Narodni dom, nekako prisiljeno pretirano poudarjati nemškost Celja. Leta 1898 so celjski Nemci ustanovili društvo Nemška hiša (Deutsches Haus). Leta 1907 je bila mogočna stavba nasproti celjskega kolodvora v izrazito nemškem neogotskem in neorenesančnem stilu končana. Po prevratu se je Deželna vlada za Slovenijo na podlagi odredbe o popisu, zaplembi in likvidaciji premoženja državljanov sovražnih držav pripravljala na njeno zaplenbo in je društvo postavila pod nadzor. Društvo je na hitro sklicalo občni zbor, ki je v nasprotju z vladno naredbo potrdil prodajo Nemške hiše enajstim svojim članom, da bi jo kot individualno zasebno lastnino lažje obvarovali pred slovensko nevarnostjo. Pri tem je društvo delovalo v nasprotju z lastnim statutom, ki je predvideval, da društveno premoženje v primeru razpusta pripade društvu Südmark iz Gradca. Tako je zahtevo po ustavitvi prodajnega postopka junija 1919 utemeljeval celjski magistrat, septembra istega leta pa tudi Deželna vlada, ko je društvo razpustila. Hišo so si Nemci prodali po nizki ceni 260.000 kron. Ker bi hiša po društveni razpustitvi pripadla tujemu društvu, naj bi po septembru veljala za zaplenjeno. Deželna vlada je decembra 1919 zato vložila tožbo proti takratnim enajstim lastnikom, ki so bili vpisani v zemljiško knjigo, in zahtevala vzpostavitev prejšnjega stanja. Vendar je bila tožba na vseh treh sodnih ravneh zavrnjena. Celjski Nemci so hoteli julija 1924 ustanoviti novo društvo Union, kakor so stavbo takoj po prodaji preimenovali (hotel Union), in tako hišo dobiti po starih društvenih pravilih, ki so dovoljevala dedovanje društvenega premoženja novemu društvu z enakimi cilji. V tem primeru so bili cilji družabno in kulturno življenje nemške manjšine v Celju in okolici. Prošnja za ustanovitev društva je bila zavrnjena. Slovenci so Nemce prehiteli in že aprila tega leta ustanovili društvo Celjski dom, ki naj bi gojilo strpnost in razumevanje celjskega slovenskega in nemškega meščanstva. V

tem letu so v zemljiški knjigi ponovno prenesli lastnino hiše na razpuščeno društvo Nemška hiša, da bi jo konec leta lahko dedovalo novo društvo Celjski dom. Südmarka je seveda vložila tožbo in okrožno sodišče v Celju ji je celo prisodilo predmet tožbe, hišo. Deželno sodišče v Ljubljani in višje sodišče v Zagrebu sta tožbo zavrnila z utemeljitvami, da je bil prvotni namen društva gojiti rasne razprtije in da Südmarka ni identična s tistim društvom, ki je imenovano v pravilih Nemške hiše.

Zaradi razpustitve društva Nemška hiša, prenosa društvenega premoženja na društvo Celjski dom, katerega nameni niso ustrezali pravilom Nemške hiše, in zaradi prepovedi ustanovitve društva Union se je odvetnik celjskih Nemcev dr. Walter Riebl junija 1930 s peticijo obrnil na Društvo narodov v Ženevi, češ da Jugoslavija krši manjšinske pravice. Jugoslovanska vlada je bila pripravljena popustiti nemški manjšini pri šolskem vprašanju, celjska Nemška hiša pa je le ostala Celjski dom.¹⁰⁴

Vseh nemških inštitucij in premoženja pa Slovenci po prevratu niso izsilili. Zgled bi lahko bilo Slovensko planinsko društvo, ki je z izdatno pomočjo vlade in drugih darovalcev že v letu 1919 kupilo planinske kočice v naših gorah od avstrijskega planinskega društva. Zlasti nemške kočice so bile ob koncu vojne skoraj povsem izropane, zato je njihova obnova po nakupu za SPD predstavljala težko materialno breme. SPD je v Julijskih Alpah od tujcev kupilo štiri kočice, v Karavankah in Kamniških Alpah pa osem planinskih postojank.¹⁰⁵

Slovenci pri izrinjanju Nemcev po državnem prevratu leta 1918 torej niso bili ravno pravični in obzirni. Take poti za doseg določenih ciljev, kot so bile med samimi slovenskimi političnimi rivali udomačene že nekaj časa, so tedaj prišle prav tudi v odnosih z na lepem nemočno

¹⁰⁴ Več o tem glej Andrej Studen, *Beseda dve o Nemški hiši v Celju*, Celjski zbornik 1991, str. 39–51; *Beseda o razpustu društva Deutsches Haus v Celju*, SN, 25. IX. 1919.

¹⁰⁵ Občni zbor slovenskega planinskega društva, SN, 30. XII. 1919; *Stoletje v gorah*, Ljubljana 1992, str. 151.

nemško manjšino. Pri reorganizaciji slovenske kulture po prevratu lahko opazimo določeno obotavljivost, previdnost, mogoče neodločnost. Te poteze so bile očitne zlasti pri usodnejšem in težjem boju za državne (etnične) meje. Vsekakor so bile tu negativne posledice, nemalo tudi po zaslugi nekoliko odločnejših mož, mnogo manjše. V celoti so kljub vsemu uspehi slovenske kulturne politike po prevratu pomembni. Med Scilo in Karibdo je bila speljana ustanovitev univerze, z dežja pod kap sta bili poddržavljeni gledališči in konservatorij, čez drn in strn je bilo slovenizirano srednje in osnovno šolstvo.

REORGANIZIRANJE UMETNIKOV

Slovenska matica

Najstarejše slovensko znanstveno društvo, ki je v veliki meri združevalo tudi pesnike in pisatelje, je bila leta 1864 v Ljubljani ustanovljena Slovenska matica (SM). Matica se je tudi po »ločitvi duhov« dolgo upirala ideološkemu razcepu. Vendar so bila prizadevanja katoliških krogov, zlasti načelni katoliški organizacijski radikalizem, ki ga je po odhodu Antona Mahniča idejno vodil Aleš Ušeničnik, usmerjena posebej proti SM. Njen program je bil namreč prvenstveno narodno kulturni in zato brez izrazite konfesionalne podlage. »Ob obnavljanju načelnega boja je njena splošna humanistična usmerjenost prišla vidneje do izraza. Odnose je močno zaostрил njen predsednik Fran Ilešič, ki je leta 1911 izjavil v ‚Slovanu‘, da ‚Čas‘ ne more veljati za znanstveno revijo, ker ima zaradi vere ‚vezana krila‘... Do tedaj znosno sodelovanje kulturnih delavcev različnih nazorov pri Slovenski matici se je začelo rušiti.« Kot konkurenca Matici se je Leonova družba naslednje leto preuredila v katoliško kulturno matico, čeprav se samo ime ni spremenilo. Ušeničnik je predlagal, naj katoliški kulturniki izstopijo iz izvršnega odbora SM, ker se z njihovim sodelovanjem pri ustanovi, ki ne priznava načel katoliške kulture, mešajo pojmi. Čeprav je bil »skoraj samo« on za tako radikalno ločitev duhov v Matici, je vendar uveljavil svoje poglede in so katoliški predstavniki 20. marca 1914 res izstopili iz njenega vodstva. Sam je to storil že spomladi 1912.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Ljubljana 1986, str. 174 in op. 926.

Po začetku svetovne vojne je deželna vlada z odlokom 16. septembra 1914 društvo razpustila, češ da je prekoračilo svoj statut. Policija je premoženje zaplenila in imenovala nemškega kuratorja Galleta, ki je ustavil tiskanje društvenih knjig za leto 1914. Društveno premoženje je močno obremenil z vojnimi posojili. Predsednik Fran Ilešič je jeseni 1914, ko se je vrnil iz ječe, odstopil. Drugi odborniki pa niso dali miru, dokler ni po obnovljenem parlamentarnem življenju in posredovanju pri notranjem ministru 22. junija 1917 Matica spet zaživela.¹⁰⁷ Prvi podpredsednik Peter Grasselli je 16. julija sklical odbornike, ki so se sporazumeli, da naj bi v Matici spet složno delovali obe stranki. Janez Ev. Krek je takrat predlagal, da bi odbornike volili proporcionalno s številom članov. Ivan Prijatelj, takrat še na Dunaju, je že razmišljal o reorganizaciji SM v akademijo z redno državno podporo. Odvetnik Ivan Tavčar je na lastno pobudo prevzel delo društvenega tožitelja in rešil vse zastavljeno premoženje. Na izrednem občnem zboru 28. februarja 1918 je bila izvoljena združena narodna lista društvenega odbora, katerega predsedstvo je začasno prevzel Ivan Tavčar. Tako sta v imenu slovenstva načeloma spet sodelovali obe politični nasprotnici. Kljub temu je bila v Slovenski matici strankarska oziroma ideološka opredeljenost vedno opazna.¹⁰⁸

Pred vojno je imela SM več denarnih ustanov v skupni vrednosti 80.000 kron. Tako je lahko iz obresti in članarine izdajala svojo redno letno zbirko po zmerni ceni. Vojna inflacija je ta kapital požrla, zato je bila potrebna tudi

¹⁰⁷ F. Koblar, Slovenska književnost, v *Slovenci v desetletju 1918–1928*, str. 643–644. V času ko je bila SM razpuščena, naj bi se za njeno premoženje zanimala Leonova družba, kjer so bili nekateri odborniki za to, da izkoristijo priložnost, drugi (dr. Gruden ali dr. Krek) pa so to možnost odločno zavrnili, češ kjer gori, tam jaz ne ropam! Ušeničnik je menda v imenu Leonove družbe takrat dal o SM oblastem skrajno neugodno poročilo. Dr. Fran Ilešič, *Kako je bilo z Matico Slovensko?*, SN, 28. XI. 1920.

¹⁰⁸ AS, Slovenska matica, škatla 27, spisi za leto 1918; F. Koblar, n. d., str. 643–644, op. 1.

ekonomska reorganizacija. Julija 1920 je občni zbor sprejel nova društvena pravila, po katerih so novembra istega leta izvolili nov društveni odbor. Odtlej je štel 20 namesto 30 članov, od teh jih je moralo 16 stanovati v Ljubljani. Izvoljena je bila kandidatna lista, ki jo je predlagalo Društvo slovenskih leposlovcev.¹⁰⁹ Za predsednika je bil soglasno izvoljen (takrat še član Jugoslovanske socialno-demokratske stranke, a med glavnima idejnima nasprotnikoma nevtralni) dr. Dragotin Lončar, politično ravnovesje pa sta predstavljala podpredsednika dr. Ivan Prijatelj in Fran S. Finžgar.¹¹⁰ Lončarjeva izvolitev za predsednika je pomenila dokončni prelom s predvojnimi »Ilešičevim kurzom« in »ponovno usmeritev predvsem k slovenskim narodnim kulturnim in znanstvenim nalogam.« Lončar je Matico uspešno varoval pred strankarskimi razprtijami vse obdobje med svetovnjima vojnoma.¹¹¹

Matičino preusmeritev, ki jo je že leta 1917 sprožal z Dunaja, je Ivan Prijatelj v začetku leta 1920 oblikoval določneje. Lahko bi se usmerili povsem na izdajanje leposlovja, kot je to storila Matica Srpska. Matica Hrvatska pa npr. sploh ni več izdajala rednih zbirk, temveč le še izredne izdaje. SM bi lahko tudi pomagala z znanstvenim tiskom univerzi, ki še ni organizirala svojega publiciranja. Novi društveni odbor se je konec leta 1920 odločil za ambiciozen načrt, ki bi zapolnil obe izdajateljski potrebi in

¹⁰⁹ Prof. dr. Anton Breznik, prof. Ante Debeljak, univ. prof. dr. Josip Debevec, vladni svetnik dr. Fran Detela, Fran S. Finžgar, pesnica Vida Jerajeva, zdravnik dr. Lojz Kraigher, dr. Ivan Lah, Vladimir Levstik, dr. Dragotin Lončar, pisatelj Milan Pugalj, prof. Maks Pleteršnik, dr. Ivan Prijatelj, župan dr. Ivan Tavčar, revident državnih železnic Ivan Zorec, dramaturg Oton Župančič, gledališki intendant Friderik Juvančič ter za njegovo finančno podlago pomembni gospodarski odsek: bančni prokurist Jože Kramar, ravnatelj Jadranske banke Ivan Tosti in posestnik Ivan Zorman.

¹¹⁰ AS, Slovenska matica, škatla 28, Izredni občni zbor Slovenske matice 7. XI.1920; SN, 9. XI.1920; J, 9. XI.1920; dr. I. L., Slovenska matica, SN, 25. XII.1920.

¹¹¹ Fran Zwitter, Dragotin Lončar, Zgodovinski časopis, VIII/1-4, Ljubljana 1954, str. 184; Peter Vodopivec, Dragotin Lončar in Slovenska matica, Glasnik Slovenske matice, XVIII/1-2, Ljubljana 1994, str. 61-62.

SM razvil v veliko narodno založbo. Poleg obsežnega programa izrednih izdaj naj bi člani za 40 kron prejeli tudi redno zbirko štirih knjig. Vzrokov za razočaranje s poskusom ustanovitve Akademije znanosti in umetnosti niso iskali v neugodnih političnih razmerah, temveč so neuspeh utemeljevali z mnenjem, da je slovenska znanost še premalo razvita. SM se je kljub temu odločila, da bo s pripravami za njeno prihodnjo ustanovitev nadaljevala.¹¹²

Občutljivost političnega položaja SM se je pokazala večkrat. Najbolj značilni so bili dogodki ob avtonomistični izjavi slovenskih kulturnih delavcev februarja 1921. Ne gre prezreti, da je bil predsednik SM Lončar eden od pobudnikov izjave, ki pa ni nastala na Matici, vendar o tem pozneje. Član JDS dr. Ivan Lah je svoje razočaranje, ker ni dobil mesta univerzitetnega tajnika, cinično izrazil v članku »Odgovor in obtožba« v Slovenskem narodu, kjer je podpisnike avtonomistične izjave označil za protidržavno usmerjene ljudi, ki za nagrado dobivajo državne službe. Namigoval je na dr. Mateja Šmalca, ki je izjavo podpisal in je bil kasneje imenovan na to službeno mesto. Zaradi grobega napada so se čutili užaljeni tudi drugi podpisniki izjave. Na seji SM dober teden kasneje je sicer tudi liberalno misleči Lojz Kraigher v imenu podpisnikov izjave, ki da jim je Lah očital »avstrijkanstvo« in izdajo, zahteval od njega opravičilo. Lah je očitke zavrnil, zapustil sejo in čez nekaj dni izstopil iz SM. Izstop je utemeljil z izjavo, da je spor javne, se pravi politične narave in nima s SM kot kulturno ustanovo nič skupnega. Obtožil je predsedstvo SM, da je s tem, ko je Kraigherjevo izjavo sprejelo na dnevni red, podprlo napad nanj in Matico pri tem zlorabilo v osebnih zadevah. Zadoščenje je od Laha zahteval še odbor Društva slovenskih leposlovcev, katerega predsednik je bil Kraigher, taj-

¹¹² Odborova seja Slovenske matice, SN, 17. I. 1920. Pred vojno je SM imela okrog 4000 članov, kar naj bi ji zagotavljalo nemoteno izdajanje redne zbirke štirih knjig. Da bi to število dosegla ji je konec leta 1920 manjkalo še okrog 1000 novih članov. Zato so začeli z intenzivnejšo propagando. J, 29. XII. 1920.

nik pa Ivan Zorec, oba podpisnika izjave. Lah je ostal načelno trden in je z isto utemeljitvijo o zlorabi stanovskega društva za osebne in politične stvari tudi iz tega društva izstopil.¹¹³

Januarja 1922 Mestna hranilnica ni odobrila prošnje SM za kredit. Na seji hranilnice je nekdo izjavil, da je njegova stranka proti posojilu, ker je v odboru SM preveč pristašev SLS. Fran Detela, Josip Debevec in Fran S. Finžgar so ponudili svoj odstop, če bi Matica tako lažje dobila kredit. Zadevo so potem uredili brez odstopov. Pojavljale so se tudi dileme, ali razobesiti zastavo na stavbi SM ob katoliškem shodu avgusta 1923 ipd.¹¹⁴

Veliki načrti novega vodstva SM niso bili uresničeni. Ob pomanjkanju lastnega kapitala in splošni založniški krizi je SM v začetku dvajsetih let prenehala izdajati redno letno knjižno zbirko. Iz dremavice jo je zbudil šele izredno uspešen založniški projekt Samostojne demokratske stranke z ustanovitvijo Vodnikove družbe v začetku leta 1926. Ta je že v prvem letu nabrala skoraj 15.000 članov. Ogrozila je staro katoliško Družbo sv. Mohorja, predvsem pa dokazala, da je mogoče z dobro organizirano akcijo slovensko knjižno krizo premagati. SM omenjenima knjižnima družbama ni konkurirala, saj je bil njen knjižni program zahtevnejši. Ne glede na to so po občnem zboru in reorganizaciji junija 1927 pri SM začeli znova tkati mrežo poverjenikov in članstva. Za leto 1928 so ponujali tri knjige za 50 dinarjev, Vodnikova družba pa štiri knjige za samo 20 dinarjev. Za organizacijo mreže društvenih članov so zaposlili upravnika, ki je pri tem poslu naletel predvsem na »občutno pomanjkanje denarja med izobraženci«. Kljub temu mu je do občnega zbora

¹¹³ Odgovor in obtožba, SN, 25. V.1921; AS, Slovenska matica, š. 28, odborovi seji 3. in 17.VI.1921; Nastop avtonomistov v SM, J, 4. VI.1921; Mučen incident v SM, J, 5. VI.1921; SN, 9. VI.1921; Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921, Zgodovinski zbornik 1958, Buenos Aires, str. 27–28.

¹¹⁴ AS, Slovenska matica, š. 28, odborovi seji 9.I.1922 in 17. VI.1923; Koblar, n. d., str. 644, op. 2.

leta 1930 uspelo spet pridobiti skoraj 3600 članov oziroma naročnikov Matičine redne knjižne zbirke.¹¹⁵

Društvo slovenskih književnikov

Prvo ožje zasnovano Društvo slovenskih pisateljev so ustanovili že leta 1872 v Ljubljani, vendar je kmalu zamrlo. Njegovo delo je 1885 obnovilo Pisateljsko podporno društvo, ki je slovenske pisce v stiski gmotno podpiralo in skrbelo za spomenike umrlih stanovskih kolegov. Leta 1915 naj bi avstrijska oblast društvo razpustila, vendar imamo poročilo tudi o tem, da se je društvo razšlo samo na občnem zboru julija 1918.¹¹⁶

Društvo slovenskih leposlovcev, ustanovljeno 21. aprila 1920, je bilo že v letu svoje ustanovitve zelo dejavno.¹¹⁷ Ministrstvu za prosveto v Beogradu je poslalo spomenico, ki se je zavzemala za pomoč pri revščini in brezposelnosti slovenskih leposlovcev, za bolniško podporo, sklad za nagrade. Izmed članov društva naj bi Deželna vlada imenovala primerne svetnika, ki bi sodeloval pri vseh njenih tozadevnih odločitvah. Deželno vlado je društvo za ta namen prosilo za 600.000 kron v letnem proračunu. Uporabili bi jih za bolniške, potovalne in počitniške podpore. Spomenico so oktobra 1920 nesli v Beograd Lojz Kraigher, Ivan Zorec in Alojz Gradnik. Izročili so jo referentu za umetniške zadeve na prosvetnem ministrstvu, Branislavu Nušiću. Nušić je spomenico po Jutrovem poročilu z odobravanjem sprejel, češ ta problem je v Srbiji rešen.¹¹⁸ Obe vladi, deželna in osrednja v

¹¹⁵ AS, Slovenska matica, Sejni zapisniki po občnem zboru 24. VI.1927 in Občni zbor 2. VI.1930, š.1 prvega popisa; Jože Munda, Bibliografija Slovenske matice 1864–1964, Ljubljana 1964, str. 50–53; Vodnikova družba in Slovenska matica, J, 1. V.1926; Slovenska matica zopet deluje, J, 16. X.1927.

¹¹⁶ Enciklopedija Slovenije (ES), 2. zv., Društvo slovenskih pisateljev; AS, Slovenska matica, š. 27, dopis z dne 9. VIII.1918.

¹¹⁷ AS, Društvena pravila 9129.

¹¹⁸ J, 28. X.1920. Spomenico je s komentarjem pozneje objavil še Anton Podbevšek, Javno vprašanje zaradi Društva slovenskih književnikov, Modra ptica VIII/1936–37, str. 262–264.

Beogradu sta obljubili, da bosta zahteve spomenice upoštevali. Dlje od obljub pa po pričevanju Antona Podbevška tudi zaradi neaktivnosti samega društva ni prišlo. Dejstvo je, da so se vsa dvajseta leta vedno znova pojavljala vprašanja »intelektualnega proletariata«, močne podcenjenosti intelektualnega dela v primerjavi s fizičnim in vedno večjega duhovnega prepada med inteligenco ter manj izobraženimi ljudmi.

V času ustavnega boja so štiri glavna slovenska umetniška društva s posebno resolucijo opozorila Ustavodajno skupščino, da mora bodoča ustava vsebovati tudi pravne norme o splošnih pravicah državljanov. Pravna ureditev države naj umetnost ne le ščiti, ampak tudi pospešuje. Umetnost naj bo svobodna in naj uživa posebno zaščito in podporo države, zato naj v primeru dvodomnega parlamenta umetniška zbornica voli v senat najmanj isto število senatorjev kot zbornice drugih interesnih skupin.¹¹⁹

V društvu so se začeli »za nas Slovence tako značilni prepiri osebnega in političnega značaja.« Sredi leta 1924 sta iz društva izstopila predsednik Alojz Gradnik in tajnik Miran Jarc zaradi spora o udeležbi društva na pogrebu orjunaša Šlajpaha, ki je padel v spopadu z levičarji 1. junija 1924 v Trbovljah.¹²⁰ Konec leta 1925 pa so na Podbevškovo pobudo delovanje obnovili pod predsedstvom Otona Župančiča, vendar je sodelovanje odklonil Izidor Cankar, »češ da je društvo neizogibno zapisano smrti.«¹²¹ Društvo je od Slovenske matice prevzelo glavnico za podporo socialno ogroženim pisateljem ali njihovim

¹¹⁹ Resolucija Društva slovenskih leposlovcev, Društva slovenskih upodablajočih umetnikov, Kluba slovenskih umetnikov Sava in ljubljanske podružnice Društva jugoslovanskih glasbenikov. S, 18. II.1921.

¹²⁰ Josip Vidmar, *Obrazi*, Ljubljana 1985, str. 381–382.

¹²¹ Novi odbor so 15. decembra 1925 sestavili stari odborniki Fran Finžgar kot podpredsednik, Fran Albreht kot blagajnik ter Josip Vidmar in Vida Jeraj. Novi kooptirani člani odbora so postali Oton Župančič kot predsednik, Anton Podbevšek kot tajnik ter Vladimir Levstik in Fran Kidrič. Anton Podbevšek, *Javno vprašanje zaradi Društva slovenskih književnikov*, *Modra ptica*, VIII/8, Ljubljana 1936/37, str. 263.

družinam, ki jo je zapustilo bivše Pisateljsko podporno društvo leta 1918. Februarja 1923 se je društvo preimenovalo v Društvo slovenskih književnikov (DSK).¹²² Podbevšek je menda v pol leta svojega tajnikovanja široko zastavil program društvenega delovanja. Organizirali so Prešernove in Cankarjeve proslave, sklenili so osnovati prevajalsko centralo, katere delo bi nadzorovalo DSK, dali so pobudo za natis skupnega slovenskega kataloga izdanih knjig, ustanovili naj bi lastno društveno založbo, Frana Albrehta in Josipa Vidmarja so poslali na kongres »mednarodne literarne in umetniške zveze« v Pariz, udeleževali naj bi se sestankov za ustanovitev njene jugoslovanske sekcije v Zagrebu itd. Vendar naj bi v drugi polovici leta 1926 Župančič začel namerno ovirati delo društva, da je po odstopu Podbevška januarja 1927 spet za dolgo zaspalo. Obudili so ga spet šele leta 1938 pod predsedstvom Franceta Koblarja.¹²³

Konec tega obdobja smo v Ljubljani dobili še eno pisateljsko organizacijo, ki je s programsko usmeritvijo presejala dotedanje organizacijske napore slovenskih piscev. Konec leta 1929 je oživila pobuda za ustanovitev PEN kluba v Ljubljani, ki je bila uresničena šele leto kasneje. PEN klub naj bi med pisci gojil družabnost in sodelovanje, predvsem pa pospeševal njihovo mednarodno povezovanje, solidarnost in boj za človekove pravice. V naslednjem desetletju je večkrat posredoval v prid slovenščini v šolskih učbenikih doma ter slovenskim pisateljem v tujini (France Bevk, Prežihov Voranc).¹²⁴

¹²² AS, Slovenska matica, š. 28, Odborova seja 11. V.1920; AS, Društvena pravila 9129, sprememba pravil 12. II.1923.

¹²³ Občni zbor društva slovenskih književnikov, J, 6. III.1926; Anton Podbevšek, n. d.; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 209.

¹²⁴ Pravila so bila oblastem predložena 13. XII.1929, odobrena pa šele 25. X.1930, AS, Društvena pravila 9128. PEN: Poets, Essayists, Novelists; matično društvo je v začetku dvajsetih let ustanovil v Londonu John Galsworthy. O aktivnosti slovenskega PEN v naslednjem desetletju je pisal Joža Mahnič, Predvojni slovenski Pen v boju za jezikovne in človekove pravice, Delo, Književni listi, 26. X.1989.

Društvo slovenskih upodablajočih umetnikov

Organizacijska tradicija slovenskih likovnih ustvarjalcev traja od ustanovitve Slovenskega umetniškega društva leta 1899, ki je leto kasneje priredilo 1. slovensko umetniško razstavo v Ljubljani, in s tem v svetu že uveljavljeno slovensko likovno umetnost (Janez in Jurij Šubic, Anton Ažbe...) pripeljalo domov. Društvo je bilo zasnovano širše umetniško. Od sodelovanja z drugimi umetniki so si veliko obetali, zato sta bila člana prvega odbora tudi pisatelj Engelbert Gangl in skladatelj Fran Gerbič. Nasprotja med privrženci različnih stilnih usmeritev so društvo razbila z osnovanjem ločenih slikarskih klubov Vesna (1903) in Sava (1904). Ob 1. jugoslovanski umetniški razstavi leta 1904 v Beogradu je bila ustanovljena Zveza društev Lada, ki je imela tudi slovensko zastopstvo.¹²⁵

Ustanavljanje Društva slovenskih upodablajočih umetnikov (DSUU) leta 1919 je povezano s polemiko s starejšim in uveljavljenim Klubom umetnikov Sava oziroma z njegovim najdejavnejšim članom Rihardom Jakopičem. Ta je DSUU obtožil, da njegovi člani širijo neresnične govorice, češ da je Jakopič namenoma zadrževal obvestila o jugoslovanski umetnostni razstavi v času mirovne konference v Parizu in tako omogočil udeležbo na njej le nekaj Slovincem po lastnem izboru.¹²⁶ Spor so, očitno z neposrednim pogovorom, hitro pomirili. DSUU je

¹²⁵ ES, 2. zv., Društvo slovenskih likovnih umetnikov.

¹²⁶ »Poslano«, S, 27. II.1919. V imenu odbora DSUU sta mu cinično odgovorila podpredsednik Matej Sternen in tajnik Hinko Smrekar, da ima društvo »resnejše naloge nego pečati se s čenčami.« S, 1. III.1919; Jakopič je na nizke udarce užaljeno odgovoril, da mu »tudi to puhlo nizko besedilo dosti razodeva.« Hkrati je iz komaj ustanovljenega DSUU javno izstopil kipar Lojze Dolinar, Klub umetnikov Sava pa je demonstrativno objavil pristope novih mladih članov Lojzeta Dolinarja, Vena Piona in Frana Tratnika ter vest, da bo klub na pariški razstavi zastopal Ivan Zorman. S, 5. III.1919; na pariški razstavi aprila in maja 1919 je sodelovalo 12 Slovencev z 38 deli, Kronologija dogodkov, pregled razstav, izbrana bibliografija 1919–1930, katalog Moderne galerije Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920–1930, Ljubljana 1986, str. 423.

bilo ustanovljeno 20. februarja 1919. 16. marca istega leta so že imeli prvi izredni občni zbor, kjer so med drugim razpravljali o akciji za ustanovitev Umetniškega doma v Ljubljani. V njem naj bi dobila stalno domovanje zbirka Narodne galerije, hkrati pa bi bil prostor tudi za občasne razstave. Ta čas je služil likovnim razstavam v Ljubljani skoraj samo zasebni Jakopičev paviljon v Tivoliju. Diskusija o prepotrebni umetniških ateljejih v Ljubljani je šla kot vloga na Poverjeništvo za javna dela pri Deželni vladi, naj pri nameravani zidavi hiš mislijo tudi na umetnike oziroma na nekakšno umetniško kolonijo v Ljubljani. Načrtu o ustanovitvi umetno obrtne šole v Ljubljani, ki ga je zagovarjal zlasti slikar Saša Šantel, so nasprotovali umetniki iz kluba Sava, ki so ambiciozno zagovarjali ustanovitev prave umetnostne akademije. Aprila 1921 je bilo na srednji tehniški šoli v Ljubljani ustanovljeno društvo Probuda, pod okriljem katerega je začela mesec kasneje delovati zasebna risarska in slikarska šola, ki je učence usmerjala k ohranjanju in razvijanju slovenskih oblikovnih tradicij.¹²⁷

V DSUU se je do konca aprila 1919 vključila že večina pomembnejših in priznanih slovenskih likovnih umetnikov. DSUU je skupaj s klubom Sava napisalo obširni spomenici o potrebi ustanovitve Akademije likovnih umetnosti v Ljubljani in o nujni urbanistični ureditvi Ljubljane ter Beograda. V komisijo, ki so jo za urejanje Ljubljane ustanovile pristojne oblasti, je društvo imenovalo arhitekta Ivana Vurnika in F. Jando. Deželni vladi so predlagali, naj Poverjeništvo za uk in bogočastje dodeli posebnega referenta za umetniške zadeve.¹²⁸ Ob pikrih pripombah glede Slovincem zelo skopo odmerjenega prostora na jugoslovanski razstavi v Parizu so se zavzeli

¹²⁷ AS, Društvena pravila 9122; Društvo slovenskih upodobljajočih umetnikov, S, 2. III.1919; S, 26. IV., 18. VI.1921; ES, 2. zv., Društvo slovenskih likovnih umetnikov; France Golob, Franjo Sterle, ustanovitelj umetniške šole »Probuda« in vloga šole v tedanjem likovnem življenju, Kronika, 34/1986, št. 3, str. 160–170.

¹²⁸ Ta zahteva je bila izpolnjena julija 1921, ko je bil za umetniškega svetovalca Prosvetnega oddelka Deželne vlade v Ljubljani imenovan slikar Fran Tratnik. Slovenska prosvetna vprašanja, J, 12. VII.1921.

za skupno reševanje vseh aktualnih vprašanj v likovni umetnosti in za pospešeno združitev jugoslovanskih upodabljalajočih umetnikov v močno stanovsko socialno organizacijo. Podobno vabilo za združevanje na vsedržavni ravni je slovenskim umetnikom malo prej poslal Socijalno-umjetnički pokret iz Splita.¹²⁹

V času slikarske razstave štajerskih umetnikov decembra 1920 v Mariboru (razstavljalo je preko 30 avtorjev, med njimi tudi tamkajšnji Nemci) so tam ustanovili svoj umetniški klub Grohar.¹³⁰

Mnogo bolj odmevna je bila prva pokrajinska slikarska razstava v Novem mestu, ki so jo odprli dobra dva meseca prej. Tu so se poleg mladih dolenjskih ekspresionistov med likovniki predstavili tudi drugi umetniki najmlajše generacije, glasbeniki in literati. Plod »umetniškega gibanja na Dolenjskem« je bil Umetniški klub mladih, ki potem ni deloval na regionalni osnovi kot klub Grohar, ampak je povezoval umetnike predvsem po generacijski in po stilni pripadnosti. Iz neformalnega kluba mladih, ki je v uredništvu kritika Josipa Vidmarja, skladatelja Marija Kogoja in pesnika Antona Podbevška izdajal revijo Trije labodje, je pod vodstvom Franceta Kralja kmalu izstopil krog likovnih umetnikov pod imenom Klub mladih oblikujočih umetnikov.¹³¹

Socialni problemi slovenskih umetnikov so botrovali prvemu sestanku slikarjev, kiparjev, arhitektov in umet-

¹²⁹ DSUU, S, 30. IV.1919; S, 19. IV.1919; SN, 19. IV.1919.

¹³⁰ Klub Grohar je imel ob ustanovitvi 8. XII.1920 12 članov, za predsednika so izbrali Cotiča, podpredsednik je bil g. Karlovič-Janowsky, tajnik g. Stiplovšek, blagajnik Kranjc, odbornica ga. Šantlova, za častnega člana so izbrali generala Maistra, ki je predsedoval tudi pripravljalnemu odboru za štajersko slikarsko razstavo 5.–26. XII.1920 v Mariboru. Ob tej priložnosti so ocenili, da imamo po uspešnem razvoju slovenskega slikarstva v zadnjih dvajsetih letih okrog 100 slovenskih umetnikov, katerih večina ni organizirana nikjer. Umetniška razstava v Mariboru, SN, 23. XI.1920; Ustanovitev umetniškega kluba Grohar v Mariboru, SN, 14. XII.1920; J, 7. I.1921.

¹³¹ Obširno je o tem pisal Marjan Mušič, *Novomeška pomlad*, Maribor 1974; Milček Komelj, *Slovensko ekspresionistično slikarstvo, risba in grafika*, katalog Moderne galerije Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem, Ljubljana 1986, str. 9–16.

nostnih pedagogov, ki sta ga sredi oktobra 1920 v imenu DSUU in Save sklicala Ferdo Vesel in Rihard Jakopič. Strokovna (sindikalna) organizacija slovenskih umetnikov naj bi varovala interese umetnosti in umetnikov, prirejala razstave doma in v tujini, posredovala pri javnih korporacijah glede umetnosti, vplivala na umetnostno vzgojo v šoli in zunaj nje ipd. Bili so že v stikih s kolegi v Zagrebu in Beogradu, s katerimi naj bi se dogovorili o skupni organizaciji. V ta namen je potekala konferenca srbskih, hrvaških in slovenskih upodablajočih umetnikov od 23. do 25. oktobra 1920 v Zagrebu. Sestavili so osnutek pravilnika bodoče enotne jugoslovanske umetniške stanovske organizacije in odločili, naj bi bil ustanovni kongres v kratkem, pred tem pa naj bi pravilnik odobrile lokalne organizacije, kajti slovenski in hrvaški predstavniki so se sporazumeli, da je vsedrjavno združenje možno samo na temelju lokalnih organizacij v kulturnih središčih države.¹³² Stvari so se nekoliko zavlekle, vendar je bilo v skladu s sklepi ustanovno zborovanje slovenske podružnice Udruženja jugoslovanskih oblikujočih umetnikov (UJOU) šele 23. novembra 1921 v ljubljanskem Unionu. Povabili so samo tiste slovenske umetnike, katerih delo je bilo že priznано, da bi se izognili problemom, če kriteriji za sprejem v Udruženje ne bi bili po vsej državi enaki. Tako je bilo od 98 znanih imen povabljenih samo 28. Vabilu se jih je odzvalo 19. Druge naj bi v organizacijo sprejemali kasneje po društvenem pravilniku. Ustanovni občni zbor slovenske podružnice UJOU v Unionu je torej izvolil odbor in določil 5 delegatov za zagrebški kongres, določen za čas med 8. in 11. decembrom 1921.¹³³ Vendar s kongresom spet ni bilo nič. Junija 1922 je bila v Beogradu t. i. 5. jugoslovanska umetniška razstava, na kateri so bili

¹³² Strokovna organizacija slovenskih umetnikov, SN, 17. X.1920; J, 20. in 28. X.1920; SN, 6. XI.1920.

¹³³ Izvoljeni odbor: predsednik Rihard Jakopič, tajnik Saša Šantel, blagajnik Gojmir Anton Kos, odborniki Josip Costaperaria, Lojze Dolinar, Fran Tratnik, Ivan Vavpotič, namestnika Maksim Gaspari in Ivan Zajec, SN, 3. XII.1921; Poziv vsem oblikujočim umetnikom v Sloveniji, SN, 22. X.1921.

Slovenci močno zastopani. Vsi razstavljalci so nastopili kolektivno, kot člani DSUU, Save, Mladih, Groharja ali kot »neorganizirani«. Ob tej priložnosti so se na zborovanju beograjskega lokalnega združenja sestali tudi delegati umetniških društev iz Ljubljane, Maribora, Zagreba in Sarajeva. Končno so se dogovorili za dolgo odlašani zagrebški kongres, ki naj bi potekal v začetku oktobra 1922.¹³⁴

Verjetno je imela tudi v ta namen slovenska podružnica še neobstoječega UJOU 1. julija izredni občni zbor, ki pa je po poročilu v Jutru le »rešil mnogo perečih vprašanj in napravil velik korak naprej v urejanju razmer med slovenskimi umetniki.« Ustanovni kongres UJOU je bil 10. in 11. decembra 1922 v Zagrebu. Slovence sta zastopala Saša Šantel in (verjetno France) Kralj. Glavno delo kongresa je bil sprejeti pravilnik o Glavnem umetniškem svetu pri prosvetnem ministrstvu v Beogradu.¹³⁵

UJOU se v naslednjih letih ni izkazalo kot zelo aktivna organizacija in je občasno doživljalo razne krize. Iz DSUU oz. iz ljubljanske sekcije UJOU je leta 1926 izstopil Klub mladih oblikujočih umetnikov, ki se je naslednje leto preimenoval v Slovensko umetniško društvo. Oktobra 1927 pa se je soglasno sama razpustila sarajevska sekcija. O tem je obvestila ljubljansko sekcijo, češ da je s tem zapečaten usoda celotne skupne organizacije jugoslovanskih slikarjev in kiparjev. Arhitekti so se že prej osamosvojili.¹³⁶ Slovenska sekcija UJOU je torej v letih 1927–28 zamrla, ker ni mogla doseči kakšnih občutnih koristi za svoje člane in je začelo njihovo število padati. Zagrebška in beograjska sekcija pa sta še naprej občasno delovali.¹³⁷

¹³⁴ Poziv umetnikom, J, 9. V.1922; Pred otvoritvijo jugoslovanske umetnostne razstave, J, 3. VI.1922; V. jugoslovanska umetniška razstava, J, 18. VI.1922.

¹³⁵ J, 5. VII.1922; Kongres upodablajočih umetnikov v Zagrebu, J, 13. XII.1922.

¹³⁶ Strokovno udruženje jugoslovanskih oblikujočih umetnikov, J, 23., 26. in 29. X.1927.

¹³⁷ Arhiv Zveze društev slovenskih likovnih umetnikov, O DSLU v Ljubljani, fascikel Razni koncepti 1941–1945.

Septembra 1928 je v Jakopičevem paviljonu z razstavo nastopila že »četrt generacija« slovenskih likovnih ustvarjalcev (po impresionistih, vesnanih in ekspresionistih). Večinoma je to bila prva generacija, ki se je po vojni izšolala na zagrebški likovni akademiji (razen Mihe Maleša). Vendar se skupina šestih likovnikov ni formalno organizirala in se je v 30. letih tudi oblikovno razvila v različne smeri.

Nov organizacijski poskus je bilo Društvo akademičnih likovnih umetnikov v Ljubljani. Društvena pravila sta 11. novembra 1929 predložila Franjo Sterle in France Kralj, vendar o ustanovitvi ali delovanju društva nimamo nobenih podatkov. France Kralj takrat v Slovenskem umetniškem društvu ni več sodeloval in je mogoče skušal na ta način uresničiti svoje voditeljske ambicije.¹³⁸

Leta 1934 je bilo na novo ustanovljeno Društvo likovnih umetnikov Dravske banovine. Zaradi vse močnejšega političnega pritiska v smislu jugoslovanskega unitarizma je vse bolj prevladovalo prepričanje, da je treba tudi v imenu naglasiti slovenstvo organizacije, vendar je predlagateljem društvenih pravil (France Pavlovec, Božidar Jakac, Saša Šantel) uradnik notranje uprave pridevnik »slovenskih« črtal iz naslova. Šele po zamenjavi vlade, ko je prenehal pritisk Jugoslovanske nacionalne stranke, so leta 1936 spremenili naslov v Društvo slovenskih likovnih umetnikov. Vanj je bila do druge vojne vključena večina slovenskih likovnikov. Leta 1940 je društvo imelo 76 članov. Skrbelo je predvsem za zaščito avtorskih pravic, za umetnostno šolstvo, pomagalo pri razstavah, dražbah, raznih prireditvah in študijskih potovanjih, ustanovilo je lastni bolniški sklad ipd.¹³⁹

Narodna galerija

Galerijska dejavnost v Ljubljani se je začela z zasebno pobudo Riharda Jakopiča, ki je po preselitvi iz Škofje

¹³⁸ AS, Društvena pravila 9126.

¹³⁹ AS, Društvena pravila 9142; Arhiv Zveze društev slovenskih likovnih umetnikov, O DŠLU v Ljubljani, f. Razni koncepti 1941–1945.

Loke v Ljubljano novembra 1906 »dokončno oblikoval svoj načrt o ustanovitvi narodne galerije, slikarske in risarske šole ter o stalnem umetniškem razstavišču, s katerim naj bi spremenil odnos ljubljanske publike do likovne umetnosti.« Ker te pobude ne pri deželnih ne pri mestnih oblasteh niso imele uspeha, je Jakopič 12. junija 1909 s tretjo razstavo slovenskih likovnih umetnikov v Ljubljani odprl paviljon na lastne stroške. Takratni ljubljanski župan Ivan Hribar si je sicer prizadeval za galerijo in muzej na ljubljanskem gradu, vendar je Slovenska ljudska stranka v Hribarjevih načrtih »videla le strankarsko neumnost in nepotrebno zapravljanje«, zato je mestni svet odobril le 2000 kron letno za nakup umetniških del.¹⁴⁰

Leta 1916 se je Trgovska zbornica slučajno preselila iz mestne hiše v Kresiji in župan Ivan Tavčar je skrbniku mestne umetniške zbirke, slikarju Ivanu Franketu, naročil, naj zbirko namesti v teh prostorih, da bi jih ne zasedla vojska. Še sredi vojne vihre pa so začeli uresničevati staro željo po narodni galeriji. Prošnjo za ustanovitev društva Narodna galerija so oblastem predložili konec julija 1918.¹⁴¹ Društvo je bilo ustanovljeno 18. septembra ali 18. oktobra 1918.¹⁴² Po državnem prevratu je novembra Narodna galerija kupila prvih deset starejših likovnih del slovenskih umetnikov.¹⁴³ Svojo prvo zbirko, ki je večinoma slonela na umetniški zbirki ljubljanske mestne občine, je Narodna galerija razstavila v prostorih ljubljanske Kresije 7. marca 1920. Ogled je bil sprva možen le dvakrat tedensko. V prvih desetih mesecih si je zbirko ogledalo po mnenju pisca v Slovenskem narodu »žalostnih« 600 obiskovalcev, kar naj bi bil pri 70.000 prebivalcih Ljublja-

¹⁴⁰ Janez Kos, Umetniški paviljon Riharda Jakopiča, katalog Narodne galerije Rihard Jakopič – To sem jaz, umetnik... Ljubljana 1993, str. 87–96.

¹⁴¹ Podpisali so jih Ivan Franke, Rihard Jakopič, dr. Josip Regali in en nerazpoznaven podpis, pravila predložena 24. VII., odobrena 12. VIII. 1918, AS, Društvena pravila 9115.

¹⁴² SN, 7. IX. 1918; Janez Zorman, Narodna galerija v Ljubljani, Kronika slovenskih mest, I/1, Ljubljana 1934, str. 20–22.

¹⁴³ SN, 25. XI. 1918.

ne »žalosten kulturni pojav«. Na poziv v Domu in svetu in v Ljubljanskem zvonu se je v petih mesecih v društvo včlanilo le 25 novih članov.¹⁴⁴ Društvo si je opomoglo v naslednjem letu. Zbirko v Kresiji so dopolnili, da je že predstavljala pregled slovenskega slikarstva od bratov Šubicev do sodobnikov. Z darovi je društvo konec leta 1921 kupilo 10 pomembnih del slovenskih slikarjev od dunajske državne galerije (Groharja, Vavpotiča, Jakopiča...). Zbirko je v zadnjem letu obiskalo skoraj tisoč ljudi, tudi število članov je zraslo na 433, pred izidom je bil katalog društvene zbirke z reprodukcijami in komentarjem.¹⁴⁵ Ob vsesokolskem zletu v Ljubljani avgusta 1922 je Narodna galerija pripravila retrospektivno razstavo starejših slovenskih umetnikov in preuredila ter dopolnila svojo stalno zbirko v Kresiji. Gradivo je pridobivala s podporo ljubljanske mestne občine in z darili. Eden pomembnejših darov v tistem času je bil dar kraljevega namestnika v Sloveniji in starega podpornika slovenskih muz Ivana Hribarja. Za gradnjo bodoče galerije je Hribar namenil milijon kron.¹⁴⁶

Zaradi gradnje in poznejše razstavne dejavnosti edinega razstavnega paviljona v Ljubljani se njegov lastnik Rihard Jakopič nikakor ni mogel znebiti vedno večjih dolgov. Paviljon je večkrat zaman ponujal v odkup mestni občini, v začetku leta 1923 pa je občini sporočil, da bo moral zaradi gmotne stiske paviljon zapreti, s čimer bi nastala »nenadomestljiva škoda za duševno kulturo celotnega naroda.« Občini je spet predlagal, naj paviljon odkupi in ga »zopet izroči namenu, ki mu je do zdaj služil.« Predlog je večkrat podprlo združenje jugoslovanskih oblikujočih umetnikov in odbor Narodne galerije, saj bi zaprtje paviljona pomenilo »ne le največji kulturni greh, temveč tudi v nebo vpijoč škandal«, Narodna galerija pa je izrazila tudi interes za najem paviljona. Tako je občina marca 1924

¹⁴⁴ Ljubljanski zvon, 1920, str. 252; Žalosten kulturni pojav, SN, 13. I. 1921.

¹⁴⁵ III. občni zbor Narodne galerije v Ljubljani, J, 30. IV. 1922.

¹⁴⁶ J, 5. VIII. 1922; S, 12. VII. 1922.

paviljon le odkupila, maja 1924 pa je podpisala še najemno pogodbo z Narodno galerijo.¹⁴⁷

Podobno kot z Jakopičevim paviljonom je bilo tudi z Narodnim domom v Ljubljani. Društvo istega imena kot stavba si je z graditvijo v letih 1894–1896 nabralo toliko dolgov, da so se ti potem z obrestmi samo še večali. Januarja 1922 je Anton Lajovic predlagal, naj Narodni dom s pomočjo Slovenske matice izrabi ugodne finančne razmere, ki so nastale z vojno in povojno inflacijo. Obe društvi naj bi se združili, oziroma Slovenska matica bi s prodajo svojih dveh stavb pokrila dolgove in prevzela stavbo Narodnega doma, poleg tega pa bi ostalo še okrog milijon kron gotovine za adaptacijo stavbe in Matičino običajno dejavnost.

Za to možnost se je ogrela zlasti Slovenska matica, ki je bila takrat v gmotni stiski. Skupaj z Znanstvenim društvom za humanistične vede in Narodno galerijo je hotela Slovenska matica Narodni dom postopoma spremeniti v sedež akademije znanosti in umetnosti. Na večkratne pritiske treh društev je odbor Narodnega doma šele poleti 1924 priporočil, naj se Slovenska matica in Narodna galerija glede prihodnje usode stavbe neposredno sporazumeta s Sokolom. V Narodnem domu so bila namreč nastanjena društva, ki so se ob dogovarjanju o usodi stavbe čutila ogrožena. Skoraj tretjino stavbe je zasedal Ljubljanski Sokol, ki je tu domoval že od začetka, potem pa še liberalna Zveza kulturnih društev, Ljubljanski zvon, Jugoslovanski sokolski savez, Športna zveza, pevsko društvo Slavec, Družba sv. Cirila in Metoda, Narodno-socialistična stranka s svojim kulturnim društvom Bratstvo in sindikatom Narodno socialna zveza, Orjuna in Česka obec. Pogajanja s Sokolom niso bila uspešna, saj je ta zahteval zase vse pritličje, kar bi po mnenju treh društev onemogočilo sedež bodoče akademije. Po dolgotrajnih pogajanjih so se sporazumeli šele marca 1925. Narodni dom je podpisal dve ločeni najemni pogodbi z

¹⁴⁷ Janez Kos, Umetniški paviljon Riharda Jakopiča, n. d., str. 93–95.

Ljubljanskim Sokolom in z Narodno galerijo za 60 let, oktobra 1925 pa je odbor Narodnega doma po dogovoru sprejel 10 novih deležnikov (nekakšnih delničarjev, članov društva s predpravnicami), ki so jih predlagala tri zavzniška društva kot osnovo bodoče akademije znanosti in umetnosti.¹⁴⁸

Tehnične in gmotne težave so verjetno prispevale k temu, da je bilo prvo nadstropje Narodnega doma delno adaptirano šele poleti 1928, kar je omogočilo vselitev Narodne galerije. Kljub starim namenom, da bi za Narodno galerijo v Ljubljani gradili novo stavbo, je bilo prenovljeno nadstropje Narodnega doma za društvo brez državne podpore velik uspeh. 11. decembra 1928 je bila slavnostno odprta njena stalna razstava.¹⁴⁹

Delovanje Narodne galerije je sčasoma postalo prezoko. Avgusta 1927 je verjetno krog blizu Slovenskemu umetniškemu društvu ustanovil še društvo Moderna galerija v Ljubljani, ki se je že naslednje leto preimenovalo v Umetniško matico – Društvo za ustanovitev moderne galerije, leta 1929 pa spet v še bolj splošen naslov Umetniška matica – Društvo za propagiranje sodobne, moderne umetnosti v Ljubljani. Zbiralo in vzdrževalo naj bi stalno razstavo slovenskih umetnikov, »ki so pomembni za sedanost in za nadaljni razvoj slovenske umetnosti.« Umetniška matica je začela kot pokrovitelj in organizator prirejati pomembne likovne razstave, npr. Slo-

¹⁴⁸ Vse te spremembe je 20. novembra 1925 potrdil po dolgih letih spet sklican občni zbor društva Narodni dom, kjer pa je opozicija (stara društva v Narodnem domu) zborovanje protestno zapustila. Ljubljanski Sokol si je še vse do leta 1927 neuspešno prizadeval, da bi Narodni dom sam prevzel v last. Novemu društvenemu odboru je še naprej predsedoval stari dr. Vladimir Ravnihar, v 17-članskem odboru z nadzorstvom pa je bilo vseh 10 novih odbornikov iz društev Narodna galerija, Slovenska matica in Znanstveno društvo za humanistične vede. Anton Podbevšek, Narodni domovi v Sloveniji, Kronika slovenskih mest, II/4, Ljubljana 1935, III/1, III/2, Ljubljana 1936; AS, Slovenska matica, š. 28, Seje odbora 9. I., 23. I., 7. IV.1922, 4. IV., 17. V., 17. VI., 20. XI.1923.

¹⁴⁹ »Manes« v Ljubljani, J, 15. VIII.1924; Ljubljanski Narodni dom, J, 21. XI.1925; Slavnostna otvoritev Narodne galerije, J, 19. XII.1928.

venska moderna umetnost 1918–1928 in razstavo Slovenskega umetniškega društva ob ljubljanskem velesjemu junija 1928.¹⁵⁰

Zveza slovenskih pevskih zborov

Podobno vlogo kot Slovenska matica pri književnikih je pri slovenskih glasbenikih imela Glasbena matica. V novi državni in narodnostni skupnosti so se glasbeniki začeli podobno povezovati kot likovni delavci. Ustanovni občni zbor ljubljanske podružnice že prej ustanovljenega Udruženja jugoslovenskih muzičara je bil 19. decembra 1920 v dvorani Glasbene matice v Ljubljani.¹⁵¹

Iz Glasbene matice, ki je bila formalno nadstrankarska organizacija, vendar pod nedvomnim »svobodomišelnim« vplivom, je prišla leta 1921 pobuda za ustanovitev Zveze slovenskih pevskih zborov. Naslonila naj bi se na tradicijo Zveze slovenskih pevskih društev izpred vojne (ustanovljena 1894). Združila naj bi vse slovenske pevske zборе in je k vstopu vabila vsa registrirana pevska društva. Optimizem v tem smislu je pobudnikom vtil koncert ob obletnici »narodnega ujedinjenja« 1. decembra 1921, ko so skupaj nastopila skoraj vsa ljubljanska pevska društva, šest po številu, med njimi tudi društvo Ljubljana, ki so ga imeli za »klerikalno«. Toda katoliško usmerjena pevska društva po Sloveniji so že bila povezana v Pevski zvezi pri Slovenski krščanskosocialni zvezi.

Ustanovni občni zbor Zveze slovenskih pevskih zborov (ZSPZ) je bil, ne glede na to, 6. januarja 1922 v prostorih GM v Ljubljani. Pripravil ga je Matej Hubad. Združenje naj bi z zborovanji, predavanji, skupnimi nastopi, tečaji, izdajanjem partitur in glasil ter ustanavljanjem novih pevskih zborov skrbelo predvsem za izpopol-

¹⁵⁰ AS, Društvena pravila 9120. Prva pravila s prošnjo za ustanovitev, 3. VIII. 1927, so podpisali (verjetno France) Kralj, Silvester Škerl in Nande Vidmar, pozneje se je poleg predsednika Škerla kot tajnik podpisoval Tone Seliškar. Kronologija dogodkov, pregled razstav, izbrana bibliografija 1919–1930, katalog Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920–1930, Ljubljana 1986.

¹⁵¹ SN, 18. XII. 1920.

njevanje splošne pevske izobrazbe na Slovenskem. V drugi točki pravil so kot enega od ciljev navedli tudi združitve vseh pevskih društev v državi. V Zvezo je bilo po letu dni dela in izdanem prvem Pevskem koledarju za leto 1923 včlanjenih 18 pevskih zborov, med njimi tudi Glasbeno društvo Ljubljana. ZSPZ je večkrat letno pripravljala skupne koncerte ter pevska tekmovanja in je svoje člane zalagala z notnim gradivom. Na drugem občnem zboru aprila 1924 je Zveza štela že 36 pevskih društev. Do naslednjega leta, ko je bila ZSPZ razpuščena in vključena v Jugoslovansko pevsko zvezo, se ji je priključilo še 7 novih zborov, a je Zvezin tajnik ugotavljal, da jih redno dela le 28. Skupno je ZSPZ štela okrog 2000 pevcev.

Dogovori o združevanju v okviru Jugoslavije so se začeli ob pokopu posmrtnih ostankov Stevana Mokranjca v začetku oktobra 1923 v Beogradu. Takrat sta se združili tudi vojvodinska in srbska pevska zveza. Na skupni konferenci, ki jo je vodil Hubad, so sklenili, naj pripravljalni odbor spelje dokončno združitve že do pevske tekme »Saveza hrvatskih pijevačkih društava« decembra istega leta v Zagrebu. Vendar se je razprava, ki so jo načeli Hrvati, nadaljevala tudi še na aprilskem občnem zboru ZSPZ leta 1924 v Ljubljani. Predstavniki hrvaške pevske zveze so se strinjali s povezavo, toda znotraj te naj bi ohranili tudi še vse tri »plemenske« zveze. Rudolf Matz je v Ljubljani izjavil, »da bi bilo napačno forsiranje ujedinjenja, dokler nismo v tej državi vsi enakopravni državljani.« V nasprotju z njim je dr. Viktor Novak, predsednik zagrebškega pevskega društva Lisinski in zastopnik pevskih društev s Hrvaške, ki niso bila v hrvaški pevski zvezi, zagovarjal takojšnje enotno združenje, čemur so se goreče pridružili predstavniki ZSPZ in srbske zveze.

ZSPZ se je torej na občnem zboru maja 1925 razpustila in odboru zaupala ustanovitev ljubljanske ter mariborske župe Jugoslovenskega pevaškega saveza (JPS). Z ustanovitvijo enotne pevske zveze za vso državo naj bi bilo kulturno delo centralizirano in delovanje znatno olajšano. Slovensko oblikovanje žup je potrdil I. kongres JPS oktobra 1925 v Sarajevu. Hrvaška pevska zveza se mu ni priključila. Tri leta kasneje, julija 1928, je iz JPS soglasno

izstopilo tudi zagrebško pevsko društvo Lisinski. Savez ni izpolnil njihovih pričakovanj. Izstopilo je zaradi nezmožnosti vpliva na njegovo delo, oddaljenosti od središča in zaradi splošnih razmer, ki so oteževale normalno delo. Ni pa pristopilo k hrvaški pevski zvezi, temveč je ostalo zunaj vsake povezave.¹⁵²

Vodstvo Zveze slovenskih pevskih zborov se je v 20. letih z vključitvijo v centralno urejeno jugoslovansko organizacijo torej zavestno odpovedalo avtonomnemu urejanju domačih pevskih razmer, verjetno v veri, da je še mogoče ustvariti kolikor toliko enotne: jugoslovansko pesem, petje in organizacijo. To kaže tudi na njegovo politično opredelitev vsaj v perspektivi enega od obeh glavnih političnih sporov na Slovenskem.

Glasbeni avtorji in instrumentalni poustvarjalci se v 20. letih niso posebej organizirali. Organizirani so bili v okviru Glasbene matice ali okrog glasbenih revij Pevec (1921–1938) in Zbori (1925–1934). Prvi znan poskus je leta 1930 ustanovljen Klub skladateljev v Ljubljani. V 30. letih je delovala tudi slovenska sekcija pri Združenju jugoslovanskih glasbenih avtorjev.¹⁵³

V podporo slovenski književnosti, slikarstvu, kiparstvu in glasbi je bilo junija 1922 ustanovljeno Društvo ljubiteljev slovenske umetnosti, ki naj bi zanjo skrbelo zlasti gmotno, z raznimi nagradami in podporami, nakupi, organizacijo zborovanj, predavanj, akademij in umetniških večerov. Društvo naj bi nadomeščalo mecene, ki jih Slovenci nimajo, država pa tudi ni zmogla zadostne podpore. Pet let kasneje, poleti 1927 je podobno društvo ustanovil Rudolf Maister v Mariboru.¹⁵⁴

¹⁵² Poročila o ZSPZ in JPS sta objavljala SN, 21. V., 4. XII.1921 in J, 6. I., 27. I., 20. XII.1922, 9. I., 4. X.1923, 8. IV.1924, 5. V., 16. X., 29. X.1925, 10. VII., 6. XII.1928.

¹⁵³ AS, Društvena pravila 9125; Društvo slovenskih skladateljev, ES, 2. zv., Ljubljana 1988.

¹⁵⁴ AS, Društvena pravila 9153, 4074; J, 3. VI.1922.

NARODNOOBRAMBNA DRUŠTVA

V skladu s tradicijo slovenskega narodnostnega gibanja, katerega nosilci so bili v prvi dobi večinoma kulturni delavci, so bile tudi narodnoobrambne organizacije predvsem kulturne. Najbolj to velja za najstarejšo in osrednjo »Družbo sv. Cirila in Metoda«, ustanovljeno 1885. Ustanovljena je bila predvsem kot odgovor na delovanje nemškega šolskega društva Deutscher Schulverein (ustanovljeno 1880), na Primorskem pa ji je konkurirala italijanska Pro patria (od 1886) oziroma od 1891 Lega nazionale. Ukvarjala se je z vzgojo otrok v narodnem duhu in je v ta namen izdajala primerne knjige, ustanavljala in vzdrževala zasebne slovenske šole, otroške vrtce ter podpirala slovenske javne šole, učitelje, dijake in študente na narodnostno ogroženih področjih, zlasti na Primorskem, Štajerskem in na Koroškem.¹⁵⁵

Večjo napetost med obema glavnima političnima strankama na Kranjskem po ustanovitvi katoliških telovadnih odsekov leta 1906 so v edini preostali večji vsenarodni organizaciji izkoristili uveljavljajoči se mladoliberalci z Gregorjem Žerjavom na čelu. Dobro so se pripravili na občni zbor DCM avgusta 1907 v Bohinjski Bistrici in z radikalnim nastopom najprej prisilili k odhodu predstav-

¹⁵⁵ DCM je imela zadnji predvojni občni zbor, XXVIII. po vrsti, leta 1913 v Domžalah, naslednjega, XXIX., pa avgusta 1918. Konec šolskega leta 1913/14 je imela 23 otroških vrtcev, ki jih je obiskovalo 1800 otrok, in 8 osnovnih šol s 30 razredi in 48 oddelki, ki jih je obiskovalo 2514 otrok. Družba, ki se je v veliki meri vzdrževala z darovi mecenov in volili v oporokah, je bila med vojno prisiljena porabiti 300.000 kron svoje glavnice. Konec šolskega leta 1917/18 je vzdrževala še 15 otroških vrtcev s 1060 otroki in samo v Trstu, kjer je bila najboljše organizirana, 46 razrednih oddelkov z 2257 učenci. SN, 12. VIII. 1918.

nike Koroške, potem pa izvolili nov upravni odbor brez katoliških predstavnikov.

Slovenska krščansko socialna zveza je takoj začela snovati svojo narodnoobrambno organizacijo in je leta 1910 ustanovila Slovensko stražo s skoraj enakimi nameni in dejavnostjo. V zelo kratkem času je z odlično organizacijo po obsegu skoraj dosegla delo stare DCM.¹⁵⁶

Med vojno si je DCM nadela »kolikor mogoče patrio- tičen plašč« in med drugim izdala izrazito proavstrijske knjige, da bi si tako rešila premoženje. V prvih letih po vojni pa je njeno delo doživelo veliko gmotno in moralno krizo. V narodni državi naj bi namreč po nekaterih ocenah društvo izgubilo svoj smisel. Delo po podružnicah je zamrlo, pozivi javnosti v časopisih so ostajali brez pravega odmeva. Aktualnost in zanimanje javnosti je bilo usmerjeno k pomembnejšim dogajanjem. Smisel svojega delovanja je Družba začela iskati v podpori šolstvu v »neodrešenih krajih«. Septembra 1919 je komentator Slovenskega naroda pravilno ugotavljal, da se na »Zvezo narodov« in varstvo manjšin po ureditvi državnih meja ni moč preveč zanašati. »Zato bo naša deviza tudi v bodoče: samopomoč.« DCM naj bi svoje delovanje razširila na pomoč revnejšim dijakom in študentom z zasedenega ozemlja, skušala izpopolnjevati osnovno šolo za nadaljnjo izobrazbo, izdajala naj bi dobro mladinsko leposlovje, poljudno znanost in popularizirala jugoslovansko kulturo.¹⁵⁷

DCM si je nekoliko opomogla šele leta 1921. Od 284 podružnic izpred vojne jih je spet delovalo 94. Uredili so tudi gmotni položaj. V poslovnem letu 1920/21 je npr. Družba porabila za ljudske šole in otroške vrtce skoraj 800.000 kron ali dvakrat toliko kot leto prej. Dve leti kasneje je sama vzdrževala še 6 otroških vrtcev s 400 otroki in 28 razredov s 1400 šolarji, delovalo je 83 njenih podružnic. Število članov in s tem materialne možnosti pa je

¹⁵⁶ Več o DCM do leta 1918 Andrej Vovko, *Mal položi dar domu na altar*, Ljubljana 1994; Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 165, 314–315.

¹⁵⁷ *Novi časi – nove naloge*, SN, 14.–17. IX. 1919.

kljub vsemu počasi upadalo. DCM je po vojni postopoma izgubila svoje zavode in podružnice v Italiji in Avstriji, začela je podpirati slovenske javne šole na Kočevskem, ob severni meji in v Prekmurju.¹⁵⁸

Sicer pa kriza DCM, po mnenju dr. Jožeta Bavdka, ni bila pogojena le s povojno brezbriznostjo in malodušjem, ampak zlasti s konkurenco na narodnoobrambnem področju. Spomladi 1921 so v Sloveniji delovala že štiri taka društva. Poleg predvojnih DCM in Slovenske straže sta bila leto prej ustanovljena vsedržavna Jugoslovanska matica in Gosposvetski zvon. Slednji je bil ožje zasnovano društvo, ki je delovalo pretežno v Ljubljani. Po dveh letih delovanja, januarja 1922, je imel Gosposvetski zvon dobrih 1000 članov.¹⁵⁹

Jugoslovanska matica je bila ustanovljena 25. februarja 1920 v Beogradu, predvsem zato, da bi pospeševala gospodarske in kulturne interese Jugoslovancev, ki so ostali zunaj meja nove države. Ustanovno zborovanje JM so priredili že 21. marca pred hotelom Slon v Ljubljani. Po gotovo pretirani oceni naj bi 30.000 ljudem govorili Vladimir Ravnihar, predstavniki Sokola, Samostojne kmetijske stranke in Slovenske krščansko socialne zveze. Ustanavljanje JM v Sloveniji je torej podpiral tudi katoliški politični tabor, ker so jo v začetku utemeljevali kot strogo nestransko in vsenarodno organizacijo. Konec marca in v začetku aprila so že na veliko ustanavljali podružnice, najprej v narodnostno mešanih krajih, v Kočevju, Mariboru, na Ptuj, v Velikovcu, Murski Soboti, Dolnji Lendavi in Gornji Radgoni, potem šele v Ljubljani (22. aprila) in končno tudi glavno pokrajinsko podružnico za Slovenijo v Ljubljani (25. aprila). V prvem letu delovanja je JM v Sloveniji ustanovila 50 podružnic, konec drugega leta je imela 70 podružnic in 14.000 članov. Poleti 1924 je v Slove-

¹⁵⁸ Oktobra 1927 je bilo aktivnih še 76 podružnic. J, 11. X.1927; SN, 12. VIII.1918; SN, 17. IX.1919; XXXII. redna skupščina DCM, SN, 10. IX.1921; J, 9. IX.1923; Polstoletje družbe sv. Cirila in Metoda, Jubilejni koledar obrambne družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za l.1936, Ljubljana 1935.

¹⁵⁹ AS, Društvena pravila 3317; J, 15. I.1922; dr. Jože Bavdek, Naša narodnoobrambna društva, SN, 26. III.1921.

niji delovalo na bivšem Kranjskem 43, na Štajerskem 35 podružnic in v Prekmurju 3 podružnice, skupaj torej 81 podružnic, kar pomeni, da se je njihovo število polagoma ustalilo. V JM se je vključevalo veliko primorskih emigrantov. Dejansko je bila JM zaradi ostanka tretjine naroda izven meja nacionalne države najbolj aktivna v Sloveniji. Na pokrajinskem občnem zboru leta 1925 so se pritoževali nad veliko obremenjenostjo Slovenije, ker JM v drugih pokrajinah ni delovala, zlasti pa zato, ker se ni mogla dvigniti iz mrtvila beograjska centrala. JM naj bi kot osrednja narodnoobrambna organizacija prevzela tudi naloge stare Ciril-Methodove družbe. Njen prikrito unitarni jugoslovanski narodnostni koncept jo je v Sloveniji bližal demokratski stranki, vendar so v njenem odboru ostajali predstavniki obeh glavnih političnih rivalov.¹⁶⁰

JM je v Ljubljani v okviru svojega Obrambnega oziroma Manjšinskega muzeja zbirala informacije in dokumentarno gradivo o preganjanju Slovencev v Italiji in Avstriji. Na osnovi tega muzeja je 5 narodnoobrambnih društev leta 1925 ustanovilo Manjšinski inštitut, ki je pod vodstvom Vinka Zormana zbral obsežen dokumentarni arhiv in knjižnico o narodnostnih vprašanjih in slovenskem zamejstvu. V Sloveniji je jugoslovanska vlada JM zaradi suma, da podpira terorizem v Italiji, leta 1930 razpustila, Manjšinski inštitut pa je zaradi informacij o dejavnosti nemške in madžarske manjšine v Sloveniji naprej vzdrževala banska uprava.¹⁶¹

¹⁶⁰ SN, 14. III., 21. III., 23. III.1920, 4. IV., 15. IV.1920, 24. V.1921; J, 21. III.1922; J, 15. VII.1924; J, 2. IV.1925; J, 20. X.1925.

¹⁶¹ Jugoslovanska matica, ES, 4. zv.; Manjšinski inštitut, ES, 6. zv.

MEDNARODNE VEZI

Za bolj usmerjene mednarodne kulturne vezi so začele v novi narodni državi skrbeti tudi nove kulturne organizacije, ki niso bile le izraz zasebnih pobud. Slovenci so bili vsaj od narodnostnega prebujanja sredi 19. stoletja najmočneje navezani na jezikovno in politično sorodne Čehi in so se v marsičem zgledovali po njih. Te vezi tudi po ustanovitvi lastnih držav niso prenehale. Nasprotno, marsikje so se okrepile ali so celo na novo zaživele.

Temelj novih medsebojnih odnosov po ustanovitvi narodnih držav so poljski, hrvaški, srbski, češkoslovaški in slovenski politiki postavili na Slovanskih dnevih v Ljubljani 16. in 17. avgusta 1918. Tu so poleg pomembnejših političnih vprašanj govorili tudi o nadaljevanju in poglobljanju kulturnih stikov, za katere naj bi v prihodnje skrbela posebna društva.¹⁶²

Povsem zasebna pobuda je prišla iz skupine ljubljanskih Čehov, ki je 9. decembra 1918 ustanovila Česko obec v Ljubljani. Društvo naj bi pospeševalo družabne in kulturne stike med Čehi v Sloveniji in med obema narodoma. Leta 1921 je bil s podobnimi nameni ustanovljen Český klub v Mariboru.¹⁶³

Na meddržavni ravni so prav tako nadaljevali Čehi. Aprila 1921 je bila v Pragi ustanovljena Češkoslovaško-jugoslovanska liga, katere podružnico so hoteli že junija ustanoviti tudi v Ljubljani. Oglas, ki je vabil bodoče člane, naj čimprej pošljejo prijave, so podpisali pomembni slo-

¹⁶² AS, Narodni svet, Predsedstvo, f. 2; Poglobljeno obravnava politične stike s Čehi Marjeta Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki med svetovnjima vojnoma, I. del, Zgodovinski časopis, 49/2, Ljubljana 1995, str. 231–258.

¹⁶³ AS, Društvena pravila 3930, 3925; SN, 19. XII. 1918.

venski liberalni intelektualci in strankarski prvaki.¹⁶⁴ Novembra 1921 pa je bila v Ljubljani ustanovljena še Jugoslovansko-češkoslovaška liga za Slovenijo. Pospeševala naj bi idejo bratske vzajemnosti med obema narodoma na kulturnem, političnem in gospodarskem področju. Najpogostejše konkretne oblike sodelovanja so bile izmenjava otrok na počitnicah, razne umetniške in folklorne razstave, izmenjava turistične propagande ipd. V 30. letih je v Pragi izhajala skupna Československo-jihoslovanska revue. Pomembno politično vlogo so Jugoslovansko-češkoslovaške lige po slovenskih mestih dobile ob češki krizi v letih 1937–1939, ko so društva v obrambo Češkoslovaški republiki kljub državni podpori odkrito nasprotovale jugoslovanski zunanji politiki Stojadinovićeve vlade.¹⁶⁵

Ob ustanavljanju lige so se 29. oktobra 1921 v Zagrebu sestali tudi delegati češkoslovaških in jugoslovanskih akademij znanosti. Trije češki univerzitetni profesorji so ob tej priložnosti obiskali tudi Beograd in Ljubljano. Pripravljali so ustanovitev Češkoslovaško-jugoslovanske znanstvene lige, do katere pa ni prišlo. Na konferenco v Zagrebu je Znanstveno društvo za humanistične vede iz Ljubljane poslalo prof. Franceta Kidriča.¹⁶⁶ Za vsestranskost stikov so poskrbeli tudi likovniki. Novembra je bila v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani razstava češke in jugoslovanske grafike. Na prvi tovrstni razstavi je bilo okrog 200 grafičnih listov z močno udeležbo Slovencev. Slovenski likovniki so se tri leta kasneje predstavili v Hodoninu na Moravskem.¹⁶⁷ Skupno konferenco so v istem letu 1921 imeli tudi zastopniki jugoslovanskih in čeških planinskih društev.¹⁶⁸ V skladu s sklenitvijo vojaško-politične zveze v okviru male antante so si oboji prizadevali

¹⁶⁴ SN, 15. IV.1921; SN, 28. VI.1921.

¹⁶⁵ AS, Jugoslovansko-češkoslovaška liga; SN, 11. in 22. XI.1921; J, 20. XI.1921; SN, 30. X.1921; J, 28. X.1925; J, 28. IV.1926; Češko-slovenski odnosi, ES, 2. zv.; Marjeta Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki med svetovnjima vojnama, I. del, Zgodovinski časopis, 49/2, Ljubljana 1995.

¹⁶⁶ J, 9. X., 3. XI.1921; SN, 28. IX.1921.

¹⁶⁷ J, 1. XI.1921.

¹⁶⁸ SN, 18. V.1921.

za sklenitev nekakšne meddržavne kulturne konvencije. Medsebojne odnose so v glavnem vzdrževali na ravni občasnih stikov in sodelovanja posameznikov ali skupin na raznih strokovnih področjih. O teh pa lahko z gotovostjo trdimo, da so bili mnogovrstni in pogosti.¹⁶⁹

Panslavizem tudi v novi narodni državi ni bil mrtev. Poleg Čehov so bili najbolj zanimivi Poljaki. Za vsestransko navezovanje stikov z obojimi je bil leta 1918 pri Narodnem svetu ustanovljen odsek, ki je o teh možnostih izdelal elaborat.¹⁷⁰ Pred svetovno vojno je bilo v Ljubljani ustanovljeno Društvo prijateljev poljskega naroda, ki je že jeseni 1918 organiziralo v Ljubljani tečaj poljščine. Najbolj znani člani so bili France Koblar, France Stele, Vojeslav Mole idr., kar kaže na strankarsko nevtralnost društva. Mole je konec leta 1924 postal njegov predsednik. V okviru vse države je delovalo tudi Akademsko poljsko-jugoslovansko društvo in še katero, vsa pa so bila povezana v Jugoslovansko-poljsko ligo, podobno kot s Čehi in Bolgari.¹⁷¹

Navezanost na veliko Rusijo, ki ji je tedaj oktobrska revolucija nekoliko zmanjšala aktualnost, je bila tudi že starejša. Tako imenovani Ruskij kružok je bil v Ljubljani ustanovljen leta 1900. Po začetku vojne leta 1914 je bilo njegovo delovanje ustavljeno, leta 1917 pa je bil tudi uradno razpuščen. Tako je imel ljubljanski Ruskij kružok decembra 1919 svoj drugi ustanovni občni zbor in 150 rednih članov. Kot v večini narodnjaško usmerjenih organizacij so tudi v tej prevladovali liberalci.¹⁷²

Februarja 1919 je bila v Ljubljani ustanovljena Organisation Franco-Slovène, ki naj bi spodbujala vse vrste stikov med Francozi in Slovenci. Njen prvi predsednik je bil Anton Korošec.¹⁷³ Pozneje je bil v pritličju Narodnega

¹⁶⁹ Boris Urbančič, Slovensko-Češki kulturni stiki, Ljubljana 1993; »Zvestoba za zvestobo!«, J, 12. IV.1923.

¹⁷⁰ AS, NS f. 2.

¹⁷¹ SN, 18. XII.1918; J, 12. VIII.1924; J, 13. XII.1924; Vojeslav Mole, Iz knjige spominov, Ljubljana 1970, str. 381–391.

¹⁷² SN, 16. XII.1919.

¹⁷³ SN, 26. V.1919; ES, 3. zv., Francosko-slovenski odnosi.

doma v Ljubljani odprt Francoski inštitut z javno knjižnico in čitalnico, redno pa so prirejali tudi razne družabne večere.¹⁷⁴ Oktobra 1929 je bila v Ljubljani proslava in otvoritev spomenika ob 120-letnici Ilirskih provinc. Liberalni politični tabor je v francosko-slovenskih odnosih podarjal zlasti vlogo Napoleona. Takratni ljubljanski župan Dinko Puc ga je imenoval »predhodnika Jugoslavije«.¹⁷⁵ V programskih razglabljanjih tega časa je bila poleg slovenske očitna tudi potreba po novi usmeritvi na francosko in anglosaško kulturo namesto na nemško. Najbolj vidno je bilo to v šolskih učnih programih tujih jezikov. Takoj po prevratu je nemščino začela izrivati francoščina.

Preusmeritev na novi državni in kulturni prostor je seveda potekala mnogo širše kot sem skušal v tem poglavju na kratko prikazati. Avgusta 1919 so imeli npr. združitvene kongrese jugoslovanski dijaki, jugoslovanska akademska podporna društva in menze, oktobra novinarji SHS in jugoslovanska ženska društva, decembra sta bila ustanovljena Jugoslovanski olimpijski odbor in Jugoslovanska centralna športna zveza. Leta 1919 je nastalo Jugoslovansko zdravniško društvo in še kaj.¹⁷⁶

Organizacijska struktura slovenskih izobražencev in umetnikov se je torej z državnim prevratom leta 1918 bistveno spremenila. Prvič je bilo veliko intelektualcev v novi »narodni« državi povezanih v društvih, ki jih v stari Avstriji niso imeli. Vzrok so bile poleg narodnega navdušenja predvsem drugačne politične pa tudi gmotne

¹⁷⁴ Jugoslovansko-francosko prijateljstvo ob podpisu pogodbe, J, 11. XI.1927.

¹⁷⁵ ES, 3. zv., Francosko-slovenski odnosi.

¹⁷⁶ Kongres jugoslovanskih gledaliških umetnikov v Beogradu, SN, 20. VIII.1919; Kongres jugoslovanskega dijaštva v Beogradu, SN, 30. VIII. 1919; Kongres nivarjev SHS v Zagrebu, SN, 5. X.1919; Kongres jugoslovanskih žena, SN, 7. X.1919; Jugoslovanski olimpijski odbor, Jugoslovanski centralni športni savez, SN, 19. in 21. XII.1919; Prvi jug. novinarski kongres, SN, 25. XII.1919; Združenje gledaliških igralcev SHS, SN, 28. XII.1919; Društvo novinarjev, SN, 19. I.1921 in J, 7. IX.1921; Ustanovitev »Kola jugoslovanskih sester« v Ljubljani, SN, 22. III.1921; III. kongres udruženja gledaliških igralcev SHS, SN, 12. VI.1921; Odziv slovenskih zdravnikov, SN, 26. VI.1921...

razmere po prvi vojni, zlasti večja socialna ogroženost in potreba po sindikalni organizaciji. Drugič pa je bilo stanovsko povezovanje pri obrambi avtorskih in socialnih pravic naravno vezano na celotno državno ozemlje, ki mu je vladala ista politična uprava. Izjema so bili besedni umetniki. Opredeljeval jih je jezik, imeli so že starejše organizacije in so se povezovali v okviru sorodnih ustanov. Slovenska matica je imela npr. stalne stike s srbsko, hrvaško in slovaško matico. Izjema so bili tudi slovenski intelektualci iz izrazito katoliških organizacij, ki so jim novo jugoslovansko povezovanje po letu 1921 branili politični razlogi. Manj so se vsejugoslovansko organizirali znanstveniki, ki so bili vezani predvsem na ljubljansko univerzo in na strokovna društva. Zlasti v humanistiki, ki je bila pri Slovencih najbolj razvita znanost, so bila ta društva razumljivo usmerjena na ožji slovenski prostor.

Kljub temu, da so bile nove organizacijske vezi z novim prostorom večkrat tudi neuspešne in je pogosta organizacijska neresnost ali nesposobnost kolegov iz južnih pokrajin pri Slovencih porajala razočaranje, nezadovoljstvo ali celo odvrčanje od novih organizacij, je to povezovanje in organizacijsko vrvenje vendarle prinašalo velike spremembe v ustvarjalne razmere.

II.

**KULTURNA POLITIKA
IN
KULTURNI BOJ**

KULTURNI BOJ

Slovenski izraz »kulturni boj« ima širši pomen kot nemški »Kulturkampf«. To ni le boj liberalizma proti katoliški cerkvi oziroma boj za ločitev Cerkve od države, temveč je boj za kulturo nasploh, za vodilno mesto v kulturi,¹ je hkrati boj proti privilegirani vlogi katoliške cerkve in boj za rekatolizacijo z gospodarskim in duhovnim liberalizmom 19. stoletja omajane trdne katoliške vere slovenskega človeka.

»Kulturkampf« v ožjem pomenu označuje izrinjanje katoliške cerkve iz javnega življenja v Nemčiji v sedemdesetih letih devetnajstega stoletja. Leta 1871 je nemški parlament z liberalno večino izglasoval takoimenovani »kanzelparagraph«, 130. člen nemškega kazenskega zakonika, ki je prepovedoval zlorabo cerkvene prižnice v politične namene. Naslednje leto so šolske inšpekcije prišle v laične roke. Iz cesarstva so bili izgnani jezuiti, lazaristi in odrešeniki. To je izzvalo prekinitev diplomatskih odnosov z Vatikanom. Od 1873 do 1875 so izglasovali še t. i. »majske zakone«, ki so uzakonili civilno poroko. Po prihodu Leona XIII. na Petrov prestol (1878) so se začeli odnosi popravljati. Kancler Otto von Bismarck je zamenjal protestantskega ministra za vere, med letoma 1880 do 1887 so zamenjali »majske zakone« z »zakoni miru« ter znova vzpostavili diplomatske odnose z Vatikanom. Do podobnih bojev je prišlo tudi v Švici (zvezna oblast se je z Vatikanom sprla leta 1874) in v Avstriji, ki je liberalno ofenzivo protikatoliških zakonov doživela v letih 1867–1876.²

¹ Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Ljubljana 1986, op. 711, str. 144.

² Kulturkampf, Grand Dictionnaire Encyclopedique Larousse, Paris 1984; Michel Mourre, Dictionnaire encyclopedique d'Histoire, Paris 1986.

Avstrija je že leta 1867 dobila nemško liberalno večino v državnem zboru in t.i. »meščansko ministrstvo« (vlado). Razširila sta pravice državljanov in vlogo parlamenta ter uvajala liberalne reforme, kar jima je omogočalo močnejši položaj v boju proti konkordatu iz leta 1855. Ta je utelešal stare privilegije katoliške cerkve v avstrijski zakonodaji.

Z bojem proti konkordatu se je v Avstriji začela tudi šolska reforma. Potrebna je bila revizija konkordata glede državne zakonodaje: sprejeli so zakon o zakonskem pravu, zakon o razmerju šole do Cerkve (ki je šolo od Cerkve do določene mere osvobajal) ter zakon o medkonfesionalnih odnosih. Vsi trije zakoni so stopili v veljavo maja 1868. Vodstvo in nadzor nad osnovnimi in srednjimi šolami je prevzela država, Cerkvi pa je bila prepuščena skrb le za verouk. Po papeževi obsodbi vseh treh zakonov se je nad »brezversko šolo« spravilo katoliško časopisje. Čeprav liberalna šolska reforma ni vrgla verouka iz šole in ni izključila duhovščine iz šolskih svetov, je Cerkev veliko izgubila.

Boj proti konkordatu, ki je simboliziral absolutizem in reakcijo, ni šel mimo Slovencev, ki so v teh letih bili boj za svoje nacionalne pravice. Liberalni mladoslovenci, močnejši na Štajerskem, so hoteli slovenski katoliški tabor prepričati, »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«,³ in so se bili zaradi te »zunanje« nevarnosti pripravljani odreči nastopanju za svoje liberalne nazore ter se javno izjavljati za načelne katoličane. »Naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja,« je takrat zapisal Josip Jurčič.⁴ »Toda ... veliki liberalno klerikalni boj v monarhiji in rastoča organizacija konservativnega katoliškega tabora so pritiskali na domače razmere in podpirali ekstreme. Tudi na Slovenskem so začele rasti samostojne katoliške organizacije in ekstremni klerikalizem je vedno bolj zahteval od narodnega gibanja, da

³ SN, 31. XII. 1868.

⁴ Pismo Vošnjaku iz leta 1871 v AS, Vošnjakova korespondenca, oba citata po V. Meliku, Slovinci in »nova šola«, zbornik Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970, str. 33.

se v celoti opredeli tudi versko-politično. Zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega tabora je mogel tudi groziti in celo izsiljevati. Tudi med liberalci so se pojavljala bojevitata stališča. Vendar pa slovenski liberalizem kot celota ni imel tistega občutka moči kot nasprotna smer, pa je bil zato tudi bolj popustljiv, dostikrat dvoličen in neiskren.«⁵ Mladoslovenci so bili tudi v načelni opoziciji proti nemško nacionalistični liberalni vladi in so od slovenskih poslancev zahtevali politiko abstinence po češkem vzoru. Skoraj vsi slovenski poslanci so glasovali proti novemu šolskemu zakonu, ker so menili, da bo novo državno šolstvo mnogo bolj nemško kot je bilo staro pod cerkvenim nadzorstvom.

Leto za splošnim šolskim zakonom je bil (tokrat s popolno slovensko abstinenco) leta 1869 sprejet še zakon o osnovni šoli. Šele ta je praktično uresničil splošno šolsko obveznost na Slovenskem in v naslednjih generacijah korenito zmanjšal nepismenost.⁶ Razmerje med javno šolo in Cerkvijo nam lepo pokaže podatek, da je moralo npr. leta 1871 še tri četrtine učiteljev opravljati tudi cerkveniške dolžnosti, če so hoteli gmotno preživeti. Od približno 400 osnovnih šol na Kranjskem je bilo do konca stoletja še več kot dve petini enorazrednic. Učitelji so na Kranjskem poučevali v vsaki učilnici povprečno po 90 učencev, ponekod tudi do 200 otrok v enem prostoru. Nekoliko bolje je bilo šolstvo urejeno na Štajerskem in Koroškem, vendar je bil tu veliko močnejši germanizacijski pritisk.⁷

Po vključitvi slovenskih »klerikalcev« in kasneje tudi Bleiweisovega kroga v dunajsko državno-pravno stranko, ki so jo ustanovili po ponovnem prihodu liberalcev v vlado leta 1872, so spopadi med liberalno in katoliško smerjo v slovenskem narodnem gibanju postajali pogostejši in močnejši. Prvič so se očitno pokazali na občnem zboru Slovenske matice 1872, kjer so liberalci propadli s kandidaturo za društveni odbor. Istega leta so

⁵ Melik, prav tam.

⁶ Melik, n. d., str. 45–63.

⁷ Milan Divjak, Šola – morala – cerkev na Slovenskem, Ljubljana 1995, str. 46–53.

se spori zaostri tudi v kranjskem deželnem zboru. Do pravega političnega razkola pa je prišlo, ko so postavili ločene kandidate na državnozborskih volitvah leta 1873. Ob tem se je tudi na Slovenskem začel pravi »kulturni boj«, vnela se je gonja in medsebojno zmerjanje v javnosti, zlasti po časopisju.⁸

Zaradi ločenega političnega nastopanja so Slovenci proti Nemcem, kljub ugodni volilni reformi, v državnem zboru in v deželnih zborih številčno nazadovali. Ti neuspehi in premajhna moč liberalnega tabora so pripomogli, da so se že po treh letih nasprotniki spet sporazumeli. Liberalni državnozborski poslanci, ki so v tem času z nemško vladno večino vred glasovali za liberalne cerkveno-politične zakone, so konec 1876 stopili v Hohenwartov klub državno-pravne stranke, kjer so bili že od začetka tudi slovenski konservativci. Obnovila se je doba slogaštva, politika sloge v narodnih zadevah, ki je trajala vse do devetdesetih let. V državnem zboru in deželnih zborih so slovenski poslanci nastopali enotno pod bolj ali manj konservativnim katoliškim plaščem; na drugih področjih, posebej v kulturnem življenju, pa so se nasprotja ostrila.⁹

Osnovnošolski zakon iz leta 1869 je vse do konca monarhije ostal poglobitni problem političnega spora med katolicizmom in liberalizmom. Kljub temu, da so ga morali liberalci pred mnogimi poskusi in srditimi napadi Cerkve in katoliških politikov ves čas braniti, ni povsem zadovoljil nobene strani.

Najglasneje je postavil zahtevo po spremembi šolskih zakonov 1. avstrijski katoliški shod leta 1877 na Dunaju. Katoliška prizadevanja so se okrepila zlasti v času vlad grofa Eduarda Taaffeja (1879–1893). Nemški nacionalni pritisk prejšnjih liberalnih vlad je v tem obdobju nekoliko popustil, zato so se načelna nasprotja znotraj

⁸ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979 (naprej ZS), str. 501–503.

⁹ ZS, str. 504–515; Ivan Prijatelj, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848–1895, III. knjiga, Lj. 1958, str. 35–74, 230–372; Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov, str. 44–47; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, Ljubljana 1928, str. 24–55.

slovenskega narodnega gibanja okrepila. V bran odločni katoliški načelnosti sta se postavila tednik Zgodnja Daniča pod uredništvom Luke Jerana ter dnevnik Slovenec, v katerem je kmalu začel zagovarjati konfesionalno šolo in ločitev duhov med učitelji Anton Mahnič.¹⁰ Katoliški strani je z Novelo k osnovnošolskemu zakonu leta 1883 sicer uspelo zmanjšati pouk naravoslovnih predmetov, ki so predstavljali nevarnost evolucionizma, zakon pa je ostal v veljavi do konca monarhije. Samo v okviru tega zakona so deželne oblasti lahko poskušale s posameznimi uredbami uveljaviti večji vpliv Cerkve v šolstvu, za kar je predstavljala zgled ureditev na Tirolskem.

Sredi osemdesetih let je v »gnilo in strahopetno« slogaško ozračje torej prihrumela »nevihta s Krasa«, kakor je Antona Mahniča imenoval Simon Gregorčič.¹¹ Mahnič, ki je jasno in odločno zahteval načelno »ločitev duhov« med katoličani in liberalci, je začel javno nastopati leta 1882, načelni boj pa je razplamtel z znamenitimi Dvanajstimi večeri v Slovencu konec 1884 in v začetku 1885. Slogaštvo se je hitreje krhalo od leta 1888, ko je Mahnič začel izdajati revijo Rimski katolik, v kateri je neusmiljeno razkrinkaval liberalne materialistične in protikrščanske poglede slovenskih piscev in javnih delavcev. »Katoliška renesanca«, kot jo je označil Mahničev naslednik na mestu vodilnega ideologa slovenskega katoliškega gibanja Aleš Ušeničnik, se je na Slovenskem začela s splošnim preporodom katoliške Cerkve pod papežem Leonom XIII. (1878–1903), z nastopom Antona Mahniča in z imenovanjem ljubljanskega škofa Jakoba Missie leta 1884.¹² Pod vplivom 2. avstrijskega katoliškega shoda so leta 1890 na Kranjskem ustanovili Katoliško politično društvo, ki se je kasneje preimenovalo v Katoliško narodno stranko, od leta 1905 je delovalo kot Slovenska ljudska stranka (SLS). Pravo pre-

¹⁰ Jožko Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov, zbornik Mahničev simpozij v Rimu, Celje 1990, str. 111.

¹¹ Po Jožku Pircu, n. d., str. 46 z opombama 129 in 130.

¹² O tej dobi in obeh slovenskih protagonistih podrobneje govori ta zbornik Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988 in Mahničev simpozij v Rimu, Celje 1990.

lomnico v slovenskem katoliškem gibanju, po Ušeničniku »začetek nove dobe«, je pomenil 1. slovenski katoliški shod leta 1892 v Ljubljani. »Shod je v resolucijah zahteval, da se morajo znanost, umetnost, vzgoja, obveščevalna sredstva (časopisi), socialno in politično delo ravnati po katoliških načelih in izhajati iz žive katoliške zavesti, ki se hrani z živim verskim življenjem. Le na taki – katoliški – podlagi naj bi bilo možno za naprej složno sodelovanje vseh Slovencev.«¹³ Na tako izključujočem stališču so ostali vsi štirje slovenski katoliški shodi do prve svetovne vojne.¹⁴ Zadnjikrat sta obe politični smeri nastopili složno pri državnozborskih volitvah leta 1891, že na dopolnilnih volitvah pa sta oba tabora nastopila ločeno. Naslednje leto sta se ločila tudi v kranjskem deželnem zboru.

Mahnič je bil prepričan, da je ločitev duhov v slovenskem javnem življenju njegovo življenjsko poslanstvo. Po mnenju Jožka Pirca pa ločitve duhov ni začel Mahnič, kakor so mu pozneje pogosto očitali, pač pa naj bi le brezobzirno razkrinkal že izvršeno dejstvo iz konca šestdesetih let. »Nasprotniki – liberalci in tudi prvi socialisti – niso bili kos načelni ostrini in moči niti Mahniča niti njegovih naslednikov, med katerimi je bil tudi Ušeničnik. Po zgedu prvega kulturnega boja iz sedemdesetih let so se zatekali ali v osebno žaljivo pisanje po časopisju in v brezplodno hujskanje na političnih shodih, ki se je često izživljalo zgolj v ‚protifarški gonji‘ ali v prikrievanju pravih nazorov in hinavsko nadevanje plašča ‚dobrih kristjanov‘ čez svoje svobodomiselstvo, kadar so bili pritisnjeni ob zid.«¹⁵

¹³ J. Pirc, n. d., str. 48–49, citira A. Ušeničnika v člankih Kardinal Missia in katoliška renesansa med Slovenci, Katoliški obzornik 1902, str. 142 in Pomen prvega slovenskega katoliškega shoda, Revija katoliške akcije, Lj. 1942, str. 116–121; Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, Ljubljana 1893, str. 45–83 in 120–129.

¹⁴ II. slovenski katoliški shod v Ljubljani 1900; III. slovenski katoliški shod v Ljubljani 26.–28. avgusta 1906, Ljubljana 1907; Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913, Ljubljana 1913; o katoliških shodih je pisal Stane Granda, I. in II. slovenski katoliški shod, Missiev simpozij v Rimu, str. 95–109 in Jeglič in slovenski katoliški shodi, Jegličev simpozij v Rimu, str. 333–347.

¹⁵ Pirc, n. d., str. 47.

Duhovi so se močneje razvneli ob prvih deželnozborskih volitvah po razkolu v jeseni 1895, ko so vse tri stranke na Kranjskem nastopile samostojno. K ostrini boja je prispevalo zlasti pismo škofa Missie duhovnikom, v katerem je razložil pravice in dolžnosti duhovnikov pri volitvah ter zapovedal za njihov srečen izid javne molitvene ure po cerkvah.¹⁶ Dogodki ob volitvah so pomenili dokončno politično ločitev med katoličani in liberalci na Slovenskem. Zaradi popolne zmage katoliške stranke v kmečki kuriji so se morali liberalci sporazumeti s kranjskimi Nemci in tako so lahko v slovensko-nemški liberalni koaliciji vladali v kranjskem deželnem zboru dolgih 12 let (1896–1908). To je bila krona načelne šibkosti slovenskih liberalcev. Zaradi večje narodne ogroženosti so se Slovenci v drugih deželah politično ločili pozneje: na Goriškem ob prelomu stoletja, na Štajerskem leta 1906, v Trstu, Istri in na Koroškem pa so zaradi premoči nemških ali italijanskih strank politično sodelovali do konca monarhije.

Ločitev duhov se je, zlasti zaradi katoliške vneme, poglobljala. Tak značaj je imela tudi Ušeničnikova polemika z Učiteljskim tovarišem o vzgoji in šoli konec leta 1896. Ušeničnik je glasilu slovenskih učiteljev očital, da ne služi več »narodni šoli na verski podlagi«, temveč bolj ali manj zavedno oznanja liberalnega duha in zavaja slovensko šolstvo na pot »čiste človečnosti«. Ker so njegovi pozivi ostali brez uspeha, je z analizami tekstov dokazoval, da Učiteljski tovariš prepisuje »kulturnobojne članke« iz nemščine ter s tem razgalja negotovost in neutemeljenost svoje gonje proti katoliškemu gibanju. Polemika je ločitev duhov poglobila in zaostрила zlasti med učitelji, katerih večina je potem do prevrata ostala najhujši idejni nasprotnik radikalnega katolištva na podeželju. Boj za šolo je bil tedaj spričo razmaha in velikega napredka pedagogike v središču pozornosti.¹⁷ Pri liberalizaciji vzgoje in izobra-

¹⁶ Besedilo pisma objavljeno v Rimskem katoliku 1895, str. 523–525.

¹⁷ Milan Divjak, Šola – morala – cerkev na Slovenskem, Ljubljana 1995, zlasti str. 22–76.

ževanja, ki sta bila stoletja izključno v domeni Cerkve, je šlo za osamosvajanje določene stroke izpod absolutnega cerkvenega nadzorstva. Hkrati je konflikt odločal, čigava bo mladina, torej čigava bo prihodnost.¹⁸

Dlje od liberalnih učiteljev, ki so v svojih zahtevah sčasoma postali povsem odvisni od Narodnonapredne stranke, so v svojem programu glede ločitve šole od Cerkve šli socialni demokrati in njihovi mladini. Zahtevali so tudi ločitev moralne vzgoje izpod cerkvenega nadzora in reformo celotnega šolskega sistema.¹⁹

Ločitev v politiki je potegnila za seboj tudi ločitev na drugih področjih. Osnovnošolski učitelji so se razšli že leta 1900. Katoliško usmerjeni so prenehali sodelovati v Ciril-Methodovi družbi (1907), v Sokolu (po ustanovitvi Orla leta 1906, delno pa že prej), v Slovenski matici (1914) in raznih drugih društvih. Različno po posameznih krajih so se politično usmerila na eno ali drugo stran tudi lokalna izobraževalna društva in čitalnice, ki so tako dobila, namesto vsenarnodnega, liberalno naravo. Katoliška stran je bila agresivnejša in je največkrat organizirala svoja izobraževalna, dijaška, akademska in druga društva na novo.²⁰

V osrednji slovenski deželi, na Kranjskem, so se razmere spremenile po volitvah 1908, ko je SLS s pomočjo volilne reforme dobila v deželnem zboru absolutno večino in je tako vladala do konca monarhije. Poleg velikopotezne gospodarske politike je SLS proti svojemu političnemu nasprotniku uporabljala vsa sredstva, ki jih je kot vladajoča stranka imela na voljo. Ukrotiti je skušala predvsem liberalne učitelje, ki so prav zaradi prizadevanja za obnovitev popolnega cerkvenega nadzora nad šolo najostreje nastopali proti katoliški cerkvi. Veliko jih je

¹⁸ Pirc, n. d., str. 75–76.

¹⁹ Milan Divjak, n. d., str. 53–61; Ervin Dolenc, Šolsko delo Dragotina Lončarja, Glasnik Slovenske matice, XVIII/1–2, Ljubljana 1994, str. 71–77.

²⁰ ZS, str. 561.

zaradi nizkih plač, kazenskih premestitev, disciplinskih kazni, zlasti pa zaradi četrtrinskega dodatka k plači za politično pravoverne učitelje pristopilo h katoliški Slomškovi zvezi ali pa zapustilo poklic.²¹

Temeljno načelo katoliškega gibanja na Slovenskem je njegov ideolog Aleš Ušeničnik utemeljeval z imperativom »uveljaviti za vsako ceno vodilno vlogo katoliških načel v kulturnem prizadevanju Slovencev.« Iz radikalizma načel je logično sledila Ušeničnikova zahteva po radikalnosti katoliške organizacije oziroma po organiziranosti socialnega, političnega in kulturnega udejstvovanja katoličanov na brezkompromisni konfesionalni, to je katoliški podlagi. To se je v letih pred prvo svetovno vojno politično zmagovitim katoličanom na Slovenskem tudi posrečilo. Javno življenje se je dejansko skoraj v celoti odvijalo na katoliški podlagi ali imelo vsaj katoliško fasado.²²

Versko-kulturni boj se je na Slovenskem spet močneje razplamtel zadnja leta pred prvo svetovno vojno. Neposredni povod zanj so dali »kulturnobojni« predlogi liberalnih in socialnodemokratskih poslancev v dunajskem parlamentu ter državnozbornske volitve leta 1911. Zahtevali so obvezni civilni zakon in možnost razporoke, preureditev šolstva na nekonfesionalni podlagi, državnih matičnih knjig naj ne bi več vodila Cerkev, za vzdrževanje cerkva pa naj bi osnovali »farne občine«.²³ Predlogi so vzbudili veliko ogorčenje in sprožili nov boj za kulturno premoč katoličanov na Slovenskem. Idejno ga je vodil Aleš Ušeničnik, ki se je s poudarjanjem »načel« neposredno naslonil na Mahniča. Obnovitev načelnega katoliškega radikalizma je manifestativno potrdil 4. katoliški shod v Ljubljani 1913. leta. Ostrino takratnega »kulturnega boja«

²¹ ZS, str. 582–583.

²² Pirc, n. d., str. 172.

²³ J. Gruden, Kulturnobojni načrti, Čas, 1912, str. 8–14; A. Ušeničnik, Kulturnobojni načrti, Čas, 1912, str. 95–108; Pirc, n. d., str. 145–153.

slovenskih katoličanov je nekoliko umirila šele svetovna vojna.²⁴

»Ločitev duhov« in »kulturni boj« na Slovenskem pred prvo svetovno vojno sta v kulturno življenje sprva prinesla poživitev in konkurenco. Medsebojno tekmovanje je v marsičem prispevalo tudi h kakovosti tovrstnega delovanja, vendar v končni perspektivi nista privedla do zrelega in plodnega pluralizma idej. Čeprav sta bila v določenem času potrebna ali celo nujna, sta »sčasoma postala cokla razvoju in uveljavljanju slovenskega naroda«.²⁵

²⁴ Ušeničnik je o zakonskih predlogih iz leta 1911 nekoliko kasneje jasno zapisal: »Kar nameravajo svobodomisleci, to je ‚laizacijo‘ države, to je razkristjanjanje vsega javnega življenja, razkristjanjanje najvažnejših socialnih ustanov: zakona in šole, po teh pa razkristjanjanje tudi zasebnega življenja.« Naši boji in krščansko načelo, Čas, 1917, str. 7; o središčni vlogi načel je leta 1912 Ušeničnik napisal tudi knjigo »Več luči!«, Pirc, n. d., str. 145–153, ta načela podrobno analizira.

²⁵ Pirc, n. d., str. 47.

V NOVI DRŽAVI

Staremu kulturnemu boju se je v novi državni skupnosti pridružilo novo kulturno vprašanje: ohranjati slovensko narodno in jezikovno samobitnost ali pristati na kulturno asimilacijo? To vprašanje politično ni bilo rešeno v vseh 22 letih obstoja države. Novi kulturni problem je gladko padel v utečene tire slovenske strankarske politike in se je v mnogočem s starim kulturnim bojem tudi poistovetil. Kljub temu, da se je kulturna dilema, ki je sčasoma dobila povsem politične oblike v prizadevanjih za centralizem ali avtonomijo, navzven kazala kot arhimedova točka slovenskega političnega opredeljevanja, je ostajal temeljni spor slovenske politike vseeno stari kulturni boj med liberalizmom in političnim katolicizmom. O tem nas prepričuje sodelovanje slovenskih političnih strank v kratkem in enkratnem času relativno svobodne parlamentarne demokracije v Jugoslaviji (1918–1929). Na eni strani se to kaže v pogostem povezovanju bolj ali manj osamljene izrazito katoliške stranke v državi, SLS, s srbsko Narodno radikalno stranko, ki je zagovarjala interese Srbske pravoslavne cerkve, vendar tudi centralistično urejeno in čim bolj enotno državo enega skupnega »jugoslovanskega naroda«. Na liberalni strani so se glede centralizma oz. avtonomije povezoval tako različne stranke, kot sta bili Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (avtonomistično gibanje Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja) in Samostojna kmetijska stranka, ki je glasovala za vidovdansko ustavo in kasneje sodelovala pri najmočnejšem unitarističnem pritisku JNS v letih 1931–1935. Poleg Avtonomistov je tudi Narodno socialistična stranka v liberalno-socialistični skupini do leta 1925 nasprotovala centralizmu in zagovarjala slovensko etnično posebnost. Do povezovanja med blokoma, ki ju je

ločeval kulturni boj, pa je v zelo rahlih oblikah prišlo šele v času zaostrenih socialnih in političnih razmer druge polovice 30. let.

Na slovenske politične spore v dvajsetih letih, predvsem na njihovo zaostreno obliko, je poleg izrazite predvojnne politične polarizacije gotovo pomembno vplival tudi interes srbijanskih (iz ožje Srbije) vladajočih krogov v Beogradu, da bi v »provincinah« vzdrževali nesoglasja med najmočnejšimi strankami in tako lažje nadzorovali politično klimo v posameznih novopriključenih pokrajinah. Prav tako je na manifestativno plat slovenske politike vplivala drugačna politična miselnost v novi prestolnici. Veliko bolj temperamentno in čustveno reagiranje srbskih politikov je imelo na Slovence, ki iz južne perspektive stvari jemljejo nekoliko preveč resno, gotovo bolj razpirljive kot konstruktivne učinke. Prvi vtisi o beograjskem političnem življenju velikega privrženca združitve s Srbi, dr. Ivana Tavčarja, nam lepo ilustrirajo čudenje Slovencev nad novim političnim okoljem: »Kdor opazuje narod srbski ima vtisk, da je ta narod dober in zdrav. Samo z njegovimi politikami ne prihajaj v dotik!... Samo o eni stvari ne smeš pričeti z njimi govoriti: to je o strankah, ali kakor jih oni imenujejo o ‚partijah‘... Partija ti je v resnici nekaj orientalskega, nekaj izrednega in za nas, dasi imamo strank na jerbese, nekaj neumljivega. Partija je vse: tik partije se drugega skoraj ničesar ne pozna in nasprotstva in sovražtva, ki vlada med posamnimi partijami, si človek, če ni bil v Beogradu, skoraj ne more predočiti... Ko sem sedel v zbornici, (sem si) nehote stavil vprašanje: Kaj bi se zgodilo sedaj, ko bi dobil vsak poslanec ostro brušen handžar v svoje roke in ko bi se partije začele ravnati po tistih načelih, na katera kot na najvišjo politično modrost prisegajo v posamnih partijah? Nastalo bi brez dvojbe, ako bi vsaka partija hotela izvršiti svoj program, klanje v skupščini in najbrže bi v prvem hipu bil pobit Drašković, Svetozar Pribičević, Stojan Protić in še mnogo drugih.«²⁶ Kaj je Tavčarja tako presenetilo? Prepirljivost, ki je bila

²⁶ Dr. Ivan Tavčar, *Odprite srca!*, SN, 1. I. 1921.

kranjskim politikom že od začetkov strankarskega življenja precej domača, gotovo ne; takrat najbrž samo temperamentni govori srbskih politikov. Da so dojeli njihovo zvitost, so Slovenci in Hrvati potrebovali vsaj pol desetletja izkušenj, od Ženevskega sporazuma do Markovega protokola.

Kljub ustaljenim in trdnim pozicijam starega ideološkega kulturnega boja se je zdel temeljni kulturni problem Slovencev v dvajsetih letih vprašanje sožitja z ostalimi Jugoslovani: ali v smislu asimilacije in unitarizma ali z enakopravnim sodelovanjem in kulturno avtonomijo? Problem sta pogojevali dve temeljno različni razumevanji nove državne tvorbe z imenom Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. »Srbijanci« (Srbi iz Kraljevine Srbije) so novo, »razširjeno« državo večinoma razumeli kot združitev vseh Srbov in nagrado za zmago v svetovni vojni. »Prečani« (Jugoslovani iz bivše Avstroogrske), posebej Slovenci, se svoji razviti kulturi in jeziku večinoma niso bili pripravljene odreči. V novo državo so vstopili prostovoljno, k njeni ustanovitvi so tudi sami pomembno prispevali, osnovana naj bi bila na podlagi naravnega prava o samoodločbi narodov, vzeli so jo torej za svojo.

Med obema pojmovanjema je »plavala« ideja nekoliko naivnega integralnega jugoslovanstva, ki je izhajala iz »prečanskega« razumevanja enakopravne in prostovoljne združitve in se je zgledovala po pol stoletja starejših italijanski in nemški združitvi. Srbijanska »pjemontska« zavest zmagovalca in moč večine pa sta idejo integralnega jugoslovanstva prevzeli in prilagodili svojim političnim potrebam (prevlade). Ob nekoliko grobem načinu uvajanja te prevlade, zlasti v drugačne uprave vajenih prečanskih krajih, se je jugoslovanski integralizem v kulturnem smislu še pred iztekom prvega desetletja nove skupnosti povsem kompromitiral. Od samega začetka je bila ideja integralnega jugoslovanstva v vseh delih države v manjšini. V drugi polovici dvajsetih let so ob politični prevladi srbijanskega razumevanja jugoslovanstva tudi njeni najbolj goreči politični nosilci v Samostojni demokratski stranki ostali razočarani.

KULTURNE DILEME

Narodna vlada je z Naredbo o prehodni upravi 14. novembra 1918 začasno prevzela polno upravno suverenost tudi v kulturi, ki je bila prej v pristojnosti dunajskega prosvetnega ministrstva. V izobraževanju je vlogo bivših deželnih šolskih svetov z novim letom 1919 prevzel novo ustanovljeni Višji šolski svet. O preureditvi, zlasti slovenizaciji srednjih šol, je že 6. in 11. novembra razpravljalo Društvo slovenskih profesorjev, o celotnem šolstvu pa 15. novembra t. i. Anketa o šolski upravi. Ustanovitev dolgo zaželene slovenske univerze naj bi pripravila Vseučiliška komisija, ki jo je imenovala Narodna vlada 23. novembra. Leto kasneje je bila imenovana Gledališka komisija, ki naj bi se ukvarjala z za vlado aktualnimi umetniškimi vprašanji. Gledališka komisija kasneje ni odigrala vidnejše vloge.²⁷

V času politične nedorečenosti in negotovosti novembra 1918 je Kulturni odsek kot avtonomni posvetovalni organ Narodnega sveta in Narodne vlade v Ljubljani zbral nad 30 slovenskih kulturnih delavcev, ki naj bi postavili temelje bodoči kulturni politiki. Na prvi seji 16. novembra so soglasno izbrali predsednika Otona Župančiča in tajnika dr. Josipa Mala. Ta izbira razodeva ravnovesje med liberalno in katoliško opredeljenimi člani odseka. Takoj zatem je dr. Izidor Cankar sprožil v slovenski publicistiki že dalj časa aktualno vprašanje združevanja Južnih Slovanov na kulturnem področju.²⁸

²⁷ Poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek je 7. XI. 1919 v Gledališko komisijo imenoval 10 priznanih slovenskih pisateljev, 4 glasbenike in 3 slikarje. UL, 165/26. XI. 1919.

²⁸ AS, Narodni svet (naprej NS), fasc. 3, Kulturni odsek; Bogo Grafenauer, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, str. 563 op. 6, Zgodovinski časopis, XLII/1988, št. 4.

Odločitev za kontinuiteto slovenske kulturne posebnosti ali za čimprejšnjo asimilacijo z ostalimi sodržavljani naj bi vplivala tudi na vprašanje notranjepolitične ureditve, ki bi eno ali drugo usmeritev ščitila oziroma pospeševala. Kazalo je, da so vsi bolj ali manj naklonjeni kontinuiteti slovenske kulturne posebnosti, zato je Cankar opozoril na visoko ceno, ki jo terja vzdrževanje kulturnih zavodov majhnega naroda, in na osamljenost v velikem jezikovno enotnem srbohrvaškemu prostoru v državi. Stališče Kulturnega odseka za slovensko kulturno avtonomijo naj bi torej naletelo na velik (politični) odpor. Kaže, da je precej enotno stališče članov, ki so bili blizu Slovenski ljudski stranki (Izidor Cankar, Ivan Grafenauer) nekoliko presenetilo t. i. svobodomiselni intelektualni krog v odseku, katerega člani so imeli na to vprašanje neenotne poglede. Pavel Grošelj je zagovarjal uporabo vseh kulturnih sil slovenstva za ohranitev njegove identitete. Anton Melik je pred tem obdobjem zagovarjal naravno asimilacijo, vendar se je proti Cankarjevimi pomislekom zavzel za pospeševanje slovenskih kulturnih ustanov. Rihard Jakopič, Matej Hubad in Vladimir Levstik so se zavzemali za državno ureditev, ki bi preprečevala možnost nasilne asimilacije, dr. Lojz Kraigher pa je odklanjal takšno razpravo in predlagal, naj vprašanje rešujejo bolj pristojni organi, npr. znanstveni odsek ali bolj specializirani humanistični pododseki za sociologijo, filologijo in etnologijo.

Naslednji dan je redakcijski komite, ki ga je predlagal Izidor Cankar,²⁹ na podlagi razprave pripravil osnutek resolucije Kulturnega odseka. Plenum ga je nebitveno spremenil³⁰ in dopolnil 18. novembra, dva dni po prvi seji. Izidor Cankar je še enkrat predlagal, naj iz osnutka črtajo stavek o izvedbi »popolnega političnega edinstva«

²⁹ Predlagal je dr. Antona Melika, Vladimirja Levstika, dr. Frana Ramovša in dr. Josipa Mala. AS, Narodni svet f. 3, Kulturni odsek.

³⁰ France Koblar v pregledu »Slovenska književnost v zadnjih desetih letih« – Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 646 – vidi glavni vzrok za umik podpisov in neobjavo resolucije v razliki med osnutkom in končno sprejetim besedilom, ker je, kot kaže, nasedel površni formulaciji Otona Župančiča v sporočilu tajniku Narodnega sveta.

pod kakršnokoli vladno obliko, ker taka izjava presega pristojnost Kulturnega odseka.³¹ Predlogu je v celoti nasprotoval liberalno usmerjeni krog v odseku.³²

Končno sprejeta resolucija se je torej obračala na državo Slovencev, Hrvatov in Srbov v pričakovanju, »da bo nova politično popolnoma edinstvena država, naj bo organizirana kakorkoli, po svoji moči pospeševala z vsemi razpoložljivimi sredstvi razvoj prosvetnega življenja vseh treh rodov na podlagi kulturne avtonomije. Neoviran razmah individualnih sil vseh treh plemen je najzdravjši pogoj za polno duševno bogastvo Jugoslavije.

Kulturna politika bo morala vsekakor upoštevati dejstvo, da je dala zgodovina Slovenstvu v teku stoletij posebno duševno vsebino. Slovenski del jugoslovanskega naroda se je razvil tudi jezikovno samostojno, tako da je slovenščina, nositeljica te duševne vsebine, dasi najbližja sorodnica srbohrvaščini, danes organizem zase in da je v območju slovenskega književnega jezika za sedaj možno uspešno kulturno delo edinole v tem jeziku.

Če bi se Slovencem onemogočil lasten kulturni razvoj, bi sledil neizogibno silen upad kulturnega življenja v slovenskem plemenu, ki bi prenehalo biti tvorno: vsaka etnična skupina pa se čuti svobodno samo v toliko, v kolikor more uveljavljati svojo tvornost. Vsak narod je pomemben človeštvu toliko, v kolikor je tvorec novih vrednot. Tudi bi se mogla prilagoditi kulturnemu prelomu samo tenka plast slovenske inteligence, dočim bi bile široke mase, jedro našega plemena, izobčene od dobrin kulturnih pridobitev in pahnjene v kulturni polumrak.

Kulturna avtonomija pa nikakor ne odvezuje duševnih delavcev vseh treh plemen dolžnosti, iskati vedno

³¹ Pod vladno oziroma državno obliko so takrat razumeli republiko ali monarhijo. Izidor Cankar je to dilemo odklonil in postavil pod vprašanje federalistično ali centralistično državno ureditev, kar pa da spada v pravno ustavni odsek, ter pozval k vrnitvi h kulturnim vprašanjem.

³² Anton Lajovic, Anton Melik, Pavel Grošelj, Juš Kozak, Vladimir Levstik.

tesnejših stikov, vedno globljega medsebojnega umevanja in sporazuma v vseh vprašanjih ter skrbeti za medsebojno spopolnjevanje skupnega prosvetnega dela, ki bo na svojem višku zadnja najlepša utemeljitev svobodne Jugoslavije v družini narodov.«

Resolucijo, ki jo je podpisalo vseh 29 udeležencev druge seje odseka in naknadno še 16 kulturnih delavcev, bi moral v naslednjih dneh objaviti dnevni tisk, vendar je Oton Župančič kot predsednik sporočil tajniku Narodnega sveta, da je več članov Kulturnega odseka zaradi spremenjenega besedila izjave preklicalo svoje podpise, zato naj je ne daje v tisk pred naslednjo sejo. Te pravzaprav ni bilo. Zadnja seja Kulturnega odseka je bila 9. decembra 1918, razpravljali pa so le o tem, kdo naj bi na mirovnihi pogajanjih za Slovence zainteresiral tujo javnost, predvsem francosko in angleško časopisje.³³

Sodobnik France Koblar je zapisal: »V ozadju je moral nastopiti hud boj proti resoluciji... Zahteva po slovenski kulturni avtonomiji se je podredila političnim interesom in se je polagoma izgubila v strankarsko političnih kalkulacijah.«³⁴ Časopis Slovenski narod je namreč 23. novembra objavil »Izjavo duševnih delavcev« s popolnoma drugačno vsebino, ki je v bistvu zanikala vsebino resolucije Kulturnega odseka. Intelektualni krog, ki je bil bližje Jugoslovanski demokratični stranki (JDS), se je pod vplivom narodne ogroženosti navdušeno izrekel za takojšnjo popolno politično združitev države SHS s kraljevino Srbijo, »odklanjajoč vsakršno separatistično politično stremljenje kot kvarno Jugoslaviji, slovenskemu plemenu pa naravnost pogubno.« Izjava je predstavila Srbijo kot edino možno rešiteljico ter utemeljila zavrnitev resolucije Kulturnega odseka z besedami: »Upoštevamo in spoštujemo vsako odkrito svetovno naziranje, vsakemu poštenemu prepričanju priznavamo pravico, da se prosto uveljavlja, zavračamo pa najodločneje nepremišljeno izigravanje političnih gesel, ki bi utegnila v tej usodni uri

³³ AS, Narodni svet, f. 3.

³⁴ F. Koblar, n. d., str. 646.

narod bogati in ga odvrčati in odvrniti od glavnega cilja, ki je: močna, na zunaj in navznoter enovita, svobodna ter bogato razvita država vsega jugoslovanskega naroda. To je danes prva, vitalna potreba..., kateri se morajo brezpogojno uklanjati vsi pomisleki.« Izjavo je podpisalo 44 kulturnih delavcev, med njimi 8 takih, ki so aktivno sodelovali pri sestavljanju resolucije Kulturnega odseka, še devet podpisnikov »Izjave« pa je resolucijo samo naknadno podpisalo. 17 podpisnikov je torej podpisalo oba, medsebojno nasprotujoča si dokumenta.³⁵ Bogo Grafenauer ugotavlja, da je na nastop slovenskih liberalnih kulturnikov 23. novembra vplivalo (poleg resničnega italijanskega pritiska; Italijani so 16. novembra prišli skoraj do Ljubljane) sporočilo Narodnega vijeća iz Zagreba glede dalmatinskega predloga o nagli združitvi s Srbijo in Črno goro ter o začasni ureditvi države, ki naj bi ji načeloval srbski prestolonaslednik regent Aleksander. Vodstvo JDS v Ljubljani je namreč 20. novembra ta predlog v nasprotju s SLS in JSDS v celoti podprlo ter je na dan izida izjave, med razpravo v Narodnem vijeću kot razloge za čim hitrejše »zedinjenje« poudarjalo nevarnost italijanskega prodora in možnost vrnitve Karla Habsburškega.³⁶ V tem kontekstu je videti »Izjava duševnih delavcev« kot dobro načrtovana poteza slovenskih liberalnih politikov.

Na drugi strani je možno, da je bil nastop katoliškega kulturnega kroga na obeh sejah Kulturnega odseka Narodnega sveta, še zlasti nastop Izidorja Cankarja, ki je bil takrat v vodstvu SLS, vnaprej dogovorjen. Cankarjevi začetni pomisleki glede ohranitve slovenske samobitnosti so izzveneli kot namerna provokacija, s katero je resnično

³⁵ Udeleženci druge seje Kulturnega odseka in hkrati podpisniki obeh nasprotujočih si tekstov so bili Dr. Pavel Grošel, Rihard Jakopič, Juš Kozak, dr. Lojz Kraigher, Vladimir Levstik, dr. Anton Melik, dr. Fran Ramovš in Oton Župančič. Poleg teh so oba teksta podpisali še trije strokovni pisci in 6 likovnih umetnikov. SN, 23. XI. 1918.

³⁶ Metod Mikuš, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965, str. 70; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje*, Maribor 1977, str. 163–173.

izzval večino liberalnih kulturnih delavcev k zagovarjanju slovenstva.³⁷

Dogajanje ob resoluciji Kulturnega odseka in liberalni Izjavi duševnih delavcev je tudi v času najtesnejšega sodelovanja vseh narodnih sil, še posebej slovenskih intelektualcev, razodelo nemoč slovenske kulture in inteligence ob vseobvladujoči strankarski politiki.

³⁷ B. Grafenauer, n. d., str. 563, op. 6. Večina kulturnih delavcev se je za ohranitev slovenščine pri političnem združevanju Jugoslovanov v habsburški monarhiji izrekla že pred vojno v anketi liberalne revije za znanost in kulturo Veda, III., Gorica 1913, str. 97–113, 213–226, 311–384, 507–524. O tem glej še Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, str. 63–71 in Ervin Dolenc, Narodna dilema pri slovenskih intelektualcih v prvi Jugoslaviji, Slovenci in država, Zbornik referatov s posveta na SAZU (9.–11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 201–206.

OD ZDRUŽITVE DO USTAVNE RAZPRAVE

V obdobju med razpadom habsburške monarhije in združitvijo s Srbijo in Črno goro (29. X.–1. XII. 1918) sta Narodni svet za Slovenijo in Narodna vlada v Ljubljani vodila povsem neodvisno notranjo politiko v slovenskih deželah, ki jih niso zasedle tuje vojske. Skrbela sta za organizacijo oblasti, za svojo na hitro zbrano slovensko vojsko, ki je nadzirala umik soške armade, in za bodočo meddržavno razmejitev z ostankom Avstrije in Italijo. Zlasti zakonodajna dejavnost in mednarodni stiki Narodne vlade so Sloveniji v tem času dali elemente lastne državnosti.³⁸

V prvih mesecih po združitvi mednarodno nepriznane »Države Slovencev, Hrvatov in Srbov« s Srbijo in Črno goro 1. decembra 1918 je prišlo med strankami zaradi negotovega položaja nove države v mednarodnih in v notranjih odnosih do političnega zatišja.

Slovenski strankarski nesporazumi so v novi jugoslovanski državi oživel v še starih strankarskih okvirih sredi februarja 1919. SLS se je v trenutni koaliciji z Jugoslovansko socialno-demokratsko stranko (JSDS) upirala centralizaciji državne uprave, za katero si je posebej prizadeval notranji minister Svetozar Pribičević. Regent Aleksander je namreč januarja z ukazom razpustil Narodno vlado v Ljubljani brez poprejšnjega dogovora s slovenskimi strankami in imenoval mandatarja za novo, precej okrnjeno Deželno vlado s samo štirimi poverjeništvii.

³⁸ Več o tem Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Maribor 1977, str. 163–164; Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXV./1985 str. 49–74; isti, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru leta 1918, Prispevki za novejšo zgodovino, XXVIII./1988, str. 41–60.

Drugo vprašanje, pomembno za krizo odnosov med avtonomističnim blokom v Sloveniji in vlado v Beogradu ter med slovenskimi političnimi strankami, je bilo blokiranje ustanovitve deželnega zbora za Slovenijo.³⁹

Ta izrazito politična vprašanja so že pred praktičnim začetkom normalnega političnega življenja v novi državi zaznamovala temelje slovenskih strankarskih sporov, ki so še kako opredeljevali tudi strankarsko kulturno politiko. Najmočnejša, na podeželju zasidrana Slovenska ljudska stranka je branila svojo potencialno oblast v Sloveniji.⁴⁰ Liberalci v JDS so videli edino možnost v vsedržavnem političnem povezovanju in centralizirani državni ureditvi, ker bi drugače v Sloveniji spričo majhnega volilnega zaledja ne imeli nobene besede. Avtonomističnim hotenjem SLS, ki so se dokočno izoblikovala šele ob ustavni razpravi spomladi 1921, je ustrezala samobitnost slovenske kulture in jezika. Znotraj pretežno srbohrvaške Jugoslavije bi avtonomija Slovenije z domnevno vladajočo SLS zagotavljala prednost tudi v versko kulturnem boju. Že pred vojno panslavistično in jugoslovansko usmerjeni liberalci so v postopnem zlitju jugoslovanskih »plemen« v kulturno in jezikovno enoten narod videli za Slovence veliko priložnost, da postanejo iz majhnega naroda večji in močnejši ob grozeči germanski in italijanski nevarnosti. S centralistično ureditvijo države, v kateri so bili katoliki v manjšini, bi oslabili v Sloveniji izredno močno katoliško cerkev, ki se je žilavo upirala krčenju svojega vpliva in laizaciji javnega življenja.

V tretjem slovenskem političnem taboru, Jugoslovanski socialno-demokratski stranki, je bilo v vodstvu in med članstvom že precej organizacijske in idejne zmede. Kljub mednarodni usmeritvi in zaposlenosti s socialnimi

³⁹ Več o tem glej Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Maribor 1977 (naprej Zečević 1977), str. 188, 220–229.

⁴⁰ Anton Korošec je takrat v Beogradu sicer vodil svojo »visoko politiko« v smislu centralizma in z njo skušal pridobiti zaveznitvo Srbov zaradi ogroženosti slovenskih meja. Ta navidezna politika tudi zaradi nasprotnega pritiska znotraj stranke ni trajala dlje kot do rešitve vprašanja meja. Več o tem Zečević 1977, str. 219–220.

in organizacijskimi problemi je bila JSDS v kulturno političnih vprašanjih nedvomno zelo blizu JDS. V kulturnem boju stranka navadno ni neposredno sodelovala. Opazovala ga je z razdalje, kot stvar »meščanske« politične pokvarjenosti. JSDS, od združitve z drugimi socialdemokrati v državi decembra 1921 Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ), je ves čas zagovarjala stališče liberalcev glede Cerkve: ta naj bo ločena od države in politike nasploh. V času do ustavne razprave spomladi 1921 je bila JSDS glede prihodnje državne ureditve v skladu s slovenskim javnim mnenjem razpoložena vse bolj avtonomistično. Po izstopu Prepeluhovega avtonomističnega kroga iz JSDS, posebej po začetku izhajanja »Avtonomista« aprila 1921, so se zoperstavili avtonomizmu in se tako tudi v tem pogledu približali demokratom.⁴¹

Februarja 1919 je Slovenec ponatisnil članek iz zagrebške Narodne politike (glasilo hrvaške katoliške stranke in zaveznice SLS), ki je pod naslovom »Razmerje cerkve do države« objavilo cerkveno-politični program, s katerim se je v grobem gotovo strinjala tudi SLS. Program je imel trinajst točk in naslednje zahteve: enotno organizacijo katoliške cerkve v Jugoslaviji pod primasom v Zagrebu; avtonomijo vseh katoliških cerkvenih društev; čim večjo neodvisnost Cerkve od države, cerkvene oblasti naj odpravijo vse patronatske pravice; sveta stolica naj svobodno imenuje škofo; v vsaki župniji naj se osnuje cerkveno-šolska občina; cerkveno-šolske občine naj imajo pravico ustanavljati verske šole; za vzdrževanje šol naj prispevata občina in država po belgijskem šolskem sistemu; cerkveno-šolska občina naj ima pravico, da za vzdrževanje cerkve, služabnikov in šole z dovoljenjem ordinariata razpiše poseben davek itd.⁴²

Tako maksimalističnega in v marsičem neizdelanega programa ni SLS nikoli neposredno objavila, zlasti pa ni bil možen v času Koroščeve izredno previdne in navidez centralistične oziroma prosrbske politike v Beogradu.

⁴¹ Naprej, 22. in 23. IX. 1919; Filip Uratnik, Avtonomija in avtonomisti, Naprej, 4. V. 1921.

⁴² S, 12. II. 1919.

Cerkev v Sloveniji je s SLS svoje dobro načrtovane cerkvene in kulturno politične zamisli udejanjala sproti v posameznih konkretnih političnih akcijah. Tudi zaradi vprašljivih zahodnih in severnih mej se SLS februarja 1919 še ni čutila dovolj pripravljeno za širšo akcijo na področju kulturne avtonomije. Kot vse slovenske politične sile se je zavzemala za ustanovitev univerze v Ljubljani.⁴³

Bolj pogumni so bili slovenski liberalci ali bolje demokrati (od junija 1918 v Sloveniji združeni v Jugoslovanski demokratski stranki, v letih 1919–20 pa v vsej državi kot Demokratska stranka). Zagovarjali so svojo centralistično in »protiklerikalno« kulturno usmeritev in se zavzemali za preusmeritev od dolgoletnih nemških vplivov k zahodnim, francoskim in anglosaškim vplivom. Terjali so uvajanje francoščine in angleščine v srednje šole. Ljubljanska univerza naj bi bila slovensko-jugoslovanska.⁴⁴ Vest, da je beograjska vlada na pobudo prosvetnega ministra Ljube Davidovića odobrila 1.500.000 kron za otvoritev univerze v Ljubljani, je v Sloveniji vzbudila navdušenje. List srbske radikalne stranke v Beogradu je takrat pisal, da bodo na ljubljanski univerzi dve leti predavali najsposobnejši srbski profesorji in da je že pripravljen vpis nekaj sto študentov iz Srbije. To poudarjeno srbsko-slovensko zблиževanje je bilo po Zečevićem mnenju izraz velikosrbske politike zaradi vse vidnejšega srbsko-hrvaškega spora.⁴⁵

Marca in aprila sta najmočnejši slovenski stranki skušali s propagando čimbolj vplivati na slovensko podeželje. SLS so vznemirila prizadevanja JDS za ustanovitev posebne kmečke stranke, zato je po vsej Sloveniji okrepila dejavnost pri utrjevanju in širitvi celotne strukture katoliškega gibanja. Ustanavljala in obnavljala je politične organizacije Kmečke zveze ter sklenila povezati in centralizirati vse gospodarske organizacije SLS. Posebej so si prizadevali, da bi okrepili mreže mladinske zveze, Marijinih družb, izobraževalnih društev, Orla ipd. Agita-

⁴³ Vseučilišče v Ljubljano!, S, 13. II. 1919.

⁴⁴ Jugoslavija, 28. II. 1919, Zečević 1977, str. 239.

⁴⁵ S, 4. III. 1919; Samouprava, 6. III. 1919, Zečević 1977, str. 240.

cijska zborovanja enih in drugih so politični nasprotniki večkrat razbijali. Prihajalo je do incidentov, za katere so obtoževali drug drugega. Glasilo JDS Slovenski narod je sredi aprila ugotavljalo, da prihaja v Sloveniji spet do strankarskega razkola.⁴⁶ Vendar je vprašanje meja voditelje strank nekoliko streznilo. Konec aprila in v začetku maja so medstrankarski spopadi nekoliko potihnili, 10. maja pa so predstavniki vseh treh strank (SLS, JDS in JSDS) v Ljubljani podpisali poziv k spravi in skupnemu boju za Koroško.⁴⁷ Premirje je bilo kratkotrajno. Zaradi krize centralne vlade v Beogradu in Deželne vlade v Ljubljani se je v začetku julija v strankarskem tisku spet vnel boj med SLS in JDS.⁴⁸ V medsebojnem obtoževanju je imela odtlej, zlasti v SLS, kulturna politika pomembno mesto.

Večji del kulturnega boja v novi državi se je osredotočil na šolo. O nujni reformi srednje šole je začelo demokratsko časopisje pisati že februarja 1919. Kot smo že omenili, je bila zlasti aktualna dilema o pouku klasičnih in modernih jezikov. Višji šolski svet v Ljubljani je sredi februarja 1919 sklical komisijo strokovnjakov, ki naj bi izoblikovala mnenje o reformi srednjih šol, zlasti o predlogu »Zaveze jugoslovanskih učiteljskih društev« o pomenotenu nižjih srednjih šol. Komisija se je sestala trikrat. Glavna dilema je bila, ali naj bi uvedli meščansko šolo namesto nižje srednje oziroma naj bi prevladal tip realne

⁴⁶ Zečević 1977, str. 252–253; Hura!, SN, 10. IV. 1919; Strankarski razkol v Sloveniji, SN, 12. IV. 1919; K političnemu položaju na Slovenskem, SN, 15. IV. 1919.

⁴⁷ Slovenci!, S, 11. V. 1919; SN, 12. V. 1919; Naprej, 13. V. 1919.

⁴⁸ Spori med najmočnejšima slovenskima strankama so bili aprila večinoma plod nasprotij med radikalno in demokratsko stranko v Beogradu, ki jih je izzval regent Aleksander. Prva skupna jugoslovanska vlada je zabredla v prvo krizo konec marca 1919 zaradi izstopa socialnih demokratov. Z izstopom je grozila tudi JSDS v Deželni vladi v Sloveniji. Šlo je za izredni kredit namenjen večinoma vojski. SLS je ves čas vztrajala, da je treba vzdrževati koalicijo do konca. Kriza obeh vlad, zlasti Deželne vlade, se je zaostрила sredi junija, ko sta odstopila zaradi sporov v lastni stranki socialnodemokratska poverjenika Albin Prepeh in Anton Kristan. V začetku julija 1919 pa se je spet vnel boj v tisku med SLS in JDS. Glavni vzrok je bila spet centralistična politika notranjega ministra Pribičevića. Več o tem Zečević 1977, str. 263–272.

gimnazije, kar je bil kompromis med klasično gimnazijo in realko. Klasični filologi in njim sorodno izobraženi so trdno vztrajali na obeh tipih gimnazij, da bi obdržali klasično (latinščina in grščina) in realno (samo latinščina) gimnazijo, profesorji realk pa so se celo potegovali za predlog, da bi uvedli latinščino tudi v realke in s tem omogočili realčnim dijakom lažji vstop na univerzo. Učiteljski zbori realk so kasneje ta predlog zavrnil. Anкета je rešitev dileme zaupala ožjemu odseku, ki je upravičeno razsodil, da je za temeljno reformo še prezgodaj. Za uveljavljene tri tipe srednje šole je priporočal le primerne spremembe učnih metod.

Ob tej razpravi se je v Slovenskem narodu vnela polemika o koristnosti klasičnih jezikov. Ena stran je pouk latinščine, grščine in z njima antične kulture zagovarjala kot splošno izobrazbo, kulturo, »v vsaki panogi človeškega duha soliden temelj, ki mu (učencu) bo podlaga ne le pri specialnem poklicu, ampak na katerega si bo lahko zgradil pošteno eksistenco vredno v gmotnem in etičnem oziru kulturnega človeka«. Pri zagovoru klasične izobrazbe so opozarjali tudi na njen pomen pri razvoju abstraktnega in logičnega mišljenja. Druga stran pa je poudarjala, da je zadnji čas, »da odpravimo s to staro šaro«, ki odtujuje mladino modernemu in narodnemu življenju. V zameno za klasične jezike so predlagali moderne žive jezike ali pa kar naravoslovne predmete.⁴⁹

Pomembnejša je bila težnja liberalnega učiteljstva po enotni šoli. Zanimanje zanjo je pri nas oživel med prvo svetovno vojno in je po njej preraslo v pravo pedagoško reformno gibanje, katerega nosilec je bila Zaveza jugoslovanskih učiteljskih društev. O enotni šoli je pisal že Dragotin Lončar leta 1908. Njegove glavne zahteve so bile,

⁴⁹ Bergant, n. d., str. 65; Kateri jeziki naj se poučujejo na slovenskih srednjih šolah, SN, 11. II. 1919; Dr. Škerlj, Pouk modernih jezikov na naših srednjih šolah, SN, 25. II. 1919; Reforma srednje šole, SN, 17. IV. 1919; Franjo Vajda, Reforma srednje šole, SN, 22. IV. 1919; J. Pippenbacher, Reforma srednje šole, SN, 15. IV. 1919; Bojan Baskar, Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem 1849–1987, Krt 49, Lj. 1988, str. 85 do 125; Dr. Simon Dolar, Reforma srednje šole, Pedagoški zbornik 1925, str. 70–106.

naj se vse šolstvo reorganizira v organsko celoto, v kateri bo obvezna šola kot enotna podlaga za nadaljnje šolanje neposredno povezana z ostalim šolstvom. Enoten naj bi bil tudi odnos do različnih religij in do obeh spolov. Šola naj bo neodvisna od Cerkve in skupna za oba spola (ko-educacija).⁵⁰ Zaveza je konec februarja 1919. izdala »Načrt preustrojitve šolstva in narodne vzgoje«, ki je pod vplivom ustanovitve narodne države močno poudarjal narodno vzgojo. To je bil prvi poskus uveljavitve enotnega okvirnega šolskega zakona za vse šolstvo, podrobneje pa se je ukvarjal le z obveznim šolstvom. Enotni vzgojni smoter šolstva naj bi bila po tem Načrtu narodnostna vzgoja v smislu jugoslovanstva. Do religije je bil Načrt kompromisen. Priznaval je verouk kot učni predmet, vendar je zavračal kakršenkoli vpliv Cerkve na učno in vzgojno delo v šoli. Predlagal je postopno ukinitve zasebnih šol, ki so bile pri nas večinoma cerkvene, in zanimal dotlej veljavni versko nravni vzgojni smoter šole. Po mnenju Milice Bergant je Načrt puščal verouk v predmetniku le kot koncesijo slovenskim političnim razmeram. Po vsej verjetnosti bi tako korenit rez, kot je izgon verouka iz šole, v takratnih slovenskih razmerah tudi brez političnih pritiskov naletel na močan odpor.⁵¹

Za zbor zaupnikov JDS v začetku julija 1919 je dr. Pavel Pestotnik izdelal dokaj podroben prosvetni program. Strankarska zborovanja in resolucije so se razen z aktualnimi političnimi vprašanji v glavnem ukvarjala le še z gospodarsko in socialno politiko. Kulturna in izobraževalna dejavnost sta prišli na politično površje le ob izbruhih teh problemov, zato je Pestotnik svoje poročilo utemeljil z besedami, da je izvor in gonilna sila vsega napredka v državi prosvetljenost ljudstva. Torej je potrebna moralna, socialna in demokratična vzgoja, ki jo morata

⁵⁰ Ervin Dolenc, Šolsko delo Dragotina Lončarja, Glasnik Slovenske matice, XVIII/1-2, Ljubljana 1994, str. 71-77; Dr. Dragotin Lončar, O šolski reformi, Ljubljana 1908.

⁵¹ Pavel Flere, Engelbert Gangl, Načrt preustrojitve šolstva in narodne vzgoje, priloga Učiteljskemu tovarišu, 28. II. 1919; Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919-1929, Lj. 1958, str. 60-65.

omogočati državna zakonodaja in uprava. Izobrazba je ključ napredka in jamstvo za demokracijo in poštenost v javnih službah. »Iz teh razlogov je prosveta važno javno vprašanje in se mora ž njim pečati vsaka resna politična stranka.«

Pohvalil je idejna in praktična prizadevanja liberalnega učiteljstva ter skoraj opravičujoče ugotovil, da je zaradi »raznolikosti po posameznih pokrajinah naše mlade kraljevine ostalo šolstvo decentralizirano in pokrajinska poverjeništa za prosveto so se prve mesece pečala pretežno z najbolj perečimi personalnimi vprašanji in so skušala popraviti krivice, ki jih je prinesla šolskemu stanu vojna in prejšnji avstrijski režim«. Govoril je o jasnem načrtu državne prosvetne politike ministrstva za prosveto, ki ga je od začetka vodil srbski demokrat Ljuba Davidović. V okviru ministrstva je od februarja do julija 1919 proučevala stanje šolstva vsedrjavna strokovna komisija. Skušala je najti skupna načela bodočega enotnega šolstva za vso državo. O teh osnutkih naj bi podali svoje mnenje še pokrajinske šolske oblasti in posamezniki, preden bi šel zakonski predlog pred Začasno narodno predstavništvo.⁵² Komisija se je izrekla za osemletno obvezno šolo. Olajšave so dovolili le tam, kjer je to onemogočalo pomanjkanje šol, učiteljev ipd. Vse šolstvo naj bi poddržavili in ga dvignili, poenotili učiteljišča in upravo ter zblížali učne načrte. V državi je bilo premalo strokovnih šol (trgovskih, obrtnih, industrijskih in meščanskih), ker gospodarske potrebe v izrazito agrarni državi tega niso terjale. Poudarek nadaljnje šolske organizacije je bil po Pestotnikovem mnenju na meščanskih šolah, ki bi hkrati

⁵² Pestotnik je navajal velike razlike v šolstvu po pokrajinah: v Srbiji je bila šolska obveznost štiriletna, na Hrvaškem petletna, v BiH štiriletna, v Dalmaciji in Vojvodini šestletna, v Sloveniji pa osemletna. Zelo težko je bilo govoriti o ljudskih šolah v Črni gori, v Makedoniji in med muslimani v Bosni, kjer je bilo 94% moških in 98% žensk nepismenih. Osnovne šole so bile ponekod občinske, drugod deželne, državne, verske, z različnimi učnimi načrti. V Vojvodini so bile npr. madžarske šole državne, srbske pa občinske ali cerkvene. Verouk na osnovnih šolah v Srbiji so poučevali laiki. Velike razlike so bile tudi med izobrazbo učiteljev po različnih pokrajinah.

dajale praktično izobrazbo in omogočale vstop v višje srednješolske razrede. Na njih naj bi poučevali osnovnošolski učitelji z dodatnimi dveletnimi strokovnimi tečaji. Pogoj za novo ureditev pa je bila regulacija učiteljskih plač, ki bi jo dosegli z novim ljudskošolskim zakonom.⁵³

Z nasprotne strani se je prvi oglasil glavni ideolog katoliškega gibanja Aleš Ušeničnik. V aprilski številki sicer v ožjih krogih branega Časa se je lotil predloženega Načrta preureditve šolstva. Posvetil se je zlasti šolskim vzgojnim smotrom in dokazoval, da je etika večna, nespremenljiva, da je stvar vesti, religije in ne države. Globoka življenjska etika brez religije ni možna, saj najvišji smoter človeškega življenja ne more biti država, ki je le zemeljska priprava na božje kraljestvo. O vzgoji otrok ne morejo odločati le učitelji, ampak starši, država in Cerkev. »Državni šolski zakon mora torej zagotoviti rodbinam in verskim družbam toliko vpliva na šolo, da se ne bodo mogle izneveriti svojemu prvemu vzgojnemu smotru... Drugače bi se moglo zgoditi, da bi zavladal v šolstvu... tisti uporni prometejski duh, ki se roga Bogu in vsemu, kar je božjega in hoče gospodariti na zemlji brez vere in brez Boga.«⁵⁴

Sicer pa SLS spomladi 1919 v ponovno razplamtevajoči se kulturni boj še ni vpregla vseh svojih sil. Šele po padcu Protičeve vlade, v kateri je bil Korošec podpredsednik, in ob imenovanju demokratsko-socialistične vlade, ko je bila SLS v opoziciji, je katoliška stran začela razločno obtoževati, da z »Načrtom o preustrojitvi šolstva« liberalci začenjajo kulturni boj, ker hočejo neodvisnost šole od Cerkve.⁵⁵

⁵³ Prosvetna politika, SN, 21. VII. 1919.

⁵⁴ Aleš Ušeničnik, Narodno šolstvo, Čas, 3–4/1919, str. 157; Bergant, n. d., str. 84.

⁵⁵ Vzroki, da se je kulturni boj odkrito širil, so bili verjetno tudi v tem, da so se julija 1919 poslabšali odnosi med vlado v Beogradu in Vatikonom. Več o tem glej Zečevič 1977, str. 272–274; Dva načina, S, 15. VII. 1919; Fabinc, Nova vzgojna orientacija, Slovenski učitelj, 15. VII. 1919; Preureditev ljudskošolskega pouka, Domoljub, 25. IX. 1919; AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 28. VIII. 1919.

Versko kulturni boj je po pisanju Slovenca začel ljubljanski mestni šolski svet, ki je z enim glasom večine izglasoval opustitev obveznih šolskih maš ob nedeljah in praznikih na ljubljanskih ljudskih in meščanskih šolah.⁵⁶ Slovenec je nekaj dni kasneje protestiral proti nameri, da bi uvedli telovadbo za šolarje v telovadnicah politično usmerjenih društev Orla in Sokola. Proti temu naj bi se že izrekli obe učiteljski združenji. Stare predvojne izkušnje so pokazale, da sta se v krajih, kjer so šolarji hodili v sokolske in orlovske telovadnice, razvnela strankarski boj in sovraštvo celo v šolah. Članek je opozarjal tudi na četrto točko sokolskih pravil, da je sokolstvo versko »indiferentno«, da torej goji protiverskega duha. Namigoval je, kaj to pomeni pri vzgoji mladine.⁵⁷

Pri predsedniku vlade Stojanu Protiću je okrog 21. julija 1919 interveniral ljubljanski škof Jeglič. Nasprotoval je nameri o odpravi verouka v višjih gimnazijah in organiziranju sokolskega in orlovskega naraščaja v osnovnih šolah.⁵⁸

SLS se je konec julija močno angažirala ob objavi »Načel o ureditvi srednjih šol« ministrstva za prosveto, ki je hotelo z novim učnim načrtom za srednje šole poenotiti nižje srednje šole v vsej državi že v šolskem letu 1919/20. Medtem ko je Slovenski narod objavil o novi šolski ureditvi razmeroma pozitivno oceno slikarja in profesorja Saše Šantla, je Slovenec pričel pravo ofenzivo proti reformnim poskusom. Ves avgust in september so se v katoliškem časopisju vrstili članki, ki so šolskim reformam očitali nesprejemljivo krčenje latinščine v nižji srednji šoli, omejevanje pravic staršev pri vzgoji otrok, oteževanje dela zasebnih (cerkvenih) šol, zniževanje izobrazbe učiteljev s štiriletne na triletno ipd. Na primeru propada Avstrije in Nemčije so utemeljevali, da sta centralizem in »uniformnost«, ki sta tudi v Jugoslaviji že pričela dvigati

⁵⁶ Liga X: Versko-kulturni boj, S, 10. VII. 1919.

⁵⁷ Liga X: Ali kaže?, S, 15. VII. 1919.

⁵⁸ AS, dislocirana enota II. (prej Arhiv inštituta za novejšo zgodovino, odslej AS II.), A. B. Jeglič, Dnevnik, 23. VII. 1919.

glavo, in to najprej v šolstvu, »grobokop« države, ker jima je država vse, ljudski in narodni blagor pa nič.

Proti francoščini kot kulturnemu jeziku, potrebnemu za praktične namene, so prav s prakso utemeljevali potrebo nemščine, kajti velika večina obstoječe znanstvene literature v Sloveniji je bila nemška. Slovenec je povsem podprl kritičen odnos in zahteve Društva slovenskih profesorjev, ki je o novem učnem načrtu razpravljalo 2. in 4. avgusta 1919. Strinjali so se, da je v šoli poleg učenja nujno potrebna tudi vzgoja, ki naj bo versko-etična (verouk), jezikovno-filozofska in realistična (naravoslovna). Vladni načrt je predvideval verouk le v nižji srednji šoli, kot je bilo to urejeno v Srbiji, vseboval pa je pripombo, da se lahko po dogovoru med državo in Cerkvijo vpelje tudi v višje razrede. Po poročilu Slovenca naj bi društvo zagovarjalo stališče, da so verski problemi za nižje razrede pretežki in preobširni ter sta verska in filozofska vzgoja v višjih razredih vedno bolj potrebni, da bi premagali materializem in bi se katolištvo in pravoslavje medsebojno spoznala in razumela. V nasprotju z zakonskim načrtom o enotni nižji srednji šoli je društvo pristajalo na skupna prva dva razreda. V tretjem razredu naj se odcepi realka, v petem pa še realna gimnazija, kajti pri vzgoji za visoko šolo in za življenje so potrebni vsi trije tipi srednjih šol. Načrtu so tudi očitali, da z zmanjšanjem učnih ur v nižjih razredih določa premalo dela oziroma podpira lenobo.⁵⁹

Stališča SLS do treh šolskih reformnih predlogov v režiji ministra za prosveto je konec septembra v Sloveniji strnil dr. Stenar. Prvemu otroku »reformomanije«, učnemu načrtu za srednje šole z dne 6. julija 1919, je očital tri velike napake: da jezikovni pouk preveč omejuje in s tem

⁵⁹ Saša Šantel, Nekaj misli ob novi ureditvi srednjega šolstva v Kraljevini SHS, SN, 31. VIII. 1919; J. C., Nekaj o reformi v pouku latinščine, S, 3. VIII. 1919; Dr.-m-, Temeljna načela za reformo naše srednje šole, S 10. VIII. 1919; Dr.-m-, Drugi kulturni jezik na naših srednjih šolah, S, 15. VIII. 1919; Dr.-m-, Naše ujedinjenje in naša srednja šola, S, 21. VIII. 1919; Dr. J. S., Novi šolski zakon, S, 3. IX. 1919; Liga X, Degradacija, S, 23. IX. 1919; Dr. J. Debevec, Bodočnost naše srednje šole, Čas, XIII/1919, str. 139–148; I. Dolenc, K reformi srednje šole, Čas, XIII/1919, str. 190–210.

znižuje idealne cilje humanistične gimnazije, da učencem prvih dveh razredov nalaga premalo dela in odpravlja obvezni verouk v višjih razredih.

Drugi, še bolj nezreli plod šolskih reform naj bi bil načrt novega osnovnega zakona o narodnih šolah. Ta je iz šolskih upravnih organov odslovil zastopnike Cerkve in staršev, predpisoval je le moralno in narodno vzgojo, ne pa verske. Stenar je opozarjal, da je takšna šolska reforma popolnoma nedemokratska, veri in Cerkvi skrajno sovražna, ter da ti reformni predlogi veljajo za katoliške, ne pa tudi za muslimanske šole. O šoli naj enakopravno odločajo starši, Cerkev in država, prosvetni odbor pri ministrstvu pa naj bi v učencu na račun državljana zanebral človeka, člana družine in Cerkve.

Septembra je izšel še tretji reformni učni načrt za učiteljska, ki je na podlagi srbskih razmer v Sloveniji že uveljavljeno štiriletno šolo skrajšal v triletno.

Stenar se je potem spravil nad način dela prosvetnega odbora. Najprej je odrekel edinemu Slovencu v odboru, dr. Valentinu Kušarju, pravico zastopanja Slovencev, ker se kljub neoporečni strokovnosti njegov svetovni nazor »ne ujema z religiozno mentaliteto pretežne večine našega ljudstva«. Za tem je naštel tri vzroke slabosti učnih načrtov:

1. pretirana naglica pri »uniformiranju«,
2. nepoznavanje oziroma neupoštevanje kulturnih razmer po posameznih pokrajinah. Če bi načrt kljub poznavanju razmer skrival kulturnobojno orožje, je SLS takim nameram napovedala boj na življenje in smrt. Avtor članka je namigoval na politično poreklo ministra za prosveto, demokrata Pavla Marinkovića,
3. notranjepolitični kaos v državi naj bi bil glavni vzrok, da so se morale reforme šolstva vnaprej ponesrečiti.

Analizo je zaključil z dosledno političnimi zahtevami: »Razpišite volitve v konstituantno! Reformirajte najprej predstavništvo, reformirajte vlado, reformirajte prosvetni odbor – potem šele reformirajte šolo! Tako pa, kakor ste hoteli doslej, ne poskušajte reformirati nič

več!⁶⁰ Kritike in zahteve dr. Stenarja so bile kljub izrazitemu političnemu tonu in zastopanju določenih političnih interesov povsem stvarne. Do predloženih reformnih načrtov je bila namreč kritična tudi liberalno usmerjena strokovna javnost v Zavezi in profesorskem društvu.⁶¹ Več ali manj je pač molčal demokratski Slovenski narod, saj je novo urejanje šolstva prihajalo iz njegovih političnih vrst in je reforma v marsičem ustrezala demokratskemu političnemu programu, tudi »kulturnobojnim« prizadevanjem. O blagodejnosti reforme za slovensko šolstvo pa je bilo bolje molčati.

Razburjenje katoliškega tabora nad šolskimi reformami sta zaključili dve protestni izjavi za to najbolj pristojnih katoliških organizacij. Duhovščina ljubljanskega arhidiakonata je na svoji konferenci 26. septembra 1919 najprej ugotovila, da vse strani napovedujejo »katoliškemu slovenskemu ljudstvu kulturni boj«, in sicer beograjska vlada s šolskimi reformami, ki poudarjajo neodvisnost šole od Cerkve, liberalno učiteljstvo, ki odklanja svoje sodelovanje pri bogoslužju šolskih otrok, svobodomiseln (liberalna) mladina, ki se organizira za boj proti Cerkvi, ter liberalno in socialdemokratsko časopisje, ki Cerkev in vero očitno napada in objavlja ostudne bogokletne članke o katoliški veri.⁶² Konferenca je to ravnanje najodločneje obsojala in verski boj odklanjala, ker vsak boj rodi mnogo gorja, »tudi kulturni boj bi bil velikanska nesreča za slovenski narod. Zato se obračamo do osrednje vlade v Belgradu in jo svarimo, naj ne izziva vernih Slovencev s kulturnobojnimi naredbami in načrti. Od pokrajinske vlade v Ljubljani pa zahtevamo, da ščiti vero slovenskega naroda pred javnimi napadi na shodih in v časopisih... Naše verno ljudstvo ne bo nikdar dopustilo nobenega poskusa oropati cerkev njenih bogodanih

⁶⁰ Dr. F. Stenar, *Politično ozadje novih šolskoreformnih načrtov*, S, 27. in 28. IX. 1919.

⁶¹ Pavel Flere: »Narodne šole se dele na otroška zabavišča, osnovne ... šole.«, *Popotnik*, XL/1919, št. 10–12, str. 286–293; isti, *Osnova šolske reforme*, *Popotnik*, XLI/1920, št. 10–11, str. 185–188.

⁶² Naprej, 22. in 23. IX. 1919.

pravic, posebno njene pravice do krščanske vzgoje v šoli, in se bo proti vsakomur, ki bi kakorkoli hotel sramotiti našo sveto vero, postavilo v bran... In slovenski duhovniki bodo pokazali svetu, da se ne ustrašijo ne pregnanstva, ne ječe, ne smrti, če je treba braniti pravice ljudstva in cerkve.«⁶³

Slovenski katoliški dijaki, organizirani v Slovenski dijaški zvezi in Slovenskem katoliškem akademskem društvu Danica, so prav tako odločno obsodili bogokletje socialističnega lista Naprej in »nedemokratični, protiverški in nepedagoški načrt šolskega zakona«. Izrazili so »jugoslovanskem episkopatu kot edinemu in izključnemu predstavitelju verske in cerkvene oblasti svojo vdanost« in mu priznali v teh zadevah izključno avtoriteto.⁶⁴

Med 23. in 26. oktobrom 1919 so se v Beogradu na povabilo Srbske pravoslavne cerkve mudili katoliški nadškof Bauer ter škofje Njaradi, Šarić in Jeglič: pri predsedniku vlade Ljubi Davidoviću so skupaj posredovali proti načrtom zakonov o osnovnih šolah in učiteljiščih in proti agrarni reformi ter zahtevali izpolnitev obljube o državni podpori duhovnikom. Davidović je po besedah škofa Jegliča »trdil, da dotični načrt ni tako mišljen, da je šele načrt načrta in da mu je žal, da je ta zadeva tudi med ljudstvo prišla. Mislim, da je bil v teh okolnostih naš skupen nastop pomenljiv in potreben. Upam, da bo poprej zmagan, ako bomo duhovniki in verniki katoliški in pravoslavni šli skupaj v boj zoper te sovražnike božje.«⁶⁵

Po tem trimesečnem, spet jasno izraženem, kulturnem boju je nastopilo zatišje. Boji so se za krajši čas omejili na politiko. Medtem so v Beogradu avgusta zamenjali prvo vsenarodno vlado z novo, ki so jo sestavljali samo demokrati in socialni demokrati. SLS je bila torej v opoziciji. To sta JDS in JSDS v Sloveniji izrabili šele konec oktobra 1919 in sta v začetku naslednjega meseca tudi v Sloveniji zavladali sami. JDS je svoj položaj izrabila za to,

⁶³ Glas duhovščine, S, 28. IX. 1919.

⁶⁴ Izjava slovenskega katoliškega dijaštva, S, 4. X. 1919.

⁶⁵ AS II., Jeglič, Dnevnik, 2. XI. 1919.

da je odstranjevala pripadnike SLS po občinah in na njihova mesta postavljala svoje, kar je bila sicer pristojnost notranjega ministra Svetozarja Pribičevića. Vse to je bilo del priprav na bližnje volitve v ustavodajno skupščino.⁶⁶

V tem času je katoliški Slovenec povzdignil glas glede ravno ustanovljene ljubljanske univerze. Solsko leto bi se bilo moralo začeti že pred dobrima dvema mesecema, univerza pa ni imela rešenih najosnovnejših tehničnih vprašanj. Fakultete še niso imele prostorov, učnih pripomočkov, najosnovnejših denarnih sredstev. Imenovanih je bilo samo 18 profesorjev (»manj kakor jih ima vsaka srednja šola«) za vseh pet fakultet, čeprav je univerzitetni svet že septembra ministrstvu predlagal zadostno število potrebnih profesorjev. Ker po več urgencah z ministrstva ni bilo odziva, je 20. decembra 1919 Anton Korošec poslal ministru za prosveto Pavletu Marinkoviću opozorilni telegram. Konec meseca je Slovenec po pisanju beograjske Politike, ki naj bi bila najbližja osrednji vladi, resignirano ugotavljal, da v Beogradu res še premišlujejo, ali naj ljubljanska univerza zaživi ali ne. V beograjskih univerzitetnih krogih so se menda bali, da ne bodo našli zadostnega števila sposobnih profesorjev. Poznavanje tega problema je Slovenec Beograjčanom kategorično odrekal: »Njim so naše kulturne razmere deveta dežela.« Ugibal je, ali se minister Marinković namenoma skriva za beograjskimi univerzitetnimi krogi ali pa beograjski profesorji spletkarijo, ker bi radi svoje sorodnike in prijatelje po srednjih šolah spravili na boljše plačane univerzitetne stolice v Ljubljani. Na koncu se je avtor članka namigujoče spraševal, »zakaj molčijo liberalci!?!«.⁶⁷ Odgovor je bil seveda preprost in vsem jasen: ker so bili v vladi.

V času resne krize demokratsko-socialnodemokratske vlade konec januarja 1920 se je kulturni boj spet začel zaostrovati. V novi narodni državi je narodnjaški

⁶⁶ Več o tem glej Zečević 1977, str. 282–289.

⁶⁷ V zadevi vseučilišča v Ljubljani, S, 18. XII. 1919; Dr. Korošec ministru Marinkoviću, S, 21. XII. 1919; Proti ljubljanskemu vseučilišču, S, 30. XII. 1919; tudi Zečević 1977, str. 289–290.

Sokol začel dobivati nov pomen in status. Drugačen odnos do sokolstva v Sloveniji kot v drugih predelih Jugoslavije je za dalj časa postal nov vir kulturnega boja.

Iz Beograda je 28. januarja 1920 prišla na videz nepomembna vest, ki je drugo časopisje večinoma niti ni objavilo, Slovenec pa ji je posvetil obširen uvodnik. Prosvetni minister je namreč odredil, naj se »četništvo« (Slovenec je prevedel: skavti) spoji s sokolstvom, zato ni bilo več dovoljeno ustanavljati »četniških« oddelkov, pouk telovadbe po šolah pa naj bo prilagojen sokolskemu sistemu. Učitelji telovadbe naj vzgajajo v sokolskem duhu in morajo imeti sokolsko strokovno izobrazbo. »To se pravi z navadnimi besedami: versko-nravna vzgoja se mora umakniti protiverskemu svobodomiselnemu sokolskemu evangeliju. Kulturnega boja hočejo, kakor je njihov starosta dr. Pavel Pestotnik pri nas sam javno priznal na III. rednem občnem zboru župe Ljubljana I, dne 11. II. 1912, ko je rekel: ‚Brez zmagovitega kulturnega boja nikakor ne pričakujemo zmage sokolskim idejam‘. Ti ljudje si hočejo priboriti državni telovadno-vzgojni monopol tudi nad krščansko mladino in jo zastrepiti s svojimi framasonskimi nauki.« Slovenec je pozval somišljenike po vsej državi, naj proti samovoljnemu monopoliziranju sokolskega telovadno-vzgojnega sistema protestirajo, kjer le morejo.⁶⁸

Le nekaj dni zatem je katoliški tabor zadel nov udarec. Pokrajinska vlada za Bosno je prepovedala marijanske kongregacije na srednjih šolah in odpravila obvezne šolske maše ob nedeljah in praznikih, češ da bi šola lahko iz etnično enotnega naroda naredila narod, ki bi bil tudi »zavestno, instinktivno enoten«. Slovenec je uredbo ostro obsodil in ji pripisoval kršenje temeljne državljanske svobode veroizpovedi.⁶⁹

Za nadaljnje ukrepe je demokratom zmanjkalo časa. Demokrasko-socialnodemokrasko vlada je bila manj-

⁶⁸ Monopoliziranje Sokolstva, S, 4. II. 1920.

⁶⁹ Kulturni boj, S, 7. II. 1920.

šinska in je tudi zaradi sporov znotraj same Demokratske skupnosti 14. februarja 1920 odstopila. Novo vlado je pet dni kasneje spet sestavil radikal Stojan Protić in Anton Korošec je v njej postal minister za promet. V Sloveniji je Deželna vlada Gregorja Žerjava odstopila 25. februarja, mandat za sestavo nove vlade pa je dobil Janko Brejc. JDS in JSDS sta zavrnila sodelovanje in Brejc je sestavil vlado samo iz pripadnikov SLS. V Sloveniji je spet popolnoma zavlada SLS, ki se je podobno kot prejšnja liberalna vlada takoj lotila »čistke« v upravi.⁷⁰ Čista vlada SLS se ni spremenila niti po imenovanju nove vsenarodne vlade Milenka Vesnića 17. maja 1920, v katero je vstopila tudi Demokratska skupnost z JDS. Odnosi med SLS in JDS so se še bolj zaostri, kar je takoj povzročilo vladno krizo.⁷¹

Kulturni boj v prvotnem pomenu besede se je začel 12. junija 1920, ko je vladna komisija za izdelavo volilnega zakona za Ustavodajno skupščino Začasnemu narodnemu predstavništvu predložila v razpravo načrt zakona. Stranke Demokratske skupnosti so skušale v zakon vnesti t.i. »kancelparagraf«, po katerem bi bili duhovniki, sodniki in drugi javni uslužbenci odpuščeni iz službe, če bi svoje delovno mesto izrabljali v politične namene. Stranke Parlamentarne skupnosti pa so želele v zakon vnesti določilo, ki bi odvzelo glasovalno pravico učiteljem, med katerimi je imela zlasti v Sloveniji močno oporo Demokratska stranka oziroma JDS. To stališče je aktivno podprla SLS, ki je bolj realno delovala predvsem proti kancelparagrafu in za žensko volilno pravico. To je predstavljalo potencialno volilno moč SLS v Sloveniji. Katoliški tisk v Sloveniji je takoj začel široko kampanjo proti kancelparagrafu. Razpravo o tem členu in o celotnem zakonskem predlogu kot tudi pogajanja o rekonstrukciji Deželne vlade je konec junija ustavil napovedani obisk regenta Aleksandra v Sloveniji. Boji in pogajanja o rekonstrukciji pokrajinske vlade v Sloveniji med SLS in JDS so se nadaljevali julija in 17. avgusta je bil sklenjen

⁷⁰ Zečević 1977, str. 291–292, 302–304.

⁷¹ Zečević 1977, str. 315, 316.

sporazum. JDS naj bi dobila poverjeništvu za pravosodje in socialno skrbstvo. Poverjeništvu za notranje zadeve, ki je bilo pomembno zaradi bližajočih se občinskih volitev in volitev v Ustavodajno skupščino, naj bi dobil nevtralni dr. Leonid Pitamic. Druga poverjenišтва bi pripadla SLS oziroma bi jih ta stranka zadržala. Pitamica je imenovala centralna vlada. Izročitev dveh poverjeništev demokratoma Gregorju Žerjavu in Vladimirju Ravniharju pa je SLS zavlačevala in hitela sprejemati odločitve v svojo korist. To je vzbudilo ostre proteste JDS in praktično že na začetku ohromilo novo upravno koalicijo v Sloveniji.⁷²

Ves ta čas je demokratski Slovenski narod nemoteno razglabljal o slovenskem jezikovnem vprašanju, temeljnem slovenskem kulturnem vprašanju v novi državni skupnosti. Že na ljubljanskem zborovanju JDS konec februarja 1920, ko je stranka prešla v opozicijo, je bivši prosvetni minister Pavle Marinković v svojem govoru odločno zanimal kakršnokoli hegemonijo Srbov v novi državi. Vladimir Ravnihar je govoril o »jugoslovanski naciji«.⁷³ Strokovno jezikovno polemiko je začel dr. Pavel Strmšek. Svaril je pred prevelikim zapiranjem vase, ko je slovenščina dobila vodilno vlogo na srednjih šolah. Po njegovem mnenju bi morali zdaj namesto nemščine uvesti več srbohrvaščine in svetovnega slovstva. Ing. Ferjančič je šel dlje. Opredelil je tri različne smeri reševanja slovenskega jezikovnega vprašanja:

1. Slovenska samobitnost
2. Sčasoma naj bi se oba jezika stopila v enega
3. Posrbohrvatiti Slovence

Za prvo smer naj bi bili slovenski konservativci (mišlil je katoliški krog) in starejša slovenska inteligenca, za drugo slovenski naprednjaki (okrog JDS) in mlajša slovenska inteligenca, za tretjo pa mnogi Srbi in Hrvatje, med Slovenci pa najbolj ekstremni, predvsem najmlajši,

⁷² Zečević 1977, str. 325.

⁷³ Sijajna manifestacija, SN, 2. III. 1920; Dr. Vladimir Ravnihar, Jugoslovanska nacija, SN, 4. IV. 1920.

dijaki in drugi. Smer slovenske samobitnosti je označil kot najudobnejšo, vendar bi bila gojitev dveh jezikov v enonacionalni državi nesmiselna. S poudarjanjem slovenščine naj bi podpirali nevarni separatizem in staro slovensko ozkosrčnost. Slovenska inteligenca ne bi videla niti prek Kolpe in bi se čutila med Hrvati in Srbi vedno kot tujka. Po Ferjančičevem mnenju je bila dilema med drugo in tretjo smerjo nepotrebna, saj obe hočeta doseči isti cilj, le da po različnih poteh. Najidealnejša bi bila vseeno druga od navedenih možnosti, ki pomeni naravno, nenasilno asimilacijo.⁷⁴

Strmšek in Ferjančič sta takoj dobila odgovore. Na Strmškove pomisleke se je oglasil dr. Fran Ilešič, ki je svoje mnenje strnil v stavek: »Slovenščina je trden temelj; ne odmikam ga, primikam pa srbohrvaščino.« Dr. France Goršič je odločno zavrnil Ferjančičevo videnje, češ, jezikovnega vprašanja na ljubljanski univerzi ni. »Predavajo že slovensko in bodo predavali slovensko.«⁷⁵ Slovenski narod je nato objavil še članek, katerega avtor je zahteval popolno združitev s Srbi in Hrvati tudi glede knjižnega jezika: »en narod, en jugoslovanski jezik«. Vendar je uredništvo pripomnilo, da se z avtorjem ne strinja.⁷⁶ Polemiko sta nadaljevala Ilešič in Goršič med sabo. Prvi je zavračal drugega s pomočjo brošure Aleksandra Belića »Univerziteti kao nacionalne ustanove« (Beograd 1919), v kateri naj bi našel mnenje, da je ljubljanska univerza slovenska univerza, a se mora hkrati neposredno udeleževati splošnega univerzitetnega življenja v vsej državi. Ilešič je pripisal še lastno prakso. Predavanja na zagrebškem vseučilišču si je uredil tako, da je imel izmenoma dvoje predavanj v srbohrvaščini, dvoje pa v slovenščini (predaval je slovenski jezik in književnost). Goršič je v teh izvajanjih videl samo

⁷⁴ Dr. P. Strmšek, Slovenščina na naših srednjih šolah, SN, 27. IV. 1920; ing. Ferjančič, Jezikovno vprašanje na ljubljanski univerzi, SN, 1. V. 1920.

⁷⁵ Dr. Fran Ilešič, Slovenščina na naših srednjih šolah, SN, 4. V. 1920; Dr. France Goršič, Naš znanstveni jezik, SN, 5. V. 1920.

⁷⁶ K vprašanju o enotnem književnem jeziku (V. F.), SN, 13. V. 1920.

potrditev lastne teze in vztrajal, da »Vprašanja ni«, ker je zadovoljivo rešeno tudi za Belića. Oglasil se je še Joso Jurkovič, češ da je vprašanje jezika nepomembno, ker gre življenje kljub temu samo dalje, Ilešič pa je to življenjsko »modrost« popravil, da je vendar jezik pomemben predmet šolskega dela in da mora šola včasih pred življenjem.⁷⁷

Pomembnost jezikovnega vprašanja je zavrnil še »dr. M. M. R.« in hkrati izničil argumente za centralizem ter za enoten jezik kot pogoja za močno državo na primerih ZDA in Švice. Centralizem, dokler država še nima dovolj razvitih komunikacijskih sredstev, naj ne bo nemogoč. V zvezi z enotnim knjižnim jezikom pa je ostalo mnogo odprtih vprašanj. Uredništvo je tudi tu pripomnilo, da se z avtorjem ne strinja. V naslednjih mesecih je tema postala manj zanimiva. Tu in tam so še utemeljevali nujnost zблиževanja oziroma združitve s Srbi in Hrvati.⁷⁸

Vzporedno z jezikovnim vprašanjem je JDS po prehodu v opozicijo konec februarja 1920 odprla različna vprašanja tudi na drugih področjih. Gregor Žerjav je na mariborskem strankinem shodu v začetku marca neposredno obtoževal ljubljanskega škofa Jegliča, da se vmešava v politiko in tako dokazoval klerikalnost SLS. V tem času so posebej začeli izpostavljati društvu Sokol in Orel. V začetku aprila se je demokratsko časopisje začelo pritoževati zaradi »besnenja« katoliškega tiska nad sokolstvom.⁷⁹ Napetosti so se povečale zlasti avgusta, po 1. slovanskem orlovskem taboru v Mariboru. Tabor je bil značilna manifestacija moči SLS v Sloveniji, ko je le-ta začutila, da jo sporazumevanje radikalne in demokratske stranke v Beogradu vse bolj odriva v politično ozadje.⁸⁰

⁷⁷ Fran Ilešič – Zagreb, Vprašanja ni, SN, 16. V. 1920; Dr. France Goršič, Evolucionarščina, SN, 23. V. 1920; Joso Jurkovič, Vprašanje jezika, SN, 19. V. 1920; Dr. Fran Ilešič, Življenje in šola, SN, 28. V. 1920.

⁷⁸ Dr. M. M. R., K vprašanju o enotnem književnem jeziku, SN, 4. VII. 1920; R. K., Še nekaj o enotni kulturi in o enotnem književnem jeziku, SN, 15. VII. 1920; U. F., O jeziku, SN, 29. VIII. 1920.

⁷⁹ Shod JDS v Mariboru, SN, 11. III. 1920; Besnenje proti Sokolstvu v katoliškem časopisju, SN, 4. IV. 1920.

⁸⁰ Glej tudi Zečević 1977, str. 324; S, 28., 30., 31. VII., 5. VIII. 1920.

Demokrati, ki so bili v Sloveniji še vedno v opoziciji, so se pritoževali, da klerikalne oblasti šikanirajo sokolska društva in katoliško časopisje uprizarja gonjo proti Sokolu. Poverjenik za notranje zadeve Bogumil Remec naj bi prepovedal ustanovitev Sokola v Velikovcu, da se ne bi strankarski boji na Koroškem razvneli še pred plebiscitom. Orli naj bi »brutalno« napadli sokolski naraščaj v Rajhenburgu itd.⁸¹ Glavna skupščina Jugoslovenskega sokolskega saveza, kot se je takrat preimenoval, je zaradi takega dogajanja na zletu 30. avgusta v Mariboru sprejela dve resoluciji pod skupnim naslovom Sokolstvo in politika. Sokol, ki si prizadeva narod telesno in nravno dvigniti, naj bi bil »eminentno napredna kulturna organizacija, namenjena vsemu narodu brez razlike ver, plemen in stanov«. 60 let neprekinjenega vzgojnega dela naj bi dokazovalo, »da ne more podlegati spremenljivim političnim grupacijam in služiti kaki politični stranki ali stanu. Vsaka strankarska politika mora ven iz sokolskih organizacij.« Zato »Sokoli ne morejo biti obenem člani telovadnih organizacij, ki so v službi ene politične stranke ali razreda (za naše razmere torej orlovske ali razredno socialistične organizacije). Skupno nravno in telesno vzgajanje ljudi v Sokolu ... omiljuje sovraštvo razrednega in kulturnega boja ter duševno pripravlja harmoničnejši družabni red ... S tem pa ni rečeno, da se sme Sokol ogibati politike. Nasprotno: Sokolstvo hoče indirektno vplivati na vse javno delo« tudi s političnim izobraževanjem. Sokolstvo, ki se ne ustavi na vratih telovadnice, svoje člane torej tudi politično usmerja, in sicer za »čim popolnejše duševno ujedinjenje naroda ... za edinstveno narodno državo«. Separatizem in klerikalizem na eni strani ter sokolstvo na drugi se izključujeta, čeprav je versko, socialno, politično ali gospodarsko prepričanje vsakogar nedotakljivo. »Kakor vam kličemo: strankarsko politiko ven iz sokolskih društev, tako opominjamo: več sokolskega duha v politiko.« Druga resolucija je obsojala klerikalno

⁸¹ Dr. Karel Triller, Sokol in Orel, SN, 8. VIII. 1920; Črni teror, SN, 12., 15. VIII. 1920; Brutalen napad Orlov..., SN, 21. VIII. 1920.

stranko in »protinarodnega Orla«, ki vero izrablja za strankarske in stanovske interese.⁸²

V tako zaostrenih razmerah so voditelji Sokola pod krinko vsenarodne in »politično nevtralne«, a izrazito prodržavne jugoslovanske ideologije, vse bolj pristajali na avtoritativni in ekskluzivistični ravni ter se z metodami močno približali nasprotnim ideologom radikalnega katolicizma. Oboji so stališčem svojega nasprotnika pripisovali znatno manjše vrednote kot svojim. Za katoliško stran je bilo vse tuzemsko (tudi država) le priprava na večno božje kraljestvo, liberalci pa so novo narodno državo in njeno enotnost slavili kot temeljni pogoj za svobodno narodno življenje (polpretekle in aktualne razmere v Italiji ter Avstriji so jim pritrjevale), v okviru katerega so šele možne različne politične opcije, tudi katoliška.

Predvolilni boj za volitve v Ustavodajno skupščino, ki so bile napovedane za 28. november 1920, je posebej v Sloveniji potekal v izjemno neugodnih razmerah reševanja meja in podpisovanja mirovnih pogodb z Italijo, Avstrijo in Bolgarijo. Predvolilni boj je začela JDS z velikim shodom v Ljubljani 12. septembra. Nobena stranka ni postavljala v ospredje kulturnih vprašanj. Temeljni problemi, do katerih so se opredeljevali volilni programi, so bili upravno političnega značaja: stopnja in oblika avtonomije. Anton Korošec v instruksijskem govoru zaupnikom stranke 30. septembra v Mariboru kulturnega boja ni neposredno omenjal. Nasprotno, položaj Katoliške cerkve in vere v Kraljevini SHS je ocenil pozitivno in poudaril, da v minulih dveh letih življenja pod pravoslavno dinastijo »gotovo ni katoličana, ki bi v verskem oziru mogel izraziti le najmanjšo pritožbo«, vendar je hkrati opozoril, da še nikdar ni bilo tako potrebno »zaneesti verskih vprašanj v volilno borbo kakor ravno dandanes«. Razmerje med državo in Cerkvijo naj bi se na novo uredilo, ker je bilo dotlej urejeno v vsaki pokrajini drugače. Korošec se je pritoževal predvsem nad zapostavljanjem katoličanov v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini

⁸² Sokolstvo in politika, SN, 2. IX. 1920.

in govoril o kratenju potrebne državne podpore katoliškemu zasebnemu šolstvu.⁸³ Volilni program SLS, katerega avtor je bil v največji meri Andrej Gosar, idejni vodja radikalnejšega »kranjskega« krila SLS, je poleg avtonomije, dvodomnega parlamenta in močne socialne politike zahteval, naj ustava jamči svobodo in enakopravnost vseh veroizpovedi. Država in Cerkev naj se dogovorita o zakonskem pravu in šoli, vendar mora ustava zagotavljati staršem svobodo ustanavljanja in izbire šol za svoje otroke.⁸⁴

Volilni program JDS, ki ga je vodstvo stranke sprejelo 21. oktobra, je bil po radikalnosti podoben programu glavnega tekmeča. JDS je nasproti pokrajinski ali plemenski avtonomiji zagovarjala samoupravo, zahtevala je enako šolstvo po vsej državi, enakopravnost in spoštovanje veroizpovedi, a s pripombo, da bodo »klerikalizem, ki ga vodi šef v italijanskem Rimu«, preganjali, dokler ga ne bodo pregnali iz Jugoslavije.⁸⁵ Glavni govornik Gregor Žerjav je Jugoslaviji pripisoval hotenje, da želi na zahodni meji ustvariti živahno kulturno središče. Ljubljana naj bi tako postala pomembno mesto v državi. Poudaril je, da je v okviru tega Jugoslavija za milijon Slovencev že ustanovila visoko šolo in državno gledališče, kmalu pa naj bi dobili še državni konservatorij. Od ljubljanske univerze država »pričakuje naraščaj, ki ne bo slovensko ozkosrčen, ampak zares jugoslovanski in ki se bo razširil po vsej državi, noseč slovenskega duha realnosti in discipline...«⁸⁶

Oba volilna programa sta se odlikovala zlasti v tistih poglavjih, ki so obtoževala in klevetala nasprotnika. Rezultati volitev so SLS prinesli razočaranje. Na njen račun so razmeroma veliko pridobili demokrati in komunisti. Liberalci so bili že strankarsko razbiti, večino liberalnih glasov je dobila Samostojna kmetijska stranka,

⁸³ Straža, 1. X. 1920; S, 2. X. 1920; Zečevič 1977, str. 335.

⁸⁴ Volilni program SLS, S, 25. X. 1920.

⁸⁵ SN, 24. X. 1920; Jutro, 6. XI. 1920; Zečevič, str. 337–338.

⁸⁶ J, 26. X. 1920.

ustanovljena avgusta 1919.⁸⁷ Po volitvah sta se zaradi nepričakovane moči Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke začeli zблиževati radikalna in demokratska stranka. Zaradi tega in zaradi vladnega centralističnega ustavnega načrta (Laze Markovića) se je začela od vlade in od radikalne stranke oddaljevati SLS z ministrom Korošcem, ki je 11. decembra odstopil. V skladu s spremljenim političnim položajem po volitvah je tri dni za tem odstopila celotna Vesnićeve vlada, še prej pa tudi Brejčeva (SLS) deželna vlada v Ljubljani.⁸⁸

⁸⁷ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965, str. 195; dr. Melita Pivec, *Programi političnih strank in statistika volitev, v Slovenci v desetletju 1918–1928*, str. 372; Vasilij Melik, *Izidi volitev v konstituantno leta 1920*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, III/1962, str. 3–60.

⁸⁸ Zečević 1977, str. 344–346.

LIBERALNI PRITISK

S koalicijskim sporazumom dveh najmočnejših strank v državi, radikalne in demokratske, je z novim letom 1921 sestavil vlado Nikola Pašić s starim prosvetnim ministrom Svetozarjem Pribičevićem. Nova vlada je februarja za novega predsednika Deželne vlade v Ljubljani imenovala Pribičevićevega zaupnika dr. Vilka Baltiča. Že decembra 1920, takoj po odstopu »klerikalne« Deželne vlade, je vodstvo njenega prosvetnega oddelka prevzel uradnik dr. Fran Skaberne. SLS je torej z letom 1921 na obeh ravneh prešla v opozicijo in je do vseh političnih nasprotnikov, zlasti slovenskih, zavzela odločnejše stališče. Škof Jeglič je upravičeno predvideval, da bo to leto prineslo katoliškemu gibanju v jugoslovanski državi »kulturni boj«, ki utegne resno ogrožati tudi državni obstoj.⁸⁹

Dejansko je ta boj s prosvetnim ministrom Pribičevićem na čelu potekal že nekaj mesecev, le da ga je Deželna vlada v rokah SLS v Sloveniji uspešno onemogočala. Poleg že opisanega spora med Deželno in osrednjo vlado glede imenovanja okrajnih šolskih nadzornikov, ki se je začel takoj po imenovanju Pribičevića za prosvetnega ministra, maja 1920, je minister menda samovoljno razširil srbski šolski zakon na Vojvodino in s tem v treh zadnjih razredih srednjih šol ukinitel verouk.⁹⁰ V oči SLS je bila še hujša Pribičevićeva uredba z dne 4. oktobra 1920, ki je v vseh osnovnih in srednjih šolah v državi zahtevala izvajanje enotnega sokolskega sistema telesne vzgoje. Ta

⁸⁹ AS II., Jeglič, Dnevnik, 1. I. 1921; Zečević 1977, str. 358–359.

⁹⁰ Na srbskih šolah so verouk poučevali laični učitelji, zato je to s perspektive katoliške cerkve, ki laikom veroučne pristojnosti ne priznava, v nekem smislu veljalo. Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, str. 706–710; več glej nazaj v poglavju o šolstvu. O ukinitvi verouka je takrat pisal Slovenec, Kulturna svoboda in politične stranke, 5. XI. 1920.

ukaz so v Deželni vladi preprosto zadržali, tako je po njeni zamenjavi januarja in februarja 1921, ko so ga poskusili izvajati, sprožil v katoliških krogih pravi vihar.⁹¹

Prvi odlok, ki je v šoli monopoliziral sokolski vzgojni sistem, je izdal že prosvetni minister demokrat Pavle Marinković 19. januarja 1920, vendar ga je njegov naslednik, radikal Miloš Trifunović v novi Protičevi vladi, kjer je spet sodelovala SLS, ukinil. Kot kaže, je Trifunović 12. maja 1920, prav pred odstopom Protičeve vlade, Marinkovićev odlok ukinil le za Slovenijo in odredil, da je treba tu ravnati s sokolsko in orlovsko organizacijo enakovredno. Zato se je ponovni Pribičević razglas ravnateljem srednjih šol in učiteljišč iz oktobra 1920 skliceval kar na odlok iz januarja istega leta, ne da bi omenjal Trifunovićev popravek. Tako je bilo (ne)izvajanje teh nasprotujočih si odlokov odvisno od Deželne vlade oz. od njene politične sestave.⁹²

V začetku oktobra 1920 je proti sokolski vzgoji in za draginjske doklade duhovnikom pri Pribičeviću v Beogradu osebno posredoval škof Jeglič.⁹³

Napetost se je stopnjevala s poročili iz Beograda, da je prosvetni minister izdal sklep o ukinitvi vseh zasebnih šol v krajih, kjer že delujejo državne. Slovenec je ogorčeno ugovarjal tako širokim pravicam ministra ter ga obtoževal absolutizma. Tako daljnosežne stvari naj bi nikakor ne bile stvar ministrskih odredb, ampak stvar konstituante; poleg tega je odredba kršila senžermensko mirovno pogodbo, ki je drugorodnim državljanom zagotavljala manjšinske in zasebne šole. Nekaj dni zatem je moral Pribičević sprejeti poslanstvo Jugoslovanskega kluba, ki mu je predstavilo želje, pritožbe in zahteve glede nastalih razmer v Vojvodini. Predstavnike katoliških

⁹¹ Službene novine Kraljevstva SHS, 230/18. X.1920; Zečević 1977, str. 358; Kulturni boj v ljudski šoli, S, 31. XII. 1920.

⁹² Odlok ravnateljem vseh srednjih šol in učiteljišč, Službene novine, 1. II. 1920; Razglas ravnateljem vseh srednjih šol in upraviteljem učiteljskih šol, Službene novine, 230/18. X. 1920; Naskok na npravno-verško vzgojo v šoli, S, 2., 4., 5. II. 1921.

⁹³ AS II., Jeglič, Dnevnik, 13. X. 1920.

Šokcevič in Bunjevčev iz Vojvodine je spremljal tudi predstavnik SLS dr. Josip Hohnjec. Delegacija je vztrajala zlasti pri načelu katoliške cerkve, da ne more nihče poučevati verouka, če mu tega ne dovoli pristojna cerkvena (in ne državna) oblast. Katoliška cerkev nikoli ni in ne bo odstopila od tega načela. Pribičević je odposlanstvo nekoliko pomiril z besedami, da je zakon sicer razširjen na Vojvodino, vendar je ministru za prosveto prepuščeno, da po lastni presoji pri tem zakonu naredi potrebne spremembe. Zagotovil je, da bo upošteval načela, ki jih je poudarila delegacija. Ravno tako naj bi še vedno vzdrževali tudi zasebne šole, za katere so odposlanci zahtevali nespremenjeno državno podporo.⁹⁴

23. januarja 1921 sta Pribičević in regent Aleksander podpisala uredbo o novem poslovanju Višjega šolskega sveta (VŠS) v Ljubljani, ki ga je bilo treba po uvedbi nove uradniške Deželne vlade vzeti iz rok SLS. VŠS je bil glavna ovira pri uvajanju sokolskega sistema v šole.⁹⁵ 5. februarja je poslanec SLS Hohnjec proti temu protestiral pri ministru, ker da je bil VŠS za Slovenijo ustanovljen na temelju sporazuma med slovenskimi strankami, ki naj bi Sloveniji zajamčil avtonomijo v šolstvu. Tega nima pravice rušiti noben minister, dokler ga ustava in zakon za to ne pooblastita.⁹⁶ Pribičević je potrdil, da je bila uredba podpisana in izdana, da pa ne vsebuje bistvenih sprememb v organizaciji VŠS. To je bilo res. V novi sestavi je le nekoliko pridobila vladna stran (2 člana) in osnovne ter meščanske šole (1 član).⁹⁷ Vendar prejšnji VŠS ni imel predpisane dolžine mandata. Da bi nova Deželna vlada lahko imenovala svoje predstavnike, je bila pač potrebna preureditev VŠS, ki je mandat omejila na dve leti. Staremu VŠS je tako mandat potekel 1. januarja 1921 in potreb-

⁹⁴ Minister Pribičević nadaljuje, S, 14. I. 1921; Pribičević se umika, S, 16. I. 1921.

⁹⁵ UL, 21/28. II. 1921, Uredba 60.

⁹⁶ Energičen protest pri ministru Pribičeviću, S, 6. II. 1921.

⁹⁷ Več o tem Ervin Dolenc, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII/1992, str. 37.

ne so bile tudi nove volitve predstavnikov učiteljstva. Na volitvah v začetku aprila je zmagala kandidatna lista liberalnega Udruženja jugoslovenskih učitelja. Katoliškemu taboru sta v VŠS ostala samo še dva predstavnika katehetov, ki ju je imenovalo katehetsko društvo.⁹⁸

O odporu proti sokolski vzgoji so se 31. januarja 1921 skupaj posvetovali predstavniki SLS in duhovniki ljubljanske škofije. Sestavili so odbor pod vodstvom dr. Janka Brejca, ki se je s protestom obrnil neposredno na Deželno vlado. Različna katoliška društva naj bi pisno protestirala pri beograjski vladi, škof Jeglič pa je sprožil akcijo na ravni škofovske konference. Ogorčen protest in zahtevo za takojšen preklic Pribičevićevega razglasa o sokolstvu je menda poslal Anton Korošec neposredno predsedniku vlade Nikoli Pašiću, ki pa naj bi po Jutrovem ciničnem komentarju pismo le poslal v vednost ministru za prosveto.⁹⁹ Nekaj dni kasneje, 13. februarja, so v Beogradu osebno protestirali in zahtevali ukinitvev oktobrske naredbe zagrebški, ljubljanski in djakovški škofje dr. Antun Bauer, dr. Anton Bonaventura Jeglič in dr. Antun Akšamović. Regentu in vladi so izročili spomenico, ki je na podlagi šolskega zakona iz leta 1868 utemeljevala protizakonitost uredbe. Avstrijski šolski zakon, ki je v Sloveniji še veljal, je določal versko-nravno vzgojo, sokolski vzgoji pa so škofje to poslanstvo odločno odrekli. Sledilo je obsežno podkrepjeno dokazovanje načrtne dolgoletne sokolske protiverske dejavnosti z obilico citatov iz čeških in jugoslovenskih, zlasti slovenskih sokolskih glasil. Tako predsednik vlade Nikola Pašić kot minister za vere Velizar Janković in minister za prosveto Svetozar Pribičević so se sprenevedali, češ da podpišejo mnogo listin, katerih vsebine ne morejo nadzirati in da bo željam katoliških škofov ugodeno.¹⁰⁰ Dne 14. februarja je neumestnost naredb o sokolski vzgoji utemeljeval v Ustavodajni skupščini tudi

⁹⁸ Volitve v Višji šolski svet, SN, 8. IV. 1921; J, 8. IV, 15. IV. 1921.

⁹⁹ Korošec napoveduje kulturni boj, J, 13. II. 1921.

¹⁰⁰ AS II., Jeglič, Dnevnik, 5. in 17. II. 1921; Proti kulturnobojnim odredbam vlade, S, 19. II. 1921.

poslanec SLS Anton Sušnik.¹⁰¹ SLS in ljubljanska škofija sta začeli organizirati katoliške shode po posameznih župnijah. Sredi marca »je bilo v Sloveniji 66 protestnih shodov zoper vzgojo mladine v sokolskem duhu. Verniki so se močno razgrel, pripravljeni so na skrajni odpor.« Škof Jeglič si je v dnevnik zabeležil opažanja: »Zdi se mi, da vlada na tistem popušča in da (bo) edino le telovadbo o sokolskem sistemu zahtevala. V nekem razredu gimnazijskem v Celju je eden profesorjev začel govoriti o sokolstvu, pa so dijaki naše organizacije kar iz sobe odšli. Kaznovani niso bili, pač pa je ravnatelj prepovedal profesorjem govoriti o sokolstvu in njegovem duhu. Načelnik (orlovske, op. E. D.) zveze ima zaupnike po vseh gimnazijah in mi bo ob koncu šolskega leta poročal o tem gibanju.«¹⁰²

Ob boju z aktualnimi kulturnimi odredbami ministra Pribičevića je Slovenec začel tudi boj za ustavo. Med cerkveno-pravnimi vprašanji v ustavi je načelno zavrnil ločitev Cerkve od države. »Cerkev in država naj sta organično zvezani – kot suvereni in neodvisni oblasti.« Zagovarjal je upravičenost Cerkve, da nadzira (poročni) zakon in verouk, pomen zasebnih šol z versko-nravno vzgojo ipd. V tej zvezi je dotedanji poverjenik za uk in bogočastje dr. Karel Verstovšek v štirih nadaljevanjih objavil pregled povojne reorganizacije slovenskega šolstva v času njegovega dvoletnega mandata, kjer je izpostavil tudi pomen SLS in njene avtonomistične politike za slovensko šolstvo.¹⁰³

Več zanimanja za kulturna vprašanja so v tem času pokazali tudi slovenski demokrati, ki so največ pozorno-

¹⁰¹ Stenografske beleške, Rad ustavnog odbora (UO) Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. knjiga, X. seja 14. II. 1921, str. 116–121; Naskok Pribičevića na versko-nravno vzgojo, S, 22. II. 1921; Živela ravnopravnost, S, 24. II. 1921.

¹⁰² AS II., Jeglič, Dnevnik, 28. III. 1921.

¹⁰³ Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, S, 11.–14. I. 1921; Cerkevno pravna vprašanja v ustavi, S, 14. in 15. I. 1921; Verouk in zakon, S, 16. I. 1921; V obrambo zasebnih šol s programom versko-nravne vzgoje, S, 21. I. 1921.

sti namenjali šolstvu. Jutro in Slovenski narod sta precej prostora posvečala slovenizaciji šol v Prekmurju, kulturnemu boju v šoli, reorganizaciji šolstva, »jugoslovanskim šolam« na zasedenem ozemlju, nujnosti zблиževanja z ostalimi južnimi Slovani itd. Univerzitetni profesor dr. Rado Kušej je s pravnega vidika utemeljeval liberalne poglede na versko vzgojo, pravico države nad zakonskim pravom, vprašanje konkordata, na katerega naj bi se pripravljala beograjska vlada.¹⁰⁴

Poverjeništvu za uk in bogočastje je za proračunsko leto 1921/22 sestavilo in objavilo prosvetni program. V okviru splošnega izobraževanja je predvideval devet brezplačnih tečajev slovenščine za tujce predvsem v narodnostno mešanih okrajih, na Ptuj, v Celju, Mariboru in Kočevju, ki bi trajali od oktobra do maja. Uradnikom je bilo namenjenih petnajst tečajev srbohrvaščine, da bi se seznanili z državnim jezikom. V načrtu šolskega izobraževanja je bilo predvidenih deset počitniških potovalnih štipendij za spoznavanje Kraljevine za srednješolske profesorje in petdeset za osnovnošolske učitelje in učitelje meščanskih šol. Za vse je bilo na voljo tudi prav toliko jezikovnih tečajev v Srbiji. V Sloveniji so nameravali organizirati obvezne jezikovne in domoznanske tečaje v vseh krajih, ki so imeli srednje šole in učiteljišča. Predavatelji bi prišli iz Srbije ali Hrvaške. Emilu Adamiču je bila zaupana naloga, naj izdela nov program za glasbeni pouk s poudarkom na jugoslovanskih narodnih pesmih. Na srednji tehnični šoli naj bi priredili šesttedenski tečaj za učitelje ženskih in moških ročnih del, dva enomesečna tečaja pa za telovadne učitelje v Ljubljani in Mariboru. Denar je bil namenjen tudi za nove učbenike, zlasti za jezikovni pouk, za izdajanje propagandnih in umet-

¹⁰⁴ Naše šolstvo v Prekmurju, J, 8., 11., 18. I. 1921; Kulturni boj v Ljudski šoli, SN, 3. I. 1921; Študij v Zagrebu in Beogradu, SN, 13. II. 1921; Reorganizacija višjega šolskega sveta, J, 26. I. 1921; Iz mestnega šolskega sveta, J, 8. II. 1921; Jugoslovanske šole v Julijski Benečiji, SN, 15. I. 1921; dr. Rado Kušej, Verska vzgoja dece, SN, 14. I. 1921; isti, Verska svoboda in zakon, SN, 15. I. 1921; isti, K vprašanju konkordata, SN, 12. II. 1921.

nostnovzgojnih knjig, za »umetniško-nacionalne šolske prireditve z vzgojevalno in izobraževalno tendenco«, učbenikov za odpravljanje nepismenosti. Nameravali so ustanoviti višjo pedagoško šolo v Ljubljani s centralno učiteljsko knjižnico. Za tako šolo v Beogradu je bilo namenjenih deset štipendij za Slovence. Kot je zapisal Slovenski narod, je bilo najvažneje vzgojiti državi lojalen, dobro poučen in vsem zahtevam odgovarjajoč uradniški podmladek. Za to naj bi bila potrebna temeljita reforma srednjih šol, ki so bile v rokah centralnih državnih oblasti.¹⁰⁵

Ob tako pomembnem vprašanju, kot je bila ustava, so se začeli oglašati tudi posamezni slovenski umetniki in inteligenca nasploh. Med prvimi je bil slovenski skladatelj in pravnik, strankarsko neopredeljeni, a liberalno misleči Anton Lajovic. Ob možnosti, da bi po prvotnem ustavnem načrtu Laze Markovića ostal dvodomni parlament, je pozval umetnike po vsej državi, naj prek svojih organizacij povzdignejo glas in zahtevajo v stanovsko urejenem senatu zase primerno zastopstvo. Umetniki naj bi se zavzeli za to, da bi v ustavo vnesli načelno normo, »da se država zaveda ogromnega pomena umetnosti v državnem življenju in da hoče temu spoznanju primerno voditi pozitivno umetnostno politiko«.¹⁰⁶

V skladu z naglico, ki jo je priporočal Lajovic, so 14. februarja Društvo slovenskih leposlovcev, Društvo slovenskih upodablajočih umetnikov, Klub slovenskih upodablajočih umetnikov Sava in ljubljanska podružnica Društva jugoslovanskih glasbenikov na skupni seji sprejeli resolucijo, ki se je zavzemala za svobodno umetnost, ki jo ščiti in varuje država. V dvodomnem parlamentu so umetniki zahtevali enako število predstavnikov kot ostale interesne skupine.¹⁰⁷ Vidovdanska ustava ni pred-

¹⁰⁵ Prosvetni program poverjenišтва za uk in bogočastje za leto 1921/22, J, 23. I. 1921; SN, 26. I. 1921.

¹⁰⁶ Anton Lajovic, Naša nova ustava in naše umetništvo, J, 5. II. 1921.

¹⁰⁷ Umetnost in ustava – Resolucije, S, 18. II., J, 18. I., SN, 19. II. 1921.

videla dvodomnega parlamenta, zahteve umetnikov po členu, ki bi državo opominjal, da je umetnost potrebna posebne zaščite in podpore, pa so bile uresničene.¹⁰⁸

Avtonomistična izjava

Veliko pomembnejša je bila v slovenskih intelektualnih krogih avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev, ki je, podobno kot resolucija kulturnega odseka Narodnega sveta dve leti poprej, dvignila veliko prahu. Pobudnik Izjave je bil ostanek »socialistične mladine« okrog Albina Prepeluha – Abditusa. Jedro »avtonomistov«, ki so obdržali obnovljene Naše zapiske, sta poleg Abditusa predstavljala še dr. Dragotin Lončar in Fran Erjavec, vsi trije pa so neposredno po volitvah v konstituanto izstopili iz levo in desno razkrajajoče se JSDS. Z Izjavo, pod katero se je v začetku februarja podpisalo 43 uglednih slovenskih znanstvenikov, umetnikov in drugih kulturnih delavcev, so hoteli vplivati na še nejasno opredeljene slovenske poslance v konstituenti. Izjava je previdno in umirjeno poudarjala pomen slovenskih kulturnih delavcev za združitev Jugoslovanov ter njihov pozitiven odnos do enotne oblasti v državi. Narodna in državna enotnost pa naj ne bi pomenili tudi hitre in nasilne unifikacije naravnega gospodarskega in kulturnega razvoja posameznih pokrajin. »Glede na vse to se izrekajo slovenski kulturni delavci za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic.«¹⁰⁹

Avtonomistična izjava je v bistvu ponavljala hotenja in bojazni neobjavljene resolucije kulturnega odseka Narodnega sveta iz novembra 1918. Tu so bile zahteve le natančneje izražene, ker so se nanašale na jasno opredeljene dileme pri sprejemanju ustave in so bile razširjene s kul-

¹⁰⁸ Ustava Kraljevine SHS, člen 16., UL, 87/27. VII. 1921.

¹⁰⁹ Izjava, Naši zapiski, št. 2/1921; Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921, (Iz spominov), Zgodovinski zbornik 1958, SKA, Buenos Aires.

ture tudi na gospodarsko avtonomijo. Po Erjavčevem mnenju šele ta Izjava pomeni pravi začetek t. i. avtonomističnega gibanja pri Slovencih, ki je potem postalo prevladujoči dejavnik slovenske politike vse do druge svetovne vojne. Avtonomistična izjava naj bi predstavljala pomemben mejnik v slovenski politični zgodovini. Jasno je pokazala na jedro slovenskega narodnopolitičnega vprašanja v novi državni skupnosti in je glavno področje »kulturnega boja« po ločitvi duhov prenesla z ideološke na izrazito politično raven.¹¹⁰ To seveda še ne pomeni, da je bil svetovnonazorski spor presežen ali celo opuščen, pač pa je postal problem »plemenske« avtonomije v novi državi temeljni pogoj za uspešen kulturni boj na obeh straneh. Do ustavne razprave spomladi 1921 so se Slovenci dejansko že večinoma opredelili o bodoči upravni ureditvi in z njo povezanim »kulturnim problemom slovenstva«. Slovenski intelektualci, ki so bili ob državnem prevratu zelo politično angažirani, zaradi predvojnih tradicij kulturnega boja pa so bili tudi večinoma v liberalnem idejnem taboru, so se po dveletnih izkušnjah z novimi političnimi in upravnimi silami vse bolj umikali iz politike. To bi lahko pomenilo, da se je politika vse bolj kompromitirala z raznimi nenačelnimi, preostrimi ali preozkimi potezami. Predvsem pa nam široka podpora avtonomistične izjave kaže, da je v Sloveniji med inteligenco in med širokimi sloji (to so potrdile občinske volitve spomladi 1921) hitro izgubljala veljavo centralistična in še nekoliko bolj prikrita unitaristična politična usmeritev demokratov. Na to je precej vplivala bolj ali manj nasilna centralizacija iz Beograda in z njo nered in krivice, ki jih je prinašala v veliko boljše urejeno slovensko upravo.

Na Izjavo so, podobno kot dve leti prej, takoj ostro reagirali slovenski demokrati, saj je neposredno rušila njihova centralistična prizadevanja in naslonitev na njihove beograjske somišljenike oz. na centre moči. Za demokrate je bil to nekakšen udarec v hrbet. Izjavo so namreč podpisali kulturni delavci vseh političnih usmeritev, tudi liberalno misleči, ki so bili politično torej bližje JDS. Jutro

¹¹⁰ Erjavec, prav tam, str. 24.

je Izjavi takoj odreklo pravico, da govori v imenu slovenskih kulturnih delavcev, češ da predstavlja le osebno mnenje manjšine. Ugotavljalo je, da je od 43 podpisnikov kar 17 »klerikalcev« in da manjka med njimi vrsta pomembnih osebnosti. Naštevalo je tiste, ki izjave niso podpisali.¹¹¹ Članek je poudarjal, da skuša izjava podpreti klerikalno politiko ter da »je dokument nejasnosti, ki še vlada v nekaterih krogih naše inteligence o naših bistvenih nacionalnih vprašanjih... Klerikalcem ne bo pomagala nič... Slovenci se lahko ponašamo, da imamo med stotinami in stotinami oračev na kulturnem polju le 43 avtonomističnih deklarantov. Misel narodnega in državnega edinstva je globoko zasidrana.«¹¹² Vodstvo demokratske gonje proti Izjavi je prevzel staroliberalni Slovenski narod, kjer sta se posebej angažirala Fran Govekar in Ivan Tavčar. Slednji je šel tako daleč, da je Slovincem odrekel sposobnost vzdrževanja univerze, tehnike, konservatorija in drugih kulturnih zavodov in obstoj teh pripisal srbski pomoči.¹¹³

Katoliško časopisje je izjavo kulturnih delavcev z zadovoljstvom ponatisnilo. Zanimalo je kakršno koli zvezo Izjave s SLS in na njenem primeru dokazovalo pravilnost svoje politike. Slovenec je zavrnil Jutro z imeni podpisnikov, kot so bili Prijatelj, Kidrič, Glonar, Kraigher, Ozvald, Šerko, Prepeluh in drugi, za katere naj bi bilo znano, da niso nikoli pripadali vrstam SLS in da je pristašev SLS med podpisniki samo tretjina.¹¹⁴

Izjavo je komentiral tudi socialistični Naprej, ki je po polemiki med glasili JDS in SLS objavil daljšo utemeljitev avtonomizma. Opazil je, »da se politični boj iz starih oblik liberalno-klerikalnega divjaštva pretvarja v nove oblike, v borbo med centralisti in avtonomisti, ki ni nič manj ljuta... Sedaj pa dobivajo avtonomisti od dne do dne večjo pomoč tudi iz vrst onih, ki doslej niso bili ne izraziti liberalci niti

¹¹¹ Izjave tako niso podpisali Župančič, Plemelj, Pitamic, Dolenc, Hinterlechner, Jakopič, Tratnik, Vavpotič, Premrl, Hubad...

¹¹² Uvodnik, J, 22. II. 1921.

¹¹³ SN, 23. in 25. II. 1921; dr. Ivan Tavčar, Kulturni delavci in avtonomija, SN, 27. II. 1921.

¹¹⁴ Novi čas, 22. II. 1921; S, 23., 24., 25. II. 1921.

izraziti klerikalci, ampak so stali ob strani, ker se jim je dosedanji boj studil. Izjava kulturnih delavcev, ki jo je podpisalo 43 odličnih mož, je napravila ne le v slovenski javnosti, ampak tudi zunaj mej naše ožje in širše domovine velik vtis ... in je zato simptomatična in značilna... Živimo že poltretje leto v ‚svobodni‘ domovini. Ta ni prinesla ljudem, kar so pričakovali. Draginja je vedno večja, stanovanj in dela ni, trgovina je le za privilegirance. Davki so vedno večji in še občutnejši, ker je splošno prepričanje, da jih ne plačujejo vsi državljani v isti meri kakor Slovenci, za katere je najhujša šiba božja dejstvo, da imajo dobro urejen uradni aparat. Pritožbe, deputacije in intervencije ne pomagajo nič, ministri in parlamentarci se bijejo le za ‚višje‘ interese in težav ljudstva ne vidijo. To je nekaj grehov, za katere išče ljudstvo krivca in ga je našlo, če pravega ali ne je vseeno, v centralni vladi, od koder prihajajo naredbe, ki ovirajo trgovino, nabavo surovin, naredbe vojaškega značaja, carina itd. Namesto pomoči so prišle le nove bolezni. Zato je klic: Proč od centrale! razumljiv. Nihče ne negira narodnega in državnega edinstva, niti komunisti, pač pa se mnogi bunijo proti metodam, s katerimi se ga hoče vbiti v glave. Te metode so nasilne, zato porajajo odpor in posledica tega odpora je avtonomizem. To gibanje bo naraščalo še naprej, če se ne spremeni naš vladni sistem, ne stranke, pač pa sedanje vladne metode.«¹¹⁵

Ta nekoliko daljši citat nam poleg »visokih« jezikovnih, kulturnih in političnih argumentov dokaj stvarno približa tudi razmeroma široko razporeditev med Slovenci in takratno stališče JSDS. Prav slednje pa se je že v naslednjem mesecu, ko je Prepeluh začel izdajati svoje glasilo Avtonomist in je bil tako razkol v stranki jasno razviden, obrnilo izrazito proti avtonomizmu.¹¹⁶

Z Izjavo sta bila povezana tudi dva škandala v kulturniških krogih, ki ju je povzročila prevelika zagretost in navdušenje nad močnim, centralistično urejenim jugoslovanstvom pri nekaterih liberalnih intelektualcih. Prvega je povzročil dr. Ivan Lah s člankom Odgovor in obtožba v

¹¹⁵ Naprej, 13. III. 1921; Erjavec, n. d., str. 25.

¹¹⁶ Filip Uratnik, Avtonomija in avtonomisti, Naprej, 4. V. 1921; Erjavec, n. d., str. 25–26.

Slovenskem narodu ter kasnejšim izstopom iz Slovenske matice in Društva slovenskih leposlovcev, ki smo ga že omenili. Drugi škandal je izzval poslanec Samostojne kmetijske stranke v konstituenti in profesor ljubljanske univerze dr. Bogumil Vošnjak, ki je 21. aprila v ustavodajni skupščini branil vladni (centralistični) ustavni načrt ter pri tem avtorstvo avtonomistične izjave mimogrede pripisal bivšima bibliotekarjema dunajske dvorne knjižnice. Vošnjak je namigoval skoraj na nekakšno habsburško agentstvo, kar je v tistih časih veljalo že za pravo veleizdajo. Obtožb sta bila deležna njegova univerzitetna kolega dr. Ivan Prijatelj in dr. France Kidrič, oba slavista, zavedna in zaslužna narodna delavca. Oba sta (hudo prizadet je bil zlasti Prijatelj) od univerzitetnega sveta zahtevala preiskavo in primerno zadoščenje, ker na sodišče zaradi Vošnjakove poslanske imunitete nista mogla. Univerzitetni svet je junija izdal izjavo, ki je Prijatelja in Kidriča oprala vsakršne krivde in je obtoževala Vošnjaka namernega klevetanja. Vošnjak je naslednji mesec v Slovenskem narodu odgovoril z napadom. Očital jima je, da se branita očetovstva avtonomizma. Zanikal je, da bi jima očital »avstrijakantstvo« in se branil, da ni vedel, da je dr. Prijatelj med vojno posredoval korespondenco med domovino in Jugoslovanskim odborom v emigraciji. Vošnjak se je še sam naredil užaljenega.¹¹⁷

Na Vošnjakovo stran se je z več kot enoletno zamudo postavil dr. Fran Ilešič, ki je v beograjski reviji *Misao* novembra 1923 objavil članek o slovenskih »neklerikalnih« avtonomistih. Od vsebine članka se je ogradilo celo *Jutro*. Ilešič je po krivem obtoževal Prijatelja in Kidriča ter zatrjeval, da je na ljubljanski filozofski fakulteti razmeroma močna separatistična skupina, ki na tako pomembni kulturni ustanovi gospodari po krivdi »nas Jugoslovanov samih«. Nekaj časa pred tem se je namreč končala sodna razprava, v kateri je Vošnjak neuspešno tožil uredništvo *Slovenca* zaradi obrekovanja. Na razpravi so dokazali

¹¹⁷ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, I/Beograd 1921, št. 13, XX. redna seja 21. IV. 1921, str. 11; Erjavec, n. d., str. 28–30; SN, 24. VII. 1921.

Prijateljevo domoljubno in protiavstrijsko delovanje med vojno. Na Ilešičev članek je z dolgim obtožujočim pis-mom odgovoril profesor Kidrič.¹¹⁸

Spolitiziranost je bila očitna še konec oktobra 1921 tudi v Slovenskem zdravniškem društvu. Društvo je na izrednem občnem zboru odklonilo izjasnjevanje o avtonomistični izjavi. Dr. Peter Defranceschi je razpravo o izjavi v stanovskem in znanstvenem društvu odklanjal in obsojal dr. Lojza Kraigherja, da jo je podložil društvu kot kukavičje jajce. Na koncu je 32 članov glasovalo proti opredeljevanju o Izjavi, za pa poleg Kraigherja le še dr. Alfred Šerko.¹¹⁹

Medtem so v ustavnem odboru konstituante razpravljali o vladnem ustavnem predlogu. Ko je bil predlog 16. februarja načelno sprejet, je odbor nadaljeval s posebno razpravo o posameznih poglavjih in členih predloženega načrta vse do srede junija 1921. Ves čas te ustavne razprave je zanj pokazal izjemno zanimanje prav Jugoslovanski klub s SLS kot najvidnejšim nasprotnikom radikalsko-demokratskega ustavnega načrta. Slovenski demokrati pa so najbolj zavračali stališča Jugoslovanskega kluba. Obračunavanje med predstavniki obeh strani v odboru je bilo večkrat zelo ostro. 4. aprila je med govorom Gregorja Žerjava prišlo med demokrati in Jugoslovanskim klubom celo do pretepa. Jugoslovanski klub si je najbolj prizadeval v boju za spremembe in dopolnila tistih členov ustavnega načrta, ki so govorili o avtonomiji oziroma upravi pokrajin, o veri, šolstvu in prosveti nasploh. Zavzemal se je za splošno volilno pravico, za socialne programe, delavsko zaščito, agrarno reformo, pravičnejši davčni sistem in demokratizacijo jugoslovanske vojske. Toda tovrstne amandmaje Jugoslovanskega kluba so v odboru večinoma redno zavračali, zlasti pa prizadevanja kluba za spremembo centralistične uprave.¹²⁰

¹¹⁸ Slovenački avtonomizam, Misao, XIII/5, 1. XI. 1923; J, 6. XI. 1923.

¹¹⁹ SN, 30. X. 1921.

¹²⁰ Stenografske beleške UO, IV. knjiga, XLIV, seja 4. IV. 1921, str. 31; Zečević 1977, str. 372–374.

Sporni člen 13 ustavnega načrta (pozneje v vidovdanski ustavi člen 12), ki je opredeljeval odnos države do vere in je vseboval tudi razvpiti »kancelparagraf«, bi morali obravnavati že 23. februarja, a je Anton Korošec pridobil še poslanske klube radikalov, zemljoradnikov in muslimanov, da so glasovanje o tem preložili na poznejši čas. Kot kaže, si je Korošec še vedno obetal, da je mogoče z nadaljnji pogajanci »kancelparagraf« izriniti iz ustave.¹²¹ Tega dne so zato obravnavali člen 14, ki je precej liberalno govoril o tisku. Pri glasovanju je proti glasoval s hrvaškim Narodnim klubom in srbskimi republikanci tudi Jugoslovanski klub, vendar je bil člen kljub temu sprejet.¹²²

Naslednjega dne se je pričelo usklajevanje člena 16, ki je govoril o šolstvu. Poslanec SLS Anton Sušnik je utemeljeval pravico staršev do zasebnih šol in na koncu predlagal tudi lastno inačico Jugoslovanskega kluba. V nasprotju z vladnim predlogom se je predlog SLS bolj določno zavzemal za pravico staršev, da odločajo o verski in splošno moralni vzgoji svojih otrok. Svoje besedilo člena 16 je predlagal tudi poslanec JDS Gregor Žerjav, ki je pravico do zasebnega šolstva izpustil, verouk pa omejil na osnovne šole, in sicer neobvezno, po želji staršev. Šola bi po Žerjavu morala »popraviti, kar je nad nami zagrešila stoletna zgodovina. To je potrebno zaradi kulturnih in plemenskih razlik v narodu. S tem pa ni rečeno, da se razlike ne bodo uvaževale, ker je jasno, da moramo nadaljevati od točke, kjer se danes nahajajo.« Po štiriurni razpravi so se demokrati, radikali, socialdemokrati, mu-

¹²¹ Tako je stvar pojasnjeval Slovenec (Kulturnobojni paragraf slovenskih demokratov in samostojnih kmetov se že maje, S, 24. II. 1921). Po Jutrovem komentarju naj bi bilo glasovanje o verskem členu preloženo zato, ker so mu ugovarjali demokrati, ki so zahtevali, da pri upravi cerkvenega premoženja sodeluje tudi ljudstvo, ki potrebe cerkve in duhovščine tudi plačuje (J, 26. II. 1921). Radikal Ljuba Jovanović je predlog za preložitev tega vprašanja utemeljil s tem, da se ne bi preglašovali in bi čas mogoče prinesel ugodnejšo rešitev, Stenografske beleške UO, II. knjiga, XVII. seja 23. II. 1921, str. 58.

¹²² Kulturnobojni paragraf slovenskih demokratov in samostojnih kmetov se že maje, S, 24. II. 1921; Stenografske beleške UO, prav tam.

slimani in zemljičarji sporazumeli o besedilu, ki je sporno vprašanje določilo takole: »Vse šole morajo dati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva in verske strpnosti...Verski pouk v osnovnih šolah je fakultativen, razdeljen po veroizpovedih in v soglasju z verskimi načeli ... Dopusčati se morejo tudi privatne šole razen ljudskih in učiteljskih pod pogoji, katere predpiše poseben zakon. Izobraževalni zavodi brez razlike so pod državnim nadzorstvom...«¹²³ Naslednje jutro je besedilo obravnavala še vlada, ki je na zahtevo predsednika Nikole Pašića vnesla popravke glede zasebnih šol. Ustavni člen naj ne bi zakonodajalcu vnaprej brez izjeme vezal rok pri zasebnih šolah. Za manjšino naj bi bile ustavno določene le osnovne šole. Tak člen 16 je potem ustavni odbor sprejel z vsemi glasovi razen komunistov in socialnih demokratov, ki so zahtevali še določilo, naj se siromašni izšolajo na državne stroške. Komentator Jutra je posebej opozoril, da sta za fakultativni obisk verouka glasovala tudi »klerikalca« Janko Šimrak in Anton Sušnik, kar naj bi dokazovalo izredno versko strpnost, ter podvomil, da bi »klerikalci« to tudi javno priznali.¹²⁴

Vzporedno z usklajevanjem ustavnih členov se je marca začel predvolilni boj za občinske volitve, razpisane za konec aprila in začetek maja 1921. SLS je boj začela z velikim protestnim shodom 13. marca v Ljubljani proti kulturnemu boju in kanceliparagrafu ter za svobodo Cerkve. Predvolilni boj se je časovno in vsebinsko lepo ujel z bojem za ustavo v Beogradu. Resoluciji, ki so ju zborovalci sprejeli, sta »slovesno protestirali« proti kulturno-bojnim ukrepom, ki jih je brez razloga sprejela vlada, »s katerimi utesnjuje svobodo Cerkve in namerava odstraniti versko-nravno vzgojo katoliške mladine«. Zavračali sta urejanje šolskega vprašanja v ustavnem odseku, zahtevali katoliško versko-nravno vzgojo v vseh šolah, obvezen ve-

¹²³ Stenografske beleške UO, II. knjiga, XVIII. seja 24. II. 1921, str. 90-94; Šolsko vprašanje (govor A. Sušnika 24. II), S, 2. III. 1921; Za državno enotno šolo, J, 25. II. 1921.

¹²⁴ Stenografske beleške UO, II., XIX. seja 25. II. 1921; Šolski paragraf v ustavi sprejet, J, 26. II. 1921.

rouk, državno podporo zasebnim šolam. Protestirali sta proti Pribičevićevemu uvajanju protikatoliškega Sokola v šole in s prikrito grožnjo sprejemali vsiljeni boj ter posledice že vnaprej pripisali vladi, »ki se je dala zlorabiti za orodje proti svobodi lastnih državljanov«. ¹²⁵ Poslanec Andrej Gosar je v treh spornih točkah posebej obdelal člen ustavnega predloga, ki je govoril o šolstvu in sta ga dobra dva tedna prej sprejela tudi predstavnik SLS v ustavnem odboru. Glede v ustavi zajamčene moralne vzgoje je opozoril, da se bo menjavala kakor moda, če ne bo temeljila na verskih načelih; zdi se, da vladne stranke moralno vzgojo enačijo s sokolsko. Svobodomiselno sokolsko vzgojo je označil za individualizem, torej za nesocialno, ker v družbi ne priznava nobenih vezi. V ustavnem členu zapisana verska strpnost naj bi bila nesmisel. Za nestrpnost je proglasil tudi to, »če se hoče po sili napraviti otroka versko indiferentnega, z drugimi besedami za brezverca«. Stavek v ustavnem načrtu: »V kolikor se bodo privatne šole dopustile in katere vrste se bodo dopustile, se določi s posebnim zakonom«, pa je komentiral, češ da je povsem razvidno, da bo dovoljenih le malo zasebnih šol. »Vemo, da hočejo zadeti predvsem zasebna učiteljišča. Če nam vzgoje brezversko učiteljstvo, potem vedo, da bodo najlažje razširili versko brezbržnost.« ¹²⁶

Protestnemu zborovanju v ljubljanskem Unionu je sledilo še 66 večjih zborovanj po vsej Sloveniji. Predvolilno agitacijo je Anton Korošec nadaljeval tudi na Hrvaškem, v Slavoniji, Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, Bački in Baranji. SLS je z Jugoslovanskim klubom za občinske volitve prvič odkrito nastopila z avtonomiškim programom in ob njem zbrala tudi mnoge nezadovoljneže v lastnih vrstah ter tako močno utrdila stranko tudi navznoter. Velik predvolilni boj je Korošec začel v Ljubljani in končal prav tam 24. aprila 1921. Občinske volitve v Sloveniji, ki so bile končane 13. maja, so SLS prinesle absolutno večino občinskih odbornikov po slovenskih občinah, zlasti na podeželju. Velik vzpon, ki ga je SLS

¹²⁵ Veličastna protestna manifestacija v Ljubljani, S, 15. III. 1921.

¹²⁶ Govor poslanca dr. Gosarja, S, 16. III. 1921.

dosegla navkljub demokratski Deželni vladi, je bil po Zečevičevem mnenju posledica opozicijskega položaja stranke, dobro vodene in široke agitacijske akcije ter podrobno oblikovanega strankinega političnega, socialnega in kulturnega programa.¹²⁷

JDS, kot trenutno vladajoča stranka, ni bila tako neposredno ogrožena kot njen glavni idejni tekmeč. Zato svojega kulturnega programa ni imela tako podrobno izdelanega, predvsem pa njen program ni temeljil na zanikanju ali upiranju nečemu drugačnemu. Na ljubljanskem volilnem shodu JDS 26. aprila je bila kultura po pomembnosti postavljena na tretje mesto. »Ne glede na to, da ima lastno šolstvo, ki mora biti vzorno, občina ne sme prezreti, da sta se pod njenim krovom nastanili znanost in umetnost. Občini že z gospodarskega in prestižnega stališča ne more biti vseeno, kakšna je ta znanost, kakšna umetnost, ali je gledališče dobro ali slabo, ali so koncerti na umetniški višini, ali so razstave v resnici privlačna sila s stališča umetniškega. Pri vseh teh stvareh mora občina imeti svojo besedo, predvsem pa je njena naloga, da pripravi znanosti in umetnosti udoben dom ter vse druge pogoje za njun neoviran razmah.«¹²⁸

Še pred volitvami je v ustavnem odboru spet prišel v razpravo ustavni člen 13, ki je kljub prizadevanjem katoliškega tabora še vedno vseboval tudi kancelparagraf. Odbor si je za konec svojega dela prihranil tri pomembna vprašanja: odnos države do Cerkve, agrarna reforma in vprašanje drugega ustavodajnega doma, ki naj bi bil nekakšna gospodarska zbornica. Na eni zadnjih predvidenih sej odbora, 4. aprila, je proti vladnemu predlogu člena 13 govoril poslanec SLS Janko Šimrak. Najbolj ga je motil zadnji odstavek člena, ki je za zlorabo vere v strankarske namene predvideval kazen, t. i. kancelparagraf. Zanj je dolžil predvsem slovenske demokrate in samostojne kmete. Demokratske in radikalske poslance je

¹²⁷ Zečevič 1977, str. 367–372; Metod Mikuž, Slovinci v stari Jugoslaviji, Lj. 1965, str. 201–203.

¹²⁸ Volilni shod JDS za ljubljanske občinske volitve, SN, 26. IV. 1921.

vznemirila zlasti označba, da so to balkanske metode in podobno. Proti Šimraku je najprej govoril poslanec JSDS Etbin Kristan, ki je zlorabo vere ostro obsojal. Gregor Žerjav je poudaril, da če velja kancelparagraf za uradnike, mora dosledno veljati tudi za duhovnike. Nato je začel navajati primere zlorabe vere v Sloveniji tudi v cerkvenem vrhu, in sicer s citati iz mariborskih in ljubljanskih škofijskih listov pred volitvami. To je ozračje na seji tako naelektrilo, da je prišlo do prerivanja med poslanci dr. Jankom Šimrakov in Stjepanom Barićem na eni strani ter demokrati dr. Ivom Krsteljem in Večeslavom Vildermem na drugi. Zato so sejo prekinili in jo preložili na naslednji dan.¹²⁹ Naslednji dan je bil 13. člen ustavnega predloga z vladno večino v ustavnem odboru sprejet.¹³⁰ 14. aprila se je pričela načelna razprava o ustavnem načrtu v plenumu Ustavodajne skupščine. Stališča za in proti so se večinoma ponavljala. Vse bolj gotovo je bilo, da bo centralistični ustavni načrt sprejet. Vzporedno s tem je v katoliških krogih, zlasti v SLS, rastlo nezadovoljstvo, ki se je kazalo v vse ostrejših napadih v katoliškem tisku na velikosrbsko politiko preglasovanja pri sprejemanju ustave.¹³¹ Na Vidov dan 28. junija 1921 je bila z večino 223 proti 35, a v odsotnosti 158 poslancev (med njimi so bili tudi slovenski komunisti in poslanci SLS) izglasovana radikalno-demokratska centralistična ustava. Od slovenskih strank sta zanjo glasovali samo Demokratska stranka in Samostojna kmetijska stranka, kar je predstavljalo le slabih 29% slovenskih volivcev.

Prosvetnega ministra Pribičevića ostra ustavna razprava o členih, ki so urejali njegovo področje, pri aktivnem nadaljevanju njegove šolske politike ni motila. V tednu od 20. do 26. februarja 1921 je v Beogradu sklical komi-

¹²⁹ Stenografske beleške UO, IV., XLIV. seja 4. IV. 1921, str. 21–31; Borba za kancelparagraf, J, 5. IV. 1921.

¹³⁰ Stenografske beleške UO, IV., XLV. seja 5. IV. 1921, str. 32–48; Kancelparagraf sprejet, J, 6. IV. 1921.

¹³¹ Slovenskemu izobraženstvu, S, 10. IV.; Borba za krščansko svobodo, S, 17. IV.; Državna šola, S, 12. V.; Državni monopol v šolstvu, S, 13. V.; Kulturna reakcija, S, 22. V.; Država v razmerju do vere, cerkve in šole, S, 31. V.–5. VI. 1921; Zečević, str. 374.

sijo univerzitetnih profesorjev, po pet z vsake univerze, ki naj bi pripravili osnutek za nov enotni univerzitetni zakon. Plod njihovega dela je bil načrt, ki je predvideval enotno skupno državno univerzo s sedežem v Beogradu in z dislociranimi enotami v Ljubljani, Zagrebu, Subotici in Skopju. Ljubljanska enota naj bi imela pet fakultet, zagrebška sedem in beograjska šest, v Subotici je bila pravna in v Skopju filozofska fakulteta, ki so že bile del beograjske univerze. Univerzo bi vodil rektorski svet – zbor rektorjev, prorektorjev, dekanov in prodekanov – istovrstne fakultete bi se po vseh treh dotedanjih univerzah povezale v fakultetne svete. Rektorja bi na tri leta volil univerzitetni kolegij, sestavljen iz univerzitetnega sveta in vseh rednih profesorjev. Docenti, na primer, bi imeli položaj in plačo srednješolskih profesorjev in bi jih volili na pet let. Zajamčena bi bila strokovna samostojnost vsake fakultete. Vse visoke šole, na primer tehniško in veterinarsko v Zagrebu, bi priključili univerzi. Na vseh fakultetah bi bil enak program predavanj, ki bi omogočal izmenjavo profesorjev, študentom pa možnost prestopanja v okviru stroke. Tudi visokemu šolstvu se je obetal strogo centraliziran sistem. Slovenski narod je najprej opazil in pohvalil prispevek novega načrta univerzitetnega zakona k narodni enotnosti. Slovenec je pohvalil obetajočo se veliko znanstveno avtonomijo, ni pa kritiziral centralizacije. Kljub temu načrt ni bil uresničen. Precej drugačen univerzitetni zakon je bil sprejet šele po uvedbi diktature.¹³²

Povsem drugače se je Slovenec odzval na pripravo enotnega osnovnošolskega in srednješolskega zakona. Še preden je bil zakonski predlog izdelan, ga je SLS že vnaprej zavrnila, češ da klika pod vodstvom ministra Pribičevića lahko pripravi samo »najreakcionarnejši šolski zakon nasilja nad družino, občino, ljudstvom in cerkvijo«. 10. maja je pri prosvetnem ministrstvu začela delati štirinajstčlanska komisija za pripravo zakonskega načrta za osnovno šolo. Slovence je v njej zastopal samo

¹³² Preuredba vseučilišč v Jugoslaviji, S, 1. III. 1921; Načrt univerzitetnega zakona – izrazita manifestacija za narodno enotnost, SN, 5. III. 1921; Ena univerza, J, 16. III.; Revizija vseučilišnega zakona, J, 17. III. 1921.

Engelbert Gangl, liberalec, šolnik in sokol. Celotno delo komisije je slonelo na »Načrtu preustrojitve šolstva in narodne vzgoje«, ki ga je v začetku leta 1919 izdelala slovenska liberalna Zaveza jugoslovanskih učiteljskih društev.¹³³ Komisija se je, kot je gotovo iz prve roke poročalo Jutro, zavzemala za osemletno šolsko obveznost po vsej državi: štiriletne osnovne šole naj bi povsod dopolnjevale meščanske šole, ki bi jih bilo treba zato na novo ustanovljati po vsej državi. Za ustanovitev nove šole naj bi zadostovalo 80 otrok. Vse osnovno šolstvo naj bi bilo državno, zato bi morala država dotedanje zasebne ljudske in meščanske šole nacionalizirati. Tudi v manjšinskih šolah naj bi se poučevalo v državnem jeziku. Namesto šolskih svetov naj bi novi šolski odbori samo upravljali s šolskim premoženjem: gradili in vzdrževali naj bi šolske stavbe, ne bi pa mogli vplivati na nastavljanje in osebne zadeve učiteljev.¹³⁴

Takoj po Jutrovi objavi načrta nove komisije je Slovenec ogorčeno protestiral zlasti proti predvidenemu poddržavljenju šolstva. »Ljudstvo si pod nobenim pogojem ne bo dalo vsiliti takih šol, ki ne odgovarjajo njegovemu verskemu naziranju...« ter zagrozil s šolskim bojkotom staršev in učiteljev.¹³⁵ V obeh časnikih se je nadaljevala polemika.¹³⁶

V začetku junija je devet temeljnih točk bodočega zakonskega predloga za srednje šole predstavila beograjska Politika. Načrt dotlej osemletne dvostopenjske srednje šole ni spreminjal, poenotil pa bi nižjo stopnjo srednje šole za vse vrste srednjih šol v državi. S tem bi v prvih štirih letih odpadel pouk klasičnih jezikov tudi v klasičnih gimnazijah. Na drugi stopnji bi se po načrtu srednje šole razdelile na klasične in realne gimnazije ter realke. Pri klasični smeri bi se šele v 5. razredu začel pouk

¹³³ M. Bergant, n. d., str. 81–84; Učiteljski tovariš, 28. II. 1919, priloga.

¹³⁴ Načrt novega šolskega zakona, J, 11. V. 1921.

¹³⁵ Državna šola, S, 12. V. 1921.

¹³⁶ Državna in brezverska šola, J, 13. V. 1921; Državni monopol šolstva, S, 13. V. 1921; Iz načrta enotnega šolskega zakona, J, 19. V. 1921; Kulturna reakcija, S, 22. V. 1921...

latinščine, grščina pa bi ostala neobvezna. Nekaj latinščine bi imeli tudi v realni gimnaziji. Realna gimnazija in realka bi imeli še dva živa jezika. Slovenec je bil takoj odločno proti odpravi klasičnih jezikov iz nižje srednje šole, »ker bi poznejši pouk gotovo ne dosegel namena, ki ga ima humanistična izobrazba«. Mnogo bolj je komentatorja motila določba, predvidena v zakonskem načrtu, ki je iz višje srednje šole odpravljala verouk kot poseben predmet. Versko zgodovino naj bi poučevali skupaj s splošno, temelji krščanske etike pa bi bili podani že na nižji stopnji. To je bil po njegovem mnenju jasen znak, da hoče predlagatelj zakona verouk »v cerkvenem smislu« popolnoma odpraviti iz srednje šole, kajti »verouk, ki podaja temelje vere in morale«, ni nič drugega kot laični pouk o morali in veri. Verouk se odpravlja v višjih razredih srednje šole, ko je mlad človek najbolj potreben ne samo solidnega versko-moralnega pouka, ampak tudi vzgoje. »Vlada smatra ravno srednjo šolo, ki se vplivu javnosti bolj odteguje nego ljudska, za najbolj pripravno za izvedbo laizacije, to je, da se temeljni moralni poduk mladine cerkvi popolnoma izvije iz rok in da država dobi izključni monopol tudi glede verskega in moralnega svetovnega nazora bodočega naraščaja. Zato nas tudi tu čaka ostri boj, pa tudi velike pozitivne naloge, da mladino ohranimo katoliškemu verskemu nazoru v slučaju, da se ta laizacija posreči.« Na ministrstvu za prosveto bi po tem zakonu oblikovali stalno komisijo, ki bi skrbela za predloge ravnateljskih kandidatov, premeščanje učiteljev, izpolnjevanje praznih mest, dovoljevanje študijskih dopustov, posebnih nagrad ipd. Ministrstvo bi tako neposredno nadziralo vsakega profesorja posebej.¹³⁷

Zakonski načrt se je glede latinščine povsem prilagodil srbskim razmeram, glede grščine, ki naj bi postala fakultativna, pa so naredili kompromis, saj je prej v Srbiji sploh niso poučevali. V humanistični izobrazbi bi tako Slovenci po mnenju nekaterih izgubili več kot polovico prejšnjih predavanj.¹³⁸ Na račun verouka in klasičnih

¹³⁷ Reforma srednje šole, S, 9. VI. 1921.

¹³⁸ K nameravani reformi srednjih šol (Ivan Černič), S, 11. VI. 1921.

jezikov sta bila v višje razrede srednjih šol uvedena nova predmeta, higiena in temelji državne ureditve. Temeljne točke za zakon o srednjih šolah so bile izpopolnjena inačica »Načel o ureditvi srednjih šol«, ki jih je izdelala posebna komisija že pri prosvetnem ministru Ljubi Davidoviću leta 1919. Skupaj z osnovnošolskim zakonom in zakonom o univerzah naj bi končno izdelani zakonski predlog o srednjih šolah po ministrovih besedah prišel v razpravo v skupščini takoj po ustavni razpravi, ker da je reforma šolstva neodložljiva potreba.¹³⁹

Med pripravo vseh treh šolskih zakonov v Beogradu so bili demokrati zelo dejavni tudi v kulturnem boju na pokrajinski ravni. Sredi aprila 1921 so »zavzeli« Višji šolski svet v Ljubljani, ki se je na prvi seji sestal 6. in 7. maja. Tu so poleg mnogih učiteljskih imenovanj in razširitev šol kot eno prvih dejanj poslovenili nemško realno gimnazijo v Ljubljani. Do končne ukinitve so pustili samo nekaj nemških paralelk. Višji šolski svet je sklenil, da je »poveljevalni« jezik pri telovadbi v vseh ljudskih, meščanskih in srednjih šolah (tudi v nemških) slovenski po sokolskem sistemu. Podaljšali so razpis učiteljskih mest v Mariboru, ki naj bi ga »nepostavno« zaključil katoliško usmerjeni šolski nadzornik France Fink. Imenovali so svoje ljudi v disciplinski senat in kvalifikacijsko komisijo za ljudskošolsko in meščansko učiteljstvo na bivšem Štajerskem, ustavili nekatere disciplinske postopke proti učiteljem itd.¹⁴⁰ Na seji 24. junija je VŠS poleg upokojitve učiteljev, širitve in ustanavljanja novih meščanskih šol opozoril zlasti na vedno bolj pogosto protisokolsko hujskanje v šolah. Sklenili so uvesti kazni proti vsakomur, ki bi v šoli hujskal proti Sokolu ali proti Orlu ali agitiral zanju. Sklenili pa so tudi revidirati učiteljska imenovanja iz »Šušteršič-Lampetove dobe«, torej iz obdobja »klerikalne« Deželne vlade na Kranjskem v letih 1908–1918. To je pomenilo, da ne bodo upoštevali stalnosti učiteljskih

¹³⁹ Reforma naše srednje šole, J, 12. VI. 1921.

¹⁴⁰ Važna seja višjega šolskega sveta, J, 7. V. 1921; Važni ukrepi Višjega šolskega sveta, J, 8. V. 1921.

mest in bo učitelje lahko VŠS po mili (beri politični) volji premeščal.¹⁴¹

Prosvetni oddelek Deželne vlade za Slovenijo je na začetku julija imenoval svojega umetniškega svetovalca, slikarja Frana Tratnika, ki je ministrstvu za prosveto takoj predlagal, naj bi mu že za leto 1921 izposlovalo 1.500.000 kron za razne prosvetne prireditve. Tratnik se je aktivno lotil programa, ki ga je Poverjeništvo za uk in bogočastje objavilo v začetku leta. Načrtoval je zlasti počitniške tečaje srbohrvaščine in novega domoznanstva za učitelje, profesorje in druge državne uradnike. Denarno so nameravali podpirati tudi ustanavljanje malih odrov in raznih šolskih prireditev.¹⁴²

K razplamtevanju kulturnega boja v Sloveniji po sprejemu vidovdanske ustave sodi poostritev nadzorstva nad šolsko vzgojo, ki jo je menda neposredno naročil prosvetni minister sredi septembra 1921. Ta naj bi se začel osebno zanimati za vzgojo šolske mladine zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem, kjer del učiteljev ni vzgajal v narodnem in državnem duhu. Višje šolske oblasti v pokrajinah je »opomnil«, naj strožje nadzorujejo učitelje. Nadzorniki naj bi vse sumljive prijavili, VŠS pa naj bi jih discipliniral ali kar odpustil iz službe, »ker kot taki ne spadajo na svoja mesta«.¹⁴³

Septembra je Višji šolski svet že za šolsko leto 1921/22 odtegnil slovenščini eno uro tedensko na račun srbohrvaščine v nižjih srednjih šolah ter tako premostil presledek v poučevanju srbohrvaščine, ki so jo odtlej neprekinjeno poučevali od tretjega razreda osnovne do konca srednje šole. Zmanjšanje ur slovenščine na račun pouka srbohrvaščine je ostro kritiziral celo vladi in VŠS naklonjeni Slovenski narod, ki je na novo uvedeno stanje glede slovenščine primerjal s tistim v stari Avstriji. Število tedenskih ur slovenščine na nižjih srednjih šolah je bilo spet enako kot pred državnim prevratom, ko je zavzemala pomembno mesto nemščina. To je bilo po mnenju pisca

¹⁴¹ Iz višjega šolskega sveta, J, 26. VI. 1921.

¹⁴² Slovenska prosvetna vprašanja, J, 12. VII. 1921.

¹⁴³ Nadzorstvo nad vzgojo šolske mladine, SN, 18. IX. 1921.

članka za glavni predmet odločno premalo.¹⁴⁴ VŠS je očitno na pritisk humanistično usmerjenih profesorjev uvedel grščino kot neobvezni predmet od četrtega razreda naprej tudi na realnih gimnazijah. Pogosteje so začeli premeščati učitelje in učiteljske zakonske pare. Zanimiva je bila interpelacija kanonika Ignacija Nadraha, ki je predsednika VŠS dr. Stanka Bevka spraševal, kako more višji šolski nadzornik Engelbert Gangl javno nastopati z izjavami, da kdor ne deluje za ohranitev enotne in nerazdružene države SHS, se sam izključuje iz vrst narodnega učiteljstva. VŠS na Nadrahovo interpelacijo ni odgovarjal.¹⁴⁵

Še bolj so se odnosi zaostriili na plenarni seji VŠS 17. in 18. novembra 1921. Najprej je načelnik socialnega skrbstva Adolf Ribnikar zahteval, naj že na naslednji seji sistematično uredijo pouk srbohrvaščine na osnovnih, meščanskih in srednjih šolah, posebej pa naj bi bila temeljita srbohrvaščina na učiteljskih, kjer bi morali absolvente usposobiti za pouk tega predmeta na osnovnih in meščanskih šolah. Hkrati je zahteval ukinitve nemščine oziroma fakultativnost predmeta v višjih razredih srednjih šol. Ribnikarja sta mirila srednješolski nadzornik dr. Josip Wester in ravnatelj dr. Josip Pipenbacher, ki sta menila, da je bolje počakati na zakon, da ne kaže tega spreminjati sredi šolskega leta ter da je treba ti dve vprašanji ločiti. Stolni kanonik Nadrah je opuščanje nemščine označil kar za barbarstvo. Potem je nadzornik Gangl začel vračati udarec z zadnje seje VŠS. Dnevnik Slovenec je 23. septembra v članku »Fakta« naštel 16 posameznih primerov, ko naj bi Višji šolski svet ali okrajni šolski sveti katoliškim učiteljem storili krivico. Pokrajinski namestnik Ivan Hribar je zato naročil preiskavo, ki je dognala, da so bili napadi v Slovincu v vseh primerih neosnovani in lažni. VŠS je poročilo o preiskavi sprejel, proti sta glasovala, menda iz načelnih razlogov, kanonika

¹⁴⁴ Čuden sklep, SN, 9. X. 1921.

¹⁴⁵ Seja višjega šolskega sveta, J, 23. IX. 1921; SN, 25. IX. 1921. E. Gangl je v imenu šolske uprave govoril na prvem občnem zboru ljubljanskega poverjenišva Udruženja jugoslovanskih učiteljev v začetku septembra v Rogaški Slatini, SN, 6. IX. 1921.

Nadrah in Vraber. Engelbert Gangl je nadalje poročal o »nekvalificiranih« napadih glasila katoliške Slomškove zveze Slovenski učitelj na šolske oblasti in zlasti na VŠS. Ta je sklenil, da bodo učiteljskim in šolskim knjižnicam prepovedali naročati glasilo Slovenski učitelj. Predlog je bil sprejet brez glasov obeh kanonikov. Potem je zastopnik staršev v svetu, Engelbert Franchetti, predlagal, naj razen normiranih maš ukinejo vse nedeljske in tedenske maše na vseh šolah v Sloveniji. Predlogu je sledila obširna in živahna razprava o verouku, v kateri sta kanonika zavračala Franchettijev predlog z nasvetom, naj izvršitev 16. člena ustave prepustijo kasnejši zakonodaji, zlasti ker ni znano, kako bodo starši lahko izražali svojo voljo glede verskega pouka in ker država verouka še ne more nadomestiti s kakšno drugo obliko pouka morale. Končno je VŠS sprejel Ribnikarjev predlog, naj na željo staršev ali skrbnikov posamezne učence v skladu s 16. členom ustave takoj oprosti verskega pouka. Oba predloga, Franchettijev in Ribnikarjev, sta bila sprejeta z dvema znanima glasovoma proti. Po reševanju drugih šolskih problemov je bil VŠS soočen še z odporom »madžaronskih« duhovnikov v Prekmurju, ki menda ponekod na slovenskih ljudskih šolah nočejo poučevati verouka, ker bi ga morali učiti v slovenščini. Zato so ga poučevali civilni učitelji.¹⁴⁶

Dogajanje na seji je seveda ostro kritiziral Slovenec, ki je z bolj ali manj znanimi stališči do teh vprašanj zasipal slovensko javnost in nenehno izbiral primere verskih in kulturnih bojev po svetu, ki so se za Cerkev razmeroma dobro končali. Takoj se je na Pribičeviča obrnil tudi Anton Korošec. Predstavniki posameznih jugoslovanskih veroizpovedi so ta čas začeli pogajanja z vlado za ureditev medsebojnih odnosov, vendar vsa ta prizadevanja niso bila učinkovita.¹⁴⁷

¹⁴⁶ 1921, SN, 20. XI. 1921.

¹⁴⁷ Kulturni boj v Sloveniji, S, 19. XI. 1921; Za versko svobodo katoliške cerkve, S, 20. XI. 1921; Razmerje cerkve do države, S, 23. XI. 1921; Veroizpovedna šola v Nemčiji, S, 24. XI. 1921; Verouk in verske vaje v šolah, S, 25. XI. 1921; Za versko vzgojo, S, 27. XI. 1921; Šolska borba v Nemčiji, S, 1. XII. 1921; Medverski odnošaji v naši državi, S, 23. XII. 1921.

Pripravo šolskih zakonskih načrtov so vse leto 1921 obravnavala stanovska društva. Pomemben je bil zlasti 2. kongres jugoslovanskih srednješolskih profesorjev konec septembra v Zagrebu, kjer je imel odmeven nastop tudi prosvetni minister Svetozar Pribičević. V daljšem govoru je profesorje pozdravil kot navdušene borce za jugoslovansko idejo ter obširneje razložil svoje pojmovanje demokracije in narodnega »edinstva«. Naslonil se je na besede češkoslovaškega predsednika Masaryka, ki je menda izjavil, da je lahko opozicija proti vladi oziroma njeni politiki, ne more in ne sme pa biti proti državi in njenim temeljem. Eden najmočnejših temeljev jugoslovanske države pa je narodna enotnost; »jaz to idejo pojnim tako – mislim, da je nikdo, kdor jo pojmuje globoko, ne more pojmiti drugače – da med Srbi, Hrvati in Slovenci kot člani enega naroda ne more in ne sme biti nikakega sporazumevanja, ne more in ne sme biti nikakega pogajanja. Sporazumevajo se lahko Čehi in Nemci, narodi, ki imajo različne interese in jih hočejo spraviti v sklad, a med člani enega naroda, med Srbi, Hrvati in Slovenci tega ne sme biti, kajti čim bi se hoteli sporazumeti in pogajati, bi pokazali, da nismo en narod.« Za tem je Pribičević utemeljeval svojo kulturno politiko, ki je slonela na tej ideji. Potrdil je, da so bila vsa njegova prizadevanja zadnja tri leta usmerjena v državno in laično šolo, ki jo je potrdila tudi ustava. O zasebnih šolah pa govori ustava le pogojno.¹⁴⁸

Vse skupaj je bilo za nadstrankarsko in idejno politično neopredeljeno profesorsko društvo vendarle preveč. Že na kongresu je kar v imenu slovenskega javnega mnenja nastopil dr. Ivan Samsa s škofijske gimnazije v St. Vidu in ostro kritiziral zakonski načrt za srednje šole glede enotne nižje srednje šole, ker je na klasičnih gimnazijah ukinjal latinščino in grščino. Proti Samsi se je takoj oglasil drug Slovenec, dr. Fran Šturm z ljubljanske realke, ki naj

¹⁴⁸ Minister Pribičević o naši šoli in učiteljih, J, 28. IX. 1921; II. kongres jugoslovanskih profesorjev, J, 27. IX. 1921; Kongres srednješolskih profesorjev, SN, 28. IX. 1921.

bi se po pisanju Slovenca v nasprotju s Samsom zavzemal za nekakšen »jugoslovanski humanizem«. Polemika med njima se je nadaljevala v časopisju. Šturm je Samsi odrekal nastop v imenu slovenskega javnega mnenja, češ da je večina slovenskih profesorjev sprejela reformni načrt ministra naravnost navdušeno, ker je čutila živo potrebo po šolski reformi, državni enotnosti in je želela, da se učni cilji nižjih razredov prilagodijo potrebam svobodnega življenja. Menil je, da je antičnega humanizma pri latinščini in grščini tako ali tako sorazmerno malo, zato bi morali težišče humanizma v najširšem smislu prenesti na pouk zgodovine in materinščine. Glede bistva in pomena humanizma naj bi se s Samsom celo strinjala. Nikakor pa se nista mogla sporazumeti pri Samsovi trditvi, da je pravo razumevanje humanizma mogoče le z intenzivnim poukom latinščine in grščine v dotedanjem obsegu.¹⁴⁹

Zaradi teh vprašanj je bilo že dobro leto prej v Ljubljani ustanovljeno Društvo prijateljev humanistične gimnazije, ki si je prizadevalo »braniti in pospeševati po vsem ozemlju države SHS obstoj in nadaljnji razvoj humanistične gimnazije, katere bistvo in ideja je ta, da se srednješolski mladini nudi z enakomerno gojitvijo tako eksaktnih (matematike in prirodoslovja) kakor tudi zgodovinsko jezikovnih ved (zgodovine, materinščine in narodne kulture, jezika in kulture starih Grkov in Rimljanov) kolikor mogoče harmonično zaokrožena, splošna izobrazba.«¹⁵⁰ V prvih letih po vojni je bilo od devetih humanističnih gimnazij v Sloveniji kar pet spremenjenih v realne (»to je brez grščine, ki je – kar vsakdo ve – hrbtenica humanistične vzgoje«). To je bil glavni vzrok za nastanek društva, ki je na ustanovnem občnem zboru svoje nasprotovanje natančneje opredelilo: »Naš boj ni usmerjen

¹⁴⁹ Dr. J. D., Jugoslovanski humanizem, S, 2. X. 1921; prof. dr. Fran Šturm, Jugoslovanski humanizem, SN, 9. X. 1921; dr. I. Samsa, Klasični in jugoslovanski humanizem, S, 15. in 18. X. 1921.

¹⁵⁰ AS, Društvena pravila 9139, I. člen pravil; Društvo je bilo ustanovljeno 19. VI. 1920, Prva poslanica Društva prijateljev humanistične gimnazije, Ljubljana 1926; Bojan Baskar, Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem 1849–1987, Ljubljana 1988, str. 119.

proti modernemu oz. prirodoslovnemu humanizmu, ki hočeta na podlagi modernih jezikov in kultur oziroma prirodoslovnih ved mladega človeka vzgojiti, ampak zoper tisto polovičarstvo, ki hoče sicer nekaj antičnega humanizma ohraniti, a tako malo, da njegova vzgojna moč ne more priti do veljave, kar mu samo ugled jemlje.«¹⁵¹ Kljub temu, da je bilo društvo izrazito nepolitično in je bilo med njegovimi člani najti pristaše obeh glavnih slovenskih idejno političnih nasprotnic, se je na stran društva neprikrito postavila SLS, ki ji je nasprotovanje demokratskim šolskim oblastem ustrezalo samo po sebi.¹⁵²

Po sprejetju vidovdanske ustave s kanceliparagrafom in s členu o državnem šolstvu s fakultativnim veroukom ter ob snovanju šolskih zakonov in politike, ki ji ni prav nič ustrezala, se je SLS zatekla k preizkušnim metodam političnega boja. S pomočjo dobro organizirane mreže svojih društev je Slovenijo preplavila z orlovskimi in katoliškimi tabori ter na ta način krepila svoje vrste in kazala svojo moč navzven.¹⁵³

V zelo razburkanem in idejno razdeljenem letu 1921 je slovenske kulturne kroge nekoliko zbližala le nenadna novica v začetku oktobra, da namerava vlada zaradi krčenja državnega proračuna ukiniti tudi ljubljansko medicinsko in tehnično fakulteto. Medicinska fakulteta je bila že z zakonom ustanovljena samo za prva dva pripravljalna letnika in Slovenec se je 1. oktobra pritoževal, da centralna vlada ne dovoli več kot štiri semestre, zato

¹⁵¹ Baskar, prav tam.

¹⁵² Zanimivo je, da je spreminjanju klasičnih v realne gimnazije botroval v večini prav predstavnik SLS v Deželni vladi, klasični filolog po izobrazbi in dolgoletnem poklicu, dr. Karel Verstovšek. Pridružil se je očitno zelo razširjenemu mnenju, da so klasične gimnazije le nekoliko preveč odtujene realnemu življenju in potrebam gojencev, ki so velikokrat končali tudi samo nižjo gimnazijo ali po maturi pač niso nadaljevali študija na univerzi. O tem glej več v poglavju o šolstvu.

¹⁵³ Proslava 10 obletnice šentpeterskega Orla v Ljubljani, S, 14. V.1921; 15 letnica najstarejšega odseka Orla-Jesenice, S, 19. VI.1921; Dr.F. L., Važna naloga, S, 25. VI.1921; Pevska zveza, S, 6. VII.1921; Uradniško vprašanje in učiteljstvo, Prvo mesto slovenskih Orlov v Strasbourgu, S, 10. VIII.1921; Celjsko pevsko okrožje, S, 11. VIII.1921...

mora več kot 50 študentov to leto v Zagreb in v tujino.¹⁵⁴ Na vladni seji 5. oktobra, kjer naj bi razpravljali o proračunu ministrstva za prosveto, pa se je po Jutrovem poročilu obetala ukinitvev medicinskih fakultet v Ljubljani in Beogradu ter nekaterih srednjih šol v Srbiji in Črni gori. Po seji je bilo jasno, da je šlo tudi za ljubljansko tehniko. Prorektor Rihard Zupančič, ki je bil v Beogradu, je po pogovoru z ministrom Pribičevićem 8. oktobra sporočil v Ljubljano, da stvari niso tako slabe in naj v Ljubljani ne reagirajo prehitro. Pribičević je menda izjavil, da bodo končno rešitev prepustili skupščini. Vendar so tehniki že dan prej izdali spomenico, ki je poudarila, da je ustanovitev in gradnja tehnične fakultete predvsem zasluga slovenskih krogov, da bi bila ukinitvev tudi finančno nesmotrna in da bi pomenila »udarec v obraz slovenskemu narodu, kakor je bil nanje navajen pred osvoboditvijo«. Podobno spomenico je izdal tudi svet medicinske fakultete, 8. oktobra so protestno zborovali študentje, 20. oktobra so se na protestu zbrali slovenski kulturni delavci v Slovenski matici, v Beogradu je protestiral predsednik Jugoslovanskega kluba Anton Korošec.¹⁵⁵ Metod Mikuž je zapisal, da ni težko ugotoviti, kdo je začel nagajati in pri tem namigoval na Pribičevićeve demokrate. Dejansko je v nasprotju s hrupom, ki ga je dvignila SLS, Gregor Žerjav

¹⁵⁴ Medicinska fakulteta v Ljubljani, S, 1. X. 1921. Univerzitetni svet ljubljanske univerze je že eno leto prej zahteval, naj se medicina v Ljubljani izpopolni na 10 semestrov, a brez uspeha. Vendar profesorji ljubljanske univerze tudi sami niso bili enotni glede njene resnične potrebe in možnosti. Rektor prof. Rihard Zupančič, sicer matematik na tehnični fakulteti, je v komisiji za pripravo novega univerzitetnega zakona v začetku leta 1921 v Beogradu zagovarjal upravičenost samo ene tehnične in ene medicinske fakultete za celo državo, pri čemer je menda mislil na tehniko v Ljubljani, medicine pa ne. Obširneje je o tem pisal Metod Mikuž v Pregledu gradiva za zgodovino univerze v letih 1919–1945, v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969, str. 67, 68, zapisnik seje Univerzitetnega sveta 9. III. 1921.

¹⁵⁵ Ukinitvev medicinske fakultete v Ljubljani?, J, 5. X. 1921; Mikuž, prav tam, str. 69–70, citira fasc. Ustanovitev univerze M 7/8; Protestni zbor akademikov, J, 8. X., SN, 9. X. 1921; »Kulturni delavci« na delu, SN, 22. X. 1921; Napad na ljubljansko univerzo – ukinjeni medicinska in tehnična fakulteta!, Kulturni zločin, S, 7. X. 1921.

skušal slovensko javnost pomiriti, da tega vprašanja ni potrebno politizirati, ker ni le slovensko ampak tudi jugoslovansko vprašanje koliko fakultet lahko država vzdržuje, menil je, naj profesorji raje ostanejo rezervirani ipd. Jutro je ob skupščini študentov, kjer so razpravljali o tem, da vlada ne namerava potrditi nekaterih profesorjev na tehnični fakulteti, zapisalo, da je minister to že zanikal in da je skupščina spet pokazala, kako skušajo »klerikalci« s komunisti in Brandnerjem¹⁵⁶ po vsej sili širiti napačne vesti in nerazpoloženje, »ter tako v kalnem loviti akademike za svoje politične svrhe«. ¹⁵⁷ Zalegel naj bi šele protest prorektorja Riharda Zupančiča pri slovenskih ministrih demokratu Vekoslavu Kukovcu in kmetijcu Ivanu Puclju. Tako je minila prva grožnja, da bi okrnili ljubljansko univerzo, ki se je potem v dvajsetih letih ob sprejemanju državnega proračuna ponavljala skoraj vsako leto.¹⁵⁸

Do konca leta 1921 so se v novi jugoslovanski državi, zlasti v Sloveniji, pokazali vsi bistveni problemi kulturne politike, ki so obremenjevali celotno obdobje klasičnega parlamentarizma do diktature. Boj za ustavo, način, kako je bila sprejeta, vsebina, nadaljevanje boja za njeno revizijo, trmasto vztrajanje na (večkrat ekskluzivističnih) načelih namesto usklajevanja in kompromisov, je spremljalo namerno politiziranje skoraj vsega, kar se je na tem področju dogajalo. Te oblike političnih bojev so bile posebej očitne pri šolski zakonodaji in v kulturi. Glavna protagonista slovenskega kulturnega boja sta do konca leta 1921 ob posameznih vprašanjih izdelala svoje (kulturno-bojne) koncepte in na političnem bojnem polju preizkusila svoje glavno orožje.

¹⁵⁶ Anton Brandner, poslanec Narodnosocialistične stranke, s katero je bila JDS prav tedaj v najhujšem sporu.

¹⁵⁷ Dr. G. Žerjav, K ljubljanskemu vseučiliškem vprašanju, J, 14. X. 1921; Skupščina ljubljanskih akademikov, J, 16. X. 1921.

¹⁵⁸ Mikuš, n. d., str. 70–78.

Leto 1922 pomeni nadaljevanje radikalsko-demokratskega režima, ki je izsilil enostransko ustavo in poglajljal nasprotja v državi. Pojavljati so se začele pollegalne bojne organizacije pod zaščito različnih strank. V Sloveniji najbolj znana Orjuna (Organizacija jugoslovan-skih nacionalistov) pod pokroviteljstvom demokratov. V že razcepljenem liberalnem in socialističnem taboru so se pojavljala še nova razhajanja. Anton Novačan je deloma v škodo Samostojne kmetijske stranke ustanovil Slovensko republikansko stranko. SLS je po odhodu v opozicijo strnila svoje vrste, zato jo je vladna koalicija hotela razbiti. Kralj je v ta namen dovolil vrnitev njenega bivšega šefa Ivana Šušteršiča v domovino.¹⁵⁹ Vendar ta poteza ni imela zaželenega učinka. Nasprotno, do usodnih razhajanj je prišlo v JDS, najprej v njenem slovenskem delu, v jeseni pa še na državni ravni med Pribičevićem in Davidovićem. Že trikrat razdeljeni bivši socialni demokrati so v tem letu dobili še četrto in peto politično skupino, ki so bile med seboj seveda v najhujšem sporu. Na kulturnem, zlasti na šolskem področju, je minister Pribičević nadaljeval s svojo vsiljivo unitaristično politiko.

Trem šolskim zakonskim predlogom (za osnovne, srednje šole in univerze), ki kljub obljubam niso mogli takoj pred skupščino, se je v začetku leta 1922 pridružil zakonski osnutek o gledališčih. Prosvetni minister je posebni komisiji naročil, da izdela zakon, ki bi narodna gledališča centraliziral in poenotil njihovo upravo. Osrednja gledališča bi imeli Beograd, Zagreb in Ljubljana, oblastna pa Skopje, Novi Sad, Osijek, Sarajevo in Split. Zakon naj

¹⁵⁹ »Kranjski vojvoda« dr. Ivan Šušteršič je vodstvo Slovenske ljudske stranke izgubil leta 1917, ko se je v nasprotju z deklaracijskim gibanjem do konca zavzemal za t. i. avstrijsko rešitev slovenskega narodnega vprašanja in sta pobudo prevzela dr. Janez Evangelist Krek ter dr. Anton Korošec. Zaradi svoje protijugoslovanske politike je po državnem prevratu ostal v Avstriji. Večkrat si je prizadeval za to, da mu je kralj končno dovolil vrnitev konec leta 1922. Po polomu na parlamentarnih volitvah naslednje leto, ko je ustanovil lastno stranko in na njeni listi kandidiral, se je umaknil iz politike. Več o tem Slovenski biografski leksikon, 11. zv.; Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971.

bi urejal tudi ustanavljanje zasebnih gledališč in poskrbel za socialno varnost igralcev.¹⁶⁰ Mariborsko gledališče torej ni bilo obravnavano kot državno. Upravno je ostajalo na ravni mestnih gledališč, za katere so bile v prvih letih predvidene le skromnejše državne subvencije. Februarja 1922 so začele prihajati iz Beograda vesti, da bodo podpore zaradi krčenja državnega proračuna ukinjene. To se je tudi zgodilo. Predstavniki igralcev so za spremembo odločitve najprej prosili pri predsedniku skupščine dr. Ivanu Ribarju. »Udruženje glumaca SHS« je nato izdalo spomenico, v kateri je opozarjalo na velik državno-vzgojni pomen gledališč in na njihovo nacionalno pomembnost, saj so bila ogrožena ravno obmejna gledališča, med njimi tudi gledališče v Mariboru, Osijeku in Novem Sadu.¹⁶¹ Igralci so vedeli, na katero struno je treba zaigrati. Ministrstvo za prosveto je 16. marca odločalo o kreditih in subvencijah gledališč. Razmerje med proračuni beograjskega, zagrebškega in ljubljanskega gledališča naj bi v prihodnje ostalo nespremenjeno, druga gledališča pa bi dobila državno podporo, tako tudi mariborsko.¹⁶² Kljub temu sta predvsem materialno krizo spomladi 1922 preživljali obe slovenski poklicni gledališči. Kraljevi namestnik Ivan Hribar je krizo reševal tako, da je v obeh gledališčih imenoval novo vodstvo. Ljubljansko Narodno gledališče je prevzel že uveljavljeni glasbenik in gledališčnik Matej Hubad. Narodno gledališče v Mariboru pa je dobilo vršilca dolžnosti upravnika dr. Radovana

¹⁶⁰ Gledališki zakon, J, 6. I. 1922.

¹⁶¹ J, 8. II. 1922; Vprašanje obstoja oblastnih gledališč, J, 18. II. 1922.

¹⁶² Za sezono 1920/21 je bilo beograjskemu gledališču namenjeno dobrih 13 milijonov kron, zagrebškemu 6,5 milijona kron, ljubljanskemu pa dobre 4 milijone. Marca 1922 so Zagrebu poleg 5,5 milijona odobrili poseben kredit v višini 22 milijonov dinarjev za novo zgradbo. Od oblastnih gledališč sta skopsko in novosadsko gledališče dobili po 700.000, Split 500.000, Sarajevo 350.000, Maribor pa 300.000 dinarjev podpore; J, 17., 22. III. 1922. Mariborsko gledališče v svoji prvi sezoni 1919/20 ni imelo državne podpore, ampak le zelo skromno mestno. Še vedno vsaj za polovico premajhno podporo so dobili šele sredi druge sezone v višini 909.600 kron. Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, str. 156–158.

Brenčiča, ki je bil pred tem vodja obmejne železniške policije v Mariboru. S tem je vsaj slovenska oblast nekako priznala podržavljenje mariborskega gledališča, kar pa ni rešilo njegovega gmotnega položaja.¹⁶³ Razmere so se še naprej slabšale in novi predsednik Združenja gledaliških igralcev v Ljubljani je v majskem Gledališkem listu 1922 objavil »Pismo vsem ljubiteljem in obiskovalcem gledališča«, v katerem je v nasprotju z nedavnimi zanosnimi zahvaljevanji mladi državi ob podržavljenju, govoril o bednem socialnem stanju, krivicah in zapostavljanju ljubljanskega gledališča v primerjavi z Zagrebom in Beogradom ter opozarjal na katastrofo.¹⁶⁴ Že Anton Lajovic je v svojem predlogu za reševanje krize poudaril potrebo po varčevanju. Redukcije osebja in varčevanje pa je napovedoval tudi novi intendant Matej Hubad, ko je prevzel gledališko upravo z več kot milijonom kron dolga. Še pred iztekom sezone so se začele širiti vesti o odhodu režiserja in igralca Borisa Putjate, ki naj bi sprejel ponudbo iz Zagreba. Iz Opere je odšel Jožko Zorman. Beograjsko gledališče je angažiralo ljubljansko primabalerino Heleno Poljakovo in solistko Nikitino itd. Vendar se je Hubadu posrečilo dobiti uveljavljenega basista Julija Betetta z Dunaja.¹⁶⁵ V Mariboru so julija po ljubljanskem zgledu zaradi hudih denarnih težav ustanovili gledališki konzorcij, ki je ob mizernih podporah države in mestne občine gledališču pomagal. Vodil ga je bančni ravnatelj Toman. V takih razmerah je bil že prevod tujega dramskega dela velik strošek, zato so začeli v Mariboru igrati hrvaška in srbska dela kar v izvorniku. To je bila tudi politična poteza, ki naj bi dokazala, da smo res en narod. Poskus se je menda obnesel.¹⁶⁶

¹⁶³ Novi intendant in njegov program, J, 19. II. 1922; Novi upravnik mariborskega gledališča, J, 16. III. 1922.

¹⁶⁴ Gledališki list, Ljubljana 1921/22, št. 31; Moravec, n. d., str. 85.

¹⁶⁵ Anton Lajovic, Problem ljubljanskega gledališča, J, 5. II. 1922; Novi intendant in njegov program, J, 19. II.; J, 20. V., 27. VI., 23. VIII., 29. VIII., 16. IX. 1922.

¹⁶⁶ J, 28. VII., 23. VIII., 30. IX., 14. XII. 1922.

Vse tri šolske zakone je v začetku leta 1922 premlevala strokovna in manj strokovna javnost. Iz že navedenih razlogov so zakonom načelno nasprotovali katoliški krogi. V kulturno politiko se je zaradi nemoči SLS začela vse bolj vmešavati katoliška cerkev. Konferenca arhidiakonov in dekanov ljubljanske škofije 17. aprila 1922 je bila posvečena moralnemu pouku v šoli, razpravljali pa so tudi o drugih političnih, kulturnih, literarnih in umetnostnih problemih. Stolni kanonik Ignacij Nadrah, ki je predstavljal katehete v VŠS, je cerkveni šolski ideal označil kot versko (konfesionalno) šolo, v kateri vse učne predmete preveva verski duh in katere učitelji so praktični katoličani. Prvi namen šole je vzgojiti dobre kristjane. »Taka naša šola ni!« je pribil in naštel glavne vzroke. To sta bili, poleg obeh spornih členov vidovdanske ustave (12. in 16.), še naredbi prosvetnega ministrstva o sokolskem vzgojnem duhu v šolah in odprava zastopstva Cerkve v VŠS. Duhovnika, ki sta ostala v VŠS, sta namreč zastopala katehete. Duhovnikom je svetoval, kako naj pripravljajo sebe in ljudstvo za sistematičen odpor proti razkristjanjenju šol. Napovedal je ustanovitev društva Krščanska šola, ki se bo za tako šolo borilo po župnijah.¹⁶⁷ Škof Jeglič je ob tej priliki zapisal v dnevnik: »Ako Beograd izvede namen, da v ljudskih šolah veronauka ne bo poučeval katehet, ampak učitelji, ki so večinoma svobodomiselnih ali celo brezvernih in verskih dolžnosti ne izpolnjujejo, bo odpor šel do skrajnosti: prepovedal bom staršem, da otrok ne smejo pošiljati v šolo.«¹⁶⁸

Konec aprila 1922 so jugoslovanski škofje na konferenci v Zagrebu izdelali spomenico, ki so jo naslovili na kralja, na ministrskega predsednika in na ministra za vere. Spomenica je ostro obsojala kulturno politiko vlade, ki je bila očitno sovražna do Katoliške cerkve. Spomenica je podrobno naštevala vladne ukrepe, ki so omejevali vpliv katoliške cerkve v javnem življenju, zlasti v šolstvu, in dokazovala, kako ti ukrepi posegajo v cerkveno življenje.

¹⁶⁷ Ljubljanski škofijski list, 6/23. VI. 1922.

¹⁶⁸ AS II., Jeglič, Dnevnik, 18. IV. 1922.

Obsojala je politiko, ki namerno ločuje plemena in izziva z grožnjami o separaciji in amputaciji. Grajala je očitno neenakopravnost s pravoslavno cerkvijo pri agrarni reformi in državnem proračunu.¹⁶⁹ 28. aprila 1922 sta nadškof Bauer in škof Jeglič zaradi vseh teh problemov odpotovala v Beograd, kjer sta zaman intervenirala tudi pri ministru za vojsko, ki je samovoljno razširil stari srbski zakon na vso državo in dal vpoklicati študente bogoslovja ter duhovnike k vojakom. Dober mesec pozneje si je Jeglič zabeležil v dnevnik: »Naša spomenica je dala vernikom novega poguma. Že se sklicujejo sestanki, kjer se ljudstvo navdušuje za versko borbo...«¹⁷⁰

Načrt zakona za srednje šole so poslali v pregled učiteljskim zborom vseh srednjih šol po državi. O njem so se morali izreči do 23. januarja 1922. V Sloveniji so imeli mnogo pripomb. Franjo Vajda, ki je bil še isto leto imenovan za prosvetnega inšpektorja v Beogradu, je načrt označil kot tipičen produkt političnih razmer v državi, ki temeljijo na nepoznavanju in pomanjkanju medsebojnih stikov. Predvsem 4. člen, ki je predvideval enotno nižjo srednjo šolo, je povsem zavrnilo Društvo prijateljev humanistične gimnazije. Slovenska sekcija profesorskega društva se je ob zakonskem predlogu razdelila na tri skupine. Manjša skupina z višjim šolskim nadzornikom dr. Leopoldom Poljancem in s profesorjem ljubljanske realke dr. Franom Šturmom se je zavzemala za bolj ali manj nespremenjen načrt, ker »to zahteva narodno edinstvo in pa ozir na mladino, češ da je sedaj duševno preobložena.« Druga skupina (prof. Fran Jeran) se je odločila za kompromisno stališče: skupna nižja srednja šola naj bi veljala za realke in realne gimnazije, humanistične gimnazije pa naj bi ostale neokrnjene. Tretja skupina se je strinjala z višjim šolskim nadzornikom dr. Josipom Westrom, ki je menil, da so se tedanji trije tipi srednjih šol dobro obnesli in naj zato ostanejo. Naravo predlagane enotne nižje srednje šole pa naj bi dobila meščanska šola. Predlog je Wester

¹⁶⁹ Spomenica jugoslovanskih škofov, S, 5. V. 1922.

¹⁷⁰ AS II., Jeglič, Dnevnik, 30. IV. in 4. VI. 1922.

utemeljeval s šolstvom na Češkoslovaškem, kjer so ohranili vse tri tipe v približno takšnem sorazmerju kot Slovenci. Za podobno razmerje so si s predvideno šolsko reformo leta 1908 prizadevali tudi Srbi, vendar je njeno izvedbo preprečila dolgoletna vojna. Izredni občni zbor profesorskega društva je izglasoval Westrov predlog s tesno prednostjo pred kompromisnim Jeranovim predlogom, medtem ko je prvi predlog ostal neopažen. Poleg pobude za ohranitev obstoječega stanja srednjih šol so se profesorji soglasno zavzeli tudi za vmesno upravno šolsko oblast med ministrstvom in posameznimi šolami, ki jo zakonski predlog ni predvidel. Razen sestave Glavnega prosvetnega sveta pri ministrstvu, ki je bil do tedaj sestavljen skoraj samo iz srbijanskih profesorjev, so predlagali, naj vanj pošlje po enega predstavnika vsaka pokrajinska šolska uprava in po dva predstavnika vsaka pokrajinska sekcija profesorskega društva.¹⁷¹ Slovenski profesorji so se septembra na 3. kongresu jugoslovanskih profesorjev v Ljubljani pohvalili, da so s svojimi sklepi o ohranitvi treh tipov srednjih šol prodrli tudi v vsedržavnem merilu, zaenkrat na strokovni ravni.¹⁷²

Pri zakonskem predlogu za osnovne šole je med slovensko strokovno javnostjo na večji odpor naletel njegov 1. člen, ker ni vseboval vzgojnega načela pri glavnih smotrih šolskega dela, in 202. člen, ki je preširoko določal sestavo oblastnih šolskih odborov.¹⁷³ Šele v začetku februarja so bili v Glavni prosvetni svet za dokončno izoblikovanje osnovnošolskega zakona poklicani tudi po en predstavnik iz Zagreba, Sarajeva, Splita in okrajni šolski nadzornik iz Ljubljane Pavel Flere. Korigirali naj bi že tretji uradni zakonski načrt za osnovne šole, ki je bil izde-

¹⁷¹ Fr. Vajda, Načrt zakona za srednje šole, J, 15. I. 1922; Za humanistično gimnazijo, J, 1. II. 1922; Slovenski profesorji in načrt srednješolskega zakona, S, 1. in 2. II. 1922; J, 2. II. 1922.

¹⁷² III. kongres jugoslovanskih profesorjev, J, 8. IX. 1922.

¹⁷³ S tem bi, po mnenju slovenskega dela UJU, dobili preširoka pooblastila v šolstvu nestrokovnjaki. Ljudskošolskemu učiteljstvu!, J, 13., 28. I. 1922; Ločitev šolske uprave od politične ali – samouprava šolstva, UT, 16. III. 1922.

lan od leta 1919. Kljub nenehnim ministrovim obljubam zakonski načrt nikakor ni mogel priti do skupščine. Že sredi parlamentarne in prav pred vladno krizo je minister Pribičević zatrijeval, da bodo šolski zakon še v oktobru 1922 poslali zakonodajnemu odboru Narodne skupščine. Zavzemal se je za zakon, ki bi pouk v osnovnih šolah z nadzorstvom vred zaupal izključno učiteljem. Demokratska stranka je imela veliko zaslombo med učitelji, posebej v Sloveniji.¹⁷⁴

Septembra končani načrt osnovnošolskega zakona je predvidel tudi ukinitvev enorazrednic. To je ostro kritiziral Slovenec, češ da je to v nasprotju s pozitivnimi izkušnjami z enorazrednicami, ki jih imajo Nemci in Skandinavci. SLS je zagovarjala stališče, da je treba poslati učitelja v vsako najmanjšo in najbolj zakonito vas, četudi tam nima ustreznih materialnih pogojev za delo.¹⁷⁵ Katoliško cerkev so skrbeli predvsem člani zakona, ki so zaupali verouk laičnim učiteljem. Na zaskrbljujoče pismo djakovskega škofa Akšamovića z dne 30. decembra 1921, je ljubljanski škof Jeglič sklenil dati pobudo nadškofu Bauerju za javni protest. Sredi januarja 1922 so bili vsi trije v Beogradu. »Sestavili (smo) kratko a odločno vlogo in napovedali odpor do mučeništva, ako načrt (zakona o osnovnih šolah) postane zakon. Minister prosvete, zloglasni Pribičević, je branil načrt. Obrazložili smo pravico Cerkve in staršev; pokazali na nesmisel, da minister, ki še naše vere ni, pooblaščuje laike za verouk in odobruje katekizem. Nazadnje je rekel, da on ni protiven, če duhovnik poučuje veronauk, toda drugi se protivijo. Pašić in kralj sta nam pa zagotovila, da ta načrt ne bo postal nikdar zakon... Pašić je priznal, da morejo popustiti, le federativne države ne mara.«¹⁷⁶

¹⁷⁴ J, 11. II. 1922; Načrt zakona o narodnih šolah za kraljevino SHS, priloga UT, 53/29. XII. 1921; Izjava ministra prosvete in stališče k zakonu o narodnih šolah, UT, 12. X. 1922.

¹⁷⁵ Naši šolniki in reforma šolstva, S, 3. IX. 1922.

¹⁷⁶ AS II., Jeglič, Dnevnik, 19. I. 1922.

Marca so se spet začele resnejše priprave za zakon o univerzah. Tri glavna univerzitetna mesta naj bi si študij tehnike porazdelila po strokah. Ljubljana bi gojila elektro-tehniko in montanistiko. Medicina bi ostala v Zagrebu in Beogradu, v Ljubljani bi jo imeli še naprej le pet semestrov. Teološke fakultete bi skrčili na pravoslavno v Beogradu ter na katoliško v Zagrebu ali Ljubljani. Pravni akademiji bi obdržali v Subotici in Sarajevu. Medtem ko je demokratsko Jutro o projektu hladno poročalo, je katoliški Slovenec zagnal vik in krik. Ljubljani naj bi se obetala izguba delov tehnične in medicinske fakultete ter vsega bogoslovja. Ob teh vesteh so takoj protestirali tudi ljubljanski študentje.¹⁷⁷

Pomemben element kulturne politike, kot smo videli že pri gledališču, je bilo financiranje kulturnih ustanov. Ljubljanska univerza je bila v primerjavi z zagrebško in beograjsko denarno močno prikrajšana. Februarja 1922 je npr. v Službenih novinah izšel pravilnik o študentskih štipendijah, ki je določal 200 dinarjev mesečne podpore revnim študentom vseh letnikov, smeri in univerz. Pomoč za stanovanje in hrano so delili različno po splošnih in krajevnih draginjskih razmerah ter državnih potrebah. Tako so dobili študenti filozofske in tehnične fakultete v Beogradu po 300 dinarjev podpore, slušatelji ostalih beograjskih in zagrebških fakultet po 200 dinarjev, slušatelji ljubljanske univerze pa po 100 dinarjev. Ljubljanska univerza je bila v letih 1920/21 in 1921/22 v primerjavi z drugima dvema bistveno prikrajšana pri rednih in še posebej pri izrednih kreditih, najbolj pa jo je prizadelo krčenje proračuna zaradi varčevanja. Taki politiki so seveda sledile interpelacije poslancev SLS v skupščini, ki niso imele večjega uspeha.¹⁷⁸ Varčevanju se niso izognile niti osnovne niti srednje šole. VŠS je bil zaradi po-

¹⁷⁷ Priprave na novi vseučilišni zakon, J, 25. III. 1922; Medicinska fakulteta v Ljubljani se odpravi, S, 24. III. 1922; Manifestacija jugoslovanske akademske mladine za obstoj ljubljanske univerze, S, 25. III. 1922; Roke proč centralisti!, S, 28. III. 1922.

¹⁷⁸ Za enakopravnost pri dijaški podpori, S, 28. II. 1922; Skrb režima za slovensko univerzo, S, 23. VII. 1922.

manjkanja denarja konec septembra prisiljen ukiniti honorarje za pouk neobveznih predmetov na srednjih šolah. Domala vse srednje šole so imele za boljše učence organiziran dodatni pouk petja, risanja, stenografije in nekaterih modernih jezikov. 15. oktobra so bile začasno ukinjene vse »zasilne« osnovne šole, ki so bile običajno v odmaknjenih krajih, kjer so poučevali »pomožni« učitelji z nezadostno izobrazbo.¹⁷⁹

Kljub temu, da so demokrati preko UJU že aprila 1921 povsem obvladovali Višji šolski svet v Ljubljani, je stara zakonodaja precej ovirala prosto premeščanje slovenskih učiteljev po politični presoji. Avstrijski šolski zakon iz leta 1868 in kranjski deželni zakon iz leta 1912 (ko je deželni zbor povsem obvladovala SLS), sta pri premeščanju dajala določene pravice tudi krajevnim in okrajnim šolskim svetom.

V teh svetih pa je po občinskih volitvah spomladi 1921 pretežno vedrila SLS. Razumljivo je, da si je demokratsko-radikalna vlada prizadevala izničiti tako zakonodajo, vendar ji je Jugoslovanski klub v zakonodajnem odboru Narodne skupščine to januarja 1922 preprečil z obstrukcijo.¹⁸⁰ Zato je ljubljanska pokrajinska uprava aprila izkoristila staro zakonodajo in si pridržala pravico imenovati po dva predstavnika v okrajne šolske svete, kamor je seveda namestila svoje ljudi.¹⁸¹

Eden od odgovorov katoliške strani na kulturni boj v šolah, zlasti ob razpravi o šolskih zakonih in o proračunu ministrstva za prosveto, ki ni več predvideval državnih plač za katehete, je bil tudi poziv tajništva SLS vsem okrajnim šolskim svetom, ki so še bili pod njihovim večinskim vplivom. Naročili so jim, naj ne naročajo več nobenega liberalnega časopisa, posebej ne Učiteljskega tovariša, ampak le Slovenskega učitelja.¹⁸²

¹⁷⁹ Ukinjenje pouka neobveznih predmetov na srednjih šolah, J, 28. IX. 1922; Ubijanje kulture, S, 14. X. 1922; Kulturnobojna ministra, S, 15. X. 1922.

¹⁸⁰ Anton Sušnik, Okrajni in krajevni šolski sveti, S, 11 in 12. I. 1922; Demagogija poslanca Sušnika – zoper učiteljstvo, UT, 2. II. 1922.

¹⁸¹ Gospod Ivan Hribar in okrajni šolski sveti, S, 29. IV. 1922.

¹⁸² S, 17. IX. 1922.

VLADA SRBSKIH RADIKALOV

Prosvetni minister Svetozar Pribičević je še oktobra 1922 optimistično napovedoval, da bodo vsi trije šolski zakoni v najkrajšem času obravnavali v skupščini. Načrtoval je reorganizacijo Glavnega prosvetnega sveta in ministrstva samega. Nič od tega pa se ni uresničilo. Zaradi razkola v demokratični stranki je decembra 1922 padla vlada, parlament je bil razpuščen. Nikola Pašić je iz samih radikalov sestavil vlado za izvedbo parlamentarnih volitev, ki so bile razpisane za 18. marec 1923.¹⁸³

V tej »volilni« vladi je prevzel prosvetno ministrstvo Miloš Trifunović in ga obdržal tudi v »povolilni« samoradikalni vladi, ki jo je omogočil t. i. »Markov protokol«¹⁸⁴ vse do marca 1924. Vse slovenske stranke, torej tudi oba protagonista kulturnega boja, so bile formalna opozicija te vlade. Kljub temu je SLS računala na staro zavezništvo z radikali, pač po načelu, da je sovražnik mojega so-

¹⁸³ Izjava ministra prosvete in stališča k zakonu o narodnih šolah, UT, 12. X. 1922; Branislav Gligoričević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, str. 126–128.

¹⁸⁴ Sporazum med vladajočo srbsko Narodno radikalno stranko in izredno močnim »federalističnim blokom«, ki so ga po marčevskih volitvah sestavile SLS, Hrvatska republikanska seljačka stranka in Jugoslovanski muslimanski odbor. Federalistični blok je predstavljal veliko večino »prečanskega« dela države, t.j. Slovenijo, Hrvaško ter Bosno in Hercegovino, dobil pa je skoraj dve tretjini poslanskih mandatov, zato je bil vodja srbskih radikalov Pašić prisiljen z njim skleniti sporazum, ki je dobil ime po glavnem tajniku radikalne stranke Marku Đurišiću. Radikali so federalistom za podporo pri sestavi vlade obljubili predvsem zakonite pravice pri izbiri občinskih in pokrajinskih uradnikov ter nevmesavanje policije v upravno, sodno in finančno izvršno oblast. SLS so posebej obljubili razpust teroristične Orjune in posebne kredite za univerzo in šole v Sloveniji. Ko je bila vlada radikalne stranke potrjena, pa seveda iz vsega skupaj ni bilo nič. Več o tem Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 254; Gligoričević, n. d., str. 152.

vražnika moj prijatelj. SLS in JDS sta se tiho pripravljali za morebitni vstop v vlado. Samo sodelovanje v vladi jima je omogočalo oblast doma in resničen vpliv na urejanje zelo kaotičnih razmer v šolstvu in kulturi.

Trda centralistična in unitarna politika Svetozarja Pribičevića je v jeseni 1921 in naslednje leto vzbudila odpor tudi znotraj demokratske stranke. Demokratski intelektualci iz Zagreba in Beograda,¹⁸⁵ t. i. demokratski levčarji, so se leta 1922 močno angažirali v gibanju javnih delavcev za sredinsko politično opcijo, za narodni sporazum in vzpostavitev strpnejših političnih odnosov v državi. To je bil razviden odklon od vladajoče demokratsko-radikalske koalicije. Sprožil je ostre spore med Pribičevićevim »prečanskim« in Davidovičevim »srbijanskim« delom demokratske stranke. Davidovičevo krilo je bilo zmernejše, opredelilo se je za revizijo ustave, za federalizem, in se tako zblížalo s hrvaškim blokom. Spori so pripeljali do razcepa demokratskega poslanskega kluba, marca 1924 pa tudi do formalne ustanovitve Pribičevićeve Samostojne demokratske stranke. Slovenski demokrati – »mladini« okrog dnevnika Jutro so zaradi domačega kulturnega boja ostali na bolj agresivni Pribičevićevi strani.¹⁸⁶

Neenakopravna in restriktivna finančna politika do slovenske kulture in šolstva je začela vzbujati odpor do demokratsko-radikalskega režima tudi med najzvestejšimi demokrati v Sloveniji, med učitelji. Po padcu vlade Pašić-Pribičević je zelo kritično zboroval širši sosvet ljubljanskega poverjeništvu UJU. Najprej je ugotovil, da so zaradi parlamentarne krize obtičali nerešeni vsi šolski zakoni in za učiteljske življenjske razmere zelo pomemben uradniški zakon. Pravo ogorčenje je povzročilo krčenje prosvetnega proračuna v Sloveniji in na Hrvaškem. Iz

¹⁸⁵ Zbirali so se okrog časopisov Nova Evropa, Slobodna tribuna, Novo doba in Nedeljni glasnik.

¹⁸⁶ Jugoslovenski federalizem – ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata I. (1914–1943), ur. B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1987, str. 225–230; Gligorijević, n. d., str. 119–120.

proračuna so namreč črtali razne doklade, nagrade, dele plač šolskih nadzornikov, potne stroške, zmanjšali so prejemke učiteljic in vzgojiteljic v otroških vrtcih ter preklicali študijske dopuste. Sosvet je potožil, da kljub prizadevanjem v ministrstvu za prosveto še vedno nima stalnega referenta za Slovenijo. Novi prosvetni minister Miloš Trifunović je imel malo možnosti, ker je bila vlada imenovana le za izvedbo volitev, in je samo medlo obljubljal, da bo za omilitev slabih gmotnih razmer slovenskih učiteljev naredil vse, kar omogoča aktualna zakonodaja.¹⁸⁷ Šolski minister je učiteljem hotel dopovedati, da sprejetega okleščenelega prosvetnega proračuna ne more spreminjati.

Res ga ni spreminjal. Pritožbe učiteljev nad težkimi gmotnimi razmerami so se nadaljevale. Sredi maja je nezadovoljstvo med beograjskimi srednješolskimi profesorji prestopilo bregove. 19. maja 1923 so zaradi slabih materialnih pogojev za delo, še vedno neizdelanih šolskih zakonov in uradniškega zakona začeli stavkati. V nekaj dneh se jim je pridružilo skoraj 1000 profesorjev in solidarno tudi del beograjske univerze. Zahtevali so takojšnjo ustanovitev finančnega odbora v parlamentu, ki bo reševal njihove probleme, predvsem draginjske doklade. V Sloveniji na primer kljub inflaciji že več let niso povečevali doklad. Stavkovni odbor je zahteval tudi sprejem zakona o uradniški pragmatiki do konca junija. Minister Trifunović je profesorjem sicer obljubljal vse, kar so zahtevali, vendar je vlada vztrajala pri sklepu, da bodo probleme dokončno rešili z uradniškim in šolskim zakonom. Z omenjenima zakonoma pa so imeli vsi slabe izkušnje. Stavko je razbila šele intervencija znotraj radikalne stranke, ko je vodstvo apeliralo na strankarsko zavest in disciplino profesorjev. Ostanek stavkajočih se je 1. junija formalno vrnil v šole. Šolsko leto je bilo namreč zaradi

¹⁸⁷ Zbor širšega sosveta UJU, Ljubljana 28. XII. 1922, UT, 4. I. 1923; Novi minister prosvete v resolucijah našega širšega sosveta, UT, 25. I. 1923.

stavke predčasno zaključeno. Obljubljali so nadaljevanje stavke septembra.¹⁸⁸

Skoraj gotovo so živeli slovenski profesorji že dve leti v slabših gmotnih razmerah kot njihovi srbski kolegi. Slovensko srednje šolstvo je bilo sicer neprimerno bolje urejeno kot srbsko in na srednje šole v Sloveniji niso izvajali hujšega političnega pritiska. Srbski profesorji, organizirani v Društvu profesorjev SHS, pa so bili številčno in pozicijsko precej močnejši od slovenskih kolegov, česar so se tudi zavedali.¹⁸⁹ Šepalo je tudi štipendiranje državnih štipendistov v tujini. Jugoslovanski študentje v Gradcu so, zaradi obupnega gmotnega položaja in neupravičenega zadrževanja izplačil jugoslovanske prosvetne pisarne na Dunaju, javno protestirali pri ministrstvu za prosveto.¹⁹⁰

Gmotno stanje slovenskega osnovnega šolstva se je nekoliko izboljšalo šele s proračunom za šolsko leto 1923/24. Učiteljski tovariš je ob tem zapisal, da je bil prosvetni proračun preteklega leta (Pribičevićev) dobra šola za celotno slovensko javnost.¹⁹¹

¹⁸⁸ Država, stradamo, zmrzujemo in bos! smo!, UT, 1. III. 1923; Lažljivi budžet, UT, 22. III. 1923; Profesorji v stavki, J, 19., 20., 22. V. 1923; Pred odločitvijo o proforskem vprašanju, J, 24. V. 1923; Borba državnih nameščencev, J, 30. V. 1923; Proforska stavka v razpadu, J, 29. V.; Ultimatum državnih nameščencev, J, 30. V.; Konec proforskega štrajka, J, 2. VI. 1923; Profesorji za štrajk, S, 10. V. 1923; Kongres proforskega združenja v Sarajevu, J, 10. VII. 1923.

¹⁸⁹ Občni zbor ljubljanske podružnice proforskega društva je 2. VII. 1923 v Celju ugotavljal predvsem gmotno bedo intelektualnih delavcev. S, 4. VII. 1923. Od 2525 članov jugoslovanskega proforskega društva, ki je združevalo prek štiri petine vseh v državi, jih je bilo julija 1923 313 včlanjenih v slovenski sekciji, 1486 v Srbiji, 424 v Hrvaški in Slavoniji, 144 v Dalmaciji in 158 v Bosni in Hercegovini. Kongres proforskega društva SHS, J, 17. VII. 1923.

¹⁹⁰ Odprto pismo ministrstvu prosvete, S, 29. IV.; J, 24. IV. 1923.

¹⁹¹ V prosvetnem proračunu za šolsko leto 1922/23 je dobila slovenska osnovna šola 11 milijonov dinarjev za plače in povišice, 315.675 za upravne stroške in 22 milijonov izrednih izdatkov; za šolsko leto 1923/24 so predvideli 14,5 milijona za plače in povišice, 1,9 milijona za upravne stroške in 42,5 milijona za izredne stroške. Prosvetni budžet za Slovenijo, UT, 6. IX. 1923.

Nič bolje se pod novo vlado ni godilo gledališčem. Načelnik umetniškega oddelka pri ministrstvu, dramatik Branislav Nušić je februarja 1923 za Politiko izjavil, da ima Jugoslavija več državnih gledališč (9) kot katerakoli druga evropska država in daje zanje več kot za univerze.¹⁹² Prav njegov oddelek je marca predlagal, naj število oblastnih gledališč skrčijo s šest na tri do štiri in jim tako omogočijo normalne pogoje za delo. Nekatera oblastna gledališča naj bi podredili osrednjim gledališčem kot podružnice: Novi Sad Beogradu, Osijek Zagrebu, Maribor Ljubljani. Ostala gledališča bi oddali v zakup zasebnikom ali konzorciju. Država bi tako zmanjšala svojo podporo, obdržala pa bi nadzor.¹⁹³

V resno krizo je tako prišlo mariborsko gledališče, ki je za leto 1923 dobilo 500.000 dinarjev državne podpore. Za naslednje leto je po dogovoru gledaliških upravnikov v Beogradu zaprosilo za milijon, dobilo pa samo petino (200.000 dinarjev) zahtevane vsote. Zanimivo je, da so poslance SLS v razpravi o prosvetnem proračunu za leto 1924 v prizadevanju za slovensko šolstvo in gledališče podprli nekateri neslovenski demokratski poslanci in tako predvideno vsoto za mariborsko gledališče dvignili s 100.000 na 200.000 dinarjev.¹⁹⁴ Za razliko od Maribora so oblastna gledališča v Splitu, Sarajevu in Skopju dobila dogovorjeno podporo v višini milijon dinarjev vsako.¹⁹⁵

Prva upravno politična koncesija radikalske vlade Slovenski ljudski stranki je bila zamenjava ljubljanskega velikega župana. Vilka Baltiča je 13. marca 1923 zamenjal dr. Miroslav Lukan, vendar je že v začetku novembra odstopil. 14. decembra je bil na njegovo mesto imenovan bivši vladni svetnik Teodor Šporn, ki ga je opozicijsko Jutro označilo kot svojčas sposobnega in korektnega

¹⁹² J, 9. II. 1923.

¹⁹³ Oblastna gledališča v naši državi, J, 20. III. 1923.

¹⁹⁴ Gledališka anketa v Mariboru, J, 15. I. 1924; Prosvetna debata v finančnem odboru, J, 25. XII. 1923.

¹⁹⁵ Kaj bo z mariborskim gledališčem, J, 16. III. 1924.

uradnika.¹⁹⁶ Mariborski oblasti je ves čas županoval dr. Miroslav Ploj.

Menjavo vlade je še pred volitvami občutila slovenska prosvetna uprava. VŠS je moral ob izteku mandata še v stari sestavi uredničevati ministrsko naredbo o obiskovanju nedeljskih in prazničnih šolskih maš – dolžnost, ki jo je pred časom sam ukini. Pokrajinski kraljevi namestnik Ivan Hribar je imenoval novega podpredsednika VŠS v nasprotju z željami in priporočili slovenskega dela UJU. Ministrstvo je prepovedalo vključevanje dijakov v politična društva. Določba je bila naperjena predvsem proti Orjuni. Nenavadna koalicija »Zveza delovnega ljudstva« (SLS, komunisti in del socialistov), ki je bila izvoljena na ljubljanskih občinskih volitvah v jeseni 1922, je ob prevzemu ljubljanske občinske uprave imenovala nov mestni šolski svet. Protizakonito, kot so zatrjevali demokrati, ker staremu še ni potekel šestletni mandat. Novi ljubljanski magistrat je imenoval tudi novega predstavnika staršev v VŠS, dr. Andreja Gosarja. Tako sta starše na seji VŠS 5. in 6. aprila 1923 zastopala dva predstavnika. Stanetu Vidmarju, ki je bil v nasprotju z Gosarjem zagovornik sokolske vzgoje, namreč še ni bil potekel mandat. SLS je utemeljevala zamenjavo s podrejenostjo obeh institucij občinski upravi. Razprava o tem, kdo je pravi zastopnik staršev, je potem obtičala v Beogradu.¹⁹⁷

Sredi oktobra 1923 je v Slovenijo prispel odlok ministrstva za prosveto, ki je med slovenskimi učitelji izzval precejšnje vznemirjenje. Odlok, ki je bil izdan že 25. maja, a je v Slovenijo potoval pet mesecev, je govoril o pomanjkljivem delovanju učiteljev zunaj šole. Ministrstvo je grajalo primere, ko niti učitelji niti dijaki niso hodili v cerkev in so posvečali premalo pozornosti verski vzgoji. Obljubljalo je poostren nadzor nad opravljanjem teh dolžnosti s pomočjo svojih inšpektorjev. Ljubljansko po-

¹⁹⁶ J, 14. XII. 1923.

¹⁹⁷ Seja VŠS 25. I. 1923, S, 27. I. 1923; Izjava poverjenišva UJU Ljubljana, UT, 15. II. 1923; Seja VŠS, S, 8. IV., 3.V. 1923; UT, 14. VI. 1923; J, 6. in 7. IV. 1923; Slabi juristi, S, 7. VI. 1923; Seja VŠS 9. VIII. 1923, S, 11. VIII. 1923.

verjeništvu UJU je seveda takoj protestiralo in ministru očitalo, da ni upošteval specifičnega položaja v Sloveniji. Kmalu pa je iz Beograda prišel preklic tega odloka in opravičilo šefa kabineta, da je bil odlok namenjen le Srbiji in je v Slovenijo zašel pomotoma. Poslanca SLS Josip Hohnjec in Fran Kulovec sta takoj vložila interpelacijo, ker ju je zanimalo, zakaj naj bi bil odlok v Sloveniji nepotreben.¹⁹⁸

Minister Trifunović je šolske zakonske predloge svojega predhodnika seveda umaknil iz skupščinske procedure in začel pripravljati svoje. Že zaradi profesorske stavke je imel prioriteto srednješolski zakon. Ta je prišel v poslanske klopi sredi avgusta, za jesen pa je Trifunović parlamentu obljubljal tudi osnovnošolski in univerzitetni zakonski načrt. Fran Zorman, ki je načrt komentiral v Slovincu, je najprej opazil, da je v preteklem letu v strokovni javnosti zavrneni tekst prišel pred skupščino skoraj nespremenjen. Predvideval je enotno nižjo srednjo šolo, tri tipe višje, humanistična gimnazija pa je bila dovoljena le v krajih z več srednjimi šolami. Minister si je pridržal pravico vsakokratnega predpisovanja učnega načrta in programa, kar je pomenilo, da bi lahko vsak minister preurejal srednje šolstvo po svoje. Zorman je kritiziral zlasti zapostavljanje humanizma in oviranje zasebnih srednjih šol. Načrt je torej ostajal bližje demokratskemu okusu.¹⁹⁹ Oktobra pa se je v skupščinski razpravi pokazalo, da so radikali v zameno za podporo nemškega poslanskega kluba Nemcem obljubili tri popolne srednje šole, dve v Vojvodini in eno v Celju. To so ostro kritizirali demokrati. Ko je minister Trifunović zavrnil nemške zahteve, je vlada izgubila njihovo podporo.²⁰⁰

¹⁹⁸ Gospodu ministru prosvete Milošu Trifunoviću, UT, 18. X. 1923; uvodnik v S, 26. X. 1923; UT, 1. XI. 1923; Verska vzgoja v šoli, S, 6. XI. 1923.

¹⁹⁹ Prosvetni načrti, S, 14. VIII. 1923; Fr. Zorman, O načrtu zakona o srednjih šolah, S, 22. VIII. 1923.

²⁰⁰ Razprava o srednješolskem zakonu, S, 5. X. 1923; Zahteve Nemcev v srednješolskem zakonu, S, 6. X. 1923; Zakon o srednjih šolah, J, 6. X. 1923.

Julija 1923 je bil sprejet uradniški zakon, ki je začel veljati oktobra. Učitelji in profesorji so si od njega veliko obetali, saj bi moral končno enotno urediti plače državnih uslužbencev oziroma uradnikov po kategorijah. Vendar so pri razvrstitvah posameznih službenih mest po kategorijah in skupinah opazili velike napake in nesorazmerja.²⁰¹ Večino opozicije so vznemirjali zlasti tisti člani zakona, ki so varovali ustavno ureditev in monarhijo, uradništvo pa so omejevali. Uradnikom so prepovedovali »protidržavno« politično prepričanje in članstvo v organizacijah oziroma gibanjih, ki bi zaviralo in motilo njihovo službeno delo. Zakon je bil v zakonodajnem odboru in potem v skupščini sprejet z minimalno večino. Radikale so za minimalne usluge podprle majhne stranke, kakršni sta bili npr. Džemijet in Nemška stranka.²⁰²

Hkrati je razburjalo sprejemanje finančnega zakona za leto 1923/24, katerega 83. člen je pooblaščal ministra za prosveto, da lahko ukine zagrebško pravoslavno teološko fakulteto ter medicinsko in teološko fakulteto v Ljubljani. Ob viharju v opoziciji se je predsednik manjšinske radikalne vlade Pašić izgovarjal, da o tem nič ne ve. Minister Trifunović se je spornemu členu že naslednji dan odpovedal, po pisanju Slovenca pa naj bi sam predsednik Pašić Antonu Korošču obljubil, da ljubljanski fakulteti ostaneta. Na protestnem shodu ljubljanskih študentov so liberalno usmerjeni študentje izražali mnenje, da teologija ne spada na univerzo, ki je torišče svobodne znanosti. Dr. Joža Glonar jim je odgovarjal, da je dogmatičnost lastna vsem znanostim, le da se skriva pod različnimi »teorijami« in »sistemi«.²⁰³ Kljub temu so po poročanju Slovenca demokrati in radikali v finančnem odboru novembra bistveno pripomogli, da je prvotni proračun za ljubljansko univerzo ostal enak (7 milijonov dinarjev),

²⁰¹ Razdelitev uradništva na kategorije in grupe, J, 3. XI. 1923 po Službenih novinah z dne 2. XI. 1923.

²⁰² Člen 4. in 96., glej Gligorijević, n. d., str. 159.

²⁰³ Herostrati slovenske kulture, S, 10. X.; Radikali reducirajo slovensko univerzo, J, 10. X. 1923; Umik prosvetnega ministra, J, 11. X.; Teološka in medicinska fakulteta v Ljubljani ostaneta, S, 12. X.; Dr. Jože Glonar, Principielno stališče, S, 17. X. 1923.

medtem ko sta beograjska in zagrebška univerza dobili po 50 in 33 milijonov predvidenih denarnih sredstev. Slovenski demokrati tega neposredno niso zanikali. Jutro je tudi samo pisalo – na manj vidnem mestu – o zelo nizkem proračunu za ljubljansko univerzo, ki je ogrožal zlasti dopolnitev njenega ponosa; mislili so na elektrotehnični inštitut. Celotna tehniška fakulteta je bila zgrajena pretežno s pomočjo Društva za zgradbo tehniški fakulteti služočih poslopij, Trboveljske premogokopne družbe, Ljubljanske kreditne banke, Vevške papirnice in drugih.²⁰⁴

Proračun ministrstva za prosveto za leto 1924/25 je bil po burnih razpravah in bistvenih popravkih sprejet šele 12. marca 1924. Predvidena vsota je bila povečana za 140 milijonov dinarjev. Iz političnih razlogov se je morala vlada odpovedati predvidenemu krčenju in ni ukinila nobene fakultete. Demokrati in zemljiaradniki (s slovenskimi samostojnimi kmetijci) so kritizirali predvsem preveliko število gimnazij in premajhno število strokovnih šol. Država je na novo ustanovila okrog 70 popolnih in približno 60 nižjih srednjih šol, vendar je manjkalo usposobljenih učiteljev. Katastrofalno stanje osnovnega šolstva v Bosni in Hercegovini in v Makedoniji se je zdelo nerešljivo. Subvencija za mariborsko gledališče je kljub prizadevanjem, da bi bila enaka, kot so bile subvencije oblastnih gledališč v Sarajevu, Skopju in Splitu (1.000.000 dinarjev), ostala nespremenjena (200.000 dinarjev). Vsota ni zadostovala niti za dva meseca njegovega običajnega dela.²⁰⁵

²⁰⁴ Elektrotehnični inštitut je imel laboratorij, ki mu je manjkala še velika stikalna tabla, ocenjena na 400.000 dinarjev, medtem ko je proračun namenil celi tehniški fakulteti le 300.000 dinarjev. S takimi sredstvi naj bi bil v nevarnosti celoten projekt inštituta. Složen nastop radikalov in demokratov proti slovenski univerzi, S, 18. XI.1923; Ljubljanski elektrotehnični inštitut v nevarnosti, J, 18. XI.1923; Naša tehniška fakulteta in črtani krediti, J, 25. XI.1923.

²⁰⁵ Znanstvenemu društvu za humanistične vede v Ljubljani so podporo s 50.000 zmanjšali na 35.000 dinarjev in ostanek dodelili mariborskemu muzejskemu društvu. Etnografskemu muzeju v Ljubljani so dodelili 45.000 dinarjev. Verifikacija danes na dnevnem redu, J, 13. III. 1924.

Na začetku leta 1924 so v skladu z ustavo in zakonom o splošni upravi začeli preurejati oziroma ukinjati Pokrajinske uprave tudi v šolstvu. 20. februarja je bil razpuščen VŠŠ, vse njegove pristojnosti pa prenesene na prosvetno ministrstvo. Namesto oddelka za prosveto in vere pri pokrajinski upravi je bil imenovan le posebni predstavnik ministrstva kot njegov izvršni organ. To je bil kar bivši šef oddelka Stanko Bevk, ki je imel kot predstojnik Prosvetne uprave za Slovenijo nalogo le-to dokončno likvidirati. Predviden je bil delni prenos njenih pristojnosti na velika županstva, čemur so strokovni in politični krogi v Sloveniji nasprotovali.²⁰⁶ Demokratsko usmerjeni učitelji slovenskega dela UJU so se razen za popolno ločitev prosvetne uprave od politične zavzemali tudi za njeno decentralizacijo. Vendar so te zahteve ostro ločevali od zahtev SLS po šolski avtonomiji, ki je bila mišljena v tesni zvezi s politično avtonomijo. Zahtevo, naj ostane dotedanji teritorij Pokrajinske uprave za Slovenijo glede šolske uprave še naprej nedeljen, je slovensko UJU utemeljevalo s tem, da vidi v tem zagotovilo za razvoj slovenskega šolstva, znanosti, umetnosti in splošne izobrazbe. Poudarjalo je možnost enotnega državno-narodnostnega prosvetnega razvoja le prek razvoja posameznih narodnih enot in seveda odklanjalo kakršnekoli plemenske separatizme. Zgodil se je torej pomemben premik v pojmovanju demokratske politične dogme o brezpogojni narodni in državni enotnosti, ki se je začela mehčati.²⁰⁷ Ni naključje, da lahko to najprej opazimo pri slovenskih demokratsko usmerjenih učiteljih, ki so bili upravičeno vedno manj zadovoljni z državno šolsko politiko; prav tej pa je do nedavnega v veliki meri botrovala njihova lastna stranka.

Glavna idejna nasprotnika v slovenskem kulturnem boju v času samoradikalne vlade nista spreminjala svojih kulturnih zamisli, kvečjemu sta jih bolje utemeljila in

²⁰⁶ Ukinjanje oddelka za prosveto, J, 19. II. 1924; Preureditev šolske uprave v Sloveniji, J, 21. II. 1924.

²⁰⁷ Ločitev šolske uprave od politične ali samouprava šolstva, UT, 21. II. 1924; Demokratična in nedemokratična prosvetna uprava, UT, 28. II. 1924; Seja širšega sosveta v Celju, UT, 24. IV. 1924.

dopolnila. To velja v večji meri za katoliški tabor. Prilaganje dnevni politiki pa je bilo bolj opazno pri demokratih. Na parlamentarne volitve 18. marca 1923 je šla SLS mnogo bolj samozavestno in pripravljeno kot na prejšnje. Njena moč v Sloveniji se je pokazala že na občinskih volitvah spomladi 1921. Anton Korošec je na predvolilnem shodu jasno poudarjal prizadevanja za slovensko narodno in kulturno samostojnost, za nemoten razvoj slovenskega šolstva, za zaščito »gladujočih« državnih uradnikov (kamor so poleg uprave uvrščali tudi profesorje in učitelje), za svobodo Cerkve, proti nasilju nad katoliško veroizpovedjo, skratka »za naš jezik in kulturo«.²⁰⁸ Precej bolj skromen in »stvaren« je bil njegov nasprotnik Gregor Žerjav. Ob obvezni narodni in državni enotnosti je obljubljal vso pozornost šolskim zakonom, »ki imajo garantirati izključno državen in nacionalen vpliv na vzgojo nove generacije«.²⁰⁹ Oboji so posvečali posebno pozornost mladini.

Konec leta 1923 in v začetku naslednjega je slovenske katoliške kroge razburjala priprava novega zakona o osnovnih šolah, ki naj bi duhovnikom (katehetom) prepovedal vstop v šole; verouk naj bi poučevali laični učitelji. Sredi januarja 1924 je iz Beograda prišla še vest, da so na ministrstvu za prosveto zmanjšali sredstva za katehete na osnovnih šolah in državno podporo redovniškim šolam. Proti temu je pri ministru Trifunoviću takoj posredoval poslanec Škulj. Načrt zakona o osnovnih šolah, ki je prišel v javnost v začetku marca, je verouk puščal katehetom, vendar je Cerkvi nevarno oviral privatne šole, ker jih je dovoljeval le tam, kjer ni državnih. Škof Jeglič je znova sprožil nekoliko pozabljeno ustanovitev društva Krščanska šola, katerega osrednja podružnica v Ljubljani je bila potem ustanovljena v začetku marca 1924. Predsednik društva je postal dr. Lambert Ehrlich. Do julija 1925 je bilo ustanovljenih že nad 50 podružnic po obeh škofijah.²¹⁰

²⁰⁸ Zbor zaupnikov SLS, S, 6. II. 1923.

²⁰⁹ Zbor zaupnikov JDS, J, 20. II. 1923.

²¹⁰ AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 27. I., 13. II., 25. II., 15. III. 1924, 9. VII. 1925.

Katoliška cerkev v Sloveniji se je konec leta 1922, deset let od prejšnjega shoda ter po svetovni vojni in državnem prevratu, odločila za 5. katoliški shod. Shod naj bi splošno organizacijsko in idejno povojno utrditev katoliškega nazorskega tabora nekako uredil in začrtal jasno pot za njegovo nadaljnje kulturno delovanje. Po zelo ugodnih rezultatih parlamentarnih volitev za SLS (21 od 26 mandatov v Sloveniji) so objavili vabilo za katoliški shod za konec avgusta 1923. V večmesečnih pripravah je sodelovala skoraj vsa katoliško usmerjena slovenska inteligenca in v šestih različnih odsekih jasno izoblikovala stališča do bistvenih družbenih vprašanj v novi državi. Zahteve Cerkev v šolstvu in v kulturni politiki, ki jih je politično predstavljala SLS, smo ob posameznih problemih že predstavili. Bistvo zahtev katoliškega shoda bi lahko strnili v načelo, naj o šolstvu enakopravno odločajo trije dejavniki: starši, Cerkev in država. Država ima pravico zahtevati znanje in državljansko vzgojo, katoliška cerkev in katoliški starši pa katoliško vzgojo in pouk, ki ne bo v nasprotju z načeli katoliške vere. Vse državne šole, osnovne, meščanske, strokovne in srednje naj imajo v vseh razredih obvezen verouk in verske vaje, ki naj jih vodi in nadzira Cerkev. Poleg države in učiteljev morajo pouk v šolskih svetih na vseh ravneh nadzirati tudi starši in Cerkev, »da se v šoli ne bo kaj učilo ali delalo proti veri ali nramnosti«. ²¹¹ Zasebne šole morajo imeti povsem enake pravice in dolžnosti kot državne. Šolska uprava se ne sme vmešavati ali omejevati delo verskih šolskih organizacij (Marijine kongregacije). Ideal, h kateremu naj katoliško gibanje teži, so bile torej verske državne šole.

V odnosu do države so nasprotovali vidovdanski ustavi, ki naj bi s kanceliparagrafom grobo posegala v sicer zajamčeno samostojno notranje urejanje posameznih veroizpovedi. Zahtevali so povsem samostojno in od države neodvisno podeljevanje cerkvenih služb ter protestirali proti zapostavljanju katoliške cerkve pri urejanju njenih gmotnih zadev. »Ker v današnjih razmerah zgolj

²¹¹ Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924, str. 318.

kulturno udejstvovanje katoličanov za uveljavljanje katoliških načel v družbi in državi ne zadostuje, ... so katoličani dolžni udejstvovati se tudi v političnem življenju v smislu načel Katoliške cerkve.« (str. 316) Večjo odprtost je bilo občutiti le v odnosu do znanosti in umetnosti, kjer so priporočali umetniško kakovost, ki pa seveda ne sme nasprotovati verskemu čutu. Shod je pozdravil Finžgarjevo reorganizacijo Mohorjeve družbe in njen novi družinski mesečnik Mladika, a obenem poudaril važnost umetnostne revije Dom in svet. S tem so bile zavrnjene kritike preusmeritve Doma in sveta v resnejšo strokovno revijo, ki jo je začel Izidor Cankar sredi vojne. »Katoliški shod ne odklanja modernih (umetniških, op. E. D.) oblik, ako ne nasprotujejo verskemu čutu.« (str. 331) Katoliška založništva so pozvali, naj omogočijo tisk znanstvenih del, pozdravili so ustanovitev univerze in dotedanje znanstveno delo ter priporočili izpopolnjevanje znanstvenikov v tujini.

V splošnem se množica resolucij, ki jih je shod potrdil, ni bistveno oddaljevala od zahtev Mahničevega radikalnega katolištva, čeprav so kazale milejšo zunanjo podobo. Ocene in programi so trdno vztrajali pri idejni razdvojenosti ter nepomirljivosti slovenske družbe. Katoliška cerkev na Slovenskem je zase zahtevala položaj, ki bi ji omogočal postopno ponovno pokristjanjevanje že precej sekularizirane družbe.²¹²

²¹² Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana, 1924, zlasti strani 73–200 in 309–335; Alojzij Odar, Slovenski katoličani in znanost, Vrednote I/1, Buenos Aires 1951, str. 3–12.

PRIBIČEVIĆ PONOVO V VLADI

V začetku leta 1924 so se po dokončnem razcepu Demokratske stranke začele zблиževati opozicijske skupine. Anton Korošec je združeval opozicijo z namenom, da strmoglavi vlado in izsili nove volitve. Pridobil je skupino razcepljenih demokratov pod vodstvom Ljube Davidovića, muslimane in celo del opozicije znotraj radikalne stranke ter Makedonce.²¹³ Sporazum med SLS, JMO in JDS je bil podpisan 7. marca 1924. Tako okrepljena opozicija je začela verificirati tudi mandate Radićeve HRSS, druge najmočnejše stranke v državi, ki je do takrat abstinirala. Tak potek dogodkov je prisilil radikalsko vlado Nikole Pašića k odstopu. Vendar so radikali s Pribičevićevo odpadlo skupino demokratov oblikovali »Nationalni blok« in 27. marca sestavili novo vlado. Pribičević je zasedel svoje staro mesto na prosvetnem ministrstvu. Ker je bila tudi ta vlada še vedno manjšinska in so se nasprotja z opozicijskim blokom poglobljala, koncentracijske vlade pa ni bilo mogoče sestaviti, so radikali in Pribičevići samostojni demokrati v sporazumu s kraljem 21. maja vlado obnovili tako, da so poslanske mandate HRSS verificirali ter hkrati razpustili skupščino, da jim ta ne bi izglasovala nezaupnice.²¹⁴ S tem je vladi zagotovljena operativna moč, Pribičević pa je lahko spet začel svoj kulturni boj.

Najprej je v začetku aprila notranje ministrstvo razveljavilo leto dni staro imenovanje ljubljanskega mestnega šolskega sveta, ki ga je kljub šestletnemu mandatu postavil ljubljanski občinski svet v rokah »Zveze delovne-

²¹³ AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 20. I. 1924.

²¹⁴ Gligorijević, n. d., str. 159–165.

ga ljudstva«. Slednji se je seveda pritožil.²¹⁵ Dva meseca kasneje sta bila imenovana nova velika župana ljubljanske in mariborske oblasti: v Ljubljani preizkušeni Vilko Baltič, v Mariboru pa dr. Otmar Pirkmajer. Po petih dneh svojega županovanja je Baltič 10. junija 1924 razpustil zakonito izvoljeni ljubljanski občinski svet in za upravnika poslov imenoval dr. Viljema Krejčija.²¹⁶ Sredi julija je ministrstvo za prosveto imenovalo nove oblastne in okrajne šolske nadzornike v obeh slovenskih oblasteh.²¹⁷ Istočasno je Pribičević izvedel tudi preureditev prosvetne uprave. Prosvetne oddelke pokrajinskih uprav je dokončno ukinitil.

Oblastni veliki župani so formalno dobili precejšnja pooblastila pri zaposlovanju in napredovanju učiteljev. Velikemu županu je na prosvetnem področju (razen državnih gledališč in visokega šolstva) kot referent pomagal prosvetni inšpektor z inšpektorjema za osnovne ter za srednje in strokovne šole. Tako bi bila slovenska šolska uprava razdeljena na dve oblasti, dejansko pa so zaradi hitre menjave vlade reorganizacijo izvedli precej pozneje. Politični upravi je prinašala bistveno več moči, kot jo je v šolstvu imela prej.²¹⁸

Takemu razvoju je kljub svoji politični usmerjenosti nasprotovalo slovensko UJU, ki si je načelno prizadevalo za čim večjo neodvisnost šolske uprave od politične.²¹⁹ Prav pred odhodom je bojeviti prosvetni minister podpisal še naredbo, ki je učiteljem in učencem prepovedala pristopati k organizacijam s tendenco proti narodni in državni enotnosti. Izrecno je naredba dovoljevala članstvo pri jugoslovanskem Sokolu. Torej so bile vse druge telovadne in športne organizacije šolnikom prepovedane.

²¹⁵ Seja ljubljanskega občinskega sveta, J, 11. II. 1924.

²¹⁶ Imenovanje velikih županov, J, 6. VI. 1924; Včeraj razpušen ljubljanski občinski svet, J, 11. VI. 1924; Prvi akt Žerjavovega eksponenta dr. Baltiča, S, 11. VI. 1924.

²¹⁷ Imenovanje šolskih nadzornikov, J, 17. in 23. VII. 1924.

²¹⁸ UL, 75/12. VIII. 1924, odločbi 229. in 232.

²¹⁹ Pavel Flere, Šolske oblasti, UT, 14. VIII. 1924; Konec šolske samouprave, UT, 21. VIII. 1924.

Ministrstvo je brez obveščanja škofijskega ordinariata začelo premeščati in odpuščati katehete.²²⁰

Demokrati so hoteli v tem času svojo moč v upravi izkoristiti tudi za močan udarec katoliški propagandi. Razpustili bi Katoliško tiskovno društvo (KTD) in sekvestrirali njegovo glavno premoženje, Jugoslovansko tiskarno, ki je tiskala glavne katoliške časopise. Mesto vladnega komisarja v Jugoslovanski tiskarni je bilo namenjeno propadlemu katoliškemu politiku Ivanu Šušteršiču. Vendar so katoliški krogi za namero pravočasno izvedeli in KTD je čez noč »prodala«²²¹ Jugoslovansko tiskarno ljubljanskemu škofu ter tako rešila svoj tisk.

Konec julija 1924 je Pribičević nameraval končno izenačiti nižje srednje šole po vsej državi; za začetek v prvih dveh letnikih realk in realnih gimnazij. S tem namenom je zavrnil predpisane sezname učnih knjig za naslednje šolsko leto in napovedal nove z ministrstva.²²² To pa sta mu preprečila odstop Pašićeve vlade in oblikovanje vlade opozicijskega bloka, ki je imel večino v parlamentu.

Maja je bil v ministrstvu za vere končan tudi osnutek zakona o verah, katerega 28. člen je duhovnikom prepovedoval govoriti o politiki in političnih strankah, sicer jim je grozilo 6 mesecev zapora in izguba službe. 45. člen je prepovedoval propagando za prestop iz ene vere v drugo.²²³

V tem času je mariborsko gledališče zaradi neznatne državne podpore doživljalo pravo agonijo. Poslanstva in peticije skupščini ter finančnemu ministru Milanu Stojadinoviću so bili brez uspeha in vodstvo gledališča je resno razmišljalo o tem, da bi gledališče zaprlo in odpustilo osebje še pred iztekom sezone.²²⁴ Nič boljše ni šlo gleda-

²²⁰ UL, 75/12. VIII. 1924, naredba 233; AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 29. VI. 1924.

²²¹ AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 24. VII. 1924.

²²² Razreševanje našega šolstva, S, 16. XI. 1924.

²²³ Politika in cerkev, J, 20. V. 1924.

²²⁴ Kaj bo z mariborskim gledališčem, J, 16. III.; Mariborsko gledališče pred zatvoritvijo, J, 25. III.; Mariborsko gledališče v najhujši krizi, J, 14. VI.; Andro Mitrovič - ravnatelj opere v Mariboru, J, 15. VI.; Kaj bo z mariborskim gledališčem, J, 2. VIII. 1924.

liščema v Ljubljani in Zagrebu. V proračunu so bila predvidena minimalna sredstva za vzdrževanje objektov, zaposlene pa so morali odpuščati. Iz prosvetnega ministristva so prihajale menda celo zahteve, naj v Ljubljani naslednjo sezono igrajo opero in dramo pod isto streho in tako varčujejo pri vzdrževanju stavb.²²⁵ V času tokrat štirimesečnega ministrovanja Svetozarja Pribičevića se je v slovenskem časopisju obudila polemika o kulturnem boju.²²⁶

²²⁵ Redukcija pri ljubljanskem gledališču, J, 7. V.; Kriza zagrebškega gledališča, J, 9. V. 1924; J, 22. VIII. 1924.

²²⁶ J, 16. VII. 1924; S, 23. VII. 1924; J, 24. VII. 1924.

KRATKOTRAJNI OBRAT

Manjšinsko vladanje Pašića in Pribičevića z razpuščenim parlamentom je nasprotja z opozicijo poglobljalo. Politično krizo so skušali z raznimi množičnimi gibanji izkoriščati tudi komunisti. Nezadovoljstvo je vlada skušala kontrolirati s policijo, v poštev pa so prihajale tudi drugačne organizacije. Najbolj značilen primer krvavega konflikta v tem času je bil spopad Orjune z levičarsko usmerjenimi delavci v Trbovljah 1. junija 1924. Z represivnimi organi je bilo težko vladati. Zato je Nikola Pašić s celotnim kabinetom odstopil 17. julija 1924 in zahteval nove parlamentarne volitve. Zaradi trenutne moči federalističnega opozicijskega bloka, ki se je boril za revizijo ustave, pa kralj nad volitvami ni bil navdušen. Po neuspelem poskusu z drugim radikalom Ljubo Jovanovićem je mandat za sestavo nove vlade moral prepustiti parlamentarni večini. Konec julija je torej sestavil vlado srbski demokrat Ljuba Davidović. Občutljivo mesto prosvetnega ministra v tej vladi je zasedel Anton Korošec, ki je hkrati zastopal še ministra za vere. Poleg srbskih demokratov in predstavnikov bosanske muslimanske organizacije so v vlado prišli še trije člani vodstva SLS.²²⁷

Slovenski liberalni, zlasti kulturniški in prosvetni krogi so bili najbolj vznemirjeni zaradi Koroščeve zasedbe ministrstva za prosveto. Učiteljski tovariš je na dolgo in široko opozarjal – bolj »klerikalce« na oblasti kot svoje somišljenike – da so načini in sredstva, ki jih je SLS v dobi Ivana Šušteršiča in Evgena Lampeta (do leta 1918) uporabljala proti liberalnim učiteljem, v novi politični situ-

²²⁷ A. Korošec, minister za prosveto in zastopnik ministra za vere, Anton Sušnik, minister za promet, Ivan Vesenjāk, minister za agrarno reformo, Fran Kulovec, minister za kmetijstvo in vode. Gligorijević, n. d., str. 170; S, 28. VII. 1924.

aciji »absolutno nemogoči«. Učitelji so bili v rajnki Avstriji podrejeni deželni, ne državnim oblastem. Minister za prosveto ni slovenski, temveč jugoslovanski prosvetni minister, »kar naj bi učiteljem omogočalo močno zaslombo v srbskem in hrvatskem učiteljstvu in srbski napredni javnosti«. »Klerikalcem« naj bi kot edino sredstvo političnega pritiska ostala možnost premeščanja in upokojitve učiteljev. To pa sta omejevala 71. in 224. člen uradniškega zakona, ki sta učiteljem zagotavljala stalnost, ter predpisi o disciplinskem postopku in upokojitvah. V skupščinski debati o vladni deklaraciji je Svetozar Pribičević vlado obsojal, da je državno izobraževanje izročila šefu »klerikalizma in ultramontanske shizme...«, stranki, ki je sestavni del črne internacionale, odvisne od Vatikana« in ki ji je glavna stvar klerikalizem, šele potem narodna in plemenska propaganda.²²⁸

Katoliški učitelji so se dejansko počutili močno okrepljene. Slomškova zveza je namreč objavila izjavo, da »do preklica ne sprejema novih članov«, kar je konkurenčna UJU označila za smešno. Pri obojih je bil še zelo živ spomin na polpreteklo dobo materialnih pritiskov na učitelje od deželne do lokalnih oblasti.²²⁹ Novi prosvetni minister Anton Korošec je glasilu UJU Narodna prosveta dal izjavo, v kateri je zanikal možnost kakršnekoli strankarske prosvetne politike, odrekal se je celo zamenjavi slovenskih šolskih nadzornikov, pridržal si je le pravico, da v šolski upravi v Ljubljani imenuje svojega človeka.²³⁰ Prosvetni oddelek ljubljanskega velikega županstva, ki je očitno še ves čas Koroščevega ministrovanja ostal enoten in pristojen tudi za mariborsko oblast, je namesto dr. Stanka Bevka prevzel prof. Fran Vadnjal, Jutro pa je namigovalo, da se je prosvetna uprava dejansko preselila v katoliško Jugoslovansko tiskarno k Vadnjalovemu pomočniku Narteju Velikonji.²³¹

²²⁸ Deklaracijska debata na višku, J, 12. VIII. 1924.

²²⁹ K novi situaciji, UT, 7. VIII. 1924.

²³⁰ K novi situaciji, Izjava, UT, 7. VIII. 1924.

²³¹ Dr. Koroščeva učiteljska imenovanja, J, 17. IX. 1924.

Prvi rezultat menjave na prosvetnem ministrstvu je bil za Slovenijo ugoden. Vsi so si odahnili, ker je bilo napovedano izenačenje nižjih srednjih šol odpovedano. V prvi polovici avgusta so bili zamenjani skoraj vsi veliki župani po vsej državi. V ljubljanski oblasti je bil znova imenovan Teodor Šporn, v mariborski dr. Fran Vodopivec. Konec avgusta in v začetku septembra se je začelo množično premeščanje učiteljev po Sloveniji. Katoliško časopisje je te selitve opravičevalo z geslom »Za slovensko šolo!« in z mnenjem, da imajo pravico do boljših učiteljskih mest tudi drugi, ne samo znane mestne, sokolske in orjunske družine. »UJU učiteljstvo bo smelo govoriti tistikrat, ko se jih bo vsaj 30% prostovoljno javilo v hribe.« Nered na osnovnih šolah, ki ga je povzročilo premeščanje po začetku šolskega leta, so pripisovali prejšnjemu režimu. Obljubljali so, da bo okrog 300 učiteljev, približno desetina vseh v Sloveniji, nameščenih najkasneje oktobra, medtem ko naj bi leto prej okrog 200 učiteljev nameščali še novembra.²³² Dejansko se zaradi hitre menjave vlade premeščanje učiteljev v letu 1924 sploh ni končalo. V nekaj primerih je nova prosvetna uprava v Sloveniji prvič uporabila 71. člen uradniškega zakona, ki je dovoljeval premestitev po neizogibni službeni potrebi. Večina mest je bilo oddanih z razpisi, pri katerih so imeli pač prednost politično primernejši.²³³ 9. septembra je minister Korošec sklical jugoslovanske katoliške škofove na posvetovanje za pripravo konkordata. SLS si je prizadevala, da bi se vojaki lahko včlanjevali v orlovsko organizacijo, češ kar je priznано sokolom, mora biti tudi orlom. Demokrati so jih obtoževali, da je to zgolj provokacija, da bi vojska pod tem pritiskom prepovedala tudi udejstvovanje vojakov v Sokolu.²³⁴ V šolah so bile znova dovoljene marijanske kongregacije in razveljavljena je bila

²³² Nameščanje učiteljstva, S, 13. IX.; Začetek šolskega leta, S, 14. IX. 1924.

²³³ Dr. Koroščeva učiteljska imenovanja, J, 17. IX. 1924.

²³⁴ S, 20. IX. 1924; Velika klerikalna intriga proti Sokolstvu, J, 3. IX. 1924.

Pribičevićeva naredba, da šolarji in učitelji ne smejo biti včlanjeni v t. i. separatističnih telovadnih organizacijah, torej pri Orлу. Največji vik in krik so demokrati zagnali ob degradaciji enega vodilnih liberalnih šolnikov in sokolov, višjega šolskega nadzornika v ljubljanski oblasti Engelberta Gangla. S kraljevim podpisom je bil 21. septembra dodeljen prosvetnemu referentu v Ljubljani kot uradnik, na njegovo mesto je bil imenovan občinski šolski nadzornik iz Kočevja Josip Novak. Zamenjani so bili tudi oblastni (višji) šolski nadzornik v mariborski oblasti in okrajni šolski nadzorniki.²³⁵

Korošec je začel aktivno reševati tudi gledališko krizo, vendar na višino subvencij ni mogel vplivati, ker je spomladi sprejeti proračun onemogočal naknadno ali izredno podporo že podpiranim zavodom. Potrebno je bilo počakati na vladno zahtevo pri skupščini za izredne kredite. Za mariborsko gledališče bi zahtevali dodatnih 800.000 dinarjev in tako dosegli višino podpore, ki so jo dobivala oblastna gledališča v Sarajevu, Skopju in Splitu. Mariborska občina je na ta račun pokrivala izgubo in omogočala gledališču nadaljnje delo. Korošec je bil v okviru svojih možnosti nekoliko bolj velikodušen kot njegov predhodnik tudi do gledališč v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Skopju in Beogradu. To mu je priznalo tudi opozicijsko Jutro, ki ga je obenem obtoževalo, da se neposredno vtika v kadrovske politiko ljubljanskega gledališča ter da namerava zamenjati tudi direktorja gledališč v Ljubljani in Mariboru.²³⁶ Nobenega od dobrih gledaliških namenov Korošec ni mogel uresničiti. Ministrski predsednik Ljuba Davidović je ob vse večjem razkolu med obema glavnima

²³⁵ E. Gangl – žrtev klerikalne persekucije, J, 23. IX.; Korošec hiti s poklerikaljenjem šol, Kaos v prosvetni upravi, Novi okrajni šolski nadzorniki, J, 24. IX.; S, 23. IX. 1924.

²³⁶ Subvencija za gledališče v Mariboru, J, 23. VIII.; Kako rešuje vlada uradniško vprašanje, J, 26. VIII.; Kriza splitskega gledališča rešena, J, 5. IX.; Ljubljanska opera v novi sezoni, J, 5. IX.; Krediti za prosvetne ustanove, J, 16. IX.; Vprašanje mariborskega gledališča, J, 17. IX.; Gospod Korošec kot gledališki nadintendant, J, 3. X.; Državne subvencije našim gledališčem, Mučen konflikt ministra prosvete, J, 12. X. 1924.

parlamentarnima blokoma 15. oktobra sprejel kraljevo zahtevo po odstopu. Korošec je tudi po tem datumu še hitel z imenovanji in premestitvami učiteljev do imenovanja nove vlade.²³⁷ Novembra je prosvetno ministrstvo podelilo državne štipendije štirinajstim umetnikom, med njimi je bilo pet Slovencev, za nadaljevanje študija v tujini.²³⁸ To je bila zadnja večja ugodnost Koroščevega ministrstva za Slovence.

²³⁷ Učiteljska imenovanja in premestitve, J, 19. in 23. X. 1924.

²³⁸ Janez Gasparič za nadaljevanje cerkvenega petja na Dunaju, Jadviga Požanel in Vida Jeraj za glasbo v Parizu, Anton Ravnik za glasbo v Pragi in Božidar Jakac za nadaljevanje slikarstva v Parizu. J, 5. XI. 1924.

VIŠEK KULTURNEGA BOJA

Ker se Ljuba Davidovič ni hotel odreči sodelovanju s Stjepanom Radićem, je kralj 6. novembra 1924 znova podelil vladni mandat Pašiću, razpustil skupščino ter razpisal nove volitve za 8. februar 1925. Kot volilna vlada je spet zaživel režim Pašić-Pribičević brez parlamenta, tokrat spričo zaostrenih političnih razmer v svoji najbolj udarni inačici. Od Slovencev je v tej vladi sodeloval Gregor Žerjav kot minister za gozdove in rude.²³⁹

Za velika župana sta bila imenovana Vilko Baltič (Ljubljana) in Otmar Pirkmajer (Maribor), Šporn in Vodopivec pa upokojena. V skladu z odpravljanjem pokrajinskih uprav je bil za prosvetnega referenta v mariborski oblasti imenovan Leopold Poljanec, v ljubljanski je bil spet predviden Stanko Bevk, vendar je zaradi daljše bolezni njegovo dolžnost začel opravljati zagrizeni sokol Pavel Pestotnik. Višji šolski nadzornik za osnovne šole v ljubljanski oblasti je spet postal Engelbert Gangl, za mariborsko oblast pa Henrik Schell. Po zloglasnem členu uradniškega zakona, ki se je skliceval na službeno potrebo, je bilo s kraljevim ukazom že 15. novembra imenovanih 8 novih občinskih šolskih nadzornikov v mariborski in 12 v ljubljanski oblasti. Jutro je objavilo dolg stolpec novih imenovanj, premestitev in upokojitev osnovnošolskih učiteljev.²⁴⁰ Odstavljali in prestavljali so brez utemeljitev. Na stalna učiteljska mesta so prišli večinoma pravilno politično usmerjeni učitelji, in to brez razpisov. Potrebno je

²³⁹ Gligorijević, n. d., str. 175–178.

²⁴⁰ Najbolj vpijoč primer je bil prav predsednik katoliške učiteljske organizacije Slomškove zveze Ivan Štrukelj, ki je bil kot ravnatelj osnovne šole na Viču premeščen na enorazrednico v Krtini, uro in pol hoda od najbližje železniške postaje, kot je poudarjal Slovenec, S, 30. XI. 1924.

bilo popraviti vse, kar je »zagrešil« Anton Korošec in še kaj več. Slovenec je dogajanje v šolstvu označil kot zločin in napovedal »odprto in javno najostrejši boj našega ljudstva proti svobodomiselnemu slovenskemu učiteljstvu, ki odobrava te divjaške čine svojih generalov.«²⁴¹

Spet so bile na šolah prepovedane marijanske kongregacije in včlanjevanje učencev in dijakov v telovadne organizacije, ki delujejo »zoper državno in narodno edinstvo«. Prava »bomba« pa je bila naredba ministrstva za prosveto z dne 14. novembra, da morajo s 1. decembrom začeti vse srednje šole razen humanističnih gimnazij v prvih dveh letnikih poučevati po enotnem učnem načrtu za vso državo. To je minister Pribičević nameraval že julija pred padcem vlade. V realnih gimnazijah je to pomenilo odpravo latinščine (dotlej po 6 tedenskih ur v vsakem razredu), nemščine (prej 3 ure) in starejše zgodovine (prej po 2 uri v II. razredu). Namesto tega je bila uvedena francoščina že v II. razredu (4 ure) in obvezno petje (po 2 uri v vsakem razredu). Po eno uro so pridobili slovenščina (5 namesto 4), matematika (4), prirodoslovje (3) in risanje (3). Dve uri tedensko sta, tako kot prej, ostali verouku, telovadbi in srbohrvaščini.²⁴²

Že 23. novembra je bil sklican velik protestni shod, ki naj bi nastopil zlasti proti prepovedi marijanskih kongregacij. Dva dni kasneje je bila razširjena seja profesorskega društva v Ljubljani. Tedaj pa so iz ljubljanskega prosvetnega oddelka sporočili pomirljivo vest, da nobene od omenjenih naredb v Sloveniji ne bodo izvajali. Protestni shod je bil odpovedan. Profesorji so vest sprejeli z veseljem in le priporočili, naj v bodoče sprememb ne uvajajo z naredbami, temveč preko skupščine. Vendar presečenj ni bilo konec. Okrog 1. decembra, v nekaterih ravnateljstvih tudi pozneje, so začele srednje šole neposredno z ministrstva dobivati naredbe o novem učnem načrtu, ki naj bi ga izvajali od 1. decembra naprej. Naredbo je do-

²⁴¹ Če zločinstvo gospodari v šoli, S, 18. XI; Imenovanja v prosvetni upravi, Učiteljska imenovanja in upokojitve, J, 16. XI.; Novi prosvetni šef v Ljubljani, J, 29. XI. 1924.

²⁴² Razruševanje našega šolstva, S, 16. XI. 1924.

bila tudi ljubljanska humanistična gimnazija. Izvajanje naredbe je bilo tudi tehnično nemogoče. V profesorskem društvu je završalo. Tisti, ki so bili blizu demokratskim krogom, so se zanašali na ministra Gregorja Žerjava, a zaman. V ljubljanski sodni palači so protestno zborovali starši, ki se jim je pridružil tudi škof Jeglič. Napisali so peticijo kralju.²⁴³

Reformo so dejansko začeli izvajati 8. januarja 1925, sredi šolskega leta, kljub temu, da sta to prepovedovala oba še veljavna šolska zakona v državi, avstrijski in srbski.

Vzporedno s pripravo novega zakonskega načrta za srednje šole je Pribičević začel reševati srednješolsko problematiko tudi z ukinjanjem nekaterih srednjih in strokovnih šol. Posebna komisija pri ministrstvu, v kateri je ljubljansko sekcijo profesorskega društva zastopal dr. Valentin Korun, je podobno kot v mnogih šolah v južnih pokrajinah predlagala, naj v treh letih, če se ne bo povečalo število učencev, ukinejo tudi V. in VI. razred v Kočevju in Murski Soboti ter VII. in VIII. razred na gimnazijah v Kranju in na Ptuju. V vsej državi bi skupno razpustili 160 razredov in s tem pridobili približno 250 profesorjev, saj je takrat na srednjih šolah v državi poučevalo več kot 600 nezadostno izobraženih učiteljev. Pred tem je minister Pribičević pomanjkanje srednješolskih profesorjev reševal z odlokom, da se morajo absolventi filozofskih fakultet priglasiti za dveletno službovanje v južni Srbiji (Makedonija in del Kosova), če hočejo potem dobiti službo na srednjih šolah drugod v državi.²⁴⁴

Demokratsko Jutro je navkljub demokratskemu prosvetnemu ministru predlog v primeru Slovenije zavračalo kot neutemeljen in škodljiv.²⁴⁵ Prosvetno politiko v sred-

²⁴³ AS II., Jeglič, Dnevnik, 21. in 24. XI. 1924; Najnovejše Pribičevićeve uredbe glede srednje šole, S, 3. XII. 1924; Posvetovanje staršev, S, 21. XII.; Srednješolska reforma in politika, S, 30. XII. 1924; Sestanek zaradi reforme realnih gimnazij, J, 21. XII. 1924.

²⁴⁴ J, 30. XI. 1924.

²⁴⁵ Redukcija srednjih šol, J, 15. V. 1925; Dr. M. R., K ukinitvi razredov na slovenskih srednjih šolah, J, 31. V. 1925.

njem šolstvu so silno kritizirali tudi srednješolski profesorji na svojem VI. kongresu aprila 1925 v Skopju. Njihova nemoč in neuspeh organizacije sta se najlepše pokazali v padanju števila članov, ki se je v letu dni zmanjšalo za 200.²⁴⁶

Pribičević je v skladu s kraljevo željo po čimprejšnji reorganizaciji državne uprave že konec novembra ukazal najkasneje do 15. januarja 1925 dokončno ukiniti prosvetne oddelke pri pokrajinskih upravah v Zagrebu, Ljubljani in Sarajevu. Z novim letom 1925 so bile pristojnosti bivših prosvetnih oddelkov prenesene neposredno na velike župane po oblasteh in na njihove prosvetne referente.²⁴⁷

Delitev šolske uprave na ljubljansko in mariborsko oblast ter očitno kršenje in enostransko izkoriščanje veljavne zakonodaje, zlasti učiteljske stalnosti, nista razburila le opozicije. Pojavila so se resna nasprotovanja tudi znotraj demokratskega tabora. Po vsej državi je bilo vznemirjeno učiteljstvo, močno demokratsko oporišče. Predsednik demokratskega Udruženja jugoslovenskih učitelja (UJU) v Beogradu Milutin Stanković je proti Pribičevićevi samovolji ostro protestiral, zato ga je očitno močna pribičevićavska skupina v UJU izključila iz organizacije. O tem je seveda več poročal Slovenec, ki je hkrati z UJU obsojal za izdajo učiteljskih stanovskih interesov tudi predstavnika njenega slovenskega dela Luko Jelenca. Proti Jelenčevi izrazito politični usmeritvi na račun stanovskih interesov je raslo nezadovoljstvo tudi med slovenskim članstvom UJU. Luka Jelenc je slovenski učiteljski organizaciji predsedoval že skoraj 30 let in je bil zato politično obremenjen s polpreteklim obdobjem »klerikalne« šolske politike v letih 1908–1918. Slovenija je bila v tem času

²⁴⁶ Profesorski kongres v Skopju, J, 25. IV. 1925. Na občnem zboru slovenske sekcije društva oktobra v Mariboru so obupavali nad neurenjenostjo šolske uprave. V Sloveniji je profesorsko društvo v enem letu izgubilo 54 članov in pristalo pri 222 članih, 154 iz ljubljanske in 68 iz mariborske oblasti. Občni zbor slovenskih profesorjev, J, 21. X. 1925.

²⁴⁷ UL, 124/31. XII. 1924, uredba 386; Važne odredbe ministrstva prosvete, J, 30. XI. 1924.

zaradi pravkar minulega Koroščevega ministrovanja učiteljskim pogromom pač najbolj izpostavljena.²⁴⁸

Jelenc je zaradi nastale situacije 3. decembra 1924 sklical ožji sosvet ljubljanskega poverjenišva UJU. Ta se je v obsodbi Milutina Stankovića pridružil izvršnemu odboru UJU v Beogradu, se od Stankovićeve kritike ogradil ter poudaril zlasti represivno prosvetno politiko bivšega ministra Korošca, ki jo je ta izvajal s pomočjo Slomškove zveze. Posredno pa je sosvet kritiziral Pribičevičevo izvajanje upravne reforme z ukinitvijo Višjega šolskega sveta v Ljubljani in podreditvijo prosvetne uprave velikim županom kot izrazito politični upravni oblasti. Slovenski del UJU se je zavzemal za personalno in teritorialno ločitev prosvetne uprave od politične.²⁴⁹

Katoliška Slomškova zveza, ki je ob Koroščevih premeščanjih molčala ali jih celo spodbujala, je ob Pribičevičevem »vračanju udarca« skušala izkoristiti zmedo v idejno nasprotnih vrstah in 27. novembra 1924 mimo Poverjenišva UJU razposlala na njegova okrajna društva okrožnico, ki je pozivala učitelje k skupni akciji proti ministrovemu kršenju učiteljske stalnosti. Nekatera društva UJU so se pozivu odzvala in protestirala proti kršenju učiteljskih pravic in prevladi strankarske pristranosti v šolstvu.²⁵⁰

Jelenc je bil med dvema ognjema. Konec leta 1924 je ljubljansko poverjenišvo UJU napadla Orjuna, češ da se učitelji, ki so njeni najboljši člani, pritožujejo nad vodstvom UJU. Pritožbe naj bi glasilo Orjuna začelo objavljati. Jelenc je nepričakovani napad z druge strani branil s poudarjanjem svoje politične pravovernosti. Poverjenišvo naj bi šlo Orjuni vedno na roko, predvsem pa se ni nikoli »pregrešilo zoper našo nacionalno stvar«.²⁵¹ Verjet-

²⁴⁸ Spoznanje prihaja, S, 26. XI. 1924; Učiteljstvo obsodilo M. Stankovića, J, 30. XII. 1924.

²⁴⁹ Seja ožjega sosveta Poverjenišva UJU – Ljubljana, UT, 4. XII. 1924.

²⁵⁰ Popolno razčiščenje glede smeri stanovske politike, UT, 7. I. 1925.

²⁵¹ Orjuna, 31. XII. 1924, UT, 22. I. 1925.

no je Orjuno motilo to, da so se učitelji upirali izvajanju zakona o splošni upravi in centralizaciji in to, da so vse pogosteje protestirali proti vedno bolj nasilni politiki Svetozarja Pribičevića. To so bili protesti iz donedavnega še najbolj zanesljivih demokratskih vrst.

Nezakonita upokojitev treh profesorjev, med njimi rektorja, je na zagrebški univerzi sprožila protestno gibanje tudi med študenti. Ljubljanski študentje so se s protestnim zborovanjem pridružili zagrebškimi 3. decembra 1924. Štiri vladno usmerjena študentska društva (Orjuna, Slovenski jug, Jadran, Triglav) so v nasprotju z osmimi drugimi protestu nasprotovala, ker naj bi imel politični značaj. Orjunaši so v svoji zagretosti, da bi zborovanje preprečili, izzivali pretepe. Beograjske študente sta dan kasneje umirjala policija in orožništvo, že naslednji dan pa je prišlo do streljanja in krvi. Pribičević se ni dal motiti: »... z vso energijo bom nadaljeval... Pomiritev neredov in komunističnih ekscesov je samo utrdila moj položaj.« Slovenski narod je upokojitve profesorjev dvolično utemeljeval s tistimi člani uradniškega zakona, ki jim je demokratska stranka ob njegovem sprejemanju nasprotovala.²⁵²

V Ljubljani so tisti čas demonstrirali državni štipendisti na univerzi. Od 247 predlogov univerze za državno podporo je ministrstvo odobrilo samo 123 štipendij. Ministrstvu za prosveto so očitali, da se je glede tega, komu dodeliti štipendijo, posvetovalo s tajništvom Samostojne demokratske stranke (SDS) v Ljubljani. Posebej zaradi tega ustanovljena Organizacija državnih štipendistov ljubljanske univerze je 11. marca oblikovala resolucijo s temi obtožbami, ki so jo podpisala tudi liberalno usmerjena študentska društva razen Jadrana. Ta je izdelal podobno resolucijo, ki je samo namesto tajništva SDS omenjala

²⁵² Teror divja, S, 30. XI. 1924; Burno protestno zborovanje akademikov, S, 4. XII. 1924; Napad policije in orožništva, S, 5. XII. 1924; Krvo-prolitje v Beogradu, S, 6. XII. 1924; Vseučiliški profesor, S, 7. XII. 1924; Kulturna sramota, S, 10. XII. 1924; Ponesrečen juriš na ministra Pribičevića, J, 11. XII. 1924; Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, Lj, 1972, str. 73–75.

»nekompetentna mesta« in tako posredno potrdila obtožbe.²⁵³ Minister Pribičević je takoj zahteval razpustitev organizacije državnih štipendistov in disciplinsko preiskavo.²⁵⁴

1. aprila 1925 je Pribičević odgovarjal v skupščini na interpelacijo o dozdevnem preganjanju hrvaških učiteljev. Po njegovih besedah naj bi preganjal samo separatizem in boljše vizem. V celoti je prevzel podeljevanje štipendij na univerzah, ker naj bi to bila vladna zadeva oziroma stvar njene politike. Minister je kot argument za to navedel priznanje akademskega senata, da nima možnosti presoditi, kdo izmed študentov je komunist. Ti po zakonu niso mogli dobiti štipendije. Zaradi premestitve dr. Ribariča iz mariborske gimnazije v Leskovac so dijaki mariborske gimnazije, realke, moškega učiteljišča in srednje kmetijske šole protestno stavkali. Jutro je z obžalovanjem priznavalo, da se je stavki pridružilo tudi »napredno dijaštvo«. Februarja so zaradi premestitve neke učiteljice v Kropo protestirali starši v Št. Vidu nad Ljubljano. Ker pri šefu prosvetne uprave Pavlu Pestotniku niso nič dosegli, so pozvali na bojkot pouka. Stvar se je zaradi protizakonitega pozivanja staršev šoloobveznih otrok proti njihovi obvezi končala pred sodiščem.²⁵⁵

Takoj po oblikovanju nove radikalno-demokratske vlade in razpisu volitev se je začela predvolilna kampanja. Glavna idejna nasprotnika v Sloveniji sta po že ustaljeni navadi usmerila večino energije v diskreditiranje nasprotnika. SLS je demokratom očitala predvsem uničevanje slovenskega šolstva in onemogočanje katoliške

²⁵³ Po Slovenčevih podatkih je od 123 štipendistov ministrstva 59 pripadalo Jadranu, 21 Triglavu, le pet štipendistov je bilo včlanjenih v katoliška društva, pet v radikalni Slovenski Jug, ostali pa niso bili organizirani. Štipendije, S, 5. V. 1925.

²⁵⁴ Zapisnik sej univerzitetnega sveta 27. III in 16. IV. 1925; Kremenšek, n. d., str. 75–76.

²⁵⁵ Nepremišljeno dejanje, J, 12. III. 1925; Pribičević o zajedničarjih in klerikalcih, J, 2. IV. 1925; Klerikalna dijaška stavka v Mariboru, J, 17. III. 1925; Organizacija državnih štipendistov ljubljanske univerze, S, 15. III. 1925; Šentviški šolski štrajk pred sodiščem, S, 17. V. 1925; Ruda Jurčec, Skozi luči in sence, Lj, 1991, str. 299–307.

cerkve. Anton Korošec je pod vtisom izrednih, skorajda vojnih razmer svaril, da gre za biti ali ne biti slovenskega naroda ter poudarjal slovenstvo, narodno individualnost in avtonomijo.²⁵⁶

Gregor Žerjav je na podlagi trimesečne izkušnje v času »vlade narodnega sporazuma«, »klerikalce« obsojal, da so v kulturni politiki še vedno enaki kot so bili pod vodstvom Ivana Šušteršiča. Po vojni naj bi si nadeli krinko slovenskih narodnjakov, pod katero se skriva le sovražstvo do Srbov. Tlačijo svobodo in napredek šole in jo silijo v odvisnost od Cerkve. Zlorablajo marijanske kongregacije v politične namene, svoj politični poraz pa zakrivajo z izzivanjem kulturnega boja, ki si ga »na napredni strani nihče ne želi«. Pomembnost vrednot, za katere se je zavzemala Samostojna demokratska stranka, je lepo izražal vrstni red v predvolilnem geslu: »Za narodno in državno edinstvo, za kulturno svobodo in socialni napredek!« To pomeni, da se je kulturni boj v strankarskem programu prebil s tretjega na drugo mesto. Jutro je slabe tri tedne pred volitvami zapisalo: »Samo naprej gre še pot do popolne zmage, dokler ne bodo poteptani vsi, ki nočejo državnega in narodnega edinstva in ki ne pristanejo na pozitivno in konstruktivno delo v državi.«²⁵⁷ Tik pred volitvami je Orjuna razbila predvolilni zbor SLS v ljubljanskem Unionu. Zaradi starih grehov je policija prepovedala tisk mariborske katoliške Straže in Slovenskega gospodarja.²⁵⁸

Na volitvah je SLS v Sloveniji obdržala absolutno večino (20 od 26 mandatov), čeprav je na račun Radičeve HRSS v primerjavi z letom 1923 izgubila en mandat. V vsej državi so volitve pokazale, kaj lahko različni politični in fizični pritiski prinesejo vladajočim strankam. Z volilno geometrijo, pretežno pa z volilnim nasiljem, sta vla-

²⁵⁶ Volilni govor dr. Korošca 23. XI. v Ljubljani, S, 25. XI. 1924; Zbor zaupnikov SLS 11. XII. v Celju, S, 12. XII. 1924.

²⁵⁷ Minister Žerjav pred demokrasko Ljubljano, J, 12. XI. 1924; Važne izjave ministra Žerjava, J, 22. XI. 1924; J, 25. XI. 1924, J, 18. I. 1925.

²⁵⁸ S, 3. in 5. II. 1925.

dajoči NRS in SDS dobili v parlamentu formalno večino (164:151) in ostali na oblasti.²⁵⁹

Prosvetno ministrstvo Svetozarja Pribičevića je nadaljevalo z izrazito politizacijo šolstva. Kot »iskren odgovor na neiskrene očitke« je o ciljih nacionalne prosvetne politike Jutro zapisalo, kako »nacionalna vlada ne more dopustiti, da bi posamezni učitelji, separatistično orientirani, okuževali in kvarili našo mladino... Pustiti važne in močne šolske zavode v separatističnih rokah pomeni izdajstvo državne misli.«²⁶⁰

28. člen zakona o proračunskih dvanajstinah, ki ga je skupščina sprejela v začetku aprila 1925, je prosvetnega ministra pooblašчал, da lahko sam izenači učne načrte po vsej državi, poenoti začetek in konec šolskega leta in ocenjevanje učencev, četudi do novega šolskega leta novi šolski zakoni ne bi bili sprejeti. 85. člen je potrdil uporabo 170. člena uradniškega zakona tudi v šolstvu, s čimer so sankcionirali dotedanje kazensko premeščanje učiteljev. Učiteljski tovariš je primernost disciplinskih določb uradniškega zakona v šolstvu zavračal. Načrt zakona o univerzah, ki je bil v delu, je spet predvideval krčenje števila fakultet in omejitev števila profesorjev. Zakonski načrt za srednje šole je predvideval strogo omejitev števila ženskih učiteljišč zaradi prevelikega števila učiteljic in postopno ukinitve zasebnih ženskih učiteljišč, kar bi v največji meri prizadelo katoliška samostanska učiteljišča. Razpustili naj bi tudi gimnazijske razrede z manj kot 15 učenci.²⁶¹

V času vlade Pašić-Pribičević so bili v končni redakciji štirje zakonski predlogi s širšega področja kulture. Aprila 1925 je bil zakonodajnemu odboru narodne skupščine predložen načrt zakona o tisku, ki je moral prenesti precej sprememb, preden je prišel pred plenum skupščine. Za nameček so radikali 18. julija sestavili vlado s HSS in je tako SDS prešla v opozicijo. Samostojni

²⁵⁹ Gligorijević, n. d., str. 188–196; Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, str. 310–312.

²⁶⁰ Cilji prosvetne politike, J, 26. II. 1925.

²⁶¹ Državna prosvetna politika in zakon o proračunskih dvanajstinah, Novi pravci v državni prosvetni politiki, UT, 16. IV. 1925.

demokrati kot tudi SLS so kritizirali ostre kazenske določbe ter nejasnost členov proti klevetanju in obrekovanju v tisku. Zakon je bil v začetku avgusta sprejet v zakonodajnem odboru in nekaj dni zatem po skrajšanem postopku tudi v skupščini brez opozicije. SDS ga je označila kot ultra reakcionarnega.²⁶² Dejansko je zakon oblastem dopuščal precej široke možnosti zaplemb pod krinko varovanja državnih interesov. Njegov najvažnejši praktični učinek so bile številne pravde zaradi klevetanja. Jugoslovansko novinarsko udruženje je na svojem kongresu naslednje leto zahtevalo popravke zakona, ki bi prinesli več tiskovne svobode. Od oblasti je združenje zahtevalo, da se zakona dosledno drži in preprečuje zlorabe. Policija je namreč večkrat preprečila razširjanje časopisov tudi potem, ko so pristojna sodišča prepoved že umaknila.²⁶³

Slabše se je pisalo drugim trem zakonskim predlogom. Zakon o osnovnih šolah je bil poslan v skupščinsko proceduro 16. maja 1925. Posebni odsek zakonodajnega odbora je začel o njem razpravljati po skrajšanem postopku 3. junija, kar je zaradi pomena zakona sprožilo protest opozicije že na samem začetku. Zakonskega načrta niso odobraval tudi številni krogi znotraj vladajočih strank, zlasti pa ne strokovna javnost. UJU je zakon zavračala, ker ni ločeval šolske uprave od politične in je v nasprotju z zahtevano samoupravo uveljavljal strogi centralizem, saj bi moral vsakega učitelja imenovati minister. SLS je še vedno zahtevala v šolski upravi besedo Cerkev, podrejenost katehetov izključno cerkveni oblasti in v okviru politične avtonomije tudi šolsko in kulturno avtonomijo. V imenu jugoslovanskega episkopata je 25. junija 1925 pri Pribičeviću zaman posredoval škof Jeglič. Splošno nesprejemljivost osnovnošolskega zakonskega

²⁶² Intervencija novinarskega udruženja, J, 1. V. 1925; Kompromisi pri tiskovnem zakonu, J, 7. VII. 1925; Važne spremembe v tiskovnem zakonu, J, 1. VIII. 1925; Ostra razprava, J, 2. VIII. 1925; Tiskovni zakon sprejet v skupščini, J, 5. VIII. 1925; UL, 84/7. IX. 1925, Zakon o tisku.

²⁶³ Za revizijo tiskovnega zakona, J, 2. X. 1926.

načrta je sprevidela tudi vlada in je konec junija načrt umaknila iz razprave.²⁶⁴

Maja je bil izdelan načrt osnovnega zakona o verah in medverskih odnosih, ki je temeljil na enakopravnosti priznanih veroizpovedi in popolni svobodi vere in vesti. Katoliška cerkev in z njo SLS nista priznavali enakopravnosti. Katoliška cerkev se načeloma sama ni mogla imeti za enako z drugimi verskimi organizacijami. Enakopravnost je razumela kot tak državni odnos do religij, ki ustreza vsaki verski skupnosti posebej. Katoliška cerkev je torej zahtevala tako državno zakonodajo, ki bo prilagojena Cerkvenemu pravu, kajti po tem pravu katoliška cerkev ni mogla in ni smela spreminjati oziroma prilagajati svoje organiziranosti katerikoli svetni ali drugoverski organizaciji. SLS je zato nasprotovala mnogim členom zakonskega načrta, ki so vero kakorkoli spravljali v okviru državnih zakonov, kajti veroizpoved spada pod duhovno oblast in je zato ne more omejevati noben politični zakon. Posebej jim nista šla v račun kancelparagraf in 7. člen, ki je nad vsako reorganizacijo v verskih skupnostih in celo nad komuniciranjem cerkvenih oblasti s svojimi duhovniki in verniki postavljajal neposredno nadzorstvo ministrstva za vere. Zakonski načrt bi po mnenju dr. Josipa Hohnjeca onemogočil konkordat, ki ga je sam predvideval. Zato je Hohnjec priporočal razpravo o interkonfesionalnem zakonu šele po konkordatu.²⁶⁵

Načrt zakona o gledališčih je posebna komisija pri prosvetnem ministrstvu končala sredi marca 1925. Bil je razmeroma kratek, 15 členov bi v bistvu uzakonilo obstoječe stanje. Razvrščal je gledališča v tri kategorije: v prvi kategoriji so bila tri osrednja gledališča in oblastna

²⁶⁴ Pripombe IO UJU k načrtu zakona o osnovnih šolah, UT, 23. IV. 1925; Projekt zakona o osnovnim školama, UT, 4. VI. 1925; Sestanki parlamentarnih odborov, J, 4. VI. 1925 in poročila o debati o osnovno šolskem zakonu; Začetek debate o ljudskošolskem zakonskem načrtu, S, 4. VI. 1925; Načrt zakona o osnovnih šolah, priloga S, 10. VI. 1925; »Jutro« in slovenska šola, S, 24. VI. 1925; Boj za šolo, S, 26. VI. 1925; AS II., Jeglič, Dnevnik, 27. VI. 1925.

²⁶⁵ Dr. Josip Hohnjec, Načrt osnovnega zakona o verah in medverskih odnosih, S, 26. V., 27. V., 9. VI. 1925.

gledališča, ki so bila povsem državna; v drugi kategoriji mestna in potujoča gledališča kot pooblaščen zavodi; v tretji kategoriji pa zasebna in stalna amaterska gledališča. Nad vsemi gledališči naj bi imela nadzor država, ki bi jim v umetniškem pogledu pustila popolno avtonomijo. Hkrati pa je zakonski načrt predpisoval osrednjim in oblastnim gledališčem v prvi vrsti jugoslovanski, potem slovanski in svetovni repertoar. Ta zakonski načrt ni prišel do skupščine.²⁶⁶

V času najostrejšega kulturnega boja je Jugoslovanski klub v beograjski skupščini sprožil novo zanimivo vprašanje o enakopravnosti pisav. Ker je imel poslanski klub radikalne stranke napis na vratih samo v cirilici, je menda sam Anton Korošec z vrat Jugoslovanskega kluba odstranil predpisan napis v obeh pisavah. To je sprožilo interpelacijo predsedniku skupščine, ki je zahtevala zadoščenje za cirilico. Poslanec SLS Franjo Žebot pa je zahteval enakopravnost pisav. Zadevo je menda zaključil napis v obeh pisavah na obojih vratih. Problematika, na katero je opozoril Jugoslovanski klub, pa je ostajala aktualna še marsikje.²⁶⁷ Marca 1928 je ob obrnjeni politični situaciji – v vladi je bila SLS – poslanec Ivan Pucelj zahteval, naj pišejo skupščinske zapisnike izmenoma v cirilici in latinici, zakoni pa naj bodo natisnjeni tudi v slovenščini. Skupščinski tajnik iz vrst SLS Bedjanič je menda to najprej zavrnil, nekaj dni kasneje pa je že prebral sejni zapisnik v slovenščini. Predsednik skupščine je izjavil, da bo v bodoče po potrebi poskrbel tudi za slovenske zapisnike.²⁶⁸

Skopa vladna večina v parlamentu ni zagotavljala stabilnosti vlade. Njena največja nevarnost je bila še vedno druga najmočnejša stranka v državi HRSS, ki jo je v predvolilnem boju prizadela Obznana. Njeno vodstvo je bilo zaprto. Po volitvah sta vladni stranki na vse načine ovirali verifikacijo njenih poslanskih mandatov. Že v času Davidovićeve vlade »narodnega sporazuma« se je HRSS odrekla svojemu načelnemu federalizmu in republiki ter

²⁶⁶ Načrt gledališkega zakona, J, 10. III. 1925.

²⁶⁷ Cirilica kot politično vrašanje, J, 17. V. 1925.

²⁶⁸ Apostoli samoslovenstva v mučni zagati, J, 29. III. 1928.

po načelih samouprave in monarhije angleškega tipa pristala na obstoječi državnopravni okvir, kar je seveda še vedno pomenilo boj za revizijo ustave, le odložen naj bi bil za nekaj časa in končno prestavljen v parlament. Od prihoda Radičeve stranke v parlament, torej njenega pogojnega pristanka na vidovdansko ustavo, si je več vpliva in operativnega prostora obetal tudi dvor, ki je bil dotlej pod krinko ogroženosti svojega ustavnega položaja navezan pretežno na Pašičeve radikale in preveč nasilne Pribičevićeve samostojne demokrate. Od konca marca, ko so hrvaški poslanci zanikali povezave s komunizmom in se odrekli republikanstvu (odtlej samo HSS), so se začela pogajanja z radikali, ki so sredi julija 1925 pripeljala do sporazuma o oblikovanju skupne vlade. Iz nje so kot nasprotniki narodnega sporazuma seveda izpadli samostojni demokrati.²⁶⁹

Obdobje Pašić-Pribičevićeve vlade od novembra 1924 do julija 1925 je v Sloveniji pomenilo višek kulturnega boja, ki so ga najmočneje občutili osnovnošolski učitelji. Njegova udarnost se je od začetka dvajsetih let počasi stopnjevala zlasti z vse bolj razvidno nemočjo parlamentarnega preurejanja države ob pogostih vladnih krizah. Jedro spora in čedalje bolj radikalnih stališč med političnimi nasprotniki je bila na državni ter na slovenski pokrajinski ravni gotovo vidovdanska ustava, za katero je neomajno stal dvor s Pašičevimi radikali. Njeno različno razumevanje in izvajanje v Sloveniji se je čedalje bolj prilagajalo oblastniškim interesom najmočnejših političnih strank, ki so boju za oblast sčasoma podrejele vedno večji del svojih hitro se razvijajočih organizacij.

²⁶⁹ Gligorijević, n. d., str. 196–204.

RADIĆEVA DEPOLITIZACIJA ŠOLSTVA

18. julija 1925 je Nikola Pašić sestavil novo vlado v koaliciji s Hrvatsko seljačko stranko; zaenkrat še brez njenega predsednika Stjepana Radića. Prosvetno ministrstvo je prevzel radikal Velja Vukičević, ki je na prvem sestanku s predstavniki UJU kritiziral spolitiziranost šolstva in šolske uprave. Predvsem je nameraval spraviti skozi skupščino zakon o osnovnih šolah, pri čemer je obljubljal tesno sodelovanje z UJU. Slovenskemu vodstvu UJU je na njegovo zahtevo zagotovil spoštovanje učiteljske stalnosti. Po množičnem kazenskem premeščanju (»po službeni potrebi«) slovenskih učiteljev v času prosvetnih ministrov Antona Korošca in nato Svetozarja Pribičevića se je Luka Jelenc bal ponovnega popravljanja »zagrešenega« stanja in je novega ministra prepričeval o škodi takega početja. Slovenski del UJU bi se strinjal kvečjemu s poravnavo najbolj očitnih krivic in to pri običajnih razpisih učiteljskih mest pred začetkom šolskega leta. S tem je skušal varovati svoj pridobljeni položaj. Jelenc je ministru zagotavljal strokovnost in nepristranskost šolskih nadzornikov v Sloveniji ter se zavzemal za ureditev njihovega gmotnega stanja. Minister Vukičević pa je Jelencu govoril o prvem pogoju za šolske nadzornike, ki morajo zagotoviti pouk v »duhu unitaristične države in teh državnih potreb«. Kljub temu je bil že v začetku septembra suspendiran višji šolski nadzornik mariborske oblasti Henrik Schell, nad čimer je Učiteljski tovariš razločno negodoval.²⁷⁰

²⁷⁰ Zastopniki UJU pri novem ministru Velji Vukičeviću, UT, 13. VIII. 1925; Slovenski učitelji pri ministru prosvete Vukičeviću, UT, 4. IX. 1925; Zopet premeščanja prosvetnega uradništva iz političnih vzrokov, UT, 10. IX. 1925.

Oktobra se je Velja Vukičević na zahtevo UJU odločil Pribičevićev osnovnošolski zakonski načrt umakniti iz skupščinske procedure. Izdelali naj bi novega, ki bi ga dopolnilo UJU, preden bi šel pred skupščino. Minister je mnogo krivde za politično »preganjanje« učiteljev pripisal njim samim, ker se preveč ukvarjajo s politikom, namesto da bi se prvenstveno posvečali šoli.²⁷¹

Spet so začeli pripravljati konkordat. Za osnovo je služil konkordat s Srbijo iz leta 1914. Katehete bi imenovala državna uprava, vendar z dovoljenjem cerkvenih oblasti za vsakega kateheta posebej. Tako rešitev naj bi predvideval že Pribičevićev zakonski predlog.²⁷² Politiko svojega predhodnika je Vukičević nadaljeval tudi v primeru učiteljišč. Z utemeljitvijo, da morajo vse šole moralno vzgajati in razvijati državljansko zavest v duhu narodne enotnosti in verske strpnosti (16. člen ustave) in glede na zadostno število državnih učiteljišč, je vsem zasebnim učiteljiščem v novem šolskem letu 1925/26 prepovedal odpreti prve razrede. S šolskim letom 1927/28 naj bi bila popolnoma ukinjena vsa zasebna učiteljišča v državi, ki so bila vsa ženska. Uršulinsko žensko učiteljišče v Škofji Loki pa je bilo že z začetkom šolskega leta 1925/26 zaradi majhnega števila učenk ukinjeno v celoti.²⁷³ Dva tedna kasneje je v pogovoru s predstavniki slovenskega dela UJU minister svoj odlok nekoliko omilil. Za škofovsko učiteljišče naj bi veljali enaki pogoji za ukinitev kot za druga učiteljišča. Zasebna učiteljišča bi izgubila pravico javnosti, kar je pomenilo, da njihovim gojenkam država ne bi več priznala izobrazbe. Zaradi odloka je pri ministru v Beogradu neuspešno interveniral ljubljanski škof A. B.

²⁷¹ Izvršni odbor UJU pri ministru prosvete, UT, 5. XI. 1925.

²⁷² Konkordat med Vatikanom in Jugoslavijo, J, 11. VIII. 1925.

²⁷³ Razpuščena bi bila: Žensko učiteljišče usmiljenih sester v Zagrebu (176 učenk), učiteljišče sv. Jožefa v Sarajevu (128 gojenk), uršulinsko učiteljišče v Ljubljani (69), učiteljišče šolskih sester v Mariboru (122) in uršulinsko učiteljišče v Škofji Loki (20 gojenk). V državi je bilo vsega 38 ženskih učiteljišč s 4515 gojenkami in 31 moških učiteljišč s 3541 gojenci. V celi državi naj bi število učiteljic presegalo število učiteljev za skoraj tretjino. Ukinitev zasebnih ženskih učiteljišč in nadprodukcija učiteljic, J, 18. VIII. 1925.

Jeglič. Nekaj dni kasneje je hotel Vukičevičev obisk Rogaške Slatine za razgovor o tem odloku izkoristiti tudi mariborski škof Andrej Karlin, a je bil zavržen.²⁷⁴

SLS je po zamenjavi vlade tiho računala na staro strankarsko zavezništvo z radikali in na to, da je bila SDS, ki je takrat nadzirala upravo v Sloveniji, potisnjena v opozicijo. Katoliško časopisje je začelo demokratske organizacije obtoževati raznih zlorab in korupcije ter je hkrati ugibalo o možnih zamenjavah posameznih državnih uradnikov. Vendar je SLS tokrat ostala praznih rok. Radikalni minister Velja Vukičevič je zamenjal samo nadzornika Henrika Schella v Mariboru. Drugih zamenjav in premestitev ni nameraval izvesti. Tudi njegov strankarski kolega, notranji minister Božidar Maksimović, je bil z dotdanjo upravo v Sloveniji zadovoljen, saj jo je sam postavil. Vukičevič je posebej poudaril, da hoče strokovnjake, ki bodo v šolah delali v duhu narodne in državne enotnosti ter da mu je prosvetni šef v Ljubljani dr. Pavel Pestotnik znan kot sposoben in priden delavec.²⁷⁵

Obetala pa se je ugodna sprememba za mariborsko gledališče, ki je bilo sicer vajeno večne denarne krize. Šef umetniškega oddelka pri prosvetnem ministrstvu je postal Branko Šenoa iz Zagreba, ki ga je hotel zaposliti že minister Korošec. Šenoa se je končno lotil potrebnega pomenjenja uprave državnih gledališč in perečega problema državnih podpor oblastnim gledališčem. Subvencije naj bi bile po njegovem odtlej enotne za vsa oblastna gledališča v Mariboru, Osijeku, Splitu, Sarajevu, Novem Sadu in Skopju, in sicer en milijon in pol dinarjev letno. To je bil račun brez krčmarja, krčmar pa finančni minister.²⁷⁶

²⁷⁴ Slovensko učiteljstvo pri ministru prosvete g. Vukičeviču, UT, 4. IX. 1925; Minister Vukičevič o prosvetnih zadevah Slovenije, J, 2. IX. 1925.

²⁷⁵ Ostuden klerikalni napad na kulturno delo v Sloveniji, J, 8. VIII. 1925; Minister Vukičevič o prosvetnih zadevah Slovenije, J, 2. IX. 1925.

²⁷⁶ Utrditev naših gledališč, J, 6. XI. 1925; Mučen konflikt ministra prosvete, J, 12. X. 1924; Nov načelnik umetnostnega oddelka ministrstva prosvete, J, 4. XI. 1924.

Oktobra so začeli pripravljati vstop Stjepana Radića v vlado. Upal je na podpredsedniško funkcijo, vendar je Nikola Pašić žrtvoval manj pomembno mesto. 12. novembra je odstopil Radiću prostor minister Vukičević. Kot vzrok za odstop je navedel svojo prosvetno politiko, pri kateri se ni hotel ozirati na razne lokalne interese. Neposredni povod za ostavko je bila ukinitvev nekaterih gimnazij v Makedoniji in na Kosovu (skupaj 39 razredov) zaradi nemogočih kadrovskih razmer. Kritično je govoril o celotnem stanju jugoslovanskega šolstva. Po sedmih letih še ni bil sprejet noben šolski zakon, ki bi zelo različne razmere uredil in stabiliziral. S pogosto menjavo prosvetnih ministrov so se menjavali tudi prosvetni programi, učni načrti in šolska uprava. Edino dosledno so izvajali kadrovske politike na podlagi politične pripadnosti in osebnih obračunavanj. Z nasprotujočimi si odloki so šolstvo vedno bolj podrejali samovolji posameznikov. Veliko denarja za vzgojo in izobraževanje so porabili brez pravega načrta. »Namesto da bi pričeli od spodaj z izobraževanjem širokih narodnih slojev, smo pričeli od zgoraj pri univerzah, ki jih imamo kar tri v državi.« Vukičević je poudaril splošno željo in potrebo po več strokovnih šolah namesto gimnazij. Učiteljski tovariš je ob teh stvarnih utemeljitvah zapisal, da je bilo Vukičevićevo delo na ministrstvu pravi načelni preobrat v državni prosvetni politiki, ki je obetal prehod iz »partizanstva«²⁷⁷ v strokovnost. Vendar so tudi tokrat strankarski interesi prevladali nad strokovnimi, zato naj bi bil Vukičevićev odstop prvi odstop zaradi strokovnih in ne političnih razlogov. Dejansko je Pašić na seji vlade 13. novembra od Vukičevića, ki je sicer pripadal nasprotnemu krilu radikalne stranke, zahteval, naj umakne odločbo o ukinitvi gimnazij v južni Srbiji in odstopi od zahteve po kompetenci prosvetnega ministrstva tudi v strokovnem šolstvu. Tega Vukičević ni storil, zato je kralj njegov od-

²⁷⁷ Takrat običajni izraz za izrazito strankarsko kulturnobojno politiko na robu zakonitosti.

stop potrdil.²⁷⁸ Kljub svoji naivnosti je imel Učiteljski tovariš v marsičem prav. Sporazum med Radićem in radikali je tudi v prosvetni politiki pomenil pravi preobrat dvajsetih let.²⁷⁹

17. novembra 1925 je bil za prosvetnega ministra imenovan Stjepan Radić. Naslednjega dne je po vladni seji obširno predstavil svoj program. Njegova najpomembnejša in prva namera je bila depolitizacija šolstva in celotnega področja njegovega ministrstva. Šolsko mladiño je nameraval obvarovati pred politiko in strankarstvom, učitelje naj bi razvrščali samo glede na njihove učne uspehe in ne po politični pripadnosti. Ni ga motilo njihovo članstvo v strankah, nameraval pa je učiteljem preprečiti javne politične nastope in agitacijo, zlasti v šolah. Šolska mladina naj ne bi bila včlanjena v organizacijah, ki si pripisujejo državne funkcije (Orjuna, Srnao in Hrnao). »Šolska mladina ... ne sme biti orožje stranke, niti vlade, in jaz grem še dlje, niti države.« S tem je Radić zanikal Pribičevićevo idejo nedotakljivosti državne enotnosti, uporabo vseh sredstev za njeno ohranitev in poudarjanje državljanske vzgoje v smislu narodne enotnosti.

Šolski programi naj bi dobili poudarek na tehnični oziroma uporabni vzgoji in higieni, šele nato na klasičnih

²⁷⁸ Vukičevićevo prosvetno politiko je menda podprl radikalski poslanski klub, Pašičeve zahteve pa ministrski svet. Pašić je za primer, da kralj Vukičevićeve ostavke ne bi sprejel, zagrozil z odstopom celotne vlade. Kasneje je Pašić v pogovoru z Radićem soglašal z Vukičevićevim uvajanjem več obrtnih in strokovnih šol, strinjal naj se ne bi s preostrim načinom tega uvajanja.

²⁷⁹ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 323; Pretresljaji naše državne prosvetne politike, UT, 19. XI. 1925. Ta članek je po Vukičeviću navedel podatke o šolstvu konec leta 1924: 7463 osnovnih šol s 17.047 učitelji in 817.529 učenci na 12 milijonov prebivalcev. Za primerjavo naj bi takrat imela Češkoslovaška za neznatno večje število prebivalcev 14.669 osnovnih šol s 44.450 učitelji in 2.124.702 učenci. Jugoslavija je imela 112 popolnih in 63 nepopolnih srednjih šol s 1701 kvalificiranim učiteljem in 80.000 učenci v 2063 razredih. Od ustrezno izobraženih učiteljev ni prišel torej niti eden na vsak razred; Stališče ministrskega sveta o Vukičevićevi odstavki, J, 14. XI. 1925; Minister Vukičević o naših prosvetnih prilikah, J, 15. XI. 1925; Radićev prosvetni program, J, 19. XI. 1925.

teoretičnih in literarnih vedah. Takšen model izobraževanja je Radić utemeljeval z anglosaškim sistemom vzgoje in izobraževanja, ki da je boljši kot francoski in nemški. Ministrstvo naj bi zaposlilo ustrezne strokovnjake, ki bi šole nadzorovali in jim svetovali na tehničnem in higienskem področju. Vse nižje srednje šole naj bi vzporedno s svojim programom dijake izučile tudi kake obrti. To bi izboljšalo mizerni gmotni položaj dijakov in bi v doglednem času gospodarsko razbremenilo državo. Več prakse in manj formalizma naj bi omogočili tudi študentom na univerzah. Šola naj ne bo narodna, srbska, hrvaška ali slovenska, temveč univerzalno svetovljanska. Gmotna sredstva za šolstvo v proračunu ne bi smela biti problem, kot npr. niso za vojsko in obrambo. Centralizem, ki ga država uvaja v šolstvu, ni škodljiv in bi moral učinkovati blagodejno. Da bi šolstvo bolj usmerili v praktično življenje, bi bila potrebna široka občinska samouprava po češkem zgledu, ki bi občinam omogočila samostojnejše ustanavljanje in upravljanje strokovnih šol v skladu s potrebami. Radić je napovedoval zelo mobilno ministrovanje. Na terenu je nameraval z raznimi konferencami vzpodbujati profesorje, učitelje in starše ter jim dati več samoiniciative. Poglavitna naloga njegovega ministristva bo boj proti nepismenosti v šoli in zunaj nje. Nameraval je poživiti delo Oddelka za ljudsko izobraževanje pri ministristvu. V državi je bilo po ocenah okrog 100.000 otrok, ki iz najrazličnejših razlogov osnovnih šol niso obiskovali. V opismenjevanje naj bi vključil vojsko, društvo Sokol in vsa prosvetna društva ter organiziral zimske tečaje tam, kjer ni šol.

Radićev nastop so sprejeli precej kritično in skeptično skoraj po vsej državi, vključno z njegovimi vladnimi partnerji. Jutro je Radićev program predstavilo brez posebnega komentarja. Vsebinsko se program s svojo centralistično usmeritvijo in laizacijo ni bistveno odmikal od teženj Samostojne demokratske stranke v Sloveniji, kadrovsko pa z načrtovano depolitizacijo tudi ni kazal prevelikih rušilnih namenov glede demokratskih pozicij v slovenskem šolstvu. Slovenec pa je Radićev nastop zavračal

in ga označil za bahavega, neresnega in za Slovence žaljivega. Radić naj bi tudi sam dobro vedel, da brez radikalov ne bo mogel spremeniti velikosrbske prosvetne politike in da njegovo ministrovanje ne bo dolgega veka.²⁸⁰

V trikotniku slovenskih »liberalcev in klerikalcev« z Radićevim hrvaškim gibanjem pomeni Radićev sporazum z radikali in vstop HSS v vlado preobrat. Zrušilo se je naravno zavezništvo HSS z interesi SLS. S svojim priznavanjem ustavne ureditve in srbske dinastije pa je HSS postala sprejemljivejša za samostojne demokrate, kljub temu, da so bili prav zaradi nje potisnjeni v opozicijo.

Samo tri dni po svojem uradnem nastopu je Radić v Sloveniji naredil daljnosežno potezo. Odstavil je šefa prosvetnega oddelka pri ljubljanskem velikem županstvu, starega sokolskega bojevnika Pavla Pestotnika. Jutro je takoj podvomilo v Radićevo depolitizacijo šolstva. Na njegovo mesto je bil namreč imenovan dr. Dragotin Lončar, član vodstva Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev, ki se je povezala s HSS. Pomembno je bilo, da se je z Lončarjem strinjala tudi SLS. Lončar je bil dolgoletni srednješolski profesor, od leta 1919 na ljubljanski realki, od leta 1920 predsednik Slovenske matice, v kateri so zgledno sodelovali intelektualci vseh političnih usmeritev. S problemi šolstva se je tudi teoretično ukvarjal.²⁸¹ V primarnem slovenskem političnem konfliktu je bil nevtralen, umirjen strokovnjak, sprejemljiv tudi za demokrate.²⁸² V začetku januarja 1926 je Lončar napisal »Poslanico učiteljstvu«, s katero je do kraja sprto in spolitizirano skupnost pozval na pot od gmotne k duševni svobodi in neodvisnosti. Posvečajo naj se zgolj šolskim vprašanjem, strpni naj bodo do drugače mislečih in sodelujejo naj pri nepolitičnem zunajšolskem delu med ljud-

²⁸⁰ Izjava ministra prosvete g. St. Radića o nalogah in pogledih državne prosvetne politike, UT, 26. XI. 1925; Radićev prosvetni program, J, 19. XI. 1925; Odmevi prosvetnega programa g. Radića, J, 21. XI. 1925; Stjepan Radić minister, S, 19. XI.; Nepotreben obisk, S, 20. XI. 1925.

²⁸¹ Leta 1908 je izdal spis »O šolski reformi«, ponatis iz UT.

²⁸² Sprememba v vodstvu ljubljanskega prosvetnega oddelka, J, 22. XI. 1925; Dr. Dragotin Lončar, J, 24. XI. 1925; Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici, Maribor 1986, str. 98–103, 113–116.

mi. Podrobneje in bolj razumljivo je razložil Radičev in svoj šolski program glede centralizacije in vsebine pouka, se zavzel za nepristransko podporo znanosti in umetnosti, za reševanje praktičnih vprašanj prosvetne uprave in končno za enotne strokovne organizacije učiteljev, v katere ne sodijo kulturno-politični boji na življenje in smrt. Medsebojne odnose naj bi urejali po načelu: »Ako zahteva prosvetna uprava od učiteljstva delo in red, sme učiteljstvo zahtevati od nje zakonitost.«²⁸³

V glavni prosvetni svet ministrstva za prosveto so bili imenovani štirje Slovenci, med njimi na novo profesor pedagogike na ljubljanski filozofski fakulteti dr. Karel Ozvald in predsednik Slomškove zveze ravnatelj Ivan Štrukelj. Novembra so razveljavili odredbo prejšnjega prosvetnega ministra o ukinitvi samostanskih učiteljskih v Sloveniji, Zagrebu in Sarajevu. Na ministrstvu so sestavili novo komisijo, ki je začela pripravljati predlog zakona o osnovnih šolah. Na nekem nedeljskem javnem zborovanju je Dragotin Lončar izjavil, da namerava prepovedati včlanjevanje šolske mladine v politično obarvana telovadna društva; to so bili Sokol, Orel in delavske telovadne enote Svobode. Liberalna stran, ki je z nastopom Radića in Lončarja v slovenski prosvetni upravi izgubljala trdne pozicije, je zagnala vik in krik o silnem kulturnem pomenu sokolstva za vzgojo državljanov, za slovanstvo, Evropo in ves svet. Lončarju so očitali, da nikakor ne more Sokola metati v isti koš z Orlom. Zavračali so Lončarjev očitek, da Sokol »dostikrat« goji nestrpnost in sovraštvo, ter končali v znanem slogu: »Lončar naj ve, da seveda tudi za njega velja, kar je Pribičević rekel za njegovega gospoda šefa: ‚Če vgrizne v Sokolstvo, si bo polomil vse zobe!‘«²⁸⁴

Lončarjevo seme je vendarle padlo na plodna tla, kajti »zemlja je bila naveličana osata in plevela«. Učitelj-

²⁸³ Poslanica šefa Prosvete ljubljanske oblasti dr. Dragotina Lončarja učiteljstvu, UT, 11. II. 1926.

²⁸⁴ Slovenci v glavnem prosvetnem svetu, Slovenski učitelj 1926, str. 16 in 24; Prosvetni inšpektor Lončar proti Sokolstvu, J, 13. I. 1926; Priznanje g. Lončarja, J, 21. I. 1926.

sko društvo za Mežiško dolino je že decembra z zadovoljstvom ugotavljalo, da je bil nesprejemljiv šolski zakon umaknjen iz skupščine in da so v Sloveniji prenehali izrabljati 71. člen uradniškega zakona v politične namene. Zavzelo se je za stanovsko politiko društva, ki kot učiteljsko društvo stoji vsakemu vladnemu režimu enako objektivno nasproti in ga presoja zgolj po njegovih dejanjih. Depolitizacijo šolstva naj bi zagotavljali prosvetni uradniki, ki s svojo nekompromitirano osebnostjo jamčijo za nepristranskost v kadrovskih zadevah.²⁸⁵ Resolucija mežiškega društva je v slovenskem delu UJU sprožila vrsto ugodnih odmevov pri drugih društvih, kar je povzročilo resne spore učiteljev s slovenskim vodstvom UJU. Mežiško društvo, v katerem so bili včlanjeni vsi učitelji Mežiške doline ne glede na politično pripadnost, je bilo pobudnik »Deklaracije o bistvu, nalogah in smeri naše stanovske politike«, v kateri so štajerska učiteljska društva mimo poverjeništvu UJU razpravljala 3. januarja 1926 v Mariboru. Deklaracijo in stališča štajerskih učiteljev do nje so poslali tudi drugim društvom, da so na sestanek širšega sosveta ljubljanskega poverjeništvu UJU delegati prišli pripravljeno.

Na tem sosvetu 10. januarja je poverjenik Luka Jelenc, ki je bil sicer tudi član ožjega vodstva SDS, napadel okrajna društva, da delujejo preveč samostojno in brez poverjeništvu. Napadena društva so odgovarjala, da poverjenik ne upošteva njihovega mnenja in je sodeloval pri političnem premeščanju učiteljev, kar je spravilo organizacijo skoraj do razpada. Jelenc je poskušal preprečiti branje v Mariboru napisane deklaracije, zato sta na splošen pritisk delegatov s tajnikom Rudolfom Dostalom odstopila. Deklaracija, ki je zagovarjala izključno stanovsko in nepolitično usmeritev društva, je zahtevala tudi eno samo organizacijo, v kateri bi bili združeni vsi, ki imajo »duhovne, socialne in pravne skupne interese... V tej zavesti ne priznavamo poleg UJU nobene druge stanovske organizacije osnovnošolskega učiteljstva. Zato

²⁸⁵ Perspektive, UT, 17. XII. 1925.

mora biti dobrodošel vsak član, ne glede na politično usmeritev.« Novo društveno usmeritev je sprejelo 30 okrajnih društvenih predsednikov, proti sta se opredelila le predstavnika konjiškega in kočevskega društva.

Proti deklaraciji je precej ostro nastopilo Jutro, češ da je delo socialistov, ki so protidržavni element. Od SDS se je trgala njena pomembna veja. Privoščljivo so novo usmeritev slovenskega učiteljstva pozdravljali drugi politični tabori, odobravanje pa je prihajalo tudi iz učiteljskih krogov v južnih delih države.²⁸⁶

Razprava o deklaraciji je v slovenskih učiteljskih društvih potekala vse do pokrajinske skupščine UJU julija 1926 v Celju, ko so jo zavrnila 3 društva, sprejela pa jo je skupina 29 društev. Nacionalistična manjšina je po neuspeli zahtevi, naj v deklaracijo vnesejo tudi načelo »narodnega in državnega edinstva«, skupščino protestno zapustila. Zanašala se je na intervencijo izvršnega odbora UJU iz Beograda, ki naj bi odločil o smeri stanovske politike slovenskega poverjenišva. Vendar nove deklaracijske smernice slovenskih učiteljev nikjer niso nasprotovale pravilniku UJU, kar je formalno možnost intervencije izključevalo. Pomembneje je bilo, da so se ob ostri Radićevi politiki depolitizacije šolstva začele kazati podobne težnje in negotovost tudi v centralni organizaciji UJU, ki so prišle do izraza ob razpravi o novih društvenih pravilih. Slovenski predstavnik v izvršnem odboru UJU Pavel Flere je iz Beograda poročal, da so nekateri člani izvršnega odbora hvaležni Ljubljani, ker je izvedla idejni preobrat, preden je nanjo neposredno pritisnila politika. To ni povsem držalo. Kot kaže, je bil Lončar le hitrejši in bolj sprejet kot Radić.²⁸⁷

²⁸⁶ Deklaracija, UT, 14. I. 1926; Članstvu – okrajnim društvom, UT, 28. I. 1926; Na izpade v Jutru, UT, 4. II. 1926; Sadašnjost, budućnost, UT, 25. III. 1926; J. Gačnik, Za dostojen ton kritike, UT, 23. XII. 1926; Naprej, 24. VII. in 18. XII. 1926; Zagovornikom narodno-prosvetnega defetizma v razmišljanje, J, 4. II. 1926; Milica Bergant, n. d., str. 18–23.

²⁸⁷ Pismo P. Flereta iz Beograda 14. III. 1926, Arhiv poverjenišva UJU, Ljubljana, Slovenski šolski muzej Ljubljana; Situacijsko poročilo, UT 17. VI. 1926; Ali ima res še odločati Beograd, UT 29. VII. 1926; Bergant, n. d., str. 23–25.

Učiteljskim krogom, tradicionalno navezanim na slovensko liberalno stranko, katere vse ožji in bolj osamljeni krog je predstavljala SDS s svojo togo ideologijo jugoslovanskega narodnega in državnega »edinstva«, ni ostalo drugega, kot da se samostojno organizirajo. Leta 1923 ustanovljeni »Klub demokratskih učiteljev v Ljubljani« so na občnem zboru 19. marca 1926 preimenovali v »Klub učiteljstva SDS« in ga tako teritorialno razširili. Konec decembra je bilo ustanovljeno »Udruženje okrajnih učiteljskih društev – Edinstvo«, kajti slovensko poverjenišтво UJU se je po celjskem zboru v njihovih očeh popolnoma kompromitiralo s povezovanjem z najhujšimi načelnimi nasprotniki v Slomškovi zvezi. Poverjenišтво UJU je z Učiteljskim tovarišem tako prišlo v neroden položaj, saj je upravni odbor Učiteljske tiskarne, ki je zdaj izdajala novo glasilo Edinstvo, ostal v rokah Jelenčevega kroga.²⁸⁸

Nova slovenska UJU je kljub svojim stanovsko združevalnim težnjam vztrajala pri svoji organizaciji, ki je bila že vsedržavno povezana, in je svoje stanovske tovariše v konkurenčni učiteljski zvezi vabila k sodelovanju izključno na tej osnovi. Slomškova zveza, ki ji je spomin na nedavne politične izkušnje tudi vzbujal neprijetne občutke, je na svojem velikonočnem zborovanju deklaracijo UJU pozdravila in pozvala k čimprejšnjemu razčiščenju. Vendar jim popolna razpustitev lastne organizacije ni ustrezala. Obdržali so Slomškovo družbo kot kulturno (ne stanovsko) društvo, ki je ohranilo tudi svoje glasilo Slovenski učitelj. Novembra 1926 je bila po 26 letih kulturnega boja med učitelji formalno razpuščena Slomškova zveza. Njenim članom so priporočili, naj vstopijo v okrajna društva ljubljanskega poverjenišťva UJU, kjer naj bi se organizirali »za složno, skupno stanovsko

²⁸⁸ V Edinstvo se je potem vključilo tudi Šmarsko-rogaško in Radovljiško učiteljsko društvo. Ustanovitvi je prisostvovalo okrog 100 učiteljev iz obeh slovenskih oblasti; Učiteljstvu SDS!, J, 17. IV. 1926; Ustanovno zborovanje Udruženja okrajnih učiteljskih društev »Edinstvo«, J, 29. XII. 1926; Bergant, n. d., str. 25.

borbo in splošni šolski napredek, kot so stanovsko organizirani meščanskošolski in srednješolski učitelji.«²⁸⁹

Osamljeno in maloštevilno Edinstvo se je v začetku leta 1927 zamaš poskušalo včlaniti v UJU v Beogradu kot samostojna organizacija. Težave so imeli tudi s finančno zelo pasivnim glasilom Edinstvo v Učiteljski tiskarni. Nanje je pritisnil tudi prosvetni načelnik Dragotin Lončar in zagrozil, da bo kaznoval vse tiste, ki še »ne morejo mirovati s svojo politično ali osebno mržnjo v uradnem poslovanju, časopisju ... zakaj stanovske gonje je bilo dovolj.« Po daljših pogovorih se je v začetku leta 1928 poverjeništvu UJU sporazumelo z Učiteljsko tiskarno in z Edinstvom, ki se je potem razpustilo, njegovi člani pa so se vrnili v UJU.²⁹⁰

Prosvetni minister Stjepan Radić je medtem po stari navadi z nasprotujočimi si izjavami in dejanji razburjal in širil krog svojih nasprotnikov. Že ob prevzemu ministrstva je zamenjal tri šolske nadzornike v zagrebški oblasti »kot popravek prejšnjega favoriziranja in nepravilnosti Pribičevićevih ljudi«. Zagrebško učiteljsko društvo »Jedinstvo« je javno protestiralo. V svojem prvem skupščinskem nastopu je Radić izjavil, da je našel prosvetno ministrstvo »v popolni dezorganizaciji in v njem politiko, policijo in strankarske reflekse«. V nasprotju s svojim programskim stališčem, da za šolstvo ne sme nikoli zmanjkati denarja, se je zavzel za zmanjšanje javne porabe, kajti »davčni vijak je napet do skrajnosti... Najprej je treba dati ljudem, da bodo lahko živeli. Prosveta se bo že potem sama od sebe širila.«²⁹¹

13. decembra 1925 je Stjepan Radić govoril v Mariboru na shodu SKS in HSS o problematiki jugoslovanskih

²⁸⁹ Naše stališče napram Slomškovi zvezi in drugim učiteljskim društvom, UT, 4. III. 1926; Velikonočno zborovanje Slomškove zveze, Slovenski učitelj, XXVII/1926, str. 76; Učiteljstvu!, Slovenski učitelj, XXVII/1926, str. 161.

²⁹⁰ Dr. Lončar, Državni uslužbenci, njih ponašanje v službi in izven nje, Slovenski učitelj, 1926, str. 187; Bergant, n. d., str. 25–26.

²⁹¹ Pogrešena depolitizacija, UT, 3. XII. 1925; Izredno važni sklepi finančnega odbora, J, 27. XI. 1925.

univerz. Celotno šolstvo z univerzami vred naj bi bilo predvsem gospodarski problem, ne pa narodno politični. »Investicije v ministrstvu za prosveto znašajo 124 milijonov; 99 milijonov za vseučilišča, 21 milijonov za srednje šole, za osnovno šolstvo pa samo 3 milijone. Mi gradimo piramido narobe, ki se mora porušiti.« Univerza naj bi bila ena, z urejenimi fakultetami v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Medicina in agronomija sta najboljši v Zagrebu, tehnika bi ostala v Zagrebu in Beogradu, filozofske fakultete v vseh treh mestih... Vse tri univerze bi sestavljale eno dostojno vseučilišče. To je vprašanje značnosti...«²⁹²

Kar se je zdelo nemogoče, je Radić sprožil mimogrede. Resolucijo »Za avtonomijo ljubljanske univerze« so skupaj podpisale organizacije in stranke, katerih zadnje sodelovanje v prevratni dobi se je zdelo že davna zgodovina. Pod resolucijo je bilo moč videti podpise ljubljanskega mestnega odbora Narodno radikalne stranke, vodstva Slovenske ljudske stranke, oblastne organizacije Samostojne demokratske stranke in vodstva Narodno socialistične stranke, Jugoslovanske sokolske zveze in Orlovske zveze, UJU in Slomškove zveze ter še 22 drugih kulturnih in stanovskih organizacij. Resolucije niso podpisali Samostojna kmetijska stranka, ki se je vezala z Radićevo HSS, in socialisti. Govor je namreč potrdil vse glasnejše govornice o ukinjanju fakultet in celo univerz ter povzročil precej razburjenja po vsej državi. Študentje in profesorji pravne fakultete v Subotici so zahtevali zadoščenje v 10 dneh in so s protesti apelirali tudi na druge univerze. Jutro je (zaradi njenega predsednika Dragotina Lončarja) obsodilo Slovensko matico, da resolucije ni hotela podpisati, čeprav je nekaj dni prej samo objavilo Matičin podpis.

Radić se je zaradi napovedane stavke v Subotici začel čez nekaj dni popravljati. Izjavil je, da subotiške fakultete ni nameraval ukiniti. Zaradi skopih državnih financ naj bi se ne izpopolnjevale obstoječe visokošolske ustanove, ker država ne bi mogla vzdrževati pet univerz.

²⁹² Radićev govor v Mariboru, S, 15. XII. 1925.

Tako naj bi subotiško pravno fakulteto preoblikovali v šolo za sodnike, skopsko filozofsko fakulteto v profesorško šolo, v Ljubljani bi ostali nepopolna medicinska fakulteta in montanistika, v Beogradu preostala tehnika ipd. Hkrati je Radić brez vsakega pooblastila, kot mu je očital Velja Vukičević, pretvoril trgovsko visoko šolo v Zagrebu v fakulteto. Konec decembra je prišel v javnost načrt zakona o univerzah, ki je temeljil na obstoječem stanju. O vseh mogočih obljubah in grožnjah prosvetnega ministra ni bilo ne duha ne sluha.²⁹³ V začetku januarja 1926 je Radić zagrozil, da bo prepovedal učiteljem delovati v političnih organizacijah, če ne bodo njegovi tozadevni prijateljski nasveti nič zalegli. S tako prepovedjo bi minister kršil državljanske ustavne pravice, vendar so v Sloveniji osnovno misel sprejeli blagohotno.²⁹⁴

18. januarja 1926 je nestanovitni Radić upokojil devet mlajših profesorjev zagrebške filozofske fakultete z utemeljitvijo, da so bili nepravilno zaposleni v času Pribičevićevega prosvetnega režima maja 1924. Škandal je sprožil tridnevno protestno stavko študentov zagrebške univerze in ogorčenje akademskih krogov po vsej državi.²⁹⁵

Finančni odbor Narodne skupščine je konec januarja razpravljajal o proračunu prosvetnega ministrstva. Za razpravo je med novinarji in med visokimi beograjskimi politikami vladalo veliko zanimanje. Proračun je znašal 800 milijonov dinarjev in je bil za slabih 44 milijonov višji kot prejšnje leto. Premajhno povečanje glede na zvišanje celotnega državnega proračuna, ki je bil višji za 2 milijardi in pol, je bil eden od očitkov samostojnega demokrata Juraja Demetrovića, s čimer je dokazoval, da prosvetni minister

²⁹³ Za očuvanje ljubljanske univerze, J, 17. XII. 1925; Kaj hoče pravzaprav Radić z našim vseučiliščem?, S, 17. XII. 1925; Ultimatum subotiških profesorjev ministru Radiću, J, 18. XII. 1925; Burja na univerzah proti Radiću, J, 20. XII. 1925; S, 20. XII. 1925; Umik g. Radića v vseučiliškem vprašanju, J, 29. XII. 1925; Debata o štedenju v državni upravi, J, 19. XII. 1925.

²⁹⁴ Državljanske pravice učiteljstva in politika, UT, 7. I. 1926.

²⁹⁵ Kulturni škandal v Zagrebu, J, 20. I. 1926; Stavka na zagrebški univerzi, Zagrebški kulturni škandal postaja vedno večji, J, 21. I. 1926.

ne dela dobro. Radić je priznal, da je proračun premajhen, zlasti za osnovno šolo (421 milijonov) in je delitev denarja univerzam skrajno krivična.²⁹⁶ Odgovornost za takšno strukturo naj bi nosilo finančno ministrstvo. Prosvetni proračun so zelo ostro kritizirali samostojni demokrati in demokrati. Svetozar Pribičević je Radiću očital upokojitev zagrebških profesorjev iz maščevanja in izrazito »neseljačko« prosvetno politiko. Pri tem je Pribičević prišel v protislovje s samim seboj. Srednje šole v Makedoniji in na Kosovu je npr. pospeševal Pribičević, da bi jih približal revnemu podeželju. Vukičević je te šole ukinil, Radić pa jih je ponovno obudil, kljub temu, da je zagovarjal manjše število srednjih in višjih šol ter poudarjal pomen osnovnega šolstva.

Poslanca SLS Fran Kulovec in Vladimir Pušenjak sta bila nezadovoljna predvsem s proračunom za ljubljansko univerzo, ki ni omogočal normalnega dela. Specifični položaj slovenskega šolstva znotraj države je v Sloveniji narokoval povsem drugačne poudarke, kot so veljali v južnih predelih države. Izpopolniti je bilo treba predvsem strokovno šolstvo. Poslanca SLS sta zahtevala enake subvencije za slovenska znanstvena in kulturna društva kot so jih dobivala podobna društva drugod po državi.²⁹⁷ Zavzemala sta se za rešitev vprašanja Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Kateheti v Sloveniji so bili v primerjavi s kolegi iz Bosne neprimerno slabše honorirani. Kulovec je tudi brez ovinkarjenja zahteval, naj popravijo krivice pri kazenskem premeščanju osnovnošolskih učiteljev, ki jih je v Sloveniji zagrešil Svetozar Pribičević. Po burni in dolgotrajni razpravi je bil proračun z vladno večino (17 : 9) ob pol petih zjutraj sprejet.²⁹⁸

²⁹⁶ Za Beograd 23 milijonov, za Zagreb 12 in za Ljubljano 2,5 milijona dinarjev. Z varčevalnimi ukrepi so odpustili 88 ljudi in s tem prihranili 8,4 milijona dinarjev, medtem ko naj bi celotna vlada odpustila skoraj 6.000 ljudi in prihranila 620 milijonov dinarjev.

²⁹⁷ Ljubljanska licejska knjižnica, Narodni muzej, Narodna galerija, Geografsko društvo...

²⁹⁸ Proračun ministrstva za prosveto, Viharna seja finančnega odbora, S, 26. I. 1926; Burna razprava o proračunu prosvete, J, 26. I. 1926.

Vendar se je prav tako burna razprava nadaljevala v skupščinskem plenumu, kjer je vsa opozicija znova ostro napadla prosvetni proračun in politiko, ki so jo (tudi neupravičeno) enačili z Radićem. Jugoslovanski klub je tokrat zastopal Anton Sušnik, ki je slovenske kulturne probleme predstavil zelo stvarno in je s številkami dokazoval skrajno neenakopravnost in skopost prosvetnega ministrstva do davčno najbolj donosne pokrajine.²⁹⁹ Proračun za prosveto je bil sprejet 2. marca 1926. Po Slovenčevem poročilu zanj niso glasovali niti vsi poslanci radikalskega kluba. Večino je zagotovila popolna prisotnost poslancev HSS.³⁰⁰

Preden so dokončno sprejeli državni proračun in finančni zakon, mu je finančni minister Milan Stojadinović dodal še nekaj amandmajev. Kar sedem jih je zadevalo Radićev resor. Radić si je zagotovil posebna pooblastila pri premeščanju po potrebi. Premeščanje je veljalo za osnovnošolske učitelje in univerzitetne profesorje, srednješolske profesorje pa so lahko celo degradirali na nižje delovno mesto. Ukinil je malo maturo po četrtem razredu srednje šole. Visoko tehnično šolo v Zagrebu je proglasil za tehnično fakulteto, zagrebško in beograjsko višjo pedagoško šolo pa je razširil s treh letnikov na štiri. Izredno centralizacijo in povečanje moči šolske uprave je dopolnil še udarec katoliški cerkvi. Kateheti na osnovnih šolah so odtlej lahko poučevali le s potrditvijo ministrstva, in to brez državnega honorarja. Če se s tem ne bi strinjali, bi verouk poučevali državni učitelji.³⁰¹

²⁹⁹ Slovenija naj bi samo pri direktnih davkih v preteklem letu plačala 74 milijonov dinarjev več kot je bilo predvideno. Samo ta vsota je večja kot je ljubljanska univerza stala državo v vseh letih od ustanovitve do leta 1926. Glavni razlog za poskuse okrnitve ali celo ukinitve ljubljanske univerze pa je bil najpogosteje ravno varčevanje.

³⁰⁰ Razprava o prosveti, Kako vlada zanemari slovensko šolstvo in prosveto, S, 2. III. 1926; Proračun prosvetnega ministrstva sprejet, S, 3. III. 1926; Zanimiv in buren dan v Narodni skupščini, J, 3. III. 1926.

³⁰¹ Naknadni krediti in zanimivi amandmaji, J, 28. III. 1926; Amandmaji ministrstva prosvete, J, 30. III. 1926; Vprašanje vladnih amandmajev, S, 30. III. 1926; Belgrajsko pismo, Radićevci in radikali sprejeli proračun, S, 31. III. 1926.

Krčenje državnega proračuna so zelo občutili slovenski kulturni zavodi in društva, odražalo pa se je tudi v krčenju pouka na srednjih šolah. Z novim letom 1926 so na Tehniški srednji šoli v Ljubljani v vseh 32 razredih skrajšali pouk za 4 do 8 tedenskih ur, ker ni bilo denarja za plačevanje učiteljev. Do konca februarja so povsem odpadli srbohrvaščina, higiena, državljanski pouk, telovadba in petje, v marcu pa so predvidevali še nadaljnje redukcije. Samovoljno so spremenili učne načrte na učiteljskih.

Zagrebska gledališka uprava je v skladu s takšno kulturno politiko predlagala ukinitve vseh oblastnih profesionalnih gledališč. Beograjsko gledališče bi gostovalo v Novem Sadu, zagrebško v Osijeku, ljubljansko pa v Mariboru in Celju. V Splitu bi uvedli štirimesečna sezonska gostovanja, za južne kraje pa bi sestavili en ansambel brez matične hiše. Po njihovem bi morali zgraditi še eno moderno gledališče v Beogradu in dograditi zagrebško.³⁰²

Odstavitev ravnatelja dubrovniškega učiteljskega zaradi njegove jugoslovanske usmerjenosti in vse obsežnejše preganjanje profesorjev je sprožilo spor ministra Radića z jugoslovanskim profesorskim društvom. Društvo je poslalo predsedniku vlade in predsedniku parlamenta protestno spomenico, Radić pa je zaradi spomenice sprožil med profesorji preiskavo. Profesorji beograjske univerze so zahtevali obljubljeni draginjske doklade in grozili s stavko. Poslanski klub SDS je interpeliral zaradi množičnega premeščanja hrvaških učiteljev. V treh mesecih je menda minister sredi šolskega leta upokojil, odstavil ali premestil 28 šolskih nadzornikov in 625 učiteljev. Razen tistih, ki so bili premeščeni na lastno prošnjo, so bili to večinoma člani UJU in Jugoslovanske sokolske zveze. Premestitve učiteljev po 71. členu urad-

³⁰² Novi uspehi prosvetne politike HSS, J, 10. I. 1926; Nevzdržne razmere na Tehniški srednji šoli v Ljubljani, J, 23. II. 1926; Anarhija na učiteljskih, J, 29. I. 1926; Samo troje državnih gledališč, J, 5. III. 1926.

niškega zakona so se v aprilu ponovno pričele tudi v Sloveniji.³⁰³

Nedolgo po vstopu HSS v vlado so Hrvati sporazum z radikali začeli dojemati kot »nesrečni bizantinski sporazum« in ga vzporejati s t. i. »Markovim protokolom« iz leta 1923. Tako je Radić vse pogosteje nastopal neodvisno od vladne politike. Vihravi in neodgovorni Radićevi nastopi v javnosti in v vladi so pri njegovih vladnih partnerjih vzbujali vse večji osebni odpor. Vendar vladna koalicija zaradi tega ni smela razpasti. Po Pašićevem odstopu zaradi afere njegovega sina se je novi radikalski mandatar Nikola Uzunović skušal Radića znebiti po preizkušeni metodi razbijanja poslanskega kluba HSS, kar mu je za krajši čas tudi uspelo. 15. aprila 1926 je sestavil svojo drugo vlado, v kateri je ministrstvo za prosveto prevzel minister za vere, radikal Miloš Trifunović. V vlado je od Slovencev prek HSS prišel Ivan Pucelj kot minister za kmetijstvo.³⁰⁴

³⁰³ Nova škandalna afera St. Radića, J, 7. II. 1926; Konferenca profsorskih delegatov v Beogradu, J, 17. II. 1926; Konflikt St. Radića s profsorskim udruženjem, J, 19. III. 1926; Vseučiliški profesorji proti ministru prosvete Radiću, J, 25. III. 1926; Interpelacija kluba SDS, J, 1. IV. 1926; Represalije ministra prosvete proti UJU, J, 14. IV. 1926; Ali se bodo premeščanja pričela tudi v Sloveniji, UT, 25. III. 1926; Premeščanja po členu 71. in enaka so se že pričela!, UT, 15. IV. 1926.

³⁰⁴ Gligorijević, n. d. str. 211; Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941), Beograd 1988, str. 240; Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1988, str. 213–218; Nikić in Šuperina proti Radićevi diktaturi, S, 16. IV. 1926.

VARČEVANJE

RR koalicija, kot so jo popularno imenovali (Radić-Radikali), se je z več vladnimi krizami obdržala na oblasti do konca januarja 1927. Tedaj so se radikali končno znebili svojega vladnega partnerja tako, da so onemogočili predvolilno agitacijo HSS v Vojvodini ter Bosni in Hercegovini za volitve v oblastne skupščine. Hrvatsko seljačko stranko je v Uzunovićevi šesti vladi 1. februarja začasno nadomestila SLS.³⁰⁵ Vse to obdobje je po Radiću prosvetno ministrstvo vodil Miša Trifunović. Kulturno politiko je označevalo skrajno varčevanje. Državni proračun za leto 1926/27 je za celo državo predvidel 6 prosvetnih inšpektorjev, zaposlenih pa je bilo 14, zato jih je ministrstvo poleti 1926 osem upokojilo. Med njimi sta bila tudi dva slovenska, dr. Stanko Bevk in dr. Josip Wester. Dragotin Lončar, ki je konec leta 1925 dejansko prevzel še funkcijo pokrajinskega prosvetnega inšpektorja, kljub temu, da bi morala biti prosvetna uprava takrat formalno že ločena po oblasteh, je problem reševal tako, da je na edinem plačanem mestu prosvetnega inšpektorja za Slovenijo pustil dr. Leopolda Poljanca, sam je bil plačan kot ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani (od februarja 1926), za Bevka in Westra pa je iskal kak drug izhod. Obema slovenskima oblastema so bili namreč za redno uradovanje potrebni vsi štirje.³⁰⁶

Prosvetno politiko so v Narodni skupščini obravnavali 24. junija 1926. Minister Trifunović je zagovarjal politiko svojega strankarskega predhodnika Velje Vukičevića. Zaradi pomanjkanja usposobljenih profesorjev so v času RR vlade zaprli 36 srednjih šol. Minister je napovedal tudi

³⁰⁵ Gligorijević, n. d., str. 224.

³⁰⁶ Upokojitev inšpektorjev pri prosvetnem oddelku v Ljubljani, UT, 4. VIII. 1926.

ukinitev večjega števila učiteljskih, ker država ni mogla zaposliti skoraj polovice učiteljskih absolventov. Z zapiranjem šol naj bi omejili vse večje število »inteligentnega proletariata«. Samostojni demokrati so takšno politiko ostro kritizirali, češ da nima nobenega programa. Zlasti so grajali razpuščanje srednjih šol in učiteljskih. Država bi morala ob tako veliki nepismenosti v prvi vrsti poskrbeti prav za osnovno šolstvo. Poslanec SLS Ivan Vesenjak je kritiziral pomanjkanje strokovnih, predvsem kmetijskih šol. Grožnje o zapiranju privatnih učiteljskih v Sloveniji je zavračal s pravico staršev do vpliva na vzgojo svojih otrok. Zahteval je depolitizacijo in decentralizacijo šolstva.³⁰⁷

30. junija je skupščina sprejela razširitev zakona o beograjski univerzi tudi na zagrebško, pri čemer je minister Trifunović za jesen obljubil nov enotni zakon o univerzah. Zakon o ljubljanski univerzi je že od začetka slonel na zakonu o beograjski univerzi iz leta 1905. Najbolj so predlogu nasprotovali samostojni demokrati (Juraj Demetrović), češ da bi s tem uzakonili kaotično stanje na zagrebški univerzi, ki ga je ustvaril bivši minister Radić. Za zakon so poleg vladne koalicije glasovali tudi poslanci SLS in hrvaški federalisti, kar je Jutro komentiralo kot pripravo »klerikalcev« za vstop v vlado.³⁰⁸

Oktobra je prosvetno ministrstvo drastično zmanjšalo število državnih štipendij za visokošolce. Vseh štipendij je bilo le še 265, od teh za ljubljansko univerzo samo 29, večinoma za študij tehnike in prava, nobene štipendije pa ni bilo za filozofsko fakulteto.³⁰⁹

Ekspoze finančnega ministra o novem državnem proračunu je glede prosvetnega ministrstva, pri katerem

³⁰⁷ Šolska debata v Narodni skupščini, J, 25. VI. 1926; Razprava o naši prosvetni politiki, S, 25. VI. 1926.

³⁰⁸ Tudi ostale beograjske konvencije sprejete, J, 1. VII. 1926.

³⁰⁹ Višina štipendij je bila razmeroma visoka, 700 dinarjev mesečno. 122 štipendij so dobile filozofske fakultete, 40 pravne, 32 tehnične, 33 medicinske, 19 gospodarski študiji in 18 veterina. Na ljubljanski univerzi je bilo 10 štipendij namenjenih študiju prava, 3 medicini in 16 tehniki (8 gradbeni in 8 strojni oddelek). Štipendije za tujino so bile povsem ukinjene. Razpis vseučiliških štipendij, J, 16. X. 1926.

se je proračun realno znižal, novembra spet napovedal ukinitve fakultet in srednjih šol. Zaradi krčenja proračuna za prosveto je bil Trifunović januarja 1927 prisiljen intervenirati pri finančnem ministru s posebno spomenico, v kateri je utemeljeval nujno povišanje prosvetnega proračuna za 68 milijonov dinarjev, brez katerih naj bi prosvetna politika doživela polom. Nujno bi bilo ukiniti med drugim tudi ljubljansko medicinsko fakulteto; vseh 33 oblastnih prosvetnih oddelkov v državi bi lahko skupaj zaposlovalo le 50 uradnikov, redukcija bi prizadela večino pogodbenih učiteljev, predavateljev, tehničnega osebja itd.³¹⁰

Konec leta 1926 je ministrstvo končno izdelalo nova zakonska načrta za osnovne in srednje šole. Izvršni odbor UJU je glede osnovnošolskega zakona zahteval nujne spremembe in ga v celoti ni odobral. Izdelan je bil še na podlagi zahtev bivšega ministra Radića. Načrt zakona o srednjih šolah je predvideval večinski tip realnih gimnazij. Klasična gimnazija ali realka bi bila lahko ustanovljena samo v mestih, ki že imajo vsaj dve realni gimnaziji. Srednje šole bi lahko ustanovljale tudi oblasti, okrajji ali celo občine, prav tako je predlog dovoljeval tudi privatne srednje šole z dovoljenjem ministrstva. Število vseh bi omejevala določba, ki dovoljuje samo štirirazredne ali osemrazredne gimnazije.³¹¹

Združenje gledaliških igralcev je na svojem kongresu julija 1926 zahtevalo od ministrstva, naj začne znova izplačevati državne podpore potujočim gledališčem, ker je bil položaj igralcev obupen. Odločili so se ustanoviti lastno gledališče, ki bi bilo last Udruženja in bi skrbelo za igralce, ki so izgubili službo.³¹² Do finančne krize je prišlo tudi v državnih narodnih gledališčih. Upravnik beograjskega gledališča Predić je na skupščinskem finanč-

³¹⁰ Ekspoze finančnega ministra o novem budžetu, J, 14. XI. 1926; Ljubljanska medicinska fakulteta ogrožena, J, 12. I. 1927.

³¹¹ Zopet nov projekt šolskega zakona, UT, 25. XI. 1926; Izvršni odbor UJU pri ministru prosvete, UT, 2. XII. 1926; Reforma srednjih šol v Jugoslaviji, J, 30. XII. 1926.

³¹² S kongresa Udruženja gledaliških igralcev, J, 8. VII. 1926.

nem odboru zahteval dodatnih 400.000 dinarjev, češ da bo moral sicer gledališče zapreti in odpustiti večji del osebja. Ker je približno 3/5 vseh izdatkov za gledališko osebje odpadlo na orkestre, je zahteval ukinitve vseh oper v državi (8) razen beograjske, zagrebške in ljubljanske. Večina poslancev se je v nadaljnji razpravi strinjala, da bi državna gledališča poslovala bolj racionalno, če bi jih črtali neposredno iz državnega proračuna in jim dodelili le državno podporo. Poslanec SLS Anton Sušnik je kritiziral nenehno pokrivanje gledaliških izgub in množično najemanje ruskih igralcev v Beogradu. Zahteval je enakomernejše financiranje gledališč. Ljubljansko gledališče je moralo samo kriti polovico svojih izdatkov, medtem ko sta zagrebško in beograjsko dobili od države dve tretjini denarja.³¹³

Ljubljansko gledališče je moralo zaradi krčenja proračuna v tekoči sezoni 1926/27 in zaradi znižanja proračuna za sezono 1927/28 (za 1,34 milijona dinarjev) začeti odpuščati osebje že januarja 1927 in bi moralo do naslednje sezone odpustiti 30–40 delavcev.³¹⁴

Ta čas je v Sloveniji politično in kulturno dogajanje poživljala okrepljena dejavnost Samostojne demokratske stranke. Po njenem prehodu v opozicijo je Svetozar Pribičević skušal oblikovati »novo, veliko, splošnojugoslovansko stranko..., ki bi bila sposobna sama prevzeti odgovornost za državne posle«. Začel je z intenzivno agitacijo na nešteti političnih zborovanjih po vsej državi. Pri-

³¹³ Od 30 milijonov dinarjev, ki jih je država letno porabila za gledališča, je bilo menda samo 6 do 7 milijonov porabljenih za materialne stroške, vse ostalo pa za osebje. Velika debata o naših gledališčih, J, 5. XI. 1926; Ogromni izdatki za belgrajsko gledališče, S, 5. XI. 1926.

³¹⁴ Beograjsko gledališče je imelo za sezono 1927/28 predvidenih 12,5 milijona, zagrebško 11,5 milijona, ljubljansko pa 6 milijonov dinarjev. Pri tem je imelo prvo angažiranih 420, drugo 380, ljubljansko pa 208 ljudi in največ premier v letu. Ljubljanska gledališka uprava ni zahtevala enake vsote denarja, kot sta jo dobivali ostali dve gledališči, ampak le od države zagotovljeni minimalni obstoj. V ta namen so v svoji nemoči lahko samo sklicevali protestna zborovanja, kot je bilo 9. I. 1927. Naše gledališče pred katastrofo, J, 31. XII. 1926; Kriza ljubljanskega gledališča, J, 5. I. 1927; Anton Lajovic, Ali kriza samo našega gledališča?, J, 22. I. 1927.

bičevičevo neutrudno popotovanje, ki je trajalo tudi vse leto 1926, je za kratek čas prekinil le 1. kongres SDS v začetku decembra 1925 v Beogradu. Na kongresu je prof. Jeremija Živanovič strnil glavne zahteve strankine kulturne politike: obvezna in brezplačna državna šola, ki mora vzgajati v duhu narodne enotnosti proti vsakemu separatizmu. Šola naj bi utrdila aksiom o enem narodu.³¹⁵

Na ljubljanskem zborovanju SDS januarja 1926 je Pribičević prevzel nase veliko odgovornost. »Mirno lahko rečemo, da je vsa prosvetna politika od leta 1918 dalje naše delo, da je to naša prosvetna politika... Vsi morajo priznati, da so vse važne prosvetne institucije ustvarjene pod Jugoslavijo v Sloveniji zasluga demokratov, predvsem onih iz Slovenije... Pri svojem delu nismo imeli v mislih kak regionalizem ali plemenski separatizem. Naravno so ti zavodi v prvi vrsti kulturna središča dotičnih mest in krajev, a zaradi tega še ne smejo imeti plemenskega značaja. Nasprotno! Ljubljansko univerzo smatramo kot važno izpopolnitev in izgraditev naših kulturnih in nacionalnih središč Beograda, Zagreba in Ljubljane in hočemo, da je ona ognjišče znanosti in prosvete za vse dele našega naroda. Njo naj posečajo sinovi vseh plemen našega naroda. Verujmo v visoko misijo ljubljanske univerze!«³¹⁶

V Sloveniji so demokrati v jeseni 1925 reorganizirali svojo Zvezo kulturnih društev, ki je odtlej delovala posebej tudi za mariborsko oblast. Ustanovili so Zvezo jugoslovanske demokratske mladine, ki se je razvila iz mladinskega društva Edinost v Ljubljani in se je v glavnem ukvarjala s športom in ljubiteljsko kulturo. Prosvetno dejavnost so povečala sokolska društva. Konec leta 1926 je slovenska SDS organizirala tudi večje število nekajdnevnik političnih tečajev SDS, na katerih so novačili zlasti mlajše podeželane. Med srednješolci so potekali

³¹⁵ Hrvoje Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972, str. 188–194; Riječ, 11. XII. 1925; J, 8. XII. 1925.

³¹⁶ Triumf politike SDS in Svetozarja Pribičevića v Ljubljani, J, 19. I. 1926.

»idejni tečaji« v organizaciji »Saveza jugoslovenskih srednješkolskih udruženj«, ki je bil pod vplivom SDS.³¹⁷

Največ prahu je dvignila ustanovitev popularne založbe Vodnikova družba, ki naj bi bila postala tekmica katoliški Družbi sv. Mohorja. Vodnikova družba je z intenzivno propagandno akcijo v svojem prvem letu zbrala zavidljivih 15.000 članov. Njena ustanovitev v začetku leta 1926 je močno vznemirila katoliške kroge, ki so imeli z Mohorjevo družbo v slovenskem založništvu svojevrsten monopol. Prebudila pa je tudi Slovensko matico, katere redna letna knjižna zbirka je v začetku dvajsetih let prenehala izhajati.³¹⁸

³¹⁷ Ustanovitev Zveze kulturnih društev v Mariboru, J, 6. X. 1925; Ustanovno zborovanje Zveze jugoslovanske demokratske mladine, J, 27. X. 1925; Sokolska prosveta, J, 7. X. 1925; Lep uspeh politične šole SDS v Mariboru, Idejni tečaj naših srednješolcev, J, 31. XII. 1926.

³¹⁸ Klerikalci in Vodnikova družba, J, 27. II. 1926; »Vodnikova družba« in »Družba sv. Mohorja«, J, 11. III. 1926; Iz Vodnikove družbe, J, 22. VIII. 1926; Pater Tominec in Vodnikova družba, J, 19. XII. 1926; Vodnikova družba in Slovenska matica, J, 1. V. 1926.

VRNITEV SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE

Po odkritem sporu z Radićevo stranko so radikali 1. februarja 1927 sestavili vlado s Slovensko ljudsko stranko in podporo še nekaj manjših skupin. V vlado ni vstopil Anton Korošec. Tri ministristva – za javne gradnje, za socialno politiko ter za kmetijstvo in vode – so zasedli Dušan Sernec, Andrej Gosar in Fran Kulovec. Prosvetno ministristvo je prevzel izkušeni radikal Velja Vukičević.³¹⁹

Vukičević je nameraval nadaljevati svojo politiko iz leta 1925. To je pomenilo krčenje gimnazij in fakultet ter pospešeno ustanavljanje osnovnih in strokovnih šol. Ob sprejemanju proračuna za prosvetno ministristvo marca 1927 je zahteval naknadne kredite za 6,5 milijona dinarjev, pri čemer je napovedal znatno krčenje gimnazij, učiteljišč in fakultet. Izrazil je obžalovanje, da ustava prepoveduje uvajanje šolnine, saj bi z njo lahko izboljšali kakovost učil in pouka.³²⁰ Izdelan je imel enoten učni načrt za nižje srednje šole, ustrezna komisija pa je preurejala učni načrt za gimnazije od V. do VIII. razreda, kar naj bi končno omogočilo enoten pouk po vsej državi. Zakonski predlog za

³¹⁹ Gligorijević, n. d., str. 224; Mikuž, n. d., str. 349; S, 1. II. 1927; J, 2. II. 1927.

³²⁰ Za srednje šole je bilo v proračunu namenjenih 120 milijonov, od tega je 100 milijonov dobilo zaposleno osebje. To je bilo takrat 3378 učiteljev, od katerih približno 1000 ni bilo ustrezno kvalificiranih. Poučevali so na 109 popolnih in 58 nepopolnih gimnazijah s skupno 96.000 učenci. Minister je predlagal, da bi število popolnih gimnazij v vsej državi znižali na 80, kar je pomenilo ukinitvev oz. preureditev 29 gimnazij v štiriletne. V državi je bilo 47 učiteljišč, od tega 40 državnih, njihovo število naj bi skrčili na 33, kolikor je bilo oblasti. Število osnovnih šol pa je uspešno naraščalo, v zadnjih treh letih za okrog 600, kar naj bi bilo še premalo. Na univerzah je bilo 237 rednih (v Ljubljani 44), 82 izrednih (Ljubljana 20) profesorjev in skupno 630 docentov ter asistentov. Študiralo pa je 11.121 študentov. Ekspoze prosvetnega ministra Vukičevića, J, 13. III. 1927; Proračun pravosodja in prosvete, S, 13. III. 1927; Vlada namerava reducirati univerze in gimnazije, J, 6. II. 1927.

univerze je bil končan in je predvideval manjše število profesorjev, kar bi zmanjšalo tudi število fakultet.

Konec februarja 1927 sta bili konstituirani ljubljanska in mariborska oblastna skupščina, v katerih je SLS dobila več kot dvotretjinsko večino in je zato gladko zavrnila ponujeno sodelovanje opozicije v predsedstvih in odborih. Velika župana, ljubljanski Vilko Baltič in mariborski Otmar Pirkmajer, sta bila odpoklicana v Beograd. Prosvetni inšpektor v Ljubljani je postal dr. Karel Capuder, dolgo let aktiven v slovenskih katoliških organizacijah. Maja 1927 so bili znova ustanovljeni krajevni in oblastni šolski odbori, ki so bili tesno povezani s politično upravo. Proti takšni povezanosti si je ves čas zaman prizadeval slovenski del UJU, tudi pod vladami, v katerih so sodelovali demokrati. Oblastni šolski odbor je vodil veliki župan, krajevne šolske odbore pa lokalni župani. Ljubljanski oblastni odbor je v novi oblastni šolski svet za 14 okrajev imenoval 14 predstavnikov, same »klerikalce«, kot mu je očitalo Jutro. Prosvetno ministrstvo je poostrilo kriterije za opravičeno izostajanje šolarjev od nedeljske maše. Manifestacije raznih kulturnih, humanitarnih in narodnih društev so bile v organizaciji »liberalcev« navadno nalašč prirejene ob nedeljskih dopoldnevih, da bi na ta način opravičeno odtegovale mladino od verskih dolžnosti. Oblastni skupščini sta aprila sprejeli svoja proračuna, ki sta predvidevala tudi sredstva za »pospeševanje prosvete«. Razprava ljubljanske oblasti o proračunu je pokazala, da je bil denar razdeljen pristransko. Zlasti prosvetni del proračuna je bil tako nenatančen, da oblastna skupščina ni mogla dobro nadzorovati delitve denarja. Demokratska Zveza kulturnih društev v Ljubljani ni na primer dobila nič, denar za gasilstvo so razdelili mimo Gasilske zveze zaradi politične usmerjenosti njenega vodstva itd.³²¹

³²¹ Otvoritev ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, J, S, 24. II. 1927; Ob odhodu Velikega župana Pirkmajerja, J, 6. III. 1927; Dijete, nagrade in nove davščine zasigurate, J, 23. IV. 1927; Zasedanje ljubljanske oblastne skupščine, S, 23. IV. 1927; Uredba o organizaciji krajnih in oblastnih šolskih odborov, J, 8. V. 1927; Prosvetna uprava v Ljubljani pod škofovsko komando, J, 24. V. 1927; Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb, VII., Maribor 1928, str. 15; Zastopniki srezov v novem oblastnem šolskem odboru, J, 28. V. 1927.

Ob nastopu »kleroradikalne« vlade februarja 1927 je Jutro zapisalo, da si ne želi njenega hitrega padca, marveč da bi radi videli SLS pri delu in primerjali njene uspehe z besedami in obljubami. Že pri oblikovanju državnega proračuna so ji demokrati očitali, da se je izneverila deklarirani prosvetni politiki. SLS je pač podprla proračun, katerega finančni zakon je omogočal prosvetnemu ministru, da z naredbo (mimo skupščine) izenači učne načrte in programe vseh državnih šol, kljub temu da sta bila zakonska predloga za osnovne in srednje šole že pred skupščino. Finančni zakon je omogočal prosvetnemu ministru tudi redukcije srednjih šol in fakultet.³²² SLS naj bi tudi onemogočila možnost dodatnega financiranja ljubljanskega gledališča. Za njegovega novega upravnika je bil po večletnem napornem delu Mateja Hubada imenovan arhitekt Rado Kregar, ki je bil na to mesto postavljen kot kandidat radikalne stranke, saj je bil tajnik njenega ljubljanskega odbora. Ljubljansko poverjeništvo igralskega združenja je v njegovo kandidaturo privolilo v upanju, da bo človek z dobrimi političnimi zvezami v Beogradu lažje uredil stalno ponavljajočo se gmotno krizo, vendar so bili prekmalu razočarani. Ob Kregarjevem imenovanju se je jasno pokazala nemoč SLS v političnem centru. Po vstopu v vlado in odstopu Hubada se je katoliškim politikom namreč ponudila priložnost, da tudi sami dejavno posežejo v slovenske gledališke razmere.³²³

Marca 1927 je kralj podpisal ukaz o upokojitvi več kot 200 učiteljev po vsej državi. Jutro je izbrskalo tudi nekaj učiteljskih premestitev po zloglasnem 71. členu uradniškega zakona (nujna službena potreba). SLS je za Slovenijo več dosegla na drugih področjih. Najpomembnejši je bil sporazum s finančnim ministrom o financiranju oblastnih samouprav, ki bi drugače ostale brez dejanske moči.³²⁴

³²² Mikuž, n. d., str. 349; Prosvetna politika SLS v vladi, J, 16. II. 1927.

³²³ Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, str. 194; SLS in naše gledališče, J, 17. II. 1927.

³²⁴ Velik ukaz o učiteljskih upokojitvah, J, 2. III. 1927; Učiteljska premeščanja po členu 71., J, 16. IV. 1927; Janko Jovan, Delu za narod – čast!, S, 10. IV. 1927.

Nikola Uzunovič je s svojo šesto vlado 16. aprila 1927 odstopil. Naslednji dan je proti pričakovanjem novo vlado sestavil bivši prosvetni minister in kraljev prijatelj Velja Vukičević. Ni je razširil v koncentracijsko, kot so zaradi trajne politične krize pričakovali, pač pa so jo sestavili le radikali in srbski demokrati, torej je bila brez Hrvatov in Slovencev. Nova vlada v skupščini seveda ni imela zadostne podpore, zato je kralj skupščino razpustil in razpisal volitve. Vukičevićeva vlada sprva sploh ni imela prosvetnega ministra, zastopal ga je finančni minister dr. Bogdan Marković.³²⁵ Po dveh mesecih je prosvetno ministrstvo prevzel dr. Ninko Perić. 11. septembra 1927 so bile parlamentarne volitve, na katerih je SLS v Sloveniji obdržala absolutno premoč, 20 od 26 mandatov. Na račun HSS si je bistveno spet opomogla SDS, ki je v Sloveniji dobila 4 poslance (leta 1925 samo dva). Demokrati so bili na volitvah v Sloveniji relativno uspešni nedvomno zato, ker so bili že dve leti v opoziciji in so v skladu s tem tudi rahlo spremenili svojo politiko, zlasti kulturno. Še pred volitvami sta Velja Vukičević in Anton Korošec na Bledu sklenila sporazum o sodelovanju, kar je po volitvah pripeljalo do rekonstrukcije vlade. Kot edini predstavnik SLS je dobil ministrstvo za socialno politiko dr. Andrej Gosar, prosvetno ministrstvo pa je prevzel Davidovičev demokrat dr. Kosta Kumanudi. Hkrati z Gosarjem je bil za državnega podtajnika na prosvetnem ministrstvu imenovan tudi poslanec SLS Anton Sušnik.³²⁶

Državna kulturna politika je kljub vsemu ostajala domena več ali manj istih ljudi, zlasti Vukičevića. Nadaljevalo se je varčevanje v šolstvu in kulturi ter razvojne smernice, ki jih je napovedal Vukičević že leta 1925 in so jih vlade od takrat tudi bolj ali manj uspešno uresničevale. V srbski radikalni stranki je bilo razširjeno mnenje, da

³²⁵ Gligorijevič, n. d., str. 224; Mikuž, n. d., str. 353; Nova vlada, J, 19. IV. 1927.

³²⁶ Mikuž, n. d., str. 357–364; Gligorijevič, n. d., str. 234; Prva etapa Blejskega sporazuma izvršena, S, 21. IX. 1927.

so tri univerze za Jugoslavijo popolno razkošje in da zadostuje ena univerza, namreč beograjska.³²⁷

V Sloveniji je bilo vedno pomembnejše, kdo ima v rokah pokrajinsko oziroma oblastno upravo, kot pa to, kdo je prosvetni minister v Beogradu. Kljub centralistično urejeni državni upravi so imeli pokrajinski uradniki navadno toliko moči, da so lahko določene politične in upravne ukrepe iz centra uspešno zadrževali, blažili njihove učinke ali celo vplivali na njihovo vsebino. Pri takšnem razmerju upravne moči je bilo oblikovanje oblastnih samouprav za Slovenijo še toliko pomembnejše. Glede na absolutno premoč Slovenske ljudske stranke je centralni vladi ostala poglavitna moč vpliva na slovenske kulturne razmere pri delitvi denarja, se pravi v državnem proračunu. Zaradi vsakoletnega oblikovanja t. i. budžeta in finančnega zakona za poslovno leto, ki se je začelo z aprilom, se je še vedno splačalo sedeti v vladi, čeprav v drugi polovici dvajsetih let vsaj v kulturni politiki ni bilo mogoče mimo interesov Narodne radikalne stranke.

V državnem proračunu za poslovno leto 1927/28 se je zrcalila npr. že druga neuspela pobuda Slovenske maticе, Narodne galerije, Znanstvenega društva za humanistične vede in društva Pravniki iz Ljubljane za ustanovitev slovenske Akademije znanosti in umetnosti ter za podržavljenje Narodne galerije.³²⁸

Leta 1927 so najprej januarja volili oblastne skupščine, septembra nov parlament, prej in potem pa so potekale tudi občinske volitve, oktobra v ljubljanski magistrat. V politično propagandnem pogledu je bilo leto spet nekoliko bolj razgibano. Upravo v Sloveniji je z oblikovanjem oblastne samouprave prevzela SLS, zato je pri politični agitaciji in klevetanju nasprotnika prevzela pobudo

³²⁷ Najnovejša radikalska obtožba proti SDS, J, 8. III. 1927.

³²⁸ Navedena društva so na prosvetnem ministrstvu 1. XII. 1926 vložila zakonski predlog za ustanovitev Akademije ter hkrati pozvala vse posameznike in ustanove za prispevke v fond, s katerim bi gradili ustrezne stavbe. Slovenci! Za slovensko Akademijo znanosti in umetnosti – za Narodno galerijo, J in S, 1. I. 1927.

SDS. Kulturnih vprašanj pred januarskimi volitvami niso posebej poudarjali. Septembra je moral odnos SDS do slovenske kulture nekoliko popravljati njen kandidat za ljubljanski poslanski mandat Albert Kramer, ki je v tem volilnem okrožju potem porazil Antona Korošca. Kramer je odgovarjal na očitke svojega nasprotnika in ostro zanimal, da bi SDS kakorkoli škodovala ali omalovaževala »povzdigo slovenskega jezika ... (ter) naše narodne domače kulture, ker vidimo v tem svoje najvažnejše delo za jugoslovansko idejo, o kateri vemo, da se bo razvila le takrat, če bodo združene v njej v harmoniji vse sile našega naroda. Brez slovenske kulture ni jugoslovenske kulture.« Poudaril je zasluge demokratov pri razširitvi šolstva in ustanovitvi univerze ter napovedal boj proti kakršnikoli okrnitvi kulturnih ustanov. »Ljubljana bi morala postati s svojo univerzo naš jugoslovanski Heidelberg. Tu je mesto za jugoslovenskega študenta bolj kakor v Beogradu ali Zagrebu, kjer se zgubi v mnogih opasnostih. Tu bi se v plemeniti tekmi vzgajala jugoslovenska mlada generacija, Srbi, Hrvati in Slovenci ... Napraviti moramo naše mesto za glavno tujsko prometno središče.« Jutro se je posebej obračalo k slovenski inteligenci in kulturnim delavcem ter jih svarilo, da v SLS še vedno vlada tisti duh, ki je »spalil« Cankarjevo Erotiko.³²⁹

Katoliška stranka je v volilni propagandi kulturne probleme odpravila z opravičilom, da hoče v vlado zato, da bi slovenskim kulturnim ustanovam zagotovila varnost in zaščito. Ni ji bilo treba kričati o kulturnem boju po časopisih, ker ga je lahko učinkovito izvajala sama.³³⁰ Oktobra 1927 je ljubljanska policija prepovedala »kulturno-filmske predstave« demokratske Zveze kulturnih društev, ki so bile navadno ob nedeljah od 9. do 11. ure. Otroci naj bi uhajali od obveznih šolskih maš v kino, se potem lagali doma in v šoli ter se tako učili potepuštva.

³²⁹ Govor Alberta Kramerja v Ljubljani, Volilno pismo slovenski inteligenci, J, 10. IX. 1927; Kulturnim delavcem v prevdarek!, J, 11. IX. 1927.

³³⁰ Volilni govor Antona Korošca v Unionu, S, 9. IX. 1927.

SLS je svojo pozicijo v oblastnih skupščinah izkoriščala zlasti pri oblastnih proračunih in delitvi podpor raznim društvom. Zaradi zmanjšane državnega proračuna za ljubljansko gledališče je to moralo zmanjšati plače in število svojih uslužbencev. Ljubljanski oblastni odbor je zato in za nujna popravila obeh gledaliških stavb zahteval uvedbo posebne oblastne takse na gledališke vstopnice, kar je opozicija burno zavrnila kot napad na kulturo in na že tako padajoči obisk predstav. Trdna večina v oblastni skupščini je predlog kljub temu sprejela.³³¹

Ljubljansko in mariborsko gledališče sta vsako po svoje živeli v nenehni denarni krizi. Njuni delavci so sicer vedno znova zaman upali na ugodnejše rešitve iz Beograda. Dan pred ljubljanskimi občinskimi volitvami, 1. oktobra 1927, si je upravnik ljubljanskega gledališča Rado Kregar ob slabem gmotnem stanju privoščil še predvolilni škandal. Iz Beograda je brzojavno preprečil, da bi že tako revno plačanim igralcem izplačali poleg uradniške plače tudi umetniške dodatke. Ti so namreč predstavljali več kot polovico njihovih dohodkov. Predstavniki igralcev s predsednikom svojega društva Julijem Betettom so protestirali pri Antonu Korošču in pri ljubljanskem poslancu Albertu Kramerju, ki sta vsak posebej proteste posredovala prosvetnemu ministrstvu. Denar je bil iz Beograda pravočasno nakazan v celoti. Krivdo za enotedensko zamudo pri izplačilu pa je moral prevzeti nase upravnik Kregar in z njim ljubljanski radikali.³³² Ljubljansko gledališče je v državnem proračunu za leto 1927/28 dejansko dobilo milijon in pol dinarjev ali 20% manj kot v prejšnjem letu, vendar se je vsota za gledališča v celoti znižala za 10 milijonov. Subvencija za mariborsko oblastno gledališče se je zmanjšala z milijona na 782.000 dinarjev.³³³

³³¹ Nečuvnen kulturni škandal, J, 28. X. 1927; Kultura od devetih do enajstih, J, 30. X. 1927; Veliki župan o položaju v ljubljanski oblasti, Davek na gledališke vstopnice, J, 6. XI. 1927.

³³² Fatalna senzacija v Narodnem gledališču, S, 2. X. 1927; Gledališka afera rešena, J, 4. X. 1927.

V šolski upravi se je državno varčevanje začelo s krčenjem števila okrajnih šolskih nadzornikov. Že marca 1927, ko je SLS še sodelovala v vladi, je prosvetno ministrstvo odločilo, da pripada po novem državnem proračunu obema slovenskima oblastema skupno 15 šolskih nadzornikov, medtem ko jih je bilo dotlej 26 (14 v ljubljanski in 12 v mariborski oblasti). Učiteljska organizacija je protestirala, saj bi jih potrebovali celo več.³³⁴

Maja je zastopnik prosvetnega ministrstva na podlagi že omenjenega spornega člena finančnega zakona za šolsko leto 1927/28 določil nove enotne učne načrte za vse realke, realne gimnazije in klasične gimnazije v državi. Z novimi načrti so pridobili moderni jeziki in naravoslovje v škodo klasične humanistične izobrazbe. To je pomenilo radikalno nadaljevanje poenotenja srednješolskega pouka, ki ga je začel minister Pribičević s prvima dvema razredoma realk in realnih gimnazij v začetku leta 1925. Tokrat so s približevanjem srbskemu učnemu načrtu v določeni meri izgubile humanistični značaj tudi državne klasične gimnazije v Sloveniji, saj se je pouk latinščine premaknil v II. razred, grščine pa v IV. razred.³³⁵

Septembra 1927 so začeli uresničevati napovedano drastično krčenje popolnih gimnazij, ki bi jih ne smelo biti več kot 80 v vsej državi. 36 gimnazij je čakala delna ukinitvev oz. preureditev v nižje, samo štiriletne gimnazije. Vlada je 16. septembra sklenila, da v Sloveniji ostanejo neokrnjene le dve gimnaziji in realka v Ljubljani, realka v Mariboru ter gimnazije v Kranju, Novem mestu in Celju. Samo nižje gimnazije pa bi ostale v Kočevju, Mariboru, na Ptuj, v Murski Soboti in tretja ljubljanska gimnazija. Peti razredi na teh šolah so bili 1. oktobra 1927 dejansko ukinjeni,

³³³ BuĎet drŕavnih razhoda i prihoda kraljevine SHS za 1926/27 godinu; isti vir za leto 1927/28, Narodna pozoriŕta, Sarajevo 1926 in 1927; Danilo, Kriza ljubljanskega gledaliŕa, J, 5. I. 1927; Gledaliŕe in finančni delegat, J, 12. I. 1927; Ljubljansko gledaliŕe v prihodnji sezoni, J, 14. VII. 1927; Beseda o slovenski operi, J, 24. VII. 1927; Tudi gledaliŕe bi radi demontirali!, J, 2. X. 1927; Stanje Narodnega gledaliŕa v Ljubljani, J, 15. X. 1927; Nov atentat na mariborsko gledaliŕe, J, 10. XI. 1927.

³³⁴ Redukcija nadzornikov, UT, 10. III. 1927.

³³⁵ UL, 74/11. VII. 1927; J, 13. VII. 1927.

naslednji razredi pa bi bili postopoma v naslednjih šolskih letih. Menda pa je pritisk ministra Gosarja in delegatov poslanskega kluba SDS v Beogradu pri svojem nekdanjem strankarskem kolegu, prosvetnem ministru Kumanudiju, dosegel, da je redukcijo gimnazij v krajih, kjer so bili zagotovljeni ustrežni prostori in predavatelji, preložil za eno leto. Spet so lahko osnovali V. razrede v gimnazijah na Ptuju in v Kočevju. Ukinjen je ostal V. razred na III. gimnaziji v Ljubljani, v Mariboru so morali namesto V. gimnazijskega razreda ukiniti isti razred na realki, v Murski Soboti pa je ukinjeni razred še naprej vzdrževala lokalna uprava. Preklic odloka o redukciji gimnazij z dne 5. oktobra pa je pripominjal, da morajo naslednje šolsko leto 1928/29 na teh gimnazijah ukiniti V. in VI. razred hkrati. Tako so ločena prizadevanja Slovencev obeh političnih taborov dosegla samo časovno preložitev, ne pa vsebinske spremembe.³³⁶

V začetku leta 1927 sta bili z novim učnim programom ministrstva za kmetijstvo delno okrnjeni tudi kmetijska šola na Grmu pri Novem Mestu, oktobra pa srednja kmetijska šola v Mariboru.³³⁷

V takšnih razmerah v slovenskih srednjih šolah, za katere so »liberalci« vneto obtoževali svojega neposrednega političnega nasprotnika v Sloveniji, češ da se je prodal srbskim radikalom, je Slovenski narod izbrskal še afero s poslopjem ljubljanske realke. Julija 1927 je novo osnovani oblastni odbor v Ljubljani reševal svoje pereče prostorske probleme na dokaj neroden način. Da bi prišli do prostorov za urade in do souporabe zbornične dvorane v Deželnem dvorcu, so hoteli dati univerzi nadomestne prostore v sosednji realki. Realke je bilo naročeno, naj izprazni pol ene etaže, za preostalo stavbo pa je oblast-

³³⁶ Kleroradikalno demontiranje slovenskih srednjih šol, J, 18. IX. 1927; Redukcija naših gimnazij izvršena!, J, 2. X. 1927; Akcija naših poslancev proti kulturni demontaciji, J, 4. X. 1927; Uspešna intervencija poslancev SDS, J, 6. X. 1927; Redukcija srednjih šol, J, 12. X. 1927; Poročilo Velikega župana o stanju uprave v mariborski oblasti, J, 6. XI. 1927; Glede gimnazij ostane v Sloveniji še pri starem, S, 1. X. 1927.

³³⁷ Kmetijska šola na Grmu okrnjena, J, 1. II. 1927; Zopet redukcija kulturnega zavoda, J, 5. X. 1927.

ni odbor zahteval od prosvetnega ministrstva 800.000 dinarjev letne najemnine. Slovenski narod in Jutro sta ob odloku zagnala vik in krik o namernem uničevanju realke, kar je bil ob sočasnih redukcijah osnovnih šol v ljubljanski oblasti učinkovit predvolilni manever. Jutro je namestniku predsednika oblastnega odbora dr. Antonu Breclju očitalo predvsem laž o neizkoriščenosti realčnih prostorov in neprimerno visoko zahtevo za najemnino. Pomembnejši so bili kričeči naslovi v časopisih.³³⁸

Drastično varčevanje se je proti pričakovanju začelo tudi v osnovnem šolstvu. Julija 1927 je prosvetno ministrstvo z odlokom ukinilo okrog 60 razredov na različnih osnovnih šolah v ljubljanski oblasti. Večinoma so pri vsaki šoli odpravili najvišji razred in ga združili z zadnjim nižjim ali za en oddelek zmanjšali število paralelk. Poleg tega so bile vse samostojne osemrazredne osnovne šole v krajih, kjer je bila tudi meščanska ali srednja šola, preurejene v sedemrazredne. Do konca šolskega leta 1927/28 naj bi ukinili še vse razrede ali paralelke na šolah, ki jim krajevni šolski sveti ne bi preskrbeli samostojnih prostorov, kar je pomenilo, da je odpadel deljeni (dopoldanski in popoldanski) pouk. Odvečni učitelji so bili 30. junija odpuščeni. Ob koncu avgusta je bila napovedana tudi odpoved vsem učiteljem, ki do 15. avgusta niso dobili posebnega odloka, da ostanejo v službi.³³⁹ Službe je izgubilo 97 učiteljev. Šef odseka za Slovenijo pri prosvetnem ministrstvu Pavel Flere je potrebo po redukciji v pismu slovenski javnosti podrobno razložil. Ukinjeni so bili samo razredi, ki so imeli premalo otrok. Med ljubljansko in mariborsko oblastjo so vladala v tem pogledu velika nesorazmerja. V ljubljanski oblasti je bilo veliko razredov z manj kot 25 učenci, celo z manj kot 10 učenci, pri čemer je primanjkovalo tudi veliko prostora. V mariborski oblasti, kjer ni bil ukinjen niti en razred, pa se je ponekod trlo tudi od 80 do 130 otrok v enem razredu. Zato je bilo na Štajerskem v šolskem letu 1927/28 na novo odprtih okrog 160

³³⁸ Začetek konca ljubljanske realke?, SN, 26. VII.; J, 27. VII. 1927; Zlobna hujskarija SDS, S, 28. VII. 1927; Nikar ne delajte takih eksperimentov, J, 29. VII. 1927.

³³⁹ Demontiranje osnovnega šolstva v Sloveniji, J, 17. VII. 1927.

razredov. Opuščeni učitelji s Kranjske so tako prišli do služb. Flere je v odgovoru na napade iz Edinosti, Slovenskega naroda in Jutra, češ da je poleg njega za vse kriv »kleroradikalni« državni proračun (SLS tisti čas ni imela svojih uradnikov v vladi), namignil, naj prave krivice iščejo pri tistih, ki so takemu stanju botrovali. Mislil je na SDS in takrat še njeno ekspoziuro UJU v času, ko je bil prosvetni minister Pribičević. Takrat je moral vsak »pravi« učitelj dobiti službo v bližini Ljubljane neglede na šolske potrebe. Z enakimi argumenti je redukcije v osnovnih šolah in na gimnazijah zagovarjal tudi katoliški Slovenec.³⁴⁰

Po Vukičevićevih napovedih ob njegovem ponovnem nastopu februarja 1927 in po blejskem paktu je Jutro začelo ugibati tudi o možnih redukcijah na univerzah. Prosvetno ministrstvo naj bi pripravljalo predlog o ukinitvi ljubljanske in zagrebške medicinske fakultete. Podobne vesti iz ministrstva za narodno zdravje je septembra objavila beograjska Pravda.³⁴¹ Pravi boj za ljubljansko univerzo se je začel novembra ob pripravi novega državnega proračuna. Prosvetno ministrstvo je načrtovalo za univerze nespremenjeno postavko, vendar bi 44. člen finančnega zakona omogočal vladi kasnejšo prerazporeditev sredstev med univerzami. To je pomenilo tudi možnost ukinitve ali »selitve« nekaterih fakultet. Profesor pravne fakultete dr. Metod Dolenc, ki je ta čas delal v posebni meduniverzitetni komisiji za pripravo zakona o univerzah, je poročal o nameri, da bi v Ljubljani ukiniteli medicino in tehniko, ustanovili pa visoko šolo za rudarstvo. To je najprej sprožilo proteste študentov. Prva je protestirala katoliška Akademska zveza, takoj za tem pa skupščina Zveze slušateljev ljubljanske univerze (10. novembra 1927). Nato so slovensko javnost zmedle različne

³⁴⁰ Edinost, št. 17/1927; Naše šolstvo pod Damoklejevim mečem kleroradikalnega proračuna, J, 30. VII. 1927; Razgaljena esdeesarska demagogija, S, 27. VII. 1927; Redukcije v ljubljanski oblasti?, S, 28. VII. 1927.

³⁴¹ Ljubljanska in zagrebška medicinska fakulteta ogrožena, J, 9. VIII. 1927; Ukinjenje medicinske fakultete v Ljubljani, J, 30. IX. 1927.

vesti. Slovenski narod in Jutro sta obveščala o zavrnitvi kreditov za ljubljansko tehnično in medicinsko fakulteto, Slovenec pa je takšne »laži« demantiral in zagotavljal enako višino sredstev za ljubljansko univerzo kot dotlej. Dejansko je bil 19. novembra skupščini predložen proračun, ki slovenskih kulturnih ustanov v primerjavi s prejšnjimi leti ni bistveno prikrajšal. Finančni zakon novega državnega proračuna je ukinjal 7 meščanskih šol in 10 nižjih gimnazij v južnejših pokrajinah, sankcioniral je že uveljavljeno načelo, da morajo biti vse gimnazije samo štiriletne ali samo osemletne ter da je slednjih lahko samo 80 v vsej državi. Na novo je določal število profesorskih obveznih ur, ki se je povečalo. 44. člen pa je obljubljal ob koncu šolskega leta 1927/28 vladni sklep o tem, katere fakultete, kdaj in kako bodo ukinjene.³⁴²

Člen je znova sprožil protestna zborovanja študentov in profesorjev 24. novembra v ljubljanskem Unionu in na univerzi. Zelo ostro sta proti slovenskim politikom v Beogradu nastopila študenta Edvard Kocbek (katolik) in Bratko Kreft (komunist). Dekana medicinske in tehnične fakultete ter Milan Vidmar so utemeljevali upravičenost neokrnjene univerze v Ljubljani, nastopil pa je tudi predsednik ljubljanske oblastne skupščine dr. Marko Natlačen, ki se je v imenu SLS z akademiki brezpogojno solidariziral in jih pozval v skupen boj. Zaradi sodelovanja v vladi se je vodstvo SLS ta čas soočalo z močno opozicijo v lastni stranki in s poostrenimi napadi političnih strank v opoziciji, ki jim je 44. člen dajal poseben zagon in težo. Zato je SLS s škofom Jegličem takrat posebej izkazala svojo naklonjenost neokrnjeni univerzi v Ljubljani, medtem ko je SDS njeno ogroženost poudarjala in tako blatila

³⁴² Resolucija kat. akademikov spričo nevarnosti redukcije ljubljanske univerze, S, 9. XI. 1927; Resolucija akademske mladine ljubljanske univerze, J in S, 11. XI. 1927; Vesti o okrnitvi slovenske univerze izmišljene, S, 13. XI. 1927; Državni proračun in zakon o izenačenju davkov izgotovljena, S, 20. XI. 1927; Napovedujejo se novi hudi udarci, J, 20. XI. 1927.

svojega konkurenta. Pri tem je SDS izpostavljala pomen svojega človeka dr. Milana Vidmarja.³⁴³

Na izredni seji univerzitetnega sveta dan po velikem protestnem zborovanju je Milan Vidmar izrazil svoje obžalovanje, »da je ljubljanska univerza zašla v krizo v času, ko je minister za prosveto univerzitetni profesor in mu sekundira neki drug univerzitetni profesor.« Mislil je na Kumanudija in Gosarja. Ta izjava je sprožila proteste srbohrvaških profesorjev na ljubljanski univerzi. Na resolucijo, ki jo je univerzitetni svet istega dne poslal vsem slovenskim poslancem in ministru, je Andrej Gosar 5. decembra odgovoril, da je že dotlej storil vse, kar je bilo mogoče, da ne bi spornega člena finančnega zakona izvajali v škodo ljubljanske univerze in se bo za to trudil tudi v bodoče.

Gregor Žerjav pa je odpisal, da bo to »fatalno obvezo« lahko odpravila šele sprememba režima. Medsebojno blatenje v prizadevanju za isto stvar se je nadaljevalo v finančnem odboru Narodne skupščine, kjer se je stališču za ukinitve fakultet pridružil tudi Stjepan Radić, končalo pa se je na proračunski seji ljubljanske oblastne skupščine 14. decembra 1927, ko so v popolnem soglasju sprejeli resolucijo, namenjeno osrednji vladi. Ta je najprej zahtevala črtanje spornega 44. člena, se zavzela za izpopolnitev ljubljanske univerze in je za novo gradnjo univerzitetne stavbe v svoj proračun vnesla milijon dinarjev. V podporo prizadevanjem za univerzo je 38 slovenskih društev, ustanov in organizacij obeh idejnih taborov konec leta 1927 izdalo še posebno tiskano spomenico »Pomen univerze v Ljubljani za Slovence in državo SHS«, ki je kratko popisala razmeroma veliko znanstveno delo njenih delavcev v devetih letih obstoja. Proti temu, da bi o univerzah

³⁴³ Metod Mikuž, Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969, str. 74, 75; Mobilizacija Ljubljane za ohranitev popolne univerze, J, 24. XI. 1927; Javno predavanje dr. Milana Vidmarja o univerzi, Ponesrečeni izgovori SLS glede naše univerze, J, 27. XI. 1927; Manifestacija, S, 27. XI. 1927; Žalostni klerikalni izgovori, J, 30. XI. 1927.

odločal vsakoletni finančni zakon, so se oglašali tudi na beograjski univerzi, podobno spomenico pa je februarja 1928 sprejela tudi meduniverzitetna komisija pri prosvetnem ministrstvu.³⁴⁴

Zaradi nenehnih gmotnih težav in potreb po prostoru je bilo 11. marca 1928 v Ljubljani ustanovljeno »Društvo za nabiranje narodnega univerzitetnega zaklada«.³⁴⁵ Pridružilo se je akciji za reševanje treh glavnih gmotnih problemov slovenske kulture v tistem času. Kljub adaptiranju Narodnega doma za potrebe Narodne galerije je Ljubljana po splošnem prepričanju nujno potrebovala tri nove palače: za univerzo, akademijo in galerijo. Kot je povedal prof. dr. Karel Hinterlechner, se je arhitekt Jožef Plečnik takrat ukvarjal z načrtom univerzitetnega naselja pod Tivolijem in po mnenju nekaterih bi bilo najbolje v ta sklop vnesti tudi paviljona za Akademijo znanosti in umetnosti ter Narodno galerijo. Odbor društva za nabiranje narodnega univerzitetnega zaklada, ki so ga sestavljali univerzitetni profesorji, bančniki in veletrgovci, se je razen na denarne zavode, trgovska in industrijska podjetja obračal posebej na oblastne strukture. Po deželi že precej razširjeni odseki nabiralne akcije za Akademijo in Narodno galerijo so imeli kljub temu, da med Slovenci ni bilo dovolj premožnih mecenov, znatne uspehe. Ministrstvo za prosveto je dovolilo, da v akcijo vključijo tudi šole. 6. maj so določili za poseben nabiralni dan.³⁴⁶

Ljubljanska univerza je z bojem proti poskusom, da bi jo okrnili, konec leta 1927 in v začetku 1928 pri nacio-

³⁴⁴ Mikuž, Gradivo... str. 75–78; Izjava Jugoslovanskega kluba za neokrnjeno slovensko univerzo, S, 13. XII. 1927; Spokorniki?, S, 14. XII. 1927; Ljubljanska oblastna skupščina, S, 15. XII. 1927; Beograjski profesorji proti ukinitvi fakultet, J, 28. XII. 1927.

³⁴⁵ Univerza – samopomoč, J, 2. II., 10. III., 5. V. 1928.

³⁴⁶ Za vse pravne in individualne osebe so imeli posebne kategorije vključevanja. Oba slovenska oblastna odbora sta bila npr. vključena kot »pokrovitelja« z udeležbo po 5000 din. Med močnejšimi darovalci za Narodno galerijo so omenjali g. Kollmana in Vodnika, ki sta darovala vsak po 100.000 dinarjev. SN, 23. IV. 1928; Univerza, akademija, galerija, J, 1. V. 1928; Akcija za AZU in Narodno galerijo, J, 24. IV. 1928; Rojaki!, S, 1. V. 1928.

nalnem konstituiranju Slovencev dobila tudi simbolični pomen. Z izrazito unitarističnim jugoslovanskim konceptom je liberalni idejno politični tabor tak pomen univerze vse od njene ustanovitve omejeval na avtonomistično politično gibanje, ki ga je vodila najmočnejša Slovenska ljudska stranka. Kljub premoči njenega pojmovanja »kulturnega problema slovenstva« so univerzo kot tudi druge kulturne institucije v Sloveniji do takrat pogosto izrabljali v vsakodnevni politični boji med strankami. Tudi če upoštevamo odvrčanje Svetozarja Pribičevića od monopolistične srbijanske politike in ustanovitev Kmečko demokratske koalicije s Hrvati, so bila poudarjena prizadevanja SDS za neokrnjeno ljubljansko univerzo konec leta 1927 plod takratne politične situacije in njenega več kot dveletnega prisilnega ostajanja v opoziciji, ne pa kakega večjega idejnega preobrata slovenskih »liberalcev«. Kljub temu in kljub slovenskemu načelnemu konsenzu o upravičenosti ljubljanske univerze, ki je vendar veljal ves čas njenega obstoja, se je šele konec leta 1927 dovolj jasno pokazalo, da si nobena slovenska politična stranka ne more privoščiti kakršnegakoli oškodovanja univerze v Ljubljani.

Po vseh pritiskih je novi prosvetni minister demokrat Milan Grol v začetku marca dal komisiji za redukcijo fakultet vedeti, da je pripravljen odstopiti od 44. člena finančnega zakona, če bi mu komisija do 20. marca dokončno izdelala načrt zakona o univerzah in bi ga lahko še v času proračunske debate predložil Narodni skupščini. Tako bi člen 44. postal nepotreben, saj bi zadeve uredil zakon. V finančnem zakonu, ki ga je v okviru državnega proračuna sprejela skupščina 26. marca 1928, ni bilo več spornega člena o ukinitvi fakultet.³⁴⁷

Državni proračun druge Vukičevićeve vlade, v kateri je namesto Gosarja prevzel pomembnejše notranje ministristvo sam Anton Korošec (od 23. februarja 1928), je

³⁴⁷ J, 3. III. 1928; Buĝet državnih razhoda i prihoda kraljevine SHS 1928/29, Sarajevo 1928; Dohodnina se s 1. aprilom ukine?, J, 13. III. 1928.

močno prizadel obe slovenski gledališči. Ljubljansko gledališče je za poslovno leto 1928/29 dobilo milijon in pol dinarjev ali znova za 25% manj kot prej, mariborsko pa je po dveh letih razmeroma dobrih državnih podpor z vsemi ostalimi oblastnimi gledališči (6) spet padlo s 782.000 na 66.000 dinarjev podpore. To je upravnika Brenčiča prisililo, da je opustil operne predstave. V skrčenem obsegu so uprizarjali le še dramo in opereto, pa še za to se je moralo mariborsko gledališče stalno zadolževati.³⁴⁸ Prosvetni minister je sicer pripravil amandma k finančnemu zakonu, ki bi trem državnim gledališčem omogočal večje kritje stroškov iz lastnih dohodkov, vendar amandma v skupščini ni bil sprejet.³⁴⁹

1. aprila se je tako v ljubljanskem gledališču začela finančna kriza, ki jo je skušal upravnik Rado Kregar premostiti s podporami ljubljanske mestne občine in ljubljanske oblasti. Vendar mu to ni šlo od rok, zato je 1. maja začel odpuščati pogodbene delavce, stalno zaposlenim pa zniževati plače. Prišlo je do razpada opernega orkestra in ostrih protestov vsega umetniškega osebja, ki se mu je solidarno in burno pridružilo tudi občinstvo. S Kregarjevim poslovanjem so bili nezadovoljni vsi. Slovenec ga je slabega gospodarjenja in razsipavanja obtoževal tudi s konkretnimi številkami. Njegova nepriljubljenost se je stopnjevala od imenovanja naprej, ker je bil na to mesto postavljen s političnimi zvezami. Kregar je 2. maja podal ostavko na ministrstvu. To je za začasnega intendantata imenovalo Otona Župančiča, ki je bil konec sezone potrjen, Kregar pa se je vrnil za profesorja na ljubljansko srednjo tehniško šolo.³⁵⁰

³⁴⁸ Buđet 1927/28 in 1928/29; Usoda mariborske opere zapečate-na, J, 5. I. 1928; Usoda mariboskega gledališča, J, 8. I. 1928.

³⁴⁹ Vladni predlog o ureditvi gledališč, J, 7. III. 1928; Buđet 1928/29, Finančni zakon.

³⁵⁰ Kriza ljubljanskega gledališča na višku, J, 3. V. 1928; Oton Župančič začasni upravnik gledališča, J, 5. V. 1928; Pri umetniških vodjih našega teatra, Naša gledališka kriza, J, 6. V. 1928; Pred odločitvijo v gledališki krizi, J, 16. V. 1928; J, 15. VII. 1928; Naše gledališče v razsulu, S, 4. V. 1928; več o tem Dušan Moravec, Gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, str. 190–206.

V začetku decembra 1927 je prosvetni minister sklical komisijo za izdelavo stalnega državnega prosvetnega programa, ki je v dveh tednih izdelala temeljne smernice za dolgoročni razvoj šolstva v državi. V plenumu so kljub razlikam prišli do sklepa, da je treba krčenje in razpuščanje šol opustiti. Osnovne šole naj po možnosti podaljšajo na osem let. V večjih krajih naj ustanovljajo meščanske šole raznih smeri. Učiteljišča naj podaljšajo za eno leto, poudarjen naj bo pouk kmetijstva, obrti, higijene in gospodinjstva. Glede programa zadnjih dveh letnikov štiriletnih višjih pedagoških šol, ki sta bili samo v Zagrebu in Beogradu, pa se niso strinjali.

Srednjih šol po mnenju komisije ni bilo preveč, pač pa še vedno premalo. Potrebne naj bi bile kvečjemu preureditve v strokovne šole po lokalnih potrebah. Popolno svobodo razvoja naj bi pustili klasičnim gimnazijam in realkam, kjer jih želijo imeti. Prav tako ne gre zmanjševati števila fakultet, temveč bi jih bilo potrebno bolje vzdrževati in dograditi.

Nesoglasja so ostala pri strokovnem šolstvu. Šolski strokovnjaki so se v nasprotju s predstavniki posameznih ministrstev, pod katera so šole spadale, zavzemali za centralizacijo vsega šolstva pod isto streho. Ravno tako se niso strinjali v vprašanjih, ali naj bodo učni načrti in programi enotni ali po potrebi pokrajin različni. Prevladalo je mišljenje, naj povsod učijo francoščino od I. razreda srednjih šol, druge moderne jezike (nemščina, angleščina ali italijanščina) pa od III. razreda naprej; letni izpiti na šolah niso nepotrebni.³⁵¹

Posamezne resolucije, ki jih je izdelala komisija, so odbori posebej obravnavali do februarja 1928, ko se je komisija znova sestala. Konec februarja je takrat že novi prosvetni minister Milan Grol naročil popravke vseh že izdelanih ali skoraj izdelanih šolskih zakonskih načrtov, da bi bili čimprej predloženi skupščini.³⁵²

Načrt zakona o srednjih šolah je poleg glavnega tipa gimnazij, pri katerem so opustili predznak »realna«, do-

³⁵¹ Dr. L. Sušnik, Državni prosvetni program, S, 17. XII. 1927.

³⁵² J, 12. I. 1928; Revizija prosvetnih zakonov, J, 1. III. 1928.

voljeval humanistične gimnazije in realke kot paralelke. To je znatno olajšalo njihovo ustanavljanje. Privatne srednje šole naj bi izgubile pravico javnosti; učenci bi morali opravljati izpite na državnih šolah. Večina članov komisije je menila, naj se ustanavljanje privatnih srednjih šol oteži že z zakonom. Učni program naj določi zakon, ne več navadna ministrska uredba. Na predlog Frana Jerana so v zakon vnesli časovno poenotenje pouka. Šolsko leto naj bi trajalo od 11. septembra do 15. junija. Vprašanje tromesečja ali polletnih semestrov se komisiji ni zdelo bistveno. Namesto letnih izpitov je zakonski predlog uvajal cenzus po ocenah v II. in VI. razredu, ohranjal je malo maturo po nižji srednji šoli ter predvideval večji nadzor nad dijaki glede uspeha in discipline. Ravnatelje naj bi upraviteljskih poslov razbremenili šolski tajniki, da bi se lahko bolj posvetili pedagoškemu delu. Poseben člen pa je urejal tudi stalne učiteljske doklade in tako izboljševal gmotni položaj profesorjev.³⁵³

Takšen zakonski predlog je bil bolj všeč slovenskim »liberalcem« kot SLS, ki je bila v vladi. Slovenec je pisal o zakonu, ki bi moral biti »zelo širokogruden, orisati le idejni okvir, podrobnosti pa prepustiti željam naroda v posameznih pokrajinah.« Velike razlike med razmerami v posameznih pokrajinah pri določeni enotni ureditvi lahko nekje pogojujejo velik napredek, drugje pa nazadovanje. Zakonski predlog je po mnenju Slovenca ravno tu uvajal centralizem in nedemokratično urejanje šolstva, saj ni dopuščal nikakršnega vpliva staršev niti profesorskih konferenc. Povsem izločeni bi bili prosvetni inšpektorji, ministrstvo naj bi komuniciralo neposredno z ravnatelji. Posebej je katoliško stranko motila seveda še nenaklonjenost zakonskega načrta privatnim šolam.³⁵⁴

Obljub svojega predhodnika o krčenju gimnazij minister Grol ni pozabil. Toda politična situacija je bila sedaj povsem drugačna. Po atentatu v skupščini je vlado prevzel Anton Korošec in skupina poslancev je 1. avgusta

³⁵³ Kakšne bodo naše srednje šole, J, 11. III. 1928; Popolna reforma srednjih šol, J, 23. III. 1928.

³⁵⁴ O srednješolskem zakonu, S, 24. III. 1928.

1928 predložila nujni zakonski predlog, ki je 55. členu finančnega zakona o ukinitvi raznih gimnazij pristavljajl pogoj, da prosvetno ministrstvo namesto njih organizira strokovne ali druge srednje šole z istimi denarnimi sredstvi. Grol je po Slovenčevem poročilu na predlog pristal. Šele mesec po začetku novega šolskega leta 1928/29 je finančni odbor Narodne skupščine sprejel resolucijo, ki je krčenje gimnazij omejila na razmeroma nizek cenzus potrebnega števila učencev na posameznih zavodih. Vse nižje gimnazije, ki bi 1. oktobra 1928 imele skupno manj kot 110 dijakov, naj bi preuredili v meščanske gospodarske šole, V. in VI. razredi z manj kot 21 učenci ter VII. in VIII. razredi z manj kot 16 učenci pa bi bili ukinjeni. Gimnazije v Sloveniji so tako ostale neokrnjene. V decembru, spet sredi šolskega leta, so preuredili 7 nižjih gimnazij po Bosni in Srbiji v meščanske šole.³⁵⁵

Osnovnošolski zakonski predlog je določal osemletno šolsko obveznost, vendar je bila le redkokje izvedena. Osnovne šole je predlog delil na nižje z rednim poukom, ki mora trajati najmanj 4 leta, in višje osnovne šole, katerih pouk je običajno potekal le en ali dva popoldneva v tednu. Tako malo pouka je omogočalo določilo o olajšavah glede na materialne ali vremenske pogoje. Osnovne šole naj bi bile javne, polprivatne in privatne. Novost, polprivatne šole, bi bilo mogoče ustanavljati v mestih z nad 30.000 prebivalci. Ustanovile bi jih lahko korporacije ali združenja staršev in bi nudile šolarjem boljše učne in zdravstvene pogoje. Država bi takšnim šolam postavila učitelje in upravnika. Za privatne in manjšinske osnovne šole je bilo postavljenih 18 razmeroma strogih pogojev. Javno osnovno šolo naj bi zgradili povsod tam, kjer je v okolici do 4 km najmanj 30 šolo-obveznih otrok. Za take gradnje bi pri Hipotekarni banki odprli poseben nizkoobrestni šolski fond. Vzdrževati bi jih morale politične občine po proračunu, ki bi ga sestavil

³⁵⁵ Ukinjenje gimnazij zopet na dnevem redu, J, 31. VII. 1928; Vse gimnazije ostanejo, S, 2. VIII. 1928; Redukcije gimnazijskih zavodov in razredov, J, 10. X. 1928; Redukcija gimnazij, J, 20. XI. 1928.

krajevni šolski odbor. Pouk bi potekal po načelu koncentracije in delovne šole. Neopravičeno šolsko zamudo bi kaznovali z 10 dinarji globe za vsak dan. Učiteljska stalnost bi bila zagotovljena takoj po opravljenem praktičnem izpitu. Učiteljice, poročene z neučitelji, bi izgubile državno službo z odpravnino glede na službena leta. Posebna novost v načrtu je bila določba, ki je šolskim nadzornikom in prosvetnim inšpektorjem prepovedovala kandidature za narodne ali oblastne poslance ter vsakršne politične funkcije, vključno s političnimi zborovanji. Zakonski predlog za osnovne šole je bil predložen Narodni skupščini v začetku novembra 1928.³⁵⁶

Poseben skupščinski odbor je podrobno debato začel konec novembra. V njem je bil posebej dejaven poslanec SLS Franc Kremžar, ki je imel na večino členov pripombe in nadomestne predloge, čeprav je bila uradni predlagatelj zakonskega osnutka vlada pod predsedstvom Antona Korošca. Najbolj sporni so bili člani o katehetih, učiteljskih stanovanjih in sestavi šolskih odborov. Končno sprejeti kompromisni predlog je v šolah, kjer ni duhovnika, dovoljeval pouk verouka tudi laičnemu učitelju. Pri tej izjemi je vztrajal sam minister Grol. Kremžar je na ta kompromis pristal kljub temu, da je srbska pravoslavna cerkev uradno potrdila, da hoče tudi sama prevzeti verouk na srbskih osnovnih šolah. Kremžar pa ni odstopil od stališča, da je ta izjema dovoljena pravoslavnim učencem oziroma določena po veroizpovedi, ne pa teritorialno, kar je zagovarjal Grol. Slovenski demokrati pa so menili, da kateheti za verouk niso pedagoško didaktično dovolj usposobljeni in bi to delo bolje opravljali učitelji laiki. Kremžar je preprečil tudi člen, ki je puščal predpisovanje učnega načrta in programa za verouk ministru za prosveto. Dosegel je, da ta načrt odobrijo cerkvene oblasti. Glede obveze občin, da v 6 letih dogradijo potrebna učiteljska stanovanja in preskrbijo kurjavo, je Kremžar dosegel popravek, ki je občino obvezoval, da zagotovi učiteljem sta-

³⁵⁶ Važne določbe novega zakona o osnovnih šolah, J, 13. III. 1928; Načrt zakona o osnovnem šolstvu, J, 7. XI. 1928; J, 20. XI. 1928.

novanje in kurjavo za plačilo, a po zmerni ceni. Prvotna oblika 21. člena naj bi namreč slovenske občine preobremenila.³⁵⁷ Ni pa mu uspelo izboriti za cerkev predstavništva v oblastni šolski komisiji, ki bi učitelje razporejala po šolah. Propadel je s predlogom o dolžnosti učencev, da obiskujejo cerkvene svečanosti in verske vaje. Nasploh zakonski predlog ni bil naklonjen katoliški cerkvi in samostanskim šolam. Samoupravne oblasti je materialno obremenjeval z vzdrževanjem šolstva, ni jim pa dajal skoraj nobenih vsebinskih pristojnosti, kar SLS nikakor ni moglo biti všeč. V rokah je namreč imela večino slovenskih občin in obe oblastni samoupravi, medtem ko je v osrednji vladi sodelovala občasno, in še takrat je pobirala drobtinice.³⁵⁸

Delo odbora za osnovnošolski zakon je bilo 21. decembra 1928 zaradi bližajočih se praznikov prekinjeno, vendar se seje pred 6. januarjem 1929, ko je bil parlament razpuščen, niso nadaljevale.

Novi univerzitetni zakonski načrt je bil plod drugič popravljene načrta, ki ga je na novo naročil prosvetni minister Trifunović konec leta 1926. Izdelala ga je komisija, v kateri je ljubljansko univerzo kot že večkrat zastopal dr. Metod Dolenc. Pred tem so bili izdelani trije različni zakonski predlogi na osnovi načrta, ki ga je dal narediti minister Pribičević leta 1921 in je predvideval enotno univerzo za vso državo, s fakultetami po različnih mestih in enotno upravo pod rektorskim svetom ter skupnimi fakultetnimi sveti. Kljub temu, da je ta predlog prihajal iz beograjskih vrst, so ga po Dolencem pripovedovanju isti krogi potem zakulisno blokirali, ker so se zbal, da bi beograjsko univerzo drugi dve preglasovali.

Novi zakonski načrt je več ali manj ohranjal obstoječe stanje na vseh treh univerzah. Prav Slovenci so si

³⁵⁷ Za novi šolski zakon, S, 8. XII. 1928; Poslanec Kremžar in učiteljska stanovanja, J, 8. XII. 1928; Pouk na osnovnih šolah, S, 12. XII. 1928; Važne spremembe v načrtu novega osnovnošolskega zakona, J, 15. XII. 1928.

³⁵⁸ Novi uspehi posl. Kremžarja za ljudskošolski zakon, S, 13. XII. 1928; Boj za novi šolski zakon, S, 21. XII. 1928.

izborili možnost, da financiranje univerz iz državnega proračuna dopušča tudi vzdrževanje fakultet iz privatnih ali samoupravnih ustanov (npr. oblastna skupščina). Dolenc je to možnost utemeljeval s podatkom, da je v nasprotju z beograjsko univerzo, ki naj bi z zadnjim kraljevim darilom (študentski dom) in volilom bivše kraljice Natalije postala ena najbogatejših v Evropi, ostajala ljubljanska univerza ena najrevnejših.

Zakonski predlog je ohranjal tri univerze in vse obstoječe fakultete (Beograd 6, Zagreb 7, Ljubljana 5). Ljubljanska medicina je ostala omejena na 4 semestre le začasno. V glavnem besedilu zakona je bila namreč označena kot popolna. Nerešen problem je ostal, da ima Beograd eno fakulteto manj kot Zagreb, kar naj bi v kratkem rešili z ustanovitvijo veterine. Svet univerze kot zbor rednih profesorjev je ostal zgolj volilno telo za rektorje (na dve leti) ter redne in izredne profesorje, upravne odločitve pa je prevzemal univerzitetni senat, sestavljen iz rektorja, prorektorja, dekanov in prodekanov.³⁵⁹

Samo mesec dni po tej ugodni in, kot je kazalo, trajni rešitvi za ljubljansko univerzo, so v Sarajevu ustanovili odbor, ki naj bi tam osnoval rudarsko in gozdarsko fakulteto. Krogi, ki so očitno nameravali sprejemanje univerzitetnega zakona postaviti pred nova dejstva, so to utemeljevali z velikimi energetskega potenciali v Bosni in Hercegovini. V Sarajevo bi prenesli rudarski oddelek ljubljanske tehnične fakultete in zagrebško ali beograjsko gozdarsko fakulteto. Slovenci so ta poskus občutili kot ponovno grožnjo okrnitve njihove nacionalne svetinje. Slovenec in Jutro sta nesmisel bosanskih argumentov družno utemeljevala s številkami. Slovenija je vse obdobje v novi državi kopala približno za pol rúd in premoga več kot Bosna in Hercegovina.³⁶⁰

Tudi državne štipendije za šolsko leto 1928/29 so bile razdeljene po nenavadnem ključu. Na beograjski uni-

³⁵⁹ Univ. prof. dr. Metod Dolenc, Nov univerzitetni zakon na vidiku, S, 23. III. 1928.

³⁶⁰ Ljubljanska tehnična fakulteta vnovič ogrožena, J, 20. IV. 1928; Vprašanje obstoja rudarskega oddelka v Ljubljani, S, 20. IV. 1928.

verzi so študentje lahko kandidirali za 101 štipendijo (500 din mesečno), od tega kar 92 na filozofski fakulteti. Zagrebškim študentom je bilo na voljo 33 štipendij (22 filozofska, 3 medicinska, 2 gozdarska, 3 veterinarska in 3 tehnična fakulteta). Vsa ljubljanska univerza pa je dobila 7 štipendij, ki so bile razdeljene med pravno in tehnično fakulteto.³⁶¹

Sodelovanje SLS v vladi in celo predsedniška funkcija Antona Korošca na delo centralnih državnih teles nista imela velikega vpliva. Svetozar Pribičević s Kmečko demokratsko koalicijo, v katero so bili trdno vpeti tudi slovenski »liberalci«, je imel v marsičem prav v obtožbah, da v državi vlada izrazito srbijanska politika. Glavni časopis SDS v Sloveniji Jutro je zlasti od vstopa »klerikalcev« v vlado nenehno odkrival, kako Beograd zapostavlja slovenske kulturne ustanove. Togo vztrajanje na unitarnem jugoslovanstvu in agresivna Pribičevićeva kulturna politika (bolje kar kulturni boj) je slovenske samostojne demokrate, dokler so še sodelovali v Pašičevih vladah, skoraj povsem osamil in od njih predvsem odvrnil slovensko pretežno liberalno inteligenco. Močna skupina umetnikov in univerzitetnih profesorjev je bila razočarana že po dogodkih v zvezi z resolucijo kulturnega odseka Narodnega sveta leta 1918 in z avtonomistično izjavo leta 1921. Do izrinjenja SDS iz vlade leta 1925 pa so demokrati izgubili še večji del najzvestejših pristašev iz vrst osnovnošolskih in srednješolskih učiteljev. Zato je bila povečana propagandna in organizacijska aktivnost SDS v opoziciji posebej obrnjena k izobražencem in študentom. Bistveno nove poudarke v narodni politiki demokratov je izrazil Albert Kramer že v volilnem govoru septembra 1927. Novo usmeritev je SDS dopolnila v času prizadevanj proti poskusom okrnitve ljubljanske univerze v jeseni 1927. Leto kasneje pa se je obračala na ljubljanske študente z že povsem predelanim narodno kulturnim programom. Študentski akcijski odbor Kmečko demokratske koalicije na univerzi je kolege pozival k zahtevam

³⁶¹ Državne štipendije in ljubljanska univerza, J, 4. X. 1928.

za svoboden razvoj vseh kulturnih in zgodovinskih enot v državi ter proti hegemoniji enega dela naroda nad drugim. »Slovenci, Hrvati in Srbi niso stopili v skupno domovino, da bi tu izgubili svojo individualnost, temveč da jo morejo tu v nemoteni harmoniji razvijati sebi in celoti v korist.«³⁶²

S svojim opozicijskim delovanjem so se slovenski demokrati glede svojega kulturnega programa mnogo bolj približali svojim političnim konkurentom v SLS kot pa »klerikalci« njim. Prepad med obema stranema konec leta 1928 ni bil več tako načelnega značaja kot plod konkretnega političnega položaja. Nesporni vodja Slovenske ljudske stranke Anton Korošec je v svoji politični taktiki zahajal v tak pragmatizem, da je imel zaradi tega že resne težave v lastni stranki. Od visokih kulturnopolitičnih načel katoliških politikov tako ni ostalo kaj več kot absolutno vladanje v Sloveniji. To vladanje pa je bilo omejeno z močno centralno oblastjo v Beogradu, ki je bila dobro prepletena z Narodno radikalno stranko.

Enotne jugoslovanske šolske zakone je vlada razmehoma hitro sprejela šele po razpustitvi parlamenta 6. januarja 1929. Zakon o srednjih šolah je bil izdan 31. avgusta, zakon o učiteljiščih in zakon o učnih knjigah pa 27. septembra 1929. Oba sta prepovedala privatne šole. Zakon o ljudskih (osnovnih) šolah je bil podpisan 5. decembra istega leta in se ni bistveno oddaljeval od zakonskega predloga, o katerem je delno že razpravljala skupščina leto dni prej. Zakon o univerzah, ki je ohranjal vse fakultete, je bil sprejet konec junija 1930.³⁶³

³⁶² Akademski omladini ljubljanske univerze!, J, 26. IX. in 14. X. 1928.

³⁶³ UL, 98/4. X. 1929, zakon 398.; UL, 103/17. X. 1929, zakona 414., 415.; UL, 25/28. I. 1930, zakon 110; Službene novine, 4. VII. 1930.

III.

STRANKARSKE KULTURNE ORGANIZACIJE

NARODNO LIBERALNI POLITIČNI TABOR

Sokol

Sokol je na nek način že od začetka deloval strankarsko. Najprej na Češkem, potem pa v Sloveniji, je bil Sokol ustanovljen kot protiutež nemškemu društvu Turnverein. Ta društva so bila v nemških deželah avstrijskega cesarstva nosilci liberalnega meščanskega razpoloženja, v deželah s slovanskim prebivalstvom pa so širila nemški nacionalni vpliv. Do ustanovitve katoliških telovadnih društev je Sokol deloval v okviru slovenskega narodnega gibanja v skladu s »slovensko narodno stranko« v deželnih zborih in v državnem zboru. Po dokončni ločitvi duhov in oblikovanju slovenskih političnih strank v devetdesetih letih se je marsikatero sokolsko društvo začelo nagibati na liberalno stran, vendar so v njih telovadili do ustanovitve Orla tudi katoliško politično usmerjeni člani. Po povezavi sokolskih društev v enotno Slovensko sokolsko zvezo je s Tyrševim telovadnim sistemom zveza prevzela tudi njegov svobodomiselni svetovni nazor. S tem je izpolnila temeljni pogoj za vključitev v kulturni boj.

Prvi Sokol je bil ustanovljen leta 1862 v Pragi. Še istega leta so se začele priprave tudi v Ljubljani, društvo pa je bilo ustanovljeno naslednje leto (1863). »Južni Sokol«, ki je z imenom poudarjal svoj vzor, je bil sicer že po štirih letih (1867) zaradi nekega narodnostnega incidenta razpuščen. Njegovo delo je zato nadaljeval »Ljubljanski Sokol«. V prvih letih sokoli niso imeli primernih prostorov, telovadnega orodja in niso obvladali kakega telovadnega sistema. Prirejali so predvsem številne izlete, pohode v ljubljansko okolico ali v kraje, kjer je bil njihov obisk v podporo tamkajšnjim narodnjakom. Leta 1864 so ustanovili sokol-

sko društvo v Kranju. V letih 1869 in 1870 so nastala še društva v Postojni, Planini in Vipavi, a so vsa že v nekaj letih zamrla. Sokolstvo se je začelo trajneje širiti z ustanovitvijo Tržaškega sokola in Savinjskega sokola v Mozirju leta 1882. Naslednje leto sta mrežo dopolnila Dolenjski sokol v Novem mestu in Goriški sokol. V letih 1889, 1890 so osnovali še nekaj manjših društev.¹

S prihodom dr. Viktorja Murnika v Ljubljanski sokol leta 1893 je društvo začelo s sistematično Tyrševno telovadbo, ki je po več kot desetletnem prizadevanju pripeljala do osnovanja enotne Slovenske sokolske zveze (SSZ) leta 1905. To je tako pospešilo ustanavljanje novih društev, da so štiri leta kasneje ljubljansko centralo razbremenili in zvezo reorganizirati v 8 žup. V desetletju od 1903 do 1913 je število sokolskih društev na Slovenskem naraslo s 16 na 115, število članov z manj kot 2000 na več kot 6600, naraslo pa je tudi število telovadcev med članstvom. Pred prvo svetovno vojno je bila več kot četrtina članov telovadcev.²

Murnik je telovadbo v društvih razširil tudi na mladoletne, ki sicer še niso mogli biti člani Sokola. Leta 1896 je Murnikov vaditeljski zbor obnovil telovadbo za obrtne vajence, dve leti prej so imeli šolarji in dijaki posebno telovadbo v okviru sokolske telovadne šole v Kranju, leta 1897 pa so celo ustanovili oddelek v obliki posebne dijaške telovadne šole, ki formalno ni sodil v sokolsko društvo. Na Kranjskem je deželna vlada šolski mladini namreč prepovedala včlanjevanje v Sokola. Posebne dijaške oddelke v sokolskih društvih so začeli ustanavljati, ko je bila ta prepoved leta 1899 ukinjena. Dunajsko prosvetno ministrstvo je zaradi slabih razmer pri telovadbi na osnovnih šolah v letih 1909 in 1910 celo večkrat priporočalo šolam sodelovanje s telovadnimi društvi. Kljub

¹ Več o tem Vinko Zaletel, *Zgodovina telesne vzgoje in sokolstva*. Ljubljana 1933; Drago Stepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, Ljubljana 1968; France Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, SKA, Buenos Aires 1989.

² *Bratje Sokoli!*, Statistika slovenskega Sokolstva, Slovenski Sokol, I, Ljubljana 1904, str. 1 in str. 80; Stepišnik, n. d., str. 95–102.

temu je bila potem, ko je kranjsko deželno vlado prevzela SLS, leta 1910 spet izdana taka prepoved. Deželna vlada pa je morala prepoved zaradi pritožbe SSZ kmalu umakniti, ker je bila protizakonita. Pritiski katoliške deželne vlade pa nikakor niso prenehali.³

Murnik je utemeljil tudi žensko telovadbo na Slovenskem. Ženski telovadni odsek pri Ljubljanskem sokolu so ustanovili leta 1897, 1901 se je odsek osamosvojil v Žensko telovadno društvo, ki je obdržalo gostoljubje matičnega društva. Ženska telovadba se je razširila le po nekaterih večjih sokolskih društvih, najbolj na Tržaškem.⁴

V vodstvu Sokola so že prej delovali slovenski liberalni politiki, tako Ivan Tavčar in Ivan Hribar v Ljubljanskem sokolu. Tyrševa telovadba in ideologija ter pristop mlajše, narodno radikalne struje liberalnega tabora so ob snovanju SSZ leta 1905 in tudi že prej jasno nakazali, da se je sokolstvo dokončno nagnilo k liberalnemu, svobodomiselnemu svetovnemu nazoru, tako kot na Češkem. Gleđano z nasprotne politične perspektive, je bil za ustanovitev katoliških telovadnih odsekov pri Slovenski krščansko socialni zvezi (1906) že skrajni čas.⁵

Kulturni boj, v katerem sta dobili pomembno vlogo tudi obe konkurenčni telovadni društvi, se je nekoliko bolj razplamtel leta 1911. Tega leta so na Dunaju spet pritisnili liberalci s svojimi proticerkvenimi zakonskimi predlogi. V Ljubljani so razvemale strasti občinske volitve. Glasilo sokolske župe Ljubljana I. je obsojalo politično agitacijo katoliške cerkve in je za dejstvo, da je bila Ljubljana že eno leto brez župana, obtoževalo »maščevalnost klerikalcev«. Glasilo Zveze Orlov je utemeljevalo naloge orlov v Ljubljani z ocenami, da so »občinske volitve v Ljubljani (so) zopet pokazale, kakšne sadove je rodila liberalna politika za mladino. Sovražnost do vsega, kar ni liberalno, sovražnost, ki ne pozna nobene meje in ozira,

³ Iz statistike SSZ za leto 1911, Slovenski Sokol, IX/1, Ljubljana 1912; Stepišnik, n. d., str. 95–102.

⁴ Stepišnik, n. d., str. 98–99.

⁵ Pernišek, n. d., str. 38–42.

⁶ Sokolski vestnik, II, Ljubljana 1911, str. 36.

sovražnost, ki mlademu srcu najmanj pristojna.«⁷ Telovadni društvi in njuna glasila se torej nista izogibali politike.

Slovenski sokoli so v tej prvi dobi svoje razmerje do katoliških telovadnih društev prevzeli kar od svojih čeških vzornikov. Na Češkem je bil položaj le toliko drugačen, da je orlovski razmah za nekaj let zaostajal za slovenskim. Resolucija, sprejeta na 5. občnem zboru Češke sokolske zveze konec novembra 1910 v Pragi, je poudarjala svobodo nramnega, socialnega, političnega, gospodarskega ali verskega prepričanja svojih članov. Sokoli so od svojih članov zahtevali poleg osebne moralne nemadeževanosti tudi obzirnost do prepričanja drugih. Zavračali so obtožbe »nekaterih« strank, da podpihujejo sovrašтво do vere. To je resolucija nekoliko naivno utemeljevala s prizadevanjem, naj veroizpoved postane zasebna stvar vsakega posameznika. Za radikalni katolicizem, katerega končni cilj je bila rekatolizacija občestva, pa so bila ravno ta prizadevanja najbolj problematična. Resolucija je obsojala izrabljanje religioznosti množic za strankarske in stanovske koristi. Grajala je množično ustanavljanje različnih organizacij na verski podlagi, s katerimi je Cerkev skušala dobiti večji vpliv na javne zadeve. Med temi organizacijami naj bi si prostor na podlagi velikih laži pridobival tudi t. i. Orel, ki naj bi imel namen zmanjšati in uničiti delovanje Sokola.⁸

Tri mesece kasneje so orli dokaj ostro označili svoje razmerje do sokolov. »Razžaljenje za nas in slabo spričevalo za vas je, če primerjate svoje vrste z vrstami naših Orlov. Naši Orli nimajo in nočejo imeti z vami nič opraviti! Vi sami pravite, da je vaš namen in cilj samo telesna izobrazba. Orlu pa je telesna izobrazba samo sredstvo za doseg višjega cilja. Orel polaga važnost na duševno izobrazbo.«⁹

Deželni šolski svet za Kranjsko, ki je bil seveda v rokah SLS, je 1. decembra 1911 telovadnim društvom prepo-

⁷ Naša naloga v Ljubljani, Mladost, IV/9, Ljubljana 6. V. 1911.

⁸ O razmerju Sokolstva napram klerikalnim telovadnim društvom, Sokolski vestnik, II/1, Ljubljana, marec 1911.

⁹ Orli in Sokoli, Mladost IV/11, Ljubljana, 3. VI. 1911, str. 91.

vedal uporabo šolskih telovadnic. Prej je bilo to odvisno od lokalnih šolskih odborov in njihove politične sestave. Lastne telovadnice je pred prvo vojno imelo le 8 sokolskih društev, večina je najemala šolske telovadnice, kjer so bile na voljo. Na pritožbo več sokolskih društev je moral Deželni šolski svet 3. avgusta 1912 naredbo razveljaviti.¹⁰

Idejna in organizacijska agresivnost katoliškega tabora, ki je za to lahko izkoriščal absolutno večino v kranjskem deželnem zboru, je zaostrovala stališča tudi pri nasprotnikih. Ti so s katoliškim nastopom izgubljali svoje pozicije in jih je bilo v takem položaju lahko izzvati k radikalnejšim stališčem. Še dolgo po tem sta Cerkev in SLS vedno znova citirali dr. Pavla Pestotnika, češ da je sam javno priznal, kdo začneja spor, ko je na 3. občnem zboru sokolske župe Ljubljana I, 11. februarja 1912, rekel: »Brez zmagovitega kulturnega boja nikari ne pričakujmo trajne zmage sokolskim idejam.« Pestotnik je marca naslednje leto v Sokolski vestnik tudi zapisal, da starosta Sokola »ne more biti nazadnjak, ne more biti pripadnik klerikalizma. Krščansko svetovno naziranje je v ostrem nasprotju s tendencami sokolstva. Že sam Tyrš je učil, da naj sokolstvo deluje v svobodomiselnem smislu.«¹¹

Prvi slovenski vsesokolski zlet so na pobudo Ivana Hribarja organizirali ob petindvajsetletnici Južnega sokola leta 1888. V primerjavi s kasnejšimi zletmi je bil zelo skromen, vendar so na njem že aktivno sodelovali tudi hrvaški in češki sokoli. Drugi zlet je bil leta 1904, spet v Ljubljani. Več kot polovica udeležencev, okrog tisoč, jih je prišlo samo iz Češke. Takrat so Slovenci že nastopili z novimi izvirnimi Murnikovimi vajami, ki so težile k »čisti« telovadbi. Čehi so jih kritizirali kot pretežke za množično izvajanje na sokolskih zletih. Tyrševe vaje so poudarjale propagandni učinek in prikazovale moč množice.

S tretjim slovenskim vsesokolskim zletom je želela SSZ proslaviti petdesetletnico ustanovitve Južnega soko-

¹⁰ Sokolski vestnik, III/3, Ljubljana 1912, str. 125; Stepišnik, n. d., str. 111–113.

¹¹ Sokolski vestnik, IV, Ljubljana, marec 1913, str. 23; Monopoliziranje sokolstva, S, 4. II. 1920.

la, kranjska deželna vlada pa je zlet, zaradi priprave združevanja s srbskim Sokolom, 13. marca 1913 prepovedala. Na zahtevo notranje uprave je SSZ spremenila program zleta. Dobila je dovoljenje za zlet v naslednjem letu, v času od 15. do 17. avgusta 1914. Ljubljanska policija je zlet 20. junija 1914 zopet prepovedala. Sklicevala se je na javni red in varnost. Dva dni prej so se namreč predstavniki slovenske, hrvaške in srbske sokolske zveze ponovno sporazumeli o združitvi, ki bi jo konkretnije izvedli prav na 3. slovenskem zletu. Dogodke je razpletla svetovna vojna, ki je delo v društvih ustavila. Večina članov je bila vpoklicana, nekaj so jih celo zaprli ali jih je nadzorovala policija. Sokol, ki se je povezoval s srbskim Sokolom, je bil zlasti za vojaške oblasti sumljivo društvo. Dvakrat propadle priprave na tretji sokolski zlet v Ljubljani so SSZ prinesle 70.000 kron dolga, ki pa ga je v glavnem izničila povojna inflacija.¹²

Nastanek nove jugoslovanske države po svetovni vojni so sokoli razumeli kot uresničitev svojih dolgoletnih narodnih želja in ciljev. Ovir za združitev ni bilo več. O združitvi so se začeli pogovarjati januarja 1919 v Zagrebu. Nova organizacija naj bi se imenovala »Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca«. Prvi sokolski zbor v novi državi, konec junija 1919 v Novem Sadu, je sprejel načelo »Ena država, en narod, eno Sokolstvo!« in nov pravilnik. Po spominih Josipa Rusa so si že takrat za poddržavljenje Sokola prizadevali tudi srbski vojaški krogi. Pravilnik naj bi bil kompromis med srbskim vztrajanjem na enotni, centralno urejeni organizaciji in slovenskim konceptom društvene zveze. Z rešitvijo menda ni bila zadovoljna nobena stran. Vodilni predstavniki slovenskih sokolov, ki so bili tudi politično angažirani v JDS, zlasti Pavel Pestotnik, so že takoj ob prevratu poskrbeli za to, da se Sokol v novi politični situaciji ne bi politično osamosvojil. Na zboru sokolskih delegatov dan pred ljubljansko manifestacijo, 28. oktobra 1918, naj bi Pestotnik po vnaprejšnjem dogovoru ožjega kroga liberalnih politikov ostro napadel in diskre-

¹² Zaletel, n. d., str. 204–213, 223; Stepišnik, n. d., str. 108–110; SN, 25. XI. 1918.

ditiral Viktorja Murnika. »Murnik je namreč imel veliko avtoriteto med članstvom, poleg tega pa ni bil član nobene stranke. Če bi se članstvo vezalo na Murnika, bi se lahko zgodilo, da bi strankarski možje v celoti zgubili nadzor nad sokolskim članstvom.« Zato je sokolsko vodstvo v tistih burnih dneh na vsak način preprečevalo samoiniciativne sokolske akcije.¹³

Do naslednjega zbora 1924 v Zagrebu je bil sedež starešinstva v Ljubljani, kjer je bil Sokol najbolj organiziran. Prvi zvezni starosta je postal dr. Ivan Oražen, načelnik pa Stane Vidmar. Novembra 1920 so v Ljubljani ustanovili »Savez češkoslovaškega in jugoslovenskega Sokolstva«, da bi ohranili in utrdili stare vezi. Poljaki in Bolgari so se pridružili leta 1926 in tako je bila obnovljena Slovanska sokolska zveza, ki je pred svetovno vojno razpadla.¹⁴

Po vojni se je v novi državi slovenski Sokol počutil kot zmagovalec, ki je dosegel svoj cilj. Zdelo se je, da je narodna država končni cilj narodnega gibanja. Sokolu sta ostala vzgojna telovadba in »svobodomiselstvo«, za »zmagovalca« pa je bilo to premalo. Med sokoli se je začelo razglabljanje o njihovem odnosu do nove države. Da bi obdržali pridobljeno prednost pred svojim glavnim tekmečem, katoliškim Orlom, so začeli poudarjati nepolitični, narodni in nadstrankarski značaj Sokola. »Sokolstvo je vzgoja – telesna, нравstvena, narodna in demokratska – štiri misli zlite v neločljivo celoto.«¹⁵ Od države so pričakovali, da jih bo nekako posvojila. Izpostavljali so pomen svojega društvenega dela za vojsko, za zdravstvo, za državljansko vzgojo in za šolstvo. Na tej osnovi je bilo po njihovem mnenju delovanje Sokola povsem neprimerljivo z Orlom. »Sokolstvo reprezentira državno misel. Orel pa lokalno politično-strankarsko društvarenje. Ne, paralele ne priznavamo.«¹⁶

¹³ Veljko Rus, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, Ljubljana 1992, str. 81–82 in 66–69.

¹⁴ Ustanovljena je bila leta 1908. Zaletel, n. d., str. 223–224; Stepišnik, n. d., str. 160–162.

¹⁵ Sokolstvo, SN, 12. III. 1919.

¹⁶ Sokolsko slavje, naša vlada in naša javnost, SN, 26. IX. 1919.

Unitaristični narodni koncept, sprejet na zboru v Novem Sadu, jih je porival v povsem konkreten politični tabor. Razmeroma zgodaj so se začeli obnašati kot stranka. Starešinstvo Saveza je septembra 1919 pozvalo vse sokole, ki so bili člani kakršnihkoli zakonodajnih, šolskih, kulturnih in drugih predstavništev oziroma uprav, da vse svoje ravnanje prilagodijo sokolskim načelom in delujejo le v njihovo pospeševanje ter uresničevanje.¹⁷ Jugoslovanstvo kot društveni program in cilj so jemali resno. Slovensko sokolsko zvezo so v skladu z nastajajočim Sokolskim savezom SHS še pred novosadskim zborom razpustili. To so pričakovali tudi od drugih dveh zvez. Glavna letna skupščina Sokolskega saveza konec avgusta 1920 v Mariboru je zato spremenila ime organizacije v »Jugoslovanski sokolski savez« (JSS).¹⁸

V Mariboru je skupščina JSS sprejela dve resoluciji, ki sta izrecno govorili o razmerju do politike. Prva je najprej opredelila društvo Sokol kot »eminentno napredno kulturno organizacijo, namenjeno vsemu narodu brez razlike ver, plemen in stanov.« Šestdeset let častnega vgojnega in narodnega dela naj bi dokazovalo, »da ne more podlegati spremenljivim političnim grupacijam in služiti kaki politični stranki ali stanu. Vsaka strankarska politika mora ven iz sokolskih organizacij, če se noče sokolstvo razbiti po trenutnih strankarskih razpoloženjih.« Hkrati pa je omejila primernost članstva v Sokolu. »Sokoli ne morejo biti obenem člani telovadnih organizacij, ki so v službi ene politične stranke ali razreda (za naše razmere torej orlovske ali razredno socialistične organizacije)... Skupno нравno in telesno vzgajanje ljudi v Sokolu omiljuje sovraštvo razrednega in kulturnega boja ter duševno pripravlja harmoničnejši družabni red... S tem pa ni rečeno, da se sme Sokol ogibati politike. Nasprotno: Sokolstvo hoče indirektno vplivati na vse javno delo... Splošni program sokolstva, ki nima prenehati pri durih

¹⁷ SN, 1. X. 1919.

¹⁸ Ing. Lev Bloudek, Razmerje države do Sokolstva, SN, 5. V. 1919; Sokolski zlet v Novem Sadu, SN, 30. VI. in 10. VII. 1919; Sokolski zlet v Mariboru – Glavna skupščina Sokolskega saveza, SN, 1. IX. 1920.

telovadnice, temveč prešiniti vse naše zasebno in javno življenje, daje političnemu delu Sokola gotove smeri, ki jih ne sme nikdar izpustiti iz vidika: 1. Sokolstvo se bori za edinstveno narodno državo. Dela za čim popolnejše duševno ujedinjenje naroda... Kjer se širi separatizem, tam ni prostora za Sokola. 2. Versko prepričanje vsakogar nam je nedotakljivo,« vendar »klerikalizem in Sokolstvo se izključujeta. Kdor se prizna klerikalnemu svetovnemu naziranju, po kojem vera stopa v politiko, da se zagotovi gospostvo mednarodne katoliške hierarhije nad državo in nad duševnim življenjem državljanov... ne more biti Sokol. 3. Kakor vam kličemo: strankarsko politiko ven iz sokolskih društev, tako opominjamo: več sokolskega duha v politiko!«

Druga resolucija je obnavljala vsebino resolucije čeških sokolov iz leta 1910, ki je obsojala izrabljanje vere v strankarske namene ter obsojala orlovska društva, da spodkopavajo temelje narodnih koristi.¹⁹

Tudi uradno glasilo JSS se je vključilo v predvolilni boj za volitve v Ustavodajno skupščino v jeseni 1920. »Trditev, da je Sokol lahko kakršne hoče politične usmeritve, ne drži! So temeljni politični pogledi, brez katerih Sokol ni Sokol. Eden od teh je enotnost jugoslovanskega naroda in enotnost jugoslovanske države. V predvolilni boj morajo vstopiti tudi Sokoli. Osnovni pogoj za tako državo pa je brezpogojno skupno delo države in Sokolstva!« Zborovanje jugoslovanske napredne mladine, ki je zasedala istočasno z JSS v Mariboru, je šlo še dlje. »Od vseh zasebnih pobud je za državo Sokolstvo najbolj koristno in potrebno, je lahko glavna opora države, je sposobno zamenjati državo in religijo...«²⁰ Temeljna narodno-politična in upravno-politična usmeritev Sokola v Sloveniji se je torej ujemala z Jugoslovansko demokratsko stranko.

Zaradi radikalnega jugoslovanstva je bilo npr. iz JSS kmalu izključeno društvo Srpski sokol v Osijeku, ker ni upoštevalo sklepov novosadskega zbora in ni opustilo

¹⁹ Sokolstvo in politika, SN, 2. IX. 1920.

²⁰ Sokolski glasnik, II, Zagreb 1920, Pred izbore, str. 417; Akademski omladina i Sokolstvo, str. 420.

plemenskega naziva.²¹ Taka »narodna« in »nadstrankarska« usmeritev se je pokazala za izredno problematično predvsem na Hrvaškem. Srbski in hrvaški Sokol v Zagrebu sta se po sklepih sokolskega zbora sicer združila, vendar je na volitvah društvenega odbora novembra 1920 zmagala frankovska hrvaška lista (758 proti 705 glasovom). To je kljub pozivom, naj se ne ločujejo, temveč skupno delajo za sokolstvo, pomenilo razcep med sokoli na Hrvaškem. Zagrebško sokolsko društvo s sedežem na Wilsonovem trgu je od glavne skupščine JSS, ki je zasedala 30. junija 1921 v Osijeku, zaman zahtevalo ponovno vzpostavitev treh »plemenskih« sokolskih zvez. Januarja 1922 je tudi formalno izstopilo iz JSS, z njim pa tudi precej drugih hrvaških sokolskih društev, ki so se potem spet povezala v samostojno Hrvatsko sokolsko zvezo.²²

Politizacijo slovenskega Sokola, ki je bil pobudnik in glavna gonilna sila združevanja, je najbolj podpiral del vodstva, ki je bil tudi v vrhu Jugoslovanske demokratske stranke. Glavni izvajalec te politične usmeritve Sokola je bil dr. Pavel Pestotnik, za njim pa so stali tudi politični in sokolski veljaki Ivan Tavčar, Vladimir Ravnihar, Engelbert Gangl idr. Pestotnik je začel uveljavljati svojo usmeritev že na hitro sklicanem sestanku sokolskih vaditeljev 27. ali 28. oktobra 1918 na ljubljanskem magistratu. Dogovorili naj bi se o organiziranju narodnih straž ali Narodne obrane ter za nastop na manifestaciji ob razpadu Avstro-ogrske 29. oktobra na ljubljanskem Kongresnem trgu. Sestanek je Pestotnik izrabil za diskreditacijo načelnika SSZ Viktorja Murnika, ki je imel med članstvom največjo avtoriteto, vendar ni bil politično angažiran. »Če bi se članstvo vezalo na Murnika, bi se lahko zgodilo, da bi strankarski moške v celoti izgubili nadzor nad sokolskim članstvom.«²³ Murnik, ki se je posvečal zgolj strokovnemu telovadnemu delu, je ostal starosta Ljubljanskega sokola v Narodnem domu, kamor so leta 1922 »pribežali« tudi t. i.

²¹ Sokolski vestnik, VI/3, Ljubljana 1920, str. 11.

²² SN, 9. XI. 1920; Sokolstvu!, J, 29. I. 1922; Stepišnik, n. d., str. 162.

²³ Veljko Rus, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, Ljubljana 1992, str. 68; glej tudi France Lubej-Drežče, Odločitve, Ljubljana 1980, str. 14.

»levičarji« iz Sokola I. na Taboru v Ljubljani, ki so prišli v spor s Pestotnikom. Osrednja osebnost te skupine je bil prvi načelnik sokolske zveze SHS v letih 1919–1920 Stane Vidmar.²⁴

Odpori proti politizaciji Sokola so se ponavljali, vendar brez večjih uspehov. Na sestanku predstavnikov slovenskih sokolskih žup konec leta 1923 je večina menila, da bi bilo bolje, če za visoke sokolske funkcije ne bi kandidirali vodilni politiki. Tako bi lažje vzdržali na nadstrankarski poziciji. Dogovorjeno je bilo, naj bi župa Kranj to v imenu večine predlagala na prihodnjem sokolskem zboru.²⁵

Bolj odkrit kulturni boj med Sokolom in Orlom v novi državi se je začel z naredbo prosvetnega ministra demokrata Pavla Marinkovića. Naredba z dne 19. januarja 1920 je uvajala sokolski telovadni sistem v šolsko telovadbo in seveda povzročila ostre proteste katoliške strani. Napadi katoliškega časopisja na sokole so se posebej okrepili po vstopu SLS v vlado Stojana Protića mesec dni kasneje, dokler novi prosvetni minister radikal Miloš Trifunović te naredbe za Slovenijo ni 12. maja preklical. Nasprotna propaganda v obeh društvih je zašla tudi med šolsko mladino. Višji šolski svet je konec maja ravnateljstvom in učiteljskim zborom priporočal, naj spor med šolarji čim bolj ublažijo in v primerih surovosti oziroma fizičnega obračunavanja ravnajo strogo, z vsemi disciplinskimi kazenskimi sredstvi.²⁶ Svetozar Pribičević je kot Trifunovićev naslednik 4. oktobra 1920 spet uvedel sokolski sistem in sokolsko ideologijo v šole. V Sloveniji so to lahko začeli demokrati izvajati šele po zamenjavi Deželne vlade in Višjega šolskega sveta v začetku leta 1921. To je spet sprožilo močno propagandno dejavnost in kulturni

²⁴ Rus, n. d., str. 81.

²⁵ Sestanek zastopnikov slovenskih sokolskih žup, J, 22. XI. 1923.

²⁶ France Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji, I./57 (31. V. 1920), Ljubljana 1921.

boj med obema tekmečema. Višji šolski svet je moral spet miriti strasti po šolah.²⁷

Minister Pribičević je svojo unitaristično politiko radikaliziral po oblikovanju vlade »Nacionalnega bloka« spomladi 1924. To je po več kot enoletni vladi srbskih radikalov spet poživilo kulturni boj v Sloveniji. Eden zadnjih izdihljajev te vlade je bila Pribičevićeva naredba, ki je učiteljem in učencem na vseh državnih šolah prepovedala članstvo v telovadnih in športnih društvih, ki bi imela »separatistično plemensko ali versko tendenco zoper narodno in državno edinstvo«. Izrecno je dovoljevala članstvo v Sokolu. To je pomenilo prepoved članstva v Orлу.²⁸ Pribičevićev ministrski naslednik Anton Korošec je prepoved seveda že 11. avgusta razveljavil, vendar je Korošec ostal na tem položaju le dobre tri mesece. Ko je prosvetno ministrstvo v začetku novembra spet prevzel Pribičević, je bila razveljavljena Koroščeva razveljavitev in spet uveljavljena prejšnja naredba o prepovedi z dne 25. julija 1924.²⁹

Pristranska politika oblasti je bila s takimi in podobnimi omejevalnimi ali pospeševalnimi ukrepi stalen vir kulturnega boja. Sokol je tako odigral pomembno vlogo tudi v kulturni politiki Demokratske stranke in posebej Samostojne demokratske stranke.

V vodstvu slovenskega Sokola so vedno sedeli tudi slovenski vodilni liberalni politiki, zlasti iz vrst JDS oziroma SDS. Sokola sta imeli za svojo telovadno organizacijo tudi obe politični stranki, ki sta se po državnem prevratu ločili od svoje matice. Na podeželju je bila to Samostojna kmetijska stranka, med delavci pa Narodno socialistična stranka.

Sokolska društva so se razen s telovadbo tradicionalno ukvarjala tudi z drugimi kulturnimi dejavnostmi. Pravih telovadcev je bilo med sokoli komaj dobra četrtnina.

²⁷ Fink, n. d., II./64. (2. VIII. 1921), Ljubljana 1922.

²⁸ UL, 75/12. VIII. 1924, naredba 233 (25. VII. 1924).

²⁹ UL, 82/30. VIII. 1924, naredba 261 (11. VIII. 1924); UL, 114/9. XII. 1924, naredba 358 (15. XI. 1924).

Pomembna veja sokolskega dela je bila t. i. prosvetna dejavnost. V okviru skoraj vsakega sokolskega društva je deloval prosvetni odsek, ki je organiziral predvsem predavanja. Največ pozornosti so posvečali sokolski ideologiji in strokovnim telovadnim vprašanjem, pogoste pa so bile tudi teme iz splošne izobrazbe. Prosvetni odseki so snovali društvene knjižnice, ki so bile dobro založene zlasti s strokovno sokolsko literaturo. Ta je izhajala predvsem na Češkem. Za boljšo založenost s tovrstno slovensko literaturo so januarja 1923 ustanovili Jugoslovansko sokolsko matico, ki se je v prvem letu posvetila predvsem zbiranju delničarjev. Za začetek založniške dejavnosti je potrebovala denar.³⁰ Prosvetni odseki so pripravljali redne sokolske nagovore pred telovadno vrsto, ki so sčasoma postali obvezni. Z njimi so člane izobraževali, dvigali njihovo moralo in jih spodbujali k boljšemu delu.

Leta 1922 je razprava o potrebi ali kvarnosti gledaliških odrov po sokolskih društvih prišla »do zaključka, da so odri potrebni vsakemu društvu, torej tudi sokolskemu in sicer zato, ker tvorijo vire dohodkov in končno nudijo tudi nekaj zabave.« »Ker postaja sokolstvo med narodom na deželi vedno bolj in bolj središče prosvetnega delovanja, se bo vsako sokolsko društvo na deželi prej ali slej moralo zanimati za gledališke predstave in resno gojiti dramatiko, to najpopularnejšo umetnost.«³¹ Že sredi sezone so bila v ljubljanski okolici na tem področju aktivna sokolska društva v Mostah, na Viču, v Štepanji vasi in na Ježici. Ljubljanski sokol I je v tem času organiziral npr. 7 predavanj, tečaj češčine (za razumevanje sokolske literature) in redne zabavne koncerte svojega orkestra na Taboru v Ljubljani.³² Najbolj opazne uspehe v ljubiteljski gledališki dejavnosti je doseglo sokolsko društvo v Radovljici: 60 igralcev je v sezoni 1922/23 odigralo 27 predstav.

³⁰ J, 28. I. 1923; J, 19. II. 1924.

³¹ Sokolski gledališki odri, J, 27. VIII. 1922; J, 13. VIII. 1922.

³² Ko je bil leta 1907 v Šentpetrskem predmestju ustanovljen Sokol Ljubljana I. so pri njem osnovali tudi godbeni odsek. Poznejši sokolski orkester na Taboru je tako leta 1927 praznoval dvajsetletnico svojega obstoja, J, 5. XI. 1927; J, 15. II. 1923; J, 16. III. 1923.

Radovljiški sokoli so prvi začeli resno igrati. Novembra 1921 so ustanovili nekakšno sokolsko gledališče, prvenstvo v sokolski gledališki dejavnosti pa so obdržali tudi v naslednjih sezonah.³³

Konec leta 1921, ko so se razmere v JSS nekako uredile in je bila končno urejena tudi društvena statistika, je bilo v njej včlanjenih 361 društev, ki so se povezovala v 26 župah. Samo v zadnjem letu je bilo 54 na novo ustanovljenih društev in odsekov, vendar jih je zaradi nestrinjanja s »plemensko« politiko JSS na Hrvaškem iz nje že 14 izstopilo. V Sloveniji je bilo aktivnih 135 društev v 6 župah, na Hrvaškem 64 društev v 4 župah, v Bosni s Črno goro 42 društev v 4 župah, Srbija z Vojvodino je imela 69 društev v 9 župah in Dalmacija 51 društev v 2 župah.³⁴ JSS je imela skupno prek 38.000 članov, na Slovenskem 17.300 oziroma 45 % vseh.

Do leta 1929, ko je bila JSS pred podržavljenjem oziroma pred ustanovitvijo Sokola Kraljevine Jugoslavije razpuščena, je število članov naraslo skoraj na 45.000, medtem ko je v Sloveniji članstvo upadlo na okrog 12.500 ali na 28 % vsega članstva JSS. Drago Stepišnik padec števila sokolov v Sloveniji pripisuje vladam, v katerih je sodelovala SLS, in ki so kazensko premeščale državne uradnike iz Slovenije na jug.³⁵ Vendar ti razlogi veljajo le v manjši meri. SLS je po letu 1920 trajneje prevzela upravo v Sloveniji šele februarja 1927 in bi imela za tako močan udarec Sokolu (padec za 28 %) na voljo samo dve leti. Poleg tega so v dvajsetih letih kazensko oziroma politično premeščali državne uradnike pretežno v okviru Slovenije. Tudi odstotek državnih uradnikov, ki jih je bilo mogoče politično premeščati, je bil v sokolskih društvih za tak padec premajhen. Leta 1921 je bilo med člani JSS vseh uradnikov (ne le državnih) 18%, kar je bil najvišji odstotek

³³ Otvoritev Sokolskega gledališča v Radovljici, SN 30. XI. in 1. XII. 1921; J 14. VII. 1923.

³⁴ Zapisnik III. glavne skupščine JSS, Sokolski glasnik, IV/12, Zagreb 1922, str. 399.

³⁵ Stepišnik, n. d., str. 164–165.

med 13 različnimi poklicnimi kategorijami članstva.³⁶ Verjetno lahko padec števila slovenskih sokolov pripišemo vedno večji spolitiziranosti, vse bolj agresivni unitaristični politiki društvenega vodstva, razočaranju nad tako politiko ter rastoči konkurenci med telovadnimi društvi; okrepil se je zlasti Orel, v manjši meri pa tudi delavske telovadne enote Svobode.

Zveza kulturnih društev

Zaradi vse močnejše organiziranega katoliškega političnega tabora in zaradi večje narodnostne ogroženosti so slovenski nekatoliški narodni delavci leta 1908 ustanovili »Zvezo narodnih društev za Štajersko in Koroško«, ki je združevala nad sto različnih slovenskih društev. Verjetno se Zveza tudi zaradi šibkosti narodnega gibanja v teh dveh deželah ni posebej razmahnila. Po svetovni vojni so Štajerci organizacijo obnovili pod imenom »Zveza prosvetnih društev za Slovenijo« v Celju. Hoteli so združiti vsa slovenska »liberalna« nepolitična društva, vendar se je kmalu pokazalo, da Celje ni najprimernejše središče za tako delovanje. Predvsem ni bilo mogoče snovati take organizacije mimo ljubljanske »liberalne trdnjave«. Po sporazumu s somišljeniki na Kranjskem so konec julija 1920 ustanovili matično društveno zvezo z imenom »Zveza kulturnih društev« v Ljubljani. Ta je pozvala vse že obstoječe čitalnice, knjižnice, prosvetne odseke sokolskih društev, narodna, bralna, učiteljska, študentska, pevska, podporna, gasilska, športna, olupševalna in druga prosvetna društva, ki niso bila izrazito politična, da s sklepom društvenega odbora prijavijo svoj pristop k Zvezi. Že na začetku so osnovali tudi nekakšna koordinacijska odseka v Celju in Mariboru, ki pa nista imela večjih pristojnosti.³⁷

³⁶ Zapisnik III. glavne skupščine JSS 29. X. 1922 v Zagrebu, Sokolski glasnik, IV/12, Zagreb 1922, str. 417.

³⁷ Zveza kulturnih društev v Ljubljani, SN, 2. X.1920; J, 15. IV.1922.

Tudi ta Zveza je potrebovala dve leti nekakšnega »zagonskega« časa. V tem času je sicer prijavilo svoj pristop 158 različnih društev, vendar je članarino plačalo le 58 društev (28 ustanovnih društev po 200 kron in 30 rednih po 40 kron) in 237 individualnih podpornih članov (10 kron). Kljub temu je Zveza kulturnih društev (ZKD) v prvih dveh letih obstoja ustanovila 7 manjših ljudskih knjižnic na podeželju. Za nakup ali vezavo okrog 600 knjig je porabila 20.000 kron. Pri Tiskovni zadrugi je osnovala knjižno zbirko »Prosveti in zabavi«, kjer so izšle prve štiri leposlovne knjige. Leta 1923 se je tej zbirki pridružila še zbirka »Oder«, kjer so izhajale igre, primerne za majhne ljubiteljske podeželske odre.³⁸

Pravi razmah je ZKD doživela v sezoni 1922/23. Do septembra 1923 je bilo vanjo včlanjenih že 240 društev. Med njimi je bilo največ prosvetnih odsekov sokolskih društev (139 ali 58%), 32 učiteljskih društev, kar je pomenilo vsa učiteljska društva v Sloveniji, ki so bila včlanjena v Udruženje jugoslovenskih učitelja, 5 študentskih in dijaških društev, 4 podružnice Jugoslovanske matice ter druga čitalniška, knjižnična, pevska in podobna društva. Vodstvo ZKD je ob tem uspehu priznalo svojo zamudo. »Kar je bilo zamujeno v treh desetletjih, ko je bila vsa akcija naprednjakov omejena na časopisno polemiko in na par spopadov ob volitvah, to moramo kmalu dohiteti.« ZKD je predvsem ustanavljala in vzdrževala ljudske knjižnice in organizirala predavanja. Glavni tematski sklopi predavanj so bili ideologija, sokolstvo, kmetijstvo in higiena. ZKD je oskrbovala podeželske odre s prepisi lažjih gledaliških iger. Ta čas so imeli na zalogi 61 različnih tekstov.³⁹

Do leta 1925 je delo toliko narastlo, da so ZKD po zgledu konkurenčne Prosvetne zveze razdelili. Pred ločitvijo je štela okrog 340 društev s 37.000 člani. V ZKD so se povezala skoraj vsa sokolska, učiteljska in tudi orju-naška društva v Sloveniji. Nepolitično merilo za vstop je

³⁸ Iz delovanja Zveze kulturnih društev, J, 8. II., 25. III., 5. X. 1922; Zbirka »Oder«, J, 5. VI. 1923.

³⁹ J, 9. IX. 1923.

bilo torej nekoliko odrinjeno v pozabo. Poleg tega so bile v ZKD vključene stare čitalnice, knjižnice in gledališki odri po Sloveniji, ki so ostali v liberalnih rokah. V ZKD je bilo na primer 135 ljudskih knjižnic (skupno okrog 125.000 knjig in 60.000 bralcev), od teh jih je 42 ZKD sama ustanovila. Priredili so režiserski in knjižničarsko-knjigoveški tečaj. 36 rednih predavateljev je s 141 različnimi temami gostovalo na 541 predavanjih po deželi. V ZKD je bilo vključenih 68 pevskih društev ali zborov s skoraj 1500 pevci itd.

ZKD za mariborsko oblast je bila ustanovljena 4. oktobra 1925 v Mariboru. Iz ljubljanske centrale je ob tej priložnosti prestopilo v mariborsko okrog 100 društev iz mariborske oblasti, okrog 50 pa se jih je na novo priključilo.⁴⁰

V letu 1926 je začela ZKD izdajati lastno glasilo »Prosvetni glasnik«, katerega dva letnika sta občasno izhajala do jeseni 1928. Opremili so se z radijskim sprejemnikom in prenosnim kino projektorjem. V sezoni 1925/26 je ZKD priredila 44 »radiokoncertov« in kinopredstav po različnih društvih. V tem letu se je začelo intenzivnejše ustanavljanje tamburaških orkestrrov in do konca poslovnega leta (31. maja) je delovalo že 43 tamburaških in 22 godbenih odsekov.⁴¹

Nekakšen višek svoje dejavnosti je ZKD v dvajsetih letih dosegla leta 1927, ko je v ljubljanski centrali delovalo okrog 37.000 članov v 241 društvih, v mariborski pa 11.000 članov v 186 društvih. Skupaj torej skoraj 50.000 članov v 427 društvih. To je ob nepreverjenih podatkih v samih društvenih statistikah in ohlapnem merilu za članstvo gotovo nekoliko pretirano število. V naslednjem letu so številke ostale skoraj nespremenjene.⁴²

ZKD so vodili liberalno usmerjeni izobraženci brez večje udeležbe vidnejših politikov, izjemi sta bila mogoče

⁴⁰ Zborovanje ZKD, J, 19. I. 1926; Ustanovitev ZKD v Mariboru, J, 6. X. 1925.

⁴¹ J, 3. IV. 1926; 5. VI. 1926; 8. VI. 1926.

⁴² J, 28. VI. 1927; Fran Erjavec, Naše društveno življenje, v Slovenici v desetletju 1918–1928, str. 744; Prosvetni glasnik, II/7–8, Ljubljana 1928.

dr. Pavel Pestotnik in dr. Ivan Lah. Predsednik ljubljanske centrale je bil vsa dvajseta leta ravnatelj Anton Jug, tajnik pa precej časa prof. Rado Pavlič. Predsedstvo mariborske centrale je ob ustanovitvi prevzel Anton Skala, vendar je bilo ves čas v društvenem življenju čutiti tudi prisotnost dr. Gregorja Žerjava. V jeseni 1922 je Žerjav v okviru ZKD ustanovil »Društvo za zgradbo društvenih domov« s sedežem v Ljubljani in sam prevzel tudi predsedstvo. To je najprej skrbelo za načrte podeželskih sokolskih in prosvetnih domov, pozneje pa je pri gradnji tudi materialno pomagalo. Do srede leta 1923 je društvo izdelalo 26 stavbnih načrtov, 8 od njih je bilo tudi že uresničenih. Denarna sredstva, s katerimi je društvo pomagalo, so takrat že preseгла milijon kron. V glavnem jih je preskrbel minister Žerjav. ZKD je leta 1924 npr. na Žerjavovo intervencijo dobila 15.000 dinarjev državne podpore, kar je bilo takrat skoraj 40% njenega proračuna.⁴³

Eno največjih in najbolj delavnih društev v okviru ZKD je bilo »Napredno gospodarsko društvo za šentjakobski okraj« v Ljubljani, katerega odseki so bili včlanjeni v ZKD vsak posebej. Ustanovljeno je bilo leta 1908, tri leta kasneje je pri njem sposojala knjige društvena knjižnica, ki se je po svetovni vojni razvila v največjo ljudsko knjižnico v Sloveniji. Leta 1923 je imela prek 15.000, dve leti kasneje pa že 32.000 knjižnih enot in 6500 vpisanih bralcev ali okrog 500 obiskovalcev vsak dan.

Društvo je pritegnilo veliko novih ljudi ob volitvah v konstituanto leta 1920. Takrat so bili osnovani pevski, dramski, izobraževalni in politični odseki, leta 1922 pa še godbeni, gradbeni in ženski odseki. Poleg knjižnice je bil najbolj dejaven dramski odsek, ki se je razvil v stalno ljubiteljsko gledališče v Ljubljani, t. i. Šentjakobski gledališki oder. Samo v svoji prvi sezoni 1921/22 je imel skupno z gostovanji 42 predstav s 17 različnimi igrami. Tako intenzivno je Šentjakobski oder delal tudi v naslednjih sezonah; v nekaj letih si je uredil lastno dvorano s 100 sedeži in

⁴³ Društveni domovi, J, 12. X. 1922; J, 26. VIII. 1923; J, 6. II. 1924.

50 stojšči na Florijanski ulici (danes Gornji trg). Na odru je igralo okrog 40 igralcev in igralk. Celotno društvo s političnim odsekom JDS vred je leta 1923 ob petnajstletnici štelo okrog 700 članov.⁴⁴

V ZKD sta bili še dve pomembnejši slovenski ljubiteljski gledališči, in sicer »Dramatično društvo Ptuj« in »Dramatično društvo« v Celju. Ptujsko dramsko društvo je bilo ustanovljeno tik pred prvo vojno kot podružnica mariborskega dramskega društva. Po svetovni vojni mu je v boju s tamkajšnjimi Nemci in z lastno denarno šibkostjo uspelo skleniti desetletno pogodbo z mestno občino za mestno gledališče šele leta 1923. Takrat je začelo tudi s prvo redno gledališko sezono. V naslednji sezoni so z dobrim delom napolnili vse lože in več kot polovico parterja v gledališču z rednimi abonenti. V sezoni 1926/27 je društvo zaposlilo poklicnega igralca kot režiserja in umetniškega vodjo. Ta je najprej propadel z dramsko šolo. Zaradi resnejšega in zahtevnejšega repertoarja pa je upadel tudi obisk, tako da je bilo ptujsko gledališče v sezoni 1927/28 že v resni delovni in denarni krizi, zato so začeli razmišljati o pokroviteljstvu mariborske drame.⁴⁵

V Celju se je s slovenskim gledališčem pred ustanovitvijo »Dramatičnega društva« leta 1911 uspešno ukvarjal odsek pri Celjskem pevskem društvu. Posloplje bivšega nemškega mestnega gledališča je Dramatično društvo prevzelo takoj leta 1918 in 1. februarja 1919 že igralo Legionarje Frana Govekarja. Leta 1920 so angažirali prvega poklicnega režiserja in umetniškega vodjo Milana Skrbinška, ki je pribežal iz Trsta. Z začasno zaposlenimi enim ali celo več profesionalci ter z gostovanji ljubljanskega in mariborskega gledališča je Dramatično društvo vzdrževalo dokaj reden slovenski gledališki repertoar v

⁴⁴ Poročila o delu Šentjakobskega društva je v glavnem redno objavljalo »Jutro«. Glej članke iz 7. V., 10. XII. 1922, 23. I., 13. V., 16. XII. 1923, 23. I., 11. IV. 1925, 30. V., 10. X. 1926, 15. VII. 1928...

⁴⁵ J, 22. III., 11. IV. 1925; Ptujsko gledališko vprašanje, J, 30. XII. 1927.

Celju. Domače uprizoritve so kratek čas izostale le v dveh sezonah (1928–1930).⁴⁶

Ptujsko in celjsko ljubiteljsko gledališče sta po svojih močeh delovali kot mestni gledališči. Repertoar sta jima z rednimi gostovanji dopolnjevali obe profesionalni slovenski gledališči iz Ljubljane in Maribora.

ZKD je bila v primerjavi s katoliško Prosvetno zvezo ohlapno organizirana, delovala je bolj kot servis svojih društev. Za idejno usmerjenost in vzgojo ni skrbela toliko kot katoliška društvena zveza. Mnogovrstnost in veliko število kolektivnih članov sta navzven delovala impozantno, vendar ji tak način organiziranosti, ki je vključeval večinoma že drugače in trdneje povezana društva, ni dajal niti dovolj velike učinkovitosti niti kakršnekoli mobilnosti ali prilagodljivosti. Prosvetna zveza z nekoliko manjšim številom članov je bila ideološko in organizacijsko trdnejša in učinkovitejša.

Zveza društev kmetских fantov in deklet ter Samostojna kmetijska stranka

Samostojna kmetijska stranka (SKS) je bila ustanovljena 1. junija 1919 pod pokroviteljstvom JDS kot protiutež na slovenskem podeželju trdno zasidrani Slovenski ljudski stranki. Težnje za njeno ustanovitev so bile tudi starejše in neodvisne od skrivne pobude slovenskih liberalcev, vendar je šele ta našla ugoden čas in plodna tla. O tej plodnosti posebej priča dejstvo, da je njena politika kmalu zajadrala v politično bolj neodvisne vode in je že na volitvah v Ustavodajno skupščino dobila prek 20% slovenskih glasov ali 8 poslanskih mest, medtem ko so JDS ostali le trije poslanski mandati. SKS je namreč že poleti 1920 začela sodelovati s srbsko Zemljijsko stranko.⁴⁷ Opredelila se je kot prva slovenska gospodarska stranka,

⁴⁶ Fedor Gradišnik, Cankarjeva dela v Celju 1907/08–1940/41; isti, Zadnja sezona celjskega Dramatičnega društva – 1913/14 – pred izbruhom prve svetovne vojne, Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja v Ljubljani 12./1968, str. 38 in 216; J, 13. V. 1923; J, 26. II. 1924.

⁴⁷ Več o tem Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici, Maribor 1986, (Zečević 1986), str. 93–97.

katere »cilj je izključno samo prava kmetijska politika«. Temu primeren je bil tudi njen politični in kulturni program. V stvareh, ki se niso neposredno nanašale na kmetijsko politiko, je bil večkrat nejasen. V skladu s svojim političnim izvorom se je zavzemala za »notranje ujedinenje našega troimenega naroda«, vendar je bila stranka za avtonomijo Slovenije, če ne škoduje enotnosti države ipd. Na začetku se je postavila na izrazito razredno kmečko stališče, med buržoazijo in delavstvom, kasneje, ko je socialnodemokratski politični tabor začel razpadati in se je med ostalima dvema taboroma razvnel kulturni boj, pa se je opredelila proti politični razdvojenosti na podeželju in se zavzemala za složen nastop in uveljavitev slovenskega kmeta med drugimi stanovi. Zahtevali so takojšnjo reformo osnovne šole, več praktičnega kmetijskega pouka na njej in svojo soudeležbo pri lokalni šolski upravi. Kritizirali so nezadostno izobrazbo, ki jo je dajala osnovna šola, saj so morali kmetje za vsako prošnjo in vlogo na oblastne organe še vedno večinoma iti h »gospodu«. Stranka je od države zahtevala ustanavljanje zadostnega števila kmetijskih strokovnih šol vseh stopenj in je podpirala prizadevanja za popolno univerzo v Ljubljani. Ob vse večji gonji, ki jo je proti SKS uprizarjala SLS, so od škofov zaman zahtevali, naj jih zaščitijo pred politično agitacijo duhovnikov. V svojem prvem programu so namreč zapisali, da bo stranka »varovala verski čut slovenskega ljudstva... Zato bo nastopala proti elementom in strankam, ki bi hoteli narod zavajati v brezverje.« Slabo leto kasneje pa je Kmetijski list zahteval od državnih oblasti, da naredijo red. »Narod brez vere je narod brez bodočnosti. Zato je dolžnost države, da ščiti vero naroda. Če bo šlo tako dalje, da bodo smeli v cerkev le pristaši SLS in se bo vse druge zaničevalo z brezverci in hinavci, se bo s tem vero uničilo.«⁴⁸

Na podeželju so bili večinoma bolje izobraženi le duhovniki in učitelji. Duhovniki so bili najpomembnejši

⁴⁸ Kmetijski list (KL), I. št. 1, 17. VII. 1919. Program Samostojne kmetijske stranke za Slovenijo; Kmetijska strokovna izobrazba, KL, 11. IX. 1919; Kmečko razredno stališče, KL, 9. X. 1919; Ljudska šola, KL, 1. I. 1920; Za svetost Cerkve, KL, 19. II. 1920.

nosilci organizacijske mreže SLS, učitelji pa so se pretežno opredelili za JDS in pozneje SDS. Ker pri duhovnikih že zaradi takojšnjega odklonilnega stališča ni bilo pričakovati uspehov, si je SKS prizadevala zlasti za vpliv med učitelji. Za vstop v svoje politične vrste so jim ponujali nepolitično delo. »Učiteljstvo bodi v tem oziru predvsem krepka duševna opora mladini, odrasli šoli. Povsod naj se spet ustanove bralna, izobraževalna, pevška in druga društva, poučni sestanki, predavanja gospodarske in politične vsebine. Mladini in odraslim naj svetujejo dobre časopise in knjige,« kajti »čim bolj bo kmečko ljudstvo izobraženo, da bo razsojalo s svojo glavo, tem prej izgube med njim moč nepoklicane stranke... Kjer se učitelj žrtvuje izven šole pri društvih, naj se vpeljejo mesečni prispevki, da dobi učitelj za trud tudi dejansko priznanje.«

Tako je SKS zaradi očitkov JDS popravljala svoje prvotno stališče »naj se učiteljstvo kot vzgojitelj ljudstva ne izpostavlja preveč v politiki. To je res bila želja snovateljev SKS glede duhovnika in učitelja. Ako bi se oba stanova ravnala po tej želji, zavladal bi takoj popolni sporazum na deželi.«⁴⁹

Toda sporazuma še zdaleč ni bilo, v letu 1921 se je zaradi zamenjave Deželne vlade za Slovenijo kulturni boj le še poglobljajal. JDS je dokončno zavzela pomembno postojanko, Višji šolski svet v Ljubljani. Prosvetni minister Pribičević je uvajal sokolstvo v šole. Medtem ko se je s prvo akcijo SKS strinjala, je bila v skladu s svojo pomirjujočo politiko proti uvajanju sokolskega vzgojnega duha v šole, ker je med šolsko mladino vnašal politični razdor.⁵⁰

Rast SKS se je ustavila po vstopu njenega prvaka Ivana Puclja v Pašičevo vlado marca 1921. Z vladajočo koalicijo, v kateri so bili tudi slovenski demokrati v JDS, je glasovala za vidovdansko ustavo, kljub temu da se je njen poslanec Bogumil Vošnjak še nekaj mesecev pred tem zavzemal za unitarizem, ne pa za centralizem.⁵¹ Anton No-

⁴⁹ Ljudskošolsko učiteljstvo in naša stranka, KL, 6. V. 1920.

⁵⁰ Kulturni boj, KL, 24. II. 1921.

⁵¹ Govor poslanca dr. Vošnjaka, KL, 3. III. 1921.

vačan, ki je takrat delal v kabinetu ministra Puclja, je zaupal svojemu dnevniku: »Naši kmetijci so kupljeni glasovali za ustavo. Vošnjak je odšel v Prago, Pucelj je minister, drugi so se zredili in lepo oblekli. Moj cilj je bil, da pridem v zunanjo službo.«⁵² Zaradi osebnih ugodnosti in prilaganja svoje politike temu, da ostanejo v vladi, je trpel zlasti strankin globalni program in njen ugled. Na skupščinskih volitvah marca 1923 je tako dobila samo en mandat.

Neuspeh je poleg notranjih sporov in razhajanj ter ponovnega sporazuma s srbskimi »zemljiaradniki« poročil tudi začetek notranje obnove gibanja. Začela se je na univerzi. Študentje, ki so po vojni prihajali iz Prage pod vplivom slovanskega agrarizma, so 10. maja 1923 ustanovili akademski klub »Njiva«. Slovanski agrarizem je v nasprotju s starim meščanskim romantičnim panslavizmom temeljil na t. i. kmečkem realizmu, na gospodarski in materialni neodvisnosti kot pogoju za osebno in duhovno svobodo. Najmočnejše je novo kmečko gibanje po svetovni vojni prišlo do izraza na Češkoslovaškem pod vodstvom Antonina Švehle, v Bolgariji pod vodstvom Aleksandra Stambolijskega in na Hrvaškem s Stjepanom Radićem. Njiva si je za poglobljeno nalogo zadala spodbujanje pri ustanavljanju mladinskih organizacij, ki bi gospodarsko in kulturno, predvsem z izobraževanjem dvignile in osamosvojile kmečkega človeka.⁵³ Organizacija, ki naj bi ostala politično neodvisna, pozneje ni skrivala osebne in politične povezanosti s SKS.⁵⁴ Več pozivov v Kmetijskem listu je pripomoglo k ustanovitvi prvega Društva kmetiskih fantov in deklet 4. novembra 1923 na Brezovici pri

⁵² NUK, R. O., Anton Novačan, Zapuščina, Dnevnik 13/63, po Zečeviču 1986, str. 95, op. 69.

⁵³ Več o tem Drago Košmrlj, Društva kmetiskih fantov in deklet – nosilci naprednega mladinskega kmečkega gibanja, str. 58–163 v zborniku Pot kmečkega ljudstva v OF, Ljubljana 1986; France Weber, Idejni temelji slovanskega agrarizma, Ljubljana 1927.

⁵⁴ Po mnenju Draga Košmrlja je Zveza društev kmetiskih fantov in deklet kazala svojo organizacijsko samostojnost tako, da je v vodstvo SKS delegirala svojega predstavnika, stranka pa svojega v odbor Zveze. Podobno so bili povezani tudi z »Njivo«. Košmrlj, n. d., str. 63–64.

Ljubljani. Nadaljnje ustanavljanje društev je vodil pri Njivi izbrani pripravljalni odbor »Zveze društev kmetijskih fantov in deklet« (ZDKFID), samo Zvezo naj bi ustanovila društva sama. Ob dejanski ustanovitvi Zveze 21. decembra 1924 v Ljubljani je delovalo že 13 društev.⁵⁵

Njiva je bila hkrati pobudnik širšega povezovanja slovanskega mladinskega agrarnega gibanja. Po enoletnih pripravah in dogovarjanjih med študentskimi agrarnimi klubi na jugoslovanskih univerzah, pri čemer so Slovenci pomembno prispevali k sodelovanju med Hrvati in Srbi, je bila na kongresu v Ljubljani septembra 1924 ustanovljena »Zveza jugoslovanske kmetijske mladine«. Istočasno je v Ljubljani in na Bledu potekal ustanovni kongres »Zveze slovanske kmetijske mladine«, v katerega so se vključile podobne organizacije iz Češkoslovaške, Poljske, Bolgarije in Jugoslavije. »Zveza jugoslovanske kmetijske mladine« se tako kot večina novo nastalih povezav v okviru Jugoslavije ni posebej obnesla in ZDKFID je na svojem četrtem občnem zboru leta 1928 ugotovila, da sodelovanje z osrednjo organizacijo v Beogradu ni obrodilo niti idejnih niti organizacijskih sadov. Iz nje kljub temu formalno ni izstopila do njenega konca, ko je bila Zveza jugoslovanske kmetijske mladine po uvedbi diktature razpuščena.⁵⁶

Zmerjanje Stjepana Radića in Albina Prepeluha v predvolilnem boju vodstva SKS ni motilo pri takojšnjem preobratu po ponovnem volilnem neuspehu na skupščinskih volitvah 8. februarja 1925. Na pobudo Prepeluhove Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev (SRSKD) so se začeli dogovarjati o sodelovanju. 9. in 10. marca sta o tem razpravljala okrožna odbora SKS za Kranjsko in Štajersko, 15. marca pa zbor SRSKD v Mari-

⁵⁵ Društva na Brezovici, v Beričevem, Dobovi, na Golcu, v Horjulu, Podgorju, Središču ob Dravi, Šmarjeti ob Pesnici, Št. Rupertu, Trebnjem, Veliki Loki, Žabnici in v Želimljah. Zveza društev kmetijskih fantov in deklet, KL, 31. XII. 1924; Kmetiskim fantom in dekletom!, KL, 29. XII. 1923.

⁵⁶ I. kongres vseslovanske kmečke mladine v Ljubljani in kmečki praznik na Bledu, KL, 11. IX. 1924; Košmrlj, n. d., str. 62–65.

boru. Ta čas se je republikanstvu in federalizmu odrekla tudi druga najmočnejša stranka v državi, Radićeva H(R)SS, s katero je v Sloveniji sodelovala Prepeluhova SRSKD. Tako je z ustanovitvijo skupne »Zveze slovenskega kmetijskega ljudstva« 24. junija 1925 končno prišlo do sodelovanja SKS s hrvaškim kmečkim gibanjem, in Ivan Pucelj je v okviru sporazuma med Radićem in radikali spet prišel v vlado kot minister (1926). Tako je SKS nekoliko neprepičljivo spremenila poraz v zmago. S Puceljem in s tremi poslanskimi mandati HRSS naj bi spet postala druga najmočnejša stranka v Sloveniji. Slabo leto kasneje se je »Zveza slovenskega kmetijskega ljudstva« po Radićevem zgledu odrekla republikanstvu in obe stranki sta se tudi formalno združili v »Slovensko kmetijsko stranko« (SKS). Po sporazumu srbskih radikalov s SLS leta 1927 so se bile vse druge opozicijske stranke prisiljene združevati. S sporazumom med Radićem in Pribičevićem ter z oblikovanjem Kmečko demokratske koalicije sta se v njenem ožjem odboru znašla skupaj tudi Gregor Žerjav in Ivan Pucelj. To simbolizira vrnitev slovenskih »kmetijcev« k demokratom.⁵⁷

Kulturna politika SKS se je omejevala na vprašanja, ki so neposredno zadevala življenje na podeželju. To je bila v glavnem osnovna šola, predvsem pa strokovno kmetijsko šolstvo. Glede teh vprašanj se je stranka večinoma prilagajala vsakokratnemu močnejšemu koalicijskemu partnerju.⁵⁸ Srečno naključje je bilo, da je Dragotin Lončar, kot član vodstva SRSKD, postal konec leta 1925 vodja prosvetnega odseka v Sloveniji. Kot član vladajoče koalicije in v skladu s pomirjujočo politiko SKS je nekoliko umiril politične razprtije med slovenskimi učitelji. Agresivna in nepopustljiva politika katoliškega gibanja, zlasti na podeželju, pa je SKS in njeno mladinsko organi-

⁵⁷ »Zveza slovenskega kmetijskega ljudstva«, KL, 24. VI. 1925; Sija-jen občni zbor SKS, KL, 6. V. 1925; Občni zbor SKS, KL, 28. IV. 1926; »Slovenska kmetijska stranka«, KL, 5. V. 1926; Zečević 1986, str. 96–103.

⁵⁸ Kmetijska prosvetna politika – govor ministra Ivana Pucelja v skupščinski debati o prosvetni politiki 2. III. 1926, KL, 10. III. 1926.

zacija ZDKFID kljub njenemu prizadevanju za sodelovanje vse bolj potiskala k demokratom.

Slovenec je zagnal veliko hrupa, ko je na zborovanje ZDKFID 8. septembra 1925 na Bledu poslal bodrilno pozdravno pismo ljubljanski župnik (Sv. Jakob) Janez Barle.⁵⁹ Ob vsakoletnem kmečkem prazniku na Krškem polju je zbor SKS 15. avgusta 1926 kljub temu izvolil v vodstvo stranke tudi 4 duhovnike. Oba strankina voditelja, najprej Albin Prepeluh, nekaj dni kasneje pa še Ivan Pucelj, sta za to prosila dovoljenje ljubljanskega škofa Jegliča, vendar ju je zavrnil.⁶⁰ Kmetijski list je zato redno objavljala članke in dopise raznih »duhovnikov«, kako ogabni napadi Slovenca na pošteno slovensko duhovščino ter drugo delo SLS naravnost silijo ljudi v veri in Cerkvi sovražni tabor.⁶¹

Tudi občni zbori ZDKFID so ugotavljali, da so največje ovire za splošno sodelovanje vaške mladine katoliška društva. Vsi poskusi sodelovanja z njimi so propadli. Normalno družabno življenje po vaseh, za kar so si prizadevali, je bilo zaradi pregloboke ideološke razcepljenosti onemogočeno. Razmere so bile najhujše v krajih, kjer sta imela oba glavna nasprotnika tudi vsak svoj društveni dom. Zato so se pri ZDKFID odrekli prizadevanju za lastne društvene domove. »Združuje naj nas cerkev in vera v verskem in moralnem pogledu, šola in učiteljstvo s šolskim in izvenšolskim delom v težnji za izobrazbo, gasilna društva pa naj združujejo celo vas ne le v pripravljenosti pomagati bližnjemu, temveč tudi v družabnem pogledu. Gasilno društvo naj bo društvo vseh, gasilni dom pa naj bo torišče vsemu družabnemu življenju na vasi.«⁶² Sodelovanje se je razvijalo z gasilskimi društvi pa tudi s sokolskimi in drugimi kulturnimi

⁵⁹ »Slovenec« in župnik Barle, KL, 16. IX. 1925; Kulturnobojni strahovi, KL, 2. XII. 1925.

⁶⁰ KL, 18. VIII. 1926; AS II., A. B. Jeglič, Dnevnik, 2. in 3. XII. 1926; Zečevič 1986, str. 96.

⁶¹ SKS in duhovniki, KL, 22. XII. 1926.

⁶² IV. redni občni zbor ZDKFID v Ljubljani, Gruda, V., Ljubljana 1928, str. 134–139; F. Šifrar, K našemu kulturno-prosvetnemu programu, Gruda, IV., Ljubljana 1927, str. 130–132, 153–157; Resolucija, Gruda, IV., Ljubljana 1927, str. 177–181.

društvi, ki niso bila obremenjena s prepovedjo sodelovanja z idejnimi nasprotniki. Na Štajerskem so se po sklepu občnega zbora leta 1928 vsa Društva kmetijskih fantov in deklet včlanila v demokratsko »Zvezo kulturnih društev« v Mariboru, kar jim je omogočilo pomoč pri prirejanju raznih tečajev, dramskih iger in podobnega.⁶³

Odnos ZDKFID do sokolstva ni bil preprost. Kot temeljna narodna in telovadna organizacija je bil Sokol tudi njihov, nasprotovali pa so sokolskemu kulturnoboju in političnemu delu. Kmetijski list je leta 1926 Samostojno demokratsko stranko obtoževal, da Sokola izrablja v strankarske namene. Toliko bolj potem, ko so se od SDS odvrnili učitelji in Orjuna (spor med dr. Leontičem in Pribečevićem) ter jim je ostal le še Sokol. Zato naj bi Jutro večkrat obrekovalo, da je SKS proti Sokolu in ga tako odvrčalo od kmetov.⁶⁴

ZDKFID je od leta 1928 prirejala tekme koscev in žanjic, ki so se hitro uveljavile po vsej Sloveniji in so se v kasnejših letih razvile v prave manifestacije slovenskega kmečkega gibanja.⁶⁵

Na priporočilo Albina Prepeluha se je ZDKFID leta 1927 pridružil dr. Janže Novak, ki je na izrednem občnem zboru 25. septembra 1927 organizacijo postavil na nove temelje. Novak je bil avtor soglasno sprejete resolucije, ki je v svoji sredi pozdravljala le takega izobraženca, ki bi kmečko mladino učil samostojnega opazovanja in razmišljanja, ne pa od nje zahteval, da mu slepo verjame in se podredi njegovemu vodstvu. Resolucija je bodočim gospodarjem in gospodinjam priporočala strokovne kmetijske šole. V kulturno-političnem pogledu je zagovarjala tezo, da je gospodarsko blagostanje na vasi pogoj za kulturo in napredek; za uspešno gospodarstvo pa je potrebna politična organiziranost in soudeležba pri oblasti. Meščanska gospodarska politika namreč vedno deluje v škodo kmečkega ljudstva.⁶⁶ Od svojega nastopa do

⁶³ Košmrlj, n. d., str. 93; Gruda, VI., Ljubljana 1929, str. 25.

⁶⁴ Sokolstvo in naša stranka, KL, 20. I. 1926.

⁶⁵ Košmrlj, n. d., str. 97.

⁶⁶ Košmrlj, n. d., str. 66–79.

nesrečne smrti leta 1934 je bil Janže Novak idejni vodja ZDKFID.

Število društev kmetijskih fantov in deklet se je v štirih letih od ustanovitve Zveze povečalo le za 10 društev. Junija 1928 je bilo tako registriranih 23 društev, vendar jih je 8 med njimi že zamrlo. V 15 društvih je delovalo 641 članov (363 fantov in 278 deklet), starih večinoma od 20 do 30 let. Velika večina je bila kmetov, le malo obrtnikov in drugih stanov. V poslovnem letu 1927/28 so imela vsa društva 31 predavanj in 14 veselic ali zabavnih večerov. Najpogostejša društvena dejavnost je bila gledališka, veliko so tudi peli in igrali pri godbah. Osem društev je imelo lastno knjižnico s skupno 1000 knjigami. Gruda je zapisala zanimiv podatek, da polovica članov redno bere *Kmetijski list*, za njim pa je bil po branosti še vedno katoliški *Domoljub* in šele na tretjem mestu društveno glasilo *Gruda*.⁶⁷

Večji razmah se je ZDKFID obetal v naslednjih letih. V poslovnem letu 1928/29 je bilo ustanovljenih 11 novih društev, 5 pa jih je bilo junija 1929 v pripravi.⁶⁸

Bratstvo in Narodno socialistična stranka

Narodno socialistična stranka izhaja iz narodnostno mešanega delavskega središča Trst, kjer katoliški in narodno liberalni politiki pred prvo vojno niso bili tako razdvojeni kot na Kranjskem, med njimi pa so prevladovali liberalnejši pogledi. Zaradi rastoče socialnodemokratske in krščanskosocialne organiziranosti ter zaradi poraza na državnozborskih volitvah leta 1907 so šli tudi liberalci v akcijo za pridobitev delavstva. Delavske organizacije so začeli snovati po zgledu češke narodnosocialne stranke, oblikovane že leta 1897 kot nasprotje češki socialnodemokratski stranki, zlasti zaradi njenih internacionalističnih stališč do aktualnega narodnega vprašanja.

⁶⁷ IV. redni občni zbor ZDKFID v Ljubljani, *Gruda*, 1928, str. 135.

⁶⁸ *Gruda*, 1929, str. 145.

Ker je velik del češkega delavstva odklanjal vsako sodelovanje z Nemci, tudi s socialdemokrati, je bila češka narodnosocialna stranka uspešna.

Dr. Josip Mandić je pod okriljem političnega društva Edinost avgusta 1907 ustanovil »Narodno delavsko organizacijo« (NDO) za vse slovensko ozemlje. Na shodih je poudarjal zlasti strokovni oziroma sindikalni pomen organizacije, ki se ne bo neposredno vtikala v politiko. NDO za Kranjsko je bila 1909 ustanovljena v Ljubljani, a je bila zaradi nekega incidenta že čez dobro leto razpuščena. Močno je NDO oslabil sindikalna osamosvojitve železniških uradnikov in delavcev, ki so leta 1909 osnovali lastni organizaciji. V Ljubljani je bila oktobra 1912 ustanovljena »Narodno socialna zveza« (NSZ). Zaradi nasprotovanja voditeljev Narodno napredne stranke, da bi za delavce ustanovili tudi posebno politično stranko, si je NSZ zastavila razmeroma širok program: od delavske zaščite do izobraževanja. Različne liberalne oziroma narodne strokovne organizacije so med seboj sicer sodelovale, zaman pa so bili poskusi tržaške NDO, da bi postala centrala vsega strokovnega gibanja te politične usmeritve. Sklep prvega kongresa narodnih strokovnih organizacij 15. avgusta 1913 v Ljubljani o ustanovitvi zveze vseh jugoslovanskih narodnih strokovnih organizacij je preprečila prva svetovna vojna.⁶⁹

Pri organiziranju delavcev so se liberalci sicer zgledovali pri čeških narodnih socialcih, toda njihovih socialnih nazorov niso sprejeli. Voditelji Narodno napredne

⁶⁹ Več o Narodno socialistični stranki na Slovenskem in o Bratstvu Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 366–367; Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 62–71, 330–338; isti, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989, str. 19–20, 28–29; Metod Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 193–194, 203–204, 206 in nasl.; Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici, Maribor 1986, str. 108–112; Ervin Dolenc, Bratstvo, izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih, Kronika, XXXVIII/3, Ljubljana 1990, str. 138–144; Jurij Perovšek, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923, PNZ, XXXIV/2, Ljubljana 1994.

stranke, ki so bili organizatorji in nato tudi funkcionarji teh organizacij, so pazili, da se narodno delavsko gibanje ne bi politično osamosvojilo in si oblikovalo lastne stranke. Navzven so s češkimi somišljeniki ves čas vzdrževali bolj ali manj tesne stike, šele po svetovni vojni pa so se jim tudi v socialnem pogledu programsko približali.

Pospešene priprave za ustanovitev stranke sredi leta 1919 so vodili številni organizatorji NDO iz Trsta, ki so po italijanski zasedbi prišli v Ljubljano. Pomemben razlog za ustanovitev »Narodno socialistične stranke« je bilo poleg njihovih osebnih ambicij tudi sovraštvo delavstva »do takratnih reprezentantov demokratske stranke stare magnatarske struje«. ⁷⁰ Stranka, ustanovljena 10. avgusta 1919, si je za temelj svojega delovanja postavila narodnost v nasprotju z internacionalizmom, jugoslovanstvo, zavzemala naj bi se za popolno demokratizacijo ter za mirno in zakonito socializacijo. Na prvem zborovanju 7. decembra istega leta so sprejeli »Načela in smer dela« stranke, ki so razkrivala strankino razredno stališče, čeprav so se besede »razred« izogibali. Glavno sredstvo razrednega boja, ki naj ne bi kršil demokratičnega principa večine, je bila izobrazba. »Z najsplošnejšo izobrazbo odstranimo vse razlike, ki obenem z drugimi činitelji povzročajo neenakost v narodu.« Zato je potrebna reforma celotne vzgoje, šolstva pa še posebej. Prilagoditi se morajo »praktičnemu življenju in idejam, ki vodijo človeštvo. Šola ne sme vzgajati naroda konservativno, temveč napredno in v ljubezni do dela ter mora skrbeti za to, da bo duševno kar najbolj usposobljen za gospodarsko in kulturno tekmo narodov.« Država mora omogočiti visokošolski študij vsem socialnim slojem. Znanosti naj bi zagotavljala svobodo država in cerkev. Največjo vzgojno moč pa ima umetnost, ki ni razkošje ali okras, temveč večna potreba naroda v njegovem življenjskem boju. Umetnost je treba socializirati z umetnostno vzgojo, da bo vsak učenec sposoben razumeti in uživati njene sadove. ⁷¹

⁷⁰ Stiplovšek 1979, str. 334.

⁷¹ Načela in smer dela Narodno socialistične stranke, Ljubljana 1919, str. 1–4.

NSS in NSZ sta bili osebno in organizacijsko tesno povezani. Lahko bi celo rekli, da je bila začetnik in jedro gibanja strokovna organizacija NSZ. Če torej sledimo njenemu razvoju do srede leta 1920, pridemo do znatnega upadanja njene aktivnosti. Prenehalo je delovati več njenih podružnic, občutno je nazadovalo njeno članstvo in s tem njeni denarni viri. Krizo so začeli premagovati v začetku leta 1921 z agitacijo med viničarji, zlasti pa z aktivnejšim udejstvovanjem v mezdnih gibanjih in z ustanavljanjem novih podružnic. Glavna ovira je postala nova demokratska strokovna organizacija »Samostojna strokovna delavska Unija« (SSDU), ki je zlasti z veliko akcijo spomladi 1922 in s sorodnim političnim programom začela NSZ odvezovati članstvo.⁷² JDS je, potem, ko je NSS v politiki stopila na samostojno pot, ustanovila lastni sindikat. NSS je namreč v Ustavodajni skupščini dobila dva poslanska mandata in je v nasprotju z JDS glasovala proti vidovdanski ustavi. Tudi po ljubljanskih občinskih volitvah leta 1921 je nastopila proti JDS in je tako kot tretja najmočnejša stranka v Ljubljani zasedla županski mandat.

Vpliv na mladino in na žensko populacijo, ki se nista mogli vključevati v politične stranke, so si skušali narodni socialisti zagotoviti z ustanovitvijo »Izobraževalnega društva Bratstvo« poleti 1920. Bratstvo naj bi nadomestilo mladinske skupine pri obratnih organizacijah NSZ. Narodni socialisti so se ves čas vključevali tudi v delo Sokola in so ga s propagando v svojem tisku imeli za svojo organizacijo. Vendar njihove potrebe po vzgoji lastnega podmladka Sokol ni mogel zadovoljiti.⁷³

O ustanovnem občnem zboru Bratstva nimamo poročil. Sedež je društvo imelo v Ljubljani. Glavni namen – izobraževanje – naj bi društvo dosegalo s predavanji, ustanavljanjem knjižnic in čitalnic, prirejanjem zabav in izletov, gojilo naj bi glasbo, petje, gledališče, šport ipd. Vse to in več so tudi dejansko uresničevali.⁷⁴ Podružnice Bratstva naj bi ustanovili povsod, kjer so že delovale poli-

⁷² Stiplovšek 1979, str. 333–337.

⁷³ Nova pravda, 17. IV. 1920; AS, Društvena pravila 2778.

⁷⁴ AS, Društvena pravila 2778; Nova pravda, 26. XI. 1921.

tične organizacije NSS.⁷⁵ Prva podružnica je bila osnovana v Celju 4. februarja 1921, kjer so začeli pripravljati delavsko knjižnico. V matičnem ljubljanskem društvu so v tem letu oblikovali tamburaški in dramski odsek ter organizirali redna predavanja o združništvu, različnih smereh socializma ipd.⁷⁶

Največji razmah je Bratstvo doživelo v letu 1922, ko je bilo ustanovljenih okrog 8 novih podružnic. Januarja 1922 so ustanovili podružnici v Laškem in Mariboru, sledile so podružnice v Trbovljah, Šoštanju, Velenju in Žireh. Oktobra so po vzoru Bratstva ustanovili izobraževalno društvo Mladost v Trnovem v Ljubljani, ki je takoj pristopilo v formalno še ne osnovano Zvezo narodno socialističnih društev in v njenem okviru delovalo enakopravno z Bratstvi. Mladost je prirejala redna tedenska predavanja, družabne večere, razprave, imela je tamburaški, dramski in šahovski odsek, celo oktet. Znotraj narodno socialističnih prosvetnih društev je Mladost edina poskusila s športnim odsekom, a brez večjega uspeha.⁷⁷ Temelje jugoslovanski narodno socialistični mladini kot organizaciji je postavil zbor 26. novembra 1922 v Trbovljah. Tu so se opredelili kot »avtonomni del jugoslovanskega narodnosocialističnega pokreta«, katerega član je lahko le tisti, ki soglaša s programom NSS iz leta 1919 oziroma 1920. Pravilnik organizacije se je naslanjal na češkega. Člani so se med seboj imenovali bratje in sestre.⁷⁸ Pred tem so se narodni socialisti ogovarjali s tovariš in tovarišica. Ta članski naziv so vseskozi uporabljali tudi krščanski socialisti. Težave so se pojavile pri ustanavljanju Bratstva v Zagorju ob Savi. 53 članov se je vanj vpisalo že ob ustanovitvi 11. oktobra 1922. Tem članom naj bi nasprotovala inteligenca, ker jih je tri četrtine menda delovalo tudi v tamkajšnjem Sokolu. Kakorkoli že, Bratstvo v Zagorju so

⁷⁵ Decembra 1920 je stranka štela več krajevnih organizacij v Ljubljani, ter organizacije v Kranju, Litiji, Novem mestu, Zagorju, Mariboru, Celju, Ptujju in Sevnici. Nova pravda, 11. XII. 1920.

⁷⁶ Nova pravda, poročila v letu 1921, za Celje 19. II. 1921.

⁷⁷ Nova pravda, 23. IX. 1922, 28. X. 1922, 10. III. 1923.

⁷⁸ Nova pravda, 16. XII. 1922.

morali ponovno ustanoviti januarja 1923.⁷⁹ V tem letu se je ekspanzija Bratstva nekoliko ustavila. Ustanovili so novi podružnici le v Šiški in Litiji. Začeli so se t. i. procesi čiščenja. Januarja 1923 so iz ljubljanske podružnice izključili 6 članov, ker so skrivaj vstopili v »Mladinsko zvezo«, konkurenčno organizacijo Jugoslovanske demokratske stranke, in s tem »zahrbtno delali proti društvu«. ⁸⁰ Sledila je izključitev 7 članov iz Bratstva v Zagorju (verjetno iz podobnih vzrokov), oktobra pa je bil izključen eden najbolj aktivnih, Rudolf Šimnovec, predsednik trnovske Mladosti in tajnik osrednjega vodstva Jugoslovanske narodnosocialistične mladine, češ da se je izneveril ideji gibanja. ⁸¹

Na ljubljanskem sedežu JDS so sredi leta 1922 ustanovili »Mladinsko zvezo« kot politično organizacijo, vendar je že v prvem letu zamrla zaradi pomanjkanja članov. Zato so sredi leta 1923 ustanovili še organizacijo »Enakost«, ki pa tudi ni zaživela. ⁸² Podoben program NSS in JDS ter nekoliko agresivnejši nastop slednje sta bila verjetno glavna vzroka tudi za spore in izključitve v Bratstvu.

Po drugi strani pomeni leto 1923 v narodno socialističnem gibanju, zlasti med mladino v Bratstvu, eno najbolj aktivnih let. Že leto prej so poleg strokovnih predavanj začeli pripravljati brezplačen tečaj srbohrvaščine, ki je bil zelo uspešen (prek 130 udeležencev). Istočasno so začeli s tečajem češčine. ⁸³ Februarja se je v okviru ljubljanskega Bratstva začela politična šola. ⁸⁴

Naslednjo sezono, jeseni 1923, so v ženskih odsekih prirejali tečaje za ročna dela, odprli so tudi plesno šolo. Izobraževalno delo Bratstva je kronala Akademija Bratstva, cikel predavanj, ki je potekal od konca oktobra 1923 do maja 1924 vsako sredo na ljubljanski realki. Tematika

⁷⁹ Nova pravda, 21. X., 16. XII. 1922, 20. I., 3. II. 1923.

⁸⁰ Nova pravda, 13. I. 1923.

⁸¹ Nova pravda, 2. VIII., 19. X. 1923.

⁸² Nova pravda, 5. VII. 1923.

⁸³ Nova pravda, 25. II., 16. XII. 1922, 27. I. 1923.

⁸⁴ Nova pravda, 10. II. 1923.

predavanj je bila široko zasnovana. Narodno socialistični voditelji so razlagali aktualno politično in gospodarsko problematiko v okviru strankinega programa. Vrstila so se predavanja s področja naravoslovja, medicine, jezikoslovja, predstavitev Masaryka, Marxa ipd. Predavali so strokovnjaki iz raznih političnih taborov, Izidor Cankar, Fran Erjavec, Dragotin Lončar idr.⁸⁵

Nova pravda je avgusta 1921 ugotavljala, kako potrebna je izobrazba zlasti za delavce in kmete. Uvesti bi morali obvezno ljudsko šolo za odrasle. Vendar v skladu z narodno socialističnim poudarjenim pacifizmom in nenasiljem tega nikomur niso vsiljevali.⁸⁶ Na prvem pokrajinskem zboru narodno socialistične mladine aprila 1922 v Celju so sklenili, da se bo organizacija konstituirala po vzoru češke. Njen namen naj bi bil vzgajati narodno socialistično mladino kulturno in politično.⁸⁷

V skladu s svojim mirovništvom so narodni socialisti leta 1923 najprej odločno odbili Orjuno. »Narodni socialist ne more biti orjunaš, ako ni zatajil poštene preteklosti in vzvišenega programa.« Že dober mesec in pol kasneje pa je bilo treba stališča nekoliko popraviti, ker je bilo baje že precej njihove mladine v Orjuni. Strinjali so se s tremi glavnimi točkami Orjune: enotna država, dinastija in boj z zunanjim in notranjim sovražnikom. »Vendar odbijamo teror, pa naj bo levi ali desni, zato mi ne spadamo v organizacijo, ki pa nam ni nesimpatična. S palicami in revolverji se ljudstvo ne vzgaja, treba je med narod z ljubeznijo in – knjigami.«⁸⁸

Jugoslovanska narodno socialistična mladina (JNSM) je imela v letu 1923 svoj I. in II. kongres. Pred prvim, ki je bil 20. maja v ljubljanskem Unionu, je izšlo posebno mladinsko glasilo Kladivar kot priloga Novi pravdi. V njem je bilo zapisano: »Naša mladina je na vrhuncu svojega notranjega razmaha... njeno delo je zaobseženo v točkah kongresnega dnevnega reda: socialna zaščita delavske

⁸⁵ Nova pravda, 2. XI. 1923.

⁸⁶ Nova pravda, 27. VIII. 1921.

⁸⁷ Nova pravda, 8. IV. 1922, 17. IV. 1920.

⁸⁸ Nova pravda, 17. II., 31. III. 1923.

mladine, nje kulturna vzgoja, strokovno šolstvo, alkoholizem in mladina, stiki z drugimi slovanskimi socialisti. Vsa ta pereča vprašanja se tičejo izključno mladine, zlasti delavske, so pa življenjskega pomena za ves narod in predpogoj vsakega napredka, obenem pa tudi ključ do zmage socializma. Najvišji smoter Kladivarja je revolucija – ne dejanska ampak duševna revolucija, prerobenje vsega naroda, ki bo edini dovolj močan, da ustvari novo, pošteno družbo.«⁸⁹ Tretja in četrta izmed sedmih resolucij kongresa sta se zavzemali za reorganizacijo šolstva, ki naj bo dostopno vsem (brezplačno šolstvo), za stroge omejitve otroškega dela, enake možnosti za izobraževanje in umetniško ustvarjanje ter za svobodo veroizpovedi.⁹⁰

Na drugem kongresu JNSM 8. decembra 1923 v Zagorju so se delagati sedmih Bratstev in trnovske Mladosti odločili za akcijo abstinenčnih krožkov. Sklenili so osnovati lastno skavtsko organizacijo po vzoru čeških narodno socialističnih skavtov. Pripravo in načrt so prevzeli Ivan Tavčar, Stane Vidmar in novi predsednik JNSM Anton Brandner.⁹¹ V začetku leta 1924 so povabili Črtomirja Zorca (ob tej priliki je izstopil iz Zmajevega stega jugoslovanske Zveze izvidnikov in planink; ustanovljen je bil leta 1922), da bi na podlagi svojih izkušenj pripravil pravilnik, ki bo strokovno trden in bo ustrezal narodno socialistični ideologiji. Zorec je poleti 1924 v Kladivarju objavil prvi poziv za ustanovitev take organizacije. Utemeljeval jo je že po načelih gozdovništva Ernesta Thompsona Setona v nasprotju z militarističnimi tendencami skavtov.⁹² Julija 1924 so na sedmem sestanku »tabornikov Bratstva« članom določili uniforme in znake. Oblikovali so prve družine. Hodili so na krajša taborjenja ipd.⁹³

⁸⁹ Kladivar, I/1923, št. 1, 19. V. 1923.

⁹⁰ Kladivar, I/1923, št. 2, 20. VI. 1923.

⁹¹ Črtomir Zorec, Gozdovništvo na Slovenskem, Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941, Zbornik prispevkov s posvetovanja v Mariboru 10. 5. 1985, Maribor 1986, str. 15; Nova pravda, 13. XII. 1923.

⁹² Dušan Vodeb, Gozdovništvo v Mariboru in njegova usmerjenost v NOB, v Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941, str. 38–39.

⁹³ Nova pravda, 26. VII. 1924.

Na tretjem kongresu JNSM 7. septembra 1924 v Mariboru so sklenili taborništvo tudi formalno organizirati in ga razširiti po vsej državi z »Zvezo jugoslovanskih tabornikov«. Kmalu pa je začel Črtomir Zorec odtegovati tabornike narodno socialističnemu gibanju. To je bil pogoj, da je na sodelovanje pristal še en izkušen gozdovnik in ustanovitelj skavtstva na Slovenskem, ing. Hinko Pajer. Pajer je zapustil skavte prav zaradi njihovega strankarskega značaja, militarizma in enotnega centraliziranega pravilnika iz Beograda. Pajer se je udeležil prvega tabora narodno socialističnih tabornikov julija 1925 v Kamniški Bistrici, ki sta ga vodila Črtomir Zorec in Vladimir Kravos (sicer tajnik JNSM). Nekaj mesecev po taboru je dosegel, da se je t. i. Združenje slovenskih tabornikov reorganiziralo in sprejelo nov pravilnik na povsem gozdovniški osnovi. Prejšnja organizacija je bila mešanica gozdovništva in skavtizma. Nova pravila so bila sprejeta na ustanovnem občnem zboru Združenja slovenskih tabornikov 8. decembra 1925. Prvi starešina Združenja je postal Kravos.⁹⁴ Kljub odmiku tabornikov od NSS oziroma JNSM so bili še dolgo na vodilnih položajih Jugoslovanske gozdovniške lige, kot se je leta 1929 preimenovala, ljudje iz tega gibanja. Konec tridesetih let je organizacijo vodil Branimir Kozinc, prvi predsednik JNSM in Bratstva leta 1922/23 in 1925/26, zaslužen tudi za postavitve gozdovniškega doma v Iškem Vintgarju.⁹⁵

Medtem ko je v letu 1924 število Bratstev še vedno naraščalo (ustanovili so 6 novih, pomembnejši sta bili podružnici v Kranju in na Jesenicah), se je razvoj in polet v naslednjih letih ustavil. Avgusta 1925 je začelo delati izobraževalno društvo narodno socialističnih deklet »Pomlad« v Ljubljani. Ustanovljena je bila še nova podružnica Bratstva v Hrušici na Gorenjskem.⁹⁶ Razpuščeno pa je bilo prej tako delavno društvo Mladost v Trnovem, aprila 1926 pa tudi Bratstvo iz Trbovelj.⁹⁷ Razrešili naj bi medsebojne

⁹⁴ Dušan Vodeb, n. d., prav tam.

⁹⁵ Črtomir Zorec, Gozdovništvo na Slovenskem, n. d., str. 19.

⁹⁶ Nova pravda, 15. VIII. in 14. III. 1925.

⁹⁷ AS, Veliko županstvo v Ljubljani, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 6564/2/1925, 5609/1926.

spore in prišli do enotne močne bojne fronte JNSM. Več pozornosti naj bi posvetili idejni vzgoji delavske mladine in še nerešenemu problemu zaščite vajencev in mladih delavcev. Omejili naj bi prireditve z alkoholom, ki je zaradi denarja nujno zlo. Le trezna mladina je sposobna izvesti revolucijo in preobrat v lastni notranjosti, ki je pogoj za vzgojo človeka po narodno socialističnem programu.⁹⁸

Poročil o delu Bratstev je v narodno-socialističnem časopisju od leta 1926 čedalje manj, povsem pa prenehajo v letu 1927.

Izobraževanje in kultura znotraj narodnosocialističnega gibanja sta se vedno bolj prenašala neposredno na njihove najštevilnejše in organizacijsko najmočnejše sindikalne organizacije Narodnosocialne strokovne zveze, kakor se je Narodno socialna zveza leta 1923 preimenovala. Marca 1926 pa sta se Narodno socialna strokovna zveza in liberalna Samostojna strokovna delavska unija (ki jo je leta 1923 ustanovila JDS), spet združili v Narodno strokovno zvezo (NSZ).⁹⁹ Ob njuni dokončni združitvi čez slabo leto je Nova pravda zapisala, da je prva preporoditev duš in src, druga pa poglobitev znanja, pridobitev usposobljenosti za solastništvo in sodelavnost. »To šolo in predpriprave nam nudi strokovna organizacija, ki jo je smatrati kot šolo, ne kot podporno društvo. To je podrejenega pomena in potrebno le v toliko, kolikor se s tem vzdržuje pouk in boj. Zahtevamo svobodno šolo in svobodno koaliranje strokovnih organizacij.«¹⁰⁰

V drugi polovici leta 1927 praktično ne razlikujejo več med kulturno izobraževalnim, sindikalnim in političnim delom gibanja, temveč govorijo le še o »naših organizacijah«, ki morajo povsod, kjer je mogoče, ustanoviti lastno knjižnico s primerno čitalnico. Za jesenske in zimске mesece so imeli izdelan program predavanj in tečajev. V tem pogledu so se naslonili predvsem na usluge, ki jih je od jeseni 1926 nudil prosvetni odsek Delavske zborni-

⁹⁸ Nova pravda, 23. I. 1926.

⁹⁹ Miroslav Stiplovšek, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989, str. 40, 52–53.

¹⁰⁰ Nova pravda, 12. III. 1927.

ce. Tu so imele vse tri delavske smeri na voljo združeno delavsko knjižnico in bogat program skioptičnih predavanj.

Bratstva, kot posebne kulturno prosvetne organizacije Narodno socialistične stranke, so bila leta 1928 nedvomno že v zatonu, o čemer priča tudi takratni zapis Frana Erjavca o kulturnih organizacijah: »Končno so se ohranili še ostanki prosvetne organizacije bivše Narodno socialistične stranke, to so Bratstva. Vseh aktivnih Bratstev je 8 z okroglo 600 člani.«¹⁰¹ Po združitvi strokovnih organizacij NSS in Samostojne demokratske stranke sta tudi politični stranki od oblastnih volitev leta 1927 naprej nastopali skupno kot Napredni in Narodni blok.¹⁰² Zato tudi Erjavec govori o bivši NSS. Vzdrževanje posebnih kulturno prosvetnih društev za delavce liberalne politične usmeritve bi bilo poleg Zveze kulturnih društev, preveliko razkošje.

Izobraževalna društva narodno socialistične mladine »Bratstva« so bila razpuščena po vzpostavitvi kraljeve diktature 8. aprila 1929 po Zakonu o zaščiti države, ker jih je oblast zaradi neposredne povezave s politično organizacijo »Narodno socialistične mladine« pojmovala kot politična društva.¹⁰³ Izobraževalno društvo delavske mladine »Bratstvo« je bilo ponovno ustanovljeno v Ljubljani februarja 1932, zveza teh Bratstev za Kraljevino Jugoslavijo, kot naslednica narodnosocialističnih Bratstev pred letom 1929, pa oktobra 1935.¹⁰⁴

¹⁰¹ Fran Erjavec, Naše društveno življenje, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 749.

¹⁰² Dr. Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 367.

¹⁰³ AS, Veliko županstvo v Ljubljani, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 2470–2475/1929.

¹⁰⁴ AS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 24882/1932, 27080/1935.

KATOLIŠKI POLITIČNI TABOR

Slovenska krščansko socialna zveza

Prizadevanja Antona Mahničiča in škofa Jakoba Misie za dokončno ločitev duhov v osemdesetih letih 19. stol. so med privrženci radikalnega katolištva začela vzbujati zanimanje za lastno organizacijo. Zahteve po ustanovitvi katoliškega političnega društva so se na Kranjskem pojavile leta 1886. Naslednje leto je bilo osnovano »Katoliško tiskarsko društvo« v Ljubljani. Drugi avstrijski katoliški shod spomladi 1889 na Dunaju pa je opogumil mlade iz slovenskega konservativnega političnega tabora, da so januarja 1890 v Ljubljani ustanovili »Katoliško politično društvo«. Uveljavitev Mahničičevih učencev je bistveno pripomogla k uresničitvi njegove pobude za slovenski katoliški shod, ki pomeni prelomnico v organizaciji katoliškega gibanja na Slovenskem. Prvi slovenski katoliški shod konec avgusta 1892 v Ljubljani je postavil temelje novi katoliški organiziranosti na vseh področjih javnega življenja. Poleg načelnih stališč do šolstva, znanosti, umetnosti, tiska, socialno gospodarske problematike, zasebnega in javnega delovanja ljudi ter narodnega gibanja, je bilo na shodu izraženo Mahničičevo stališče o posebni katoliški organiziranosti v vseh teh dejavnostih. Shod je pospešil ustanavljanje katoliških bralnih društev, spomladi 1893 so oblastem predložili pravila za prvo slovensko katoliško študentsko društvo Danica na Dunaju, v jeseni istega leta pa je bila v Idriji osnovana Katoliška delavska družba. Danico so dunajski študentje, kljub nagajanju spodnjeavstrijskih oblasti zaradi slovenščine, ustanovili oktobra 1894, katoliške srednješolske organizacije pa so morale do konca stoletja delovati skrivaj. Pod vplivom avstrijskega krščanskosocialnega gibanja je Ja-

nez Evangelist Krek leta 1894 začel intenzivno propagando med delavstvom. Idrijskim delavcem so s svojo organizacijo sledili delavci v Zagorju in v Ljubljani, v naslednjih letih pa po vseh slovenskih deželah. Težišče katoliškega gibanja v devetdesetih letih je s Krekovo neumornostjo ostalo na delavcih. Leta 1897 jih je združil v Slovenski krščansko socialni delavski zvezi. K Zvezi je takoj pristopilo 5 krščansko socialnih društev iz Kranjske ter društvi iz Trbovelj in Prevalj. Prosvetno delo Zveze je zaživelo zlasti v Ljubljani. Še isto zimo so osnovali tamburaški zbor, čitalnico, knjižnico ter dramsko in govorniško šolo, začeli so redno predavati, igrati... Pristopilo je tudi »Slovensko katoliško delavsko pevsko društvo Zvon«, ki je bilo leto prej ustanovljeno na Krekovo pobudo, a je že leta 1899 prešlo v liberalni tabor.

V Zvezi so od začetka mnogo delali katoliško usmerjeni intelektualci, ki so se delavskim društvom pridružili v smislu krščansko socialnega delovanja za izobrazbo nižjih družbenih slojev. Zato so že po nekaj mesecih, januarja 1898, iz naslova izpustili ime »delavska«. Slovenska krščansko socialna zveza (SKSZ) je v naslednjem letu svojo društveno knjižnico spremenila v prvo ljudsko (javno) knjižnico v Ljubljani in priredila prvi vseslovenski delavski shod, ki se ga je udeležilo okrog 100 slovenskih društev in predstavniki čeških ter hrvaških somišljenikov. V okviru SKSZ sta bila ustanovljena še Krščanska ženska zveza in Delavsko gledališče, ki je začelo izdajati Zbirko ljudskih iger. Na tretjem občnem zboru SKSZ februarja 1900 je njeno vodstvo tudi formalno prevzel J. E. Krek, ki je potem Zvezo vodil do svoje smrti (1917). Takrat je SKSZ združevala okrog 1200 članov. Istega leta, 1900, se je s problemi kulturno prosvetnega dela ukvarjal tudi drugi slovenski katoliški shod, ki je organizaciji priporočil široko ustanavljanje izobraževalnih društev, vključevanje že delujočih bralnih društev, snovanje župnih knjižnic po deželi ter skrb za lastni tisk. Vse to se je v resnici uspešno razvijalo. SKZS je bila kljub rasti organizacije po deželi še vedno predvsem ljubljansko društvo, ki je zunanjim društvom pomagalo z govorniki in predavatelji. Zato je

bila potrebna reorganizacija Zveze. Septembra 1902 je SKSZ v Ljubljani sklicala prvi shod slovenskih katoliških nepolitičnih društev, ki je sprejel nove delovne načrte in izvolil pomožne odbore za Primorsko, Štajersko in Koroško. SKZS je sčasoma postala centrala slovenskega katoliškega kulturno izobraževalnega dela, delavci pa so dobivali svojo socialno in strokovno organizacijo: leta 1906 Delavsko zvezo, 1909 pa Jugoslovansko strokovno zvezo.¹⁰⁵

Slovensko katoliško organizacijsko gibanje po letu 1892 ni imelo resne konkurence. Liberalci so s katoliško organizacijsko osamosvojitvijo dobivali vse večji vpliv v Sokolu, v Družbi sv. Cirila in Metoda ter v narodnih čitalnicah, vendar te niso bile več tako aktivne. Katoliškemu gibanju liberalni voditelji niso pripisovali velikega pomena. Katoliški radikalizem so razumeli kot nekakšen anahronizem svojega časa, ki bo sam od sebe izginil. Širjenje in utrjevanje svoje organizacije se jim ni zdelo potrebno. Le med delavci se je moralo krščansko socialno gibanje nekoliko boriti s socialno demokracijo.¹⁰⁶ Dobra organiziranost katoliškega gibanja pa je imela tudi politične posledice, ki so postale posebej dobro vidne na državnozborskih volitvah leta 1907 in na volitvah v kranjski deželni zbor leto kasneje, ko je Slovenska ljudska stranka dobila absolutno večino.

Tretji katoliški shod leta 1906 ni utemeljeval kakih novih smernic idejnega ali organizacijskega razvoja, temveč je lahko le razpravljajal o podrobnih načrtih za nadaljevanje dela, ki sta ga zastavila prva dva shoda. Tako je tretji shod na nek način zaključil najpomembnejše obdobje organizacijskega razvoja in uveljavitve slovenskega katoliškega gibanja.

¹⁰⁵ Več o tem Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 35–47, 50–54, 98–126, 148–158. Erjavec ilustrativno navaja rast po tej reorganizaciji. V letu 1903 je bilo na Slovenskem ustanovljenih 28 novih katoliških prosvetnih društev, v naslednjem 21 itd. Družba sv. Mohorja je imela l. 1900 že 78.000 članov, »Domoljub« je leta 1904 prekoračil naklado 20.000 izvodov. Str. 156.

¹⁰⁶ Erjavec, n. d., str. 51–52.

SKSZ so v jeseni 1906 ponovno reorganizirali z ustanavljanjem dekanijskih odborov. Centralo so razbremenili z osamosvojitvijo deželnih pododborov v samostojne pokrajinske SKSZ. Navezali so stike s hrvaškimi krščanskimi socialci in nemško društveno zvezo »Volksverein«. Najpomembnejša je bila organizacija telovadnih odsekov pri SKSZ, ki je odnose z liberalci zaostrila in kulturnemu boju dodala novo vsebino.

Delavsko gledališče se je leta 1911 preimenovalo v Ljudski oder. Deloval je v Ljubljani, vendar je gostoval ter pomagal z nasveti in sredstvi tudi na podeželju. Pevsko društvo Ljubljana, ustanovljeno že leta 1892, je razširilo svojo glasbeno dejavnost in je postalo tudi nekakšna matica glasbenega delovanja pri SKSZ. Ustanovili so posebno dekliško izobraževalno organizacijo »Bogumilo«, ki se je širila po deželi.

Maja 1909 so vse SKSZ zborovale v Št. Jakobu v Rožu na Koroškem. Takrat je Zveza štela 156 društev na Kranjskem, 115 na Štajerskem, 25 na Koroškem, 52 na Goriškem in 9 na Tržaškem, skupaj torej 357 društev. Krek je na zborovanju poudaril pomen dela po odsekih. Poleg telovadnega, pevskega in dramskega odseka pri SKSZ naj bi po panogah dela povezali še izseljenke, abstinenčne, delavske in narodnoobrambne odseke oziroma društva. Po prelomu z Družbo sv. Cirila in Metoda (DCM) leta 1907 so maja 1910 ustanovili lastno narodnoobrambno organizacijo »Slovensko stražo«, ki je nepričakovano hitro napredovala. Po prvem letu je imela že prek 200 podružnic in 11.000 članov ter se je tako že približala stari DCM (211 podružnic in 15.000 članov). Slovenska straža se je za razliko od DCM, ki je bila aktivna bolj na zahodni narodnostni meji, usmerila v delo na slovenski severni meji, kjer je vzdrževala nekaj šol, otroških vrtcev, ustanavljala knjižnice, podpirala obrtnike ipd.

Vse SKSZ so spet zborovale ob blagoslovitvi prezidanega Ljudskega doma (danes Ljudska kuhinja) septembra 1911 v Ljubljani. Število vseh društev se je dvignilo že na 451 s 43.229 člani. Orlovska podzveza je štela 147 telovadnih odsekov, pevska 126 pevskih zborov itd. Zaradi

naraščajočega dela je morala kranjska SKSZ v Ljubljani februarja 1914 osnovati stalno tajništvo. Začela je izdajati društveno glasilo, da bi lažje kontaktirala z društvi. Maja 1914 je začel izhajati »Vestnik SKSZ«, ki ga je urejal in večinoma tudi pisal Janez Evangelist Krek. Objavljal je načrte za društvena predavanja, navodila in obvestila o društvenih dejavnostih.¹⁰⁷

Katoliška kulturno-prosvetna organizacija si je do prve svetovne vojne pridobila središčno vlogo v slovenskem katoliškem gibanju. Njeni uspehi so bili vidni tudi v volilnih uspehih Slovenske ljudske stranke na Kranjskem. Po izredno ostrih ljubljanskih občinskih volitvah in pred volitvami v državni zbor je Krek 17. maja 1911 v Slovenčevem uvodniku zapisal: »Pri nas smo začeli od spodaj in zato je naš temelj tako trden in močan, da brez neravnosti mirno lahko rečemo, kdaj se povzpne poslopje do vrha.« Vseslovenska ljudska stranka je v vseh slovenskih deželah 13. in 20. junija 1911 dobila 20 od 23 slovenskih mandatov v dunajskem državnem zboru.¹⁰⁸

Vojna je delovanje SKSZ zaradi mobilizacije skoraj povsem ohromila. Od raznih »pomožnih akcij«, ki jih je organiziral Krek takoj po začetku vojne, je bolj ali manj zaživela le preskrba ranjencev s knjigami. Spomladi 1915 so ustanovili odsek za kino, ki je v opuščenem deželnem gledališču skušal s kino predstavami ohraniti SKSZ nekaj dohodkov. Šele v drugi vojni zimi 1915/16 so se ljudje vojnemu stanju toliko privadili, da so deloma oživela nekatera društva. Oktobra 1916 so imeli celo nekak zasilni občni zbor SKSZ. Notranji spori v SLS v letih 1916 in 1917 se SKSZ skoraj niso dotaknili, saj jo je povsem obvladoval Krek. Predsednik stranke Ivan Šušteršič se v njeno delo ni nikoli vključeval ali vtikal. Obvladoval pa je Kato-

¹⁰⁷ Stanje SKSZ leta 1912, ki ga je objavil »Društveni koledarček« za leto 1913 pred četrtim katoliškim shodom, je bilo podobno kot leto prej: 476 društev, 41.986 članov, 250 pevskih zborov s 4339 pevci, 95 tamburaških zborov s 1076 tamburaši, 104 »Čebelice«, 74 društvenih domov. Orli so imeli že 168 odsekov s 5228 člani. V letu 1912 so imeli skupno 1989 predavanj, 1057 gledaliških predstav, 320 veselic in koncertov. Erjavec, n. d., str. 310–316.

¹⁰⁸ Erjavec, n. d., str. 310, 315, 190–192.

liško tiskovno društvo in z njim celoten slovenski katoliški tisk, zato so »krekovci« maja 1917 ustanovili lastno Novo založbo.¹⁰⁹

Občni zbor SKSZ slaba dva meseca pred koncem vojne je že potekal v znamenju pričakovanega vojnega razpleta. Resolucije prosvetnega odseka so organizacijo opominjale na sistematična predavanja, ki bi ljudi pripravljala na »nov državni red«, ki se rojeva v Evropi. Večina preostale moči SKSZ je bila takrat v Ljubljani, zato bi se bila morala ljubljanska društva tako povezati, da bi ustanovila nekakšno »ljudsko vseučilišče« kot matico vsega izobraževalnega dela v domovini. Vsi odseki so se v glavnem pripravljali na obnovo svojega dela.¹¹⁰ Podobno je izzvenela tudi skupščina Zveze Orlov sredi novembra.¹¹¹

Ljudski oder je začel redne predstave s premiero 22. decembra 1918 in je po dvanajstih predstavah zaključil svojo sezono 10. julija 1919. O kakovosti predstav deloma priča nastop profesionalne igralka Zofije Borštnik-Zvonarjeve v naslovni vlogi zadnje predstave.¹¹²

Vloga in pomen SKSZ za slovensko katoliško gibanje tudi po državnem prevratu še ni bila (ali mogoče ni bila več) povsem trdna in jasna. Vestnik SKSZ v Slovincu je januarja 1919 »nekatero naše razumnike«, ki so delo izobraževalnih društev imeli bolj za zunanji okras in dopolnilo političnega gibanja, še vedno prepričeval, da se je »preporod našega ljudstva... izvršil v naših društvenih prostorih, v celotnem mirnem delu, v nemotenem vztrajnem vzgajanju. Izobraževalna društva so spremenila naš program iz papirja v življenje. Ona so v dveh desetletjih povzročila, da je postal nositelj Krekovih načel – narod.«¹¹³

Jože Stabej je pol leta zatem skušal organizaciji dati nove poudarke in vsebino. »Slovenska krščansko-socialna Zveza, Krekova zamisel in ustanova, naj bi pričeto

¹⁰⁹ Erjavec, n. d., str. 318–320; Tine Debeljak, Spomini ob F. S. Finžgarju, Meddobje, VIII/1–2, Buenos Aires 1964, str. 58.

¹¹⁰ Občni zbor SKSZ 10. IX. 1918, S, 11.–12. IX. 1918.

¹¹¹ Skupščina Zveze Orlov, S, 19. XI. 1918.

¹¹² S, 24. XII. 1918; S, 19. II., 8. VII., 10. VII. 1919.

¹¹³ S, 11. I. 1919.

delo zdaj nadaljevala. Prvi del svojega programa je izvršila: med najširše ljudske plasti je zanesla misel o organizaciji in izobraževanju, obenem jim je priskrbela praktičnost naukov. Narod ve, kam se naj obrača in kje lahko najde opore, kajipot mu je označen. Velik del kulturnega zaklada pa, ki se mora ekonomično razdeliti med ljudstvo, je še nedotaknjena. Zaposlenost in briga celokupnega rodu na vprašanja plemenskega obstoja sta ga pustile ležati v miru in takšen še čaka danes, da se osvetli... Prvo vzgojo in izobrazbo da narodu država sama, a ker je večinoma prikrojena ad hoc, je potvorjena, neresnična, enostranska in nezadostna... Ljudstvo si mora iskati izobraževalne smeri samo, dati se mu mora ono, kar v dejanskih razmerah potrebuje in kar je bolj prikladno njegovemu mišljenju... In kod naj gredo ta naša pota? Namen je jasen: dati narodu toliko dobre in zadostne izobrazbe, da bo zrel za vsa vprašanja zasebnega življenja in javne politike. Izvršitev teh nalog je v programu naložena Slovenski krščansko-socialni Zvezi, ki bi morala po mojem mnenju biti že zdaj prekrojena v Prosvetno matico, ki bi bilo v njej osredotočeno vse vodstvo kulturnega dela. Njena skrb naj bi bila brigati se za ustanovitev ljudskega vseučilišča, ustanavljanje javnih ljudskih knjižnic z najmodernejšimi sredstvi in napravami; potovalne knjižnice, krajevni muzeji, narodno-gospodarske šole, ljudska dramatična in druga umetnost, vse to so stvari, ki bi jih morala rešiti poleg še nešteto drugih. Čakati, da se za to pobriga državna uprava, je brezuspešno, dasi je ona poklicana prva za to. A prosvetno ministrstvo tega ne bo storilo, začetek mora iziti iz ljudskih zahtev. K temu pa je treba narod vzgajati, dati mu gonilno smer, izobraževanje ima tu svoj posel.«¹¹⁴

Novo vsebino dela SKSZ je po posameznih odsekih konkretnije načrtoval tudi predsednik Ivan Mazovec. Nekdanji odseki SKSZ naj bi se postopoma osamosvojili podobno, kot so to že naredili v primeru Zveze Orlov, Jugoslovanske kmečke zveze in Slovenske ženske zveze.

¹¹⁴ S, 17. VIII. 1919.

Podobna matica tovrstnega dela naj bi postala tudi Pevska Zveza Ljubljana in Ljudski oder. Mazovec je priporočal preusmeritev na jug ter povezovanje in izmenjavo kulturnih dobrin s Hrvati in Srbi. Temelj celotnega katoliškega dela in vogelni kamen gibanja naj bi bilo delo v SKSZ, kajti samo »versko prepričani človek je naš stalen pristaš, na kar so marsikateri naši politiki včasih skoraj pozabili«. Posebej je bilo to pomembno v razplamtevanju se kulturnem boju. Narodna ideja z odrešitvijo zaslužjenih izpod Italije in plemenska občutljivost naj bi sčasoma minili. Vodilni ideji SKSZ naj bi tako ostali vera in socialno delo z vsemi stanovi, posebej z zatiranimi in razžaljenimi.¹¹⁵

Prvi povojni občni zbor SKSZ je bil šele februarja 1920; kljub temu njeno delo še zdaleč ni bilo obnovljeno. V Ljubljani so za silo obudili Slovensko stražo, reorganizirali Pevsko zvezo, dobro je delal Ljudski oder, ustanovili so Dramski odsek, ki naj bi izdajal primerne igre. Še najboljše je delala Zveza Orlov. Goriška SKSZ pa je povsem razpadla. Od desetih odbornikov jih je 8 emigriralo. Podobno je bilo na Koroškem, kjer centrala sploh ni delala, nekaj oživelih društev pa se je pripravljalo na plebiscit. Še najboljše je obnavljala svoje delo štajerska SKSZ.¹¹⁶

Obnovljena in utrjena je bila SKSZ na Kranjskem in Štajerskem šele ob svoji 25-letnici, novembra 1922. Na Kranjskem so bila vanjo vključena 203 društva, na Štajerskem 156 društev, skupaj torej 359. Ob izgubi tretjine narodnega ozemlja po vojni, zaradi strnjenosti in najboljše organiziranosti prav na Kranjskem in Štajerskem, SKSZ ni izgubila tretjine društev, temveč le četrtno. Skupno je delovalo 220 orlovskih odsekov, Orlovska podzveza je izdajala tri glasila, imeli so 120 pevskih zborov, katerih umetniško vodstvo v Ljubljani je tiskalo »Pevca« v 1500 izvodih, 46 članov in članic Ljudskega odra je imelo v pretekli sezoni 25 predstav, podeželskim odrom so izposojali povprečno 3 igre dnevno in 30 do 40 kosov garderobe

¹¹⁵ Ivan Mazovec, Nova pota SKSZ, S, 1. I. 1920.

¹¹⁶ Občni zbor SKSZ, S, 7. II. 1920; SKSZ za Primorje, S, 10. IV. 1920.

tedensko. Centrala SKSZ, ki jo je profesionalno vodil tajnik, je organizirala 9 različnih tečajev itd.¹¹⁷

Avgusta 1923 je 5. katoliški shod že uveljavljene smernice in oblike prosvetnega dela potrdil ter poudaril pomen katoliškega tiska in dela z mladino.¹¹⁸

Katoliška organizacijska mreža je svoj največji obseg večinoma dosegla že pred svetovno vojno. Po vojni je v novih, ožjih mejah potrebovala za svojo konsolidacijo določen čas, verjetno prav zaradi svoje velikosti in razvejanosti. Treba je upoštevati, da ni bilo več njenega pobudnika, ustvarjalca in dolgoletnega predsednika (1900–1917) Janeza Evangelista Kreka, ki je vanjo vlagal skoraj vse svoje sile. Njen nadaljnji razvoj se je usmeril v notranjo, zlasti organizacijsko kakovost. V naslednjem letu se je število včlanjenih društev povečalo za 8 (216 na Kranjskem in 151 na Štajerskem). Redni občni zbor SKSZ novembra 1923 se je posvetil predvsem reorganizaciji. Organizacija je poenostavila svoje ime in se je preimenovala v Prosvetno zvezo v Ljubljani in Mariboru (PZ). Iz Zveze je izstopila in se povsem osamosvojila Orlovska zveza, pristopila pa je novo ustanovljena delavska mladinska organizacija Krekova mladina iz Ljubljane. Dekanijski odbori so zelo slabo delovali, nejasna so bila razmerja med SKSZ na Kranjskem in Štajerskem, njun odnos s Pevsko zvezo, Žensko zvezo, Orliško podzvezo ipd.¹¹⁹ Občni zbor je novemu centralnemu odboru, katerega predsedstvo je prevzel ljubljanski odvetnik dr. Jakob Mohorič, zaupal novo ustanovitev okrožij, ki bi obsegala 3 do 10 društev zaokrožene okolice. Na bivšem Kranjskem je bilo pozneje določenih 42 okrožij. Znotraj okrožij bi si društva lažje pomagala, sodelovala med seboj in se nadzorovala. Reorganizacija je predvidevala tudi nadzornike,

¹¹⁷ Dr. J. P., Uvodne misli k občnem zboru SKSZ, S, 12. XI. 1922; Predkonferenca za občni zbor SKSZ, S, 14. XI. 1922; Srebrni jubilej SKSZ, S, 15. XI. 1922; Občni zbor SKSZ, S, 16. XI. 1922.

¹¹⁸ Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924, str. 94–120, 325–328.

¹¹⁹ Medtem ko se je Orlovska zveza osamosvojila je mnogo Orliških (ženskih) odsekov v ljubljanski oblasti bilo še vedno vključenih v PZ, v mariborski oblasti pa še vsi.

ki bi enkrat ali večkrat letno pregledovali poslovanje posameznih društev. Potrebno je bilo razčistiti razmerja z organizacijami in podzvezami v SKSZ.¹²⁰

Kljub prizadevanju za čimbolj koordinirano delovanje je bilo v prihodnjih letih tako o razvejani organizaciji težko zbrati točne podatke. V poslovnem letu 1924/25 je v obeh preostalih PZ skupno delovalo 372 društev (v Ljubljani 216, Mariboru 156), vendar je podrobne statistične podatke o svojem delu poslalo le 272 ali 73% društev. V teh 73% je bilo skupno včlanjenih 23.169 odraslih ljudi, se pravi, da bi vse članstvo lahko ocenili na okrog 30.000. Številčno stanje obeh PZ je dve leti kasneje Fran Erjavec ocenil na 26.000 članov v 382 društvih. Intenzivno in vse bogatejše delo v PZ je pritegovalo vse več ljudi. Tako sta obe PZ, v znatno ožjih mejah kot pred prvo vojno, pred drugo svetovno vojno že skoraj dosegli številčno stanje takratnih SKSZ v vseh štirih deželah (okrog 40.000).¹²¹

Društva v obeh PZ so v letu 1927 priredila skoraj 1200 različnih predavanj in prek 1000 gledaliških predstav. Ljubljanska PZ je organizirala 32 tečajev, odvrtila 280 kinematografskih predstav, priredila prek 100 koncertov. Imela je 130 knjižnic po društvih, 12 godb, 41 tamburaških zborov itd. Pevska zveza je v okviru PZ po vsej Sloveniji združevala 130 pevskih zborov, Ljudski oder je štel 92 dramskih odsekov itd. Najpomembnejše je bilo, da je PZ leta 1928 dobila v 15-letni najem prvo državno radijsko oddajno postajo v Sloveniji. Jeseni 1929 je postaja

¹²⁰ Vestnik Slovenske krščansko-socialne zveze, IV/11–12, Ljubljana 1923, Občni zbor SKSZ 15. novembra 1923, str. 84–95; Občni zbor SKSZ, S, 16. XI. 1923; Načrt razdelitve prosvetnih okrajev (okrožij), Vestnik Prosvetne zveze v Ljubljani, V/1, Ljubljana 1924, str. 9–10 in št. 2, str. 13.

¹²¹ Fran Erjavec, Naše društveno življenje, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 748; isti, Ljubljanska in mariborska »Prosvetna zveza«, Socialna misel, V., Ljubljana 1926, str. 19; J. Turk, Ljudska prosveta, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 198–199; Viri izobrazbe in delo Prosvetne zveze, Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru X/11–12, Ljubljana 1929, str. 87; Prosvetna zveza – priročni katalog, Ljubljana 1930, str. 8–14.

imela 6000 naročnikov in v prvem letu oddajala povprečno skoraj 6 ur dnevno (pogodbeno je bila obvezana oddajati le 2 uri in pol). Posebni »radio odsek« pri PZ, ki je sestavljal in vodil program, je ustanovil tudi zadružno prodajalno z radijskimi sprejemniki.¹²²

Prosvetna zveza je bila z odločbo ljubljanske policije 17. februarja 1933, ko je bila na oblasti Jugoslovanska nacionalna stranka, razpuščena. Razpustitev so utemeljili s 4. in 11. členom novega društvenega zakona iz leta 1931, po katerih je lahko upravna oblast druge stopnje društvo prepovedala, če je po svojem imenu, nameni ali ureditvi nasprotovalo državnim ureditvi oziroma je delovalo na verski, plemenski ali pokrajinski osnovi.¹²³ Po menjavi režima leta 1935, ko je upravo v Dravski banovini spet prevzela bivša SLS, so PZ v Ljubljani in Mariboru obnovili in je delovala do druge svetovne vojne. Ponovno so PZ razpustili z odlokom ministrstva za notranje zadeve št. 1958/3, 2. oktobra 1945, ko je upravo v Sloveniji prevzel nov režim.¹²⁴ Moč in veljavo Prosvetne zveze nenazadnje razodeva tudi skrb vseh političnih in idejnih nasprotnikov, da so jo vztrajno onemogočali.

Orel

Katoliški organizacijski radikalizem in osamosvajanje po prvem katoliškem shodu še nista prinesla samostojnega katoliškega telovadnega društva. Sokol je kljub dokončni ločitvi duhov še vedno veljal za vsenarodno društvo. Sam Janez Evangelist Krek je leta 1896 dal pobudo za ustanovitev Planinskega sokola v Selcih, ki naj bi obdržal katoliški, »ljudski« značaj. Vendar je šla sokolska organizacija svojo pot, ki je bila po ustanovitvi Slovenske sokolske zveze leta 1905 že jasno politično usmerjena. Pobudo za ustanavljanje telovadnih odsekov v SKSZ je dal

¹²² Fran Erjavec, Naše društveno življenje, Slovenci v desetletju 1918–1928; Prosvetna zveza – priročni katalog, Ljubljana 1930.

¹²³ AS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 2718/1933; UL, 60/3. X. 1931, zakon 403.

¹²⁴ Obzornik, I/1–2, Ljubljana 1946, str. 79–80.

centralni tajnik Ivan Štefe na seji pododbora štajerske SKSZ novembra 1904. Potrebo po katoliški telovadbi je poudaril še občni zbor SKSZ septembra 1905 v Mariboru. Takratni referent za zabavno društveno dejavnost in časopisni urednik Anton Korošec je izrazil načelno soglasje SKSZ s telovadbo in priporočil ustanavljanje telovadnih odsekov v njenem okviru. Pri tem je izrazil željo po prijateljskih odnosih z že obstoječimi Sokoli, »če v njih ne vlada našim načelom sovražni duh«. Ime bodoče organizacije je napovedal Ivan Podlesnik, ko je za Korošcem vzkliknil: »Nastopili bodo naši krožki in vzdignili bodo svoje peroti kot ponosni orli.«¹²⁵

Priporočilo je prvi izkoristil jeseniški kaplan Karel Čuk, ki je v zaostrenem kulturnem in narodnostnem boju na Jesenicah (leta 1902 so tamkajšnji nemški uradniki Kranjske industrijske družbe ustanovili »Turnverein«, dve leti kasneje pa slovenski narodnjaki Sokola) začel pri Katoliškem delavskem društvu takoj snovati tretjo telovadno organizacijo. Ustanovni občni zbor novega društvenega odseka, ki so ga imenovali »Orel«, je bil 18. februarja 1906. Pri ljubljanski centrali SKSZ so sicer že oktobra 1905 oblikovali pripravljalni odbor za telovadni krožek, toda odsek je bil ustanovljen marca 1906, za jeseniškim.¹²⁶ Ljubljanski telovadni odsek, ki ga je vodil bivši sokol Ivan Podlesnik, je uspel do novembra 1906 s telovadnim orodjem opremiti manjšo dvorano hotela Union, ki jo je slovesno odprl predsednik SKSZ Krek z besedami: »Telovadna panoga izobraževalnega dela mora postati last celega naroda.« To je pomenilo, da je Sokol v lasti njegovega manjšega dela, namreč liberalnega. V Unionu je začelo telovaditi 45 telovadcev. Decembra, ko so telo-

¹²⁵ Več o ustanovitvi in samem delu Orla Jernej Hafner, *Vznik, vzlet in polet Orla*, str. 117–120; isti, *Prvenci orlovskega gibanja*, str. 122–128, *Mladost* XIII/1920; isti, *Orel*, *Čas* XVII/1923, str. 17–30; Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 156–157, 311–316; Drago Stepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, Ljubljana 1968, str. 129–135, 184–189; France Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, Buenos Aires 1989.

¹²⁶ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 157; F. Pernišek, n. d., str. 74–75.

vadili že v Ljubljani, na Jesenicah in v Št. Vidu nad Ljubljano, so začeli po časopisju ostro reagirati liberalci, ki so novim katoliškim telovadcem očitali, da so posneli svoj kroj po sokolskem. V zvezi s priimkom jeseniškega kaplana (Čuk) in v nasprotju z bleščečim imenom »Orel«, ki so si ga katoliški telovadci nadeli, so jih sokoli potem radi zmerjali s čuki. Čuki naj bi oznanjali smrt. Predsednik Zveze telovadnih odsekov Lovro Pogačnik je januarja 1908 to zmerljivko komentiral z besedami: »Naj nas kar zmerjajo s čuki, oznanjamo smrt slovenskega liberalizma, ošabnosti in frakarstva.«¹²⁷

Prvi javni nastop so imeli katoliški telovadci spomladi naslednje leto, ko je bil ustanovljen tudi ženski telovadni odsek pri SKSZ. Novembra 1907 je 10 telovadnih odsekov ustanovilo »Zvezo telovadnih odsekov« (ZTO), ki je izvolila za predsednika dr. Lovra Pogačnika. Predsedoval ji je do svoje smrti leta 1919.¹²⁸ Ustanovitev Zveze je razvoj katoliške telovadbe, ki se je sicer tehnično zgledovala po sokolski, v letu 1908 pospešila ustanovitev kar 27 novih odsekov in izid Zvezinega glasila »Mladost«. Na letnem zborovanju vseh SKSZ, julija 1908 v Škofji Loki, so katoliški ideologi (J. E. Krek, Aleš Ušeničnik, France Terseglav, Ivan Podlesnik, Ivan Dolenc) mladinsko gibanje v telovadnih odsekih utemeljili kot prvenstveno idejno vzgojno, šele potem telovadno, pač v nasprotju s Sokolom, ki je poudarjal pomen telovadbe za vzgojo duha. Pogačnik je delo ZTO utemeljeval s katoliškimi načeli in spoštovanjem katoliške cerkve kot najpopolnejše družbe, »katere načela bomo znali braniti do svoje poslednje kaplje krvi«.¹²⁹

Občni zbor ZTO marca 1909 v Bohinski Bistrici je dal organizaciji novo ime »Zveza Orlov« (ZO). Uvedli so

¹²⁷ Seja »Zveze telovadnih odsekov« v Trziču, Mladost, I/4. IV. 1908, str. 5.

¹²⁸ Do 25. I. 1908 je bilo osnovanih že 18 odsekov, od tega prvi na Goriškem (Cerkno) in dva na Štajerskem (Celje in Trbovlje). Združeval naj bi okrog 600 članov. Mladost, I/4. IV. 1908, str. 5.

¹²⁹ Erjavec, n. d., str. 311–312; dr. Lovro Pogačnik, Temelj našemu delu, Mladost, I/1908, str. 143; Pernišek, n. d., str. 73–82.

enotno in obvezno obliko kroja, društvenega znaka in pozdrava. Poslovne knjige in fantovski večeri naj bi vpeljali načrtno idejno in telesno vzgojo članov. Med Zvezo in odseki so organizirali teritorialna okrožja, ki so pokazala precej neenakomerno gostoto organizacije. Največ odsekov je bilo na Kranjskem, zlasti na Gorenjskem in Notranjskem, več tudi na Goriškem, na Štajersko pa je Orel prodiral počasneje, ker so bili tam bolje organizirani mladinski odseki pri SKSZ.¹³⁰

Najhitrejšo rast in največ uspehov med katoliškimi organizacijami je v tem času doživljal prav Orel, zato je bil najpogostejša tarča napadov in blatenja idejnih nasprotnikov. Tako sta Orel in Sokol pred prvo svetovno vojno postala najpomembnejša nosilca kulturnega boja med društvi in sta morala določene vloge odigrati tudi v čisto političnih zadevah, zlasti od volilnega leta 1911 dalje. Vendar glasila obeh društev svojih napadov niso usmerjala neposredno na konkurenčno telovadno društvo, pač pa so bralce v glavnem prepričevala o škodljivosti nasprotne ideologije in o kulturnoboju poslanstvu nasprotnega društva.¹³¹

Najpomembnejša orlovska manifestacija pred prvo vojno je bil Prvi vseslovenski orlovski zlet ob 4. katoliškem shodu avgusta 1913 v Ljubljani. Slavnostnega spreveda se je poleg 1800 uniformiranih slovenskih orlov udeležilo tudi 300 čeških orlov. Orlovska povezanost s Čehi je bila (za razliko od Sokolov) pomembnejša za Čeha, saj so se ti naslonili na slovenske izkušnje pri razvijanju svoje dejavnosti. Češki katoliki so imeli telovadna

¹³⁰ Ob preimenovanju je ZTO štela 54 odsekov, do oktobra istega leta je število naraslo že na 90, konec leta pa je na Kranjskem delovalo 69 odsekov, na Goriškem 15, na Štajerskem 8, na Tržaškem 1 in na Koroškem 1 (skupaj 94). Erjavec, n. d., str. 313–314; Pernišek, n. d., str. 87.

¹³¹ Naša naloga v Ljubljani, Mladost, IV., št. 9./6. V. 1911; Orli in Sokoli, Mladost, št. 11./3. VI. 1911, str. 91; Sokoli svobodomisleci! Mladost, VI, št. 4–5/10. IV. 1913, str. 50; Sokolstvo in svobodomiselstvo, Mladost, 1913, št. 9, str. 122; Glej tudi poglavje o Sokolu, ter Engelbert Gangl, V jubilejsko leto slovenskega Sokolstva, Slovenski Sokol, X/1913, št. 1, str. 1–3; Politična kronika, Kako živimo? Sokolski vestnik, II/1911, str. 36; Sokolski vestnik, III/1912, str. 43, 125.

društva pred Slovenci, vendar so bila ta društva omejena na nekaj krajev na Moravskem. Njihov razmah v narodnem češkem merilu je sledil šele po stikih in pomoči slovenskih orlov in J. E. Kreka po letu 1907. Nekaj let kasneje so orli vzpostavili stike tudi s katoliškimi telovadnimi organizacijami v Franciji. Orla na sosednjem Hrvaškem so pomagali organizirati leta 1911 v Dalmaciji, vendar je bila prva orlovska organizacija na Hrvaškem ustanovljena šele po svetovni vojni.¹³²

Ob praznovanju petletnice delovanja leta 1911 je štela ZO že skoraj 150 odsekov z več kot 4000 člani, od tega je bilo dve tretjini telovadcev. Do svetovne vojne, ko je delo orlov, razen občasnega izhajanja Mladosti, povsem zamrlo, naj bi število članov naraslo na 6000 in se tako nevarno približalo številu sokolov.¹³³ Hitra rast in uspešno delo sta orle opogumila, da so leta 1913 objavili primerjalno tabelo Orel – Sokol. Sokol je imel le 106 društev in odsekov, Orel 168, vendar je bilo število članov 6839 : 5228 v korist Sokola. Telovadcev je bilo med Orli (2700) precej več kot med Sokoli (1850). Sokol je imel kot samostojno društvo tudi veliko šolske mladine in žensk, medtem ko je Orel te sloje prepuščal mladinskim in ženskim odsekom v SKSZ. Orli so imeli po številu odsekov absolutno prevlado na Kranjskem (Orel 107 : Sokol 49), rahlo na Štajerskem (26 : 24) in Goriškem (29 : 22), a jih na Tržaškem sploh ni bilo (9 sokolskih društev), zato pa so bili sami na Koroškem (5 orlovskih odsekov). V okviru Kranjske je Sokol prevladoval po številu podružnic le v Ljubljani z okolico, v drugih kranjskih okrajih pa je Orel imel navadno še enkrat več odsekov.¹³⁴

Orlu je po državnem prevratu in novih državnih mejah uspelo delno obuditi društveno življenje tudi v Italiji, medtem ko nacionalističnemu Sokolu tega Italijani niso dopustili. Od 37 predvojnih odsekov Orla na Goriškem in Vipavskem so jih do leta 1925 obnovili 14, ven-

¹³² J. Hafner, Orel, Čas 1923, str. 20; Perinšek, n. d., str. 235.

¹³³ J. Hafner, Orel, Čas 1923, str. 20.

¹³⁴ J. P., Da se bolje spoznamo!, Mladost VI./1913, št. 2, str. 21–22.

dar so bila v Italiji leta 1927 prepovedana še zadnja slovenska društva, med njimi Orel.¹³⁵

Povsem drugače je bilo v Kraljevini SHS. Sokol se je do leta 1921 spričo narodnostne zmage in navdušenja bistveno okrepil. Članstvo je kljub manjšemu ozemlju naraslo za več kot 150%, število društev za dobro četrtno glede na leto 1913. Orel pa je do leta 1920 z novimi mejami izgubil tretjino članstva in šestino odsekov.¹³⁶

Obnovo je zaključil prvi slovenski orlovski tabor konec julija in v začetku avgusta 1920 v Mariboru. Mesec dni kasneje je na narodnostni postojanki ob severni meji zboroval tudi Sokol. Ob Orlu so zborovale še druge katoliške in cerkvene organizacije, tako da je bil to nekak katoliški shod v malem. Po mariborskem shodu, kjer so nastopili tudi Hrvati, Čehi in Francozi, se je Orel ponovno poglobil v intenzivno notranje delo na organizacijskem, izobraževalnem, vzgojnem in telovadnem področju.¹³⁷

Zveza Orlov, vključena v po vojni močno okrnjeno SKSZ, je imela pri svojem organizacijskem osamosvajanju prav zaradi hitre obnove težave pri ločevanju od SKSZ. To jim je uspelo oktobra 1921, ko je bila ustanovljena »Jugoslovanska orlovska zveza« (JOZ). Ta je imela na Slovenskem »Orlovsko podzvezo« (OP) in leta 1919 ustanovljeno »Orliško podzvezo« (za ženske) ter »Hrvatsko orlovsko podzvezo« v Zagrebu. Notranji ustroj OP je ostal isti. Več odsekov (do šest) je sestavljalo leta 1922 vpeljane srenje, ki naj bi skrbele za pomoč in nadzor. Več srenj skupaj je tvorilo že leta 1909 osnovana okrožja.¹³⁸

To delo je število odsekov v dveh letih pomnožilo na 220, organizirani so bili v 33 okrožjih z okrog 8000 člani in 4000 naraščajniki. Orliška podzveza je imela 3500 članic

¹³⁵ Stepišnik, n. d., str. 184.

¹³⁶ Stepišnik, n. d., str. 264, 185; Jernej Hafner, Orel, Čas 1923, str. 21.

¹³⁷ V prenavo Orla so močno posegli v Mariboru izbrani novi predsednik dr. Joža Basaj, prof. dr. Karel Capuder, stolni vikar in urednik Domoljuba Franc Zabret, prof. dr. Gregorij Rožman, prof. Josip Ovsenek in prof. Ernest Tomec. Pernišek, n. d., str. 118. O orlovskem delu poznejšega škofa Rožmana in Ernesta Tomca glej še Dr. Jakob Kolarič, Škof Rožman, I., Celovec 1967, str. 160 ter zbornik Profesor Ernest Tomec, SKA, Buenos Aires 1991.

¹³⁸ Pernišek, n. d., str. 119–120.

in 3000 gojenk v 89 odsekih. Hrvatska orlovska podzveza je štela okrog 4000 članov.¹³⁹

Pomembnejše javne nastope je imel Orel na II. slovanskem orlovskem taboru v Brnu leta 1922, na V. slovenskem katoliškem shodu avgusta 1923 v Ljubljani, na III. slovanskem orlovskem taboru leta 1925 v Ljubljani ter na slovenskem orlovskem taboru junija 1928 v Ljubljani. Mednarodna tekma na svečanosti krščanske telovadne zveze v Rimu septembra 1920 pa je bila zadnji trenutek odpovedana. Visoke uvrstitve so slovenski orli dosegali na tekmah Mednarodne zveze katoliških telovadcev: prva mesta npr. leta 1921 v Strasbourgu, naslednje leto v Brnu, leta 1927 v Kölnu in leta 1929 v Pragi.¹⁴⁰

Potreba po primernem prostoru za telovadni nastop na 5. katoliškem shodu leta 1923 je vzpodbudila gradnjo novega modernega stadiona v Ljubljani, ki so ga za orlovske potrebe začeli graditi leta 1926. Orlovska organizacija je za gradnjo finančno in fizično mnogo prispevala. Priredili so t. i. stadionsko loterijo za nabiranje sredstev. Vendar je bila to velika investicija, stadion je bil delno končan šele za evharistični kongres leta 1935.¹⁴¹

Leta 1927 je na Hrvaškem prišlo do sporov med Orlom in Domagojem. Orlovstvo je opešalo. Zaradi tega so se vezi znotraj JOZ zrahljale in je ta ostajala pri življenju le še formalno. Hrvatski Orel se je osamosvojil, zato je bilo potrebno poudariti obe slovenski organizaciji. Orliška podzveza se je sicer že leto prej osamosvojila, Orlovsko podzvezo pa so preimenovali v »Slovensko orlovsko zvezo« (SOZ) in izvolili novega predsednika Josipa Ovseneka, ki je pospešil zlasti telovadno in športno dejavnost orlov.

Križarsko gibanje, ki se je konec dvajsetih let vse bolj usmerjalo v krščanski socializem in je čvrsto katoliško organizacijo čutilo omejevalno, je pri mladostnem razbijanju organizacije zaneslo spopade tudi v Orla. Orel je s svojimi manifestacijami simboliziral moč in udarnost slovenskega katoliškega gibanja, ki je imelo v dvajsetih letih

¹³⁹ J. Hafner, Orel, Čas 1923, str. 21–22.

¹⁴⁰ Pernišek, n. d., str. 138–139.

¹⁴¹ Mladost, XIX/1926, št. 10; Pernišek, n. d., str. 194–195.

že trdno notranjo strukturo in hierarhijo. Njegov vrh je v povezavi z ljubljansko škofijo predstavljala SLS. Vendar je stranka z vstopom v beograjsko radikalno vlado februarja 1927 in z nenačelnostjo razočarala predvsem mlado inteligenco v svojih vrstah. Na mladinskem posvetovanju o socialnem vprašanju julija 1927 pri Veliki Nedelji so govorili tudi o tem, »da je treba Orla razbiti in vse organizacije. Ko bomo vse razbili, bo že iz tega kaj zrastle.«¹⁴² Postojanka mladih križarjev je bil tudi Akademski orel, ki si je na svojem vsakoletnem nastopu pozimi 1928 nekoliko privoščil zastareli Tyršev orlovski telovadni sistem in iskal modernejše pristope k telovadbi iz »notranje potrebe«. Križarji so menda poskusili rušiti orlovsko avtoriteto Ernesta Tomca tudi na občnem zboru Akademskega orla. Nevarnost notranjega razbijanja je predsedstvo SOZ takoj preprečilo z razpustom Akademskega Orla februarja 1929.¹⁴³

Slovenska orlovska zveza in Slovenska orliška zveza sta bili razpuščeni ob izdaji zakona o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije 6. decembra 1929. Orli se v novo organizacijo niso vključili, čeprav jim je zakon to omogočal. Z vključitvijo bi podprli unitaristično, centralistično in protikatoliško telovadno društvo, to pa bi bilo v nasprotju z njihovim dolgotrajnim vzgojnim delom, ki mu telovadba nikakor ni bila prvi namen.¹⁴⁴

Zadnja društvena statistika za leto 1928 je naštela 8262 orlov in 7073 orlic, kar je bilo sklopaj 15.335 članov. Število orlov se torej od leta 1923 ni bistveno povečalo, kar verjetno pomeni, da je organizacija po množičnosti izkoristila večino svojih možnosti v takratni Sloveniji.¹⁴⁵

¹⁴² Pernišek, n. d., str. 223; Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977, str. 85.

¹⁴³ Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, Ljubljana 1972, str. 112–113; Pernišek, n. d., str. 223–227. Več o notranjih sporih med križarji, krščanskimi socialisti in vodstvom Orla, ter nastopih Pina Mlakarja v Akademskem Orlu piše v svojih spominih tudi Ruda Jurčec, Skozi luči in sence, I., Ljubljana 1991, str. 253–299.

¹⁴⁴ Službene Novine kraljevine Jugoslavije, br. 287/6. XII. 1929; UL, II./19. XII. 1929, zakon 35.

¹⁴⁵ Pernišek, n. d., str. 213.

Slovensko katoliško akademsko starešinstvo

Slovensko katoliško akademsko starešinstvo (SKAS) je bila organizacija, kakršne drugi idejno politični tabori niso imeli. Druga dva idejno politična tabora na Slovenskem nista imela neke zunanje ideološke institucije, kot je bila katoliška cerkev, zato je v tem času pri liberalcih in marksistih vladal večji idejni pluralizem in take organizacije pri njih ne bi imele pravega smisla. SKAS je imelo izrazito nadzorno vlogo in s svojim obstojem dokazuje hierarhično organizacijsko strukturo katoliškega idejnega tabora na Slovenskem. »Iz njegovih (SKAS, op. E. D.) vrst so prihajali vodilni delavci za katoliške ustanove, tako kulturne kot socialne in politične. Starešinstvo je bilo možgansko središče našega katoliškega udejstvovanja.«¹⁴⁶

Potrebe po taki organizaciji se je zavedal že Anton Mahnič, zato je v pravila Leonove družbe vnesel tudi paragraf o odseku Leonovo starešinstvo. Ščasoma je postal okvir podpore slovenskim dijakom preozek. Na pobudo iz Gorice so imeli slovenski katoliški univerzitetni izobraženci 5. januarja 1908 na Bledu prvi sestanek. Iz rednih sestankov se je naposled razvilo samostojno društvo, ki je imelo ustanovni občni zbor 22. decembra 1912 v Ljubljani.¹⁴⁷ Člani so lahko postali samo starešine in častni člani slovenskih katoliških študentskih društev ter izjemoma univerzitetno izobraženi katoličani, ki so »dejansko soglašali z načeli in namenom društva«. V javnosti naj bi uveljavljali katoliška načela in narodno zavest, pospeševali znanost in umetnost, organizirali kulturno delo v vsestransko korist slovenskega ljudstva ter skrbeli za slovenska katoliška akademska društva. Zato naj bi so-

¹⁴⁶ Sebastijan Kocmur, Dobrih deset let Tomčevega dela, Zbornik profesor Ernest Tomec, Buenos Aires 1991, str. 114.

¹⁴⁷ C., Dvajsetletnica Slovenskega katoliškega akademskega starešinstva, Čas, XXVII, Ljubljana 1932/33, str. 243. Prva številka revije Vrednote (Buenos Aires 1951) je objavila uvodni članek Alojzija Odarja, Slovenski katoličani in znanost, ki naj bi ga avtor prebral na proslavi petdesetletnice SKAS; verjetno se je petdesetletnica nanašala na Leonovo starešinstvo.

delovali tudi pri drugih slovenskih katoliških prosvetnih, socialnih, narodnoobrambnih in verskih organizacijah.¹⁴⁸

SKAS ni imelo kake izvršilne moči. Poleg informativne dejavnosti je skrbelo v glavnem za dotok, obnovo in pravilno usmerjenost slovenske katoliške inteligence. V skrbi za najpotrebnejši in najpomembnejši stan v katoliški organizacijski strukturi je bilo odraz Mahničeve načelne in organizacijske čistosti. Interni poslovnik, ki so ga sprejeli na občnem zboru 6. januarja 1929, je društvenemu odboru posebej nalagal tesne stike s katoliškimi študentskimi in dijaškimi društvi. Za vsako posebej naj bi bil odgovoren po en odbornik. Odborniki so morali slediti delu vseh slovenskih katoliških društev, se udeleževati njihovih prireditev in skušati dobiti pri njihovih vodstvih primeren vpliv. Odbor in člani naj bi se obveščali o razmerah v vsakem društvu, ki so ga nadzorovali. Delovali naj bi tiho in diskretno ter se medsebojno branili pred morebitnimi napadi.

Leta 1930 je društvo štelo 163 članov iz Ljubljane in 220 zunanjih članov, skupno torej 383. V tem letu so sprejeli 14 novih članov, v naslednjem letu 10 itd. Januarja 1933 je društvo štelo že 436 starešin. Proforski odsek v društvu je bil osnovan leta 1924, leta 1931 pa gospodarski. Med člani lahko najdemo vse pomembne može slovenskega katoliškega gibanja: Antona Korošca, Miho Kreka, Frana Kulovca... Marko Natlačen je bil v letu 1931 društveni predsednik, januarja 1933 je predsedstvo prevzel Andrej Gosar.¹⁴⁹

V tridesetih letih, zlasti v drugi polovici desetletja, se je enotnost v slovenskem katoliškem gibanju začela krhati in tako je tudi SKAS izgubilo svoj pomen. Konec tega obdobja je dolgoletni član društvenega odbora Ernest Tomec

¹⁴⁸ Pravila Slovenskega katoliškega akademičnega starešinstva, odobrena od kranjske deželne vlade 1. XI. 1912, št. 35.576. Biblioteka SAZU, Ljubljana.

¹⁴⁹ Iz poslovnika SKAS; Izvestje slov. kat. akad. starešinstva za leto 1930 ter za 1931; Člani SKAS, vse iz Biblioteke SAZU; Dvajsetletnica Slovenskega katoliškega akademskega starešinstva, Čas, XXVII., Ljubljana 1932/33, str. 243.

zapisal: »Naše starešinstvo je nekoč nekaj pomenilo, pa je imelo le majhno število članstva v primeri z današnjim. Danes šteje samo v Ljubljani okoli 250 članov pa ne pomeni nič. Klasičen zgled, kako število nič ne pomeni, ako ni edinosti.«¹⁵⁰

Krekova mladina in krščanski socialisti

Radikalno katoliško gibanje pod vplivom Antona Mahničarja, ki je v slovenski konservativni stranki prevzelo pobudo v začetku devetdesetih let, se je samo (nedvomno pod vplivom avstrijskega), označevalo za krščanskosocialno. Vendar je Krekovo intenzivno organizacijsko delo med slovenskimi delavci pripeljalo že leta 1896 do prvih sporov med krščanskosocialnim delavskim krilom in glavnim političnim ter cerkvenim vodstvom Katoliške narodne stranke.¹⁵¹ Krščanskosocialno gibanje se je po drugem katoliškem shodu leta 1900 v glavnem usmerilo v strokovna delavska društva in je začelo izgubljati politični in izobraževalni značaj.¹⁵² Zato je bila leta 1909 ustanovljena Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ), ki je ostala ves čas center in gibalo krščansko social(istič)nega gibanja med slovenskimi delavci, naj bo to znotraj ali zunaj slovenske katoliške stranke.¹⁵³

Po državnem prevratu je do trenj med krščanskosocialnim delavskim krilom in vodstvom SLS prišlo po volitvah v konstituanto. Levo krilo SLS je stalo trdno na sta-

¹⁵⁰ Iz Tomčevega arhiva, Akademsko starešinstvo, Zbornik profesor Ernest Tomec, Buenos Aires 1991, str. 184.

¹⁵¹ Erjavec, n. d., str. 105–106.

¹⁵² Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 53–62.

¹⁵³ Več o krščanskem socializmu Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977; o JSZ in njenem sindikalnem delu Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979 in Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989; posebej o Krekovi mladini Ervin Dolenc, Krekova mladina, PNZ, XXX/1–2, Ljubljana 1990, str. 49–69.

lišču republikanske ureditve, Anton Korošec pa se je nagibal h kompromisom z večinskimi monarhističnimi hotenji v konstituenti. Napetosti so trajale do jeseni 1922, ko si je vodstvo SLS pred občinskimi volitvami v Ljubljani z materialnim in s političnim pritiskom podredilo levičarsko krščanskosocialno strujo. SLS je s svojo Delavsko zvezo v povezavi s komunisti in delom socialistov v t. i. Zvezi delovnega ljudstva preprečila zmago liberalcem v njihovi stari volilni trdnjavi.¹⁵⁴

V času pred tem enotnim nastopom, to je poleti 1922, ko je desnica v SLS materialno onemogočila krščanskosocialni dnevnik *Novi čas*, so krščanski socialisti ustanovili delavsko mladinsko organizacijo *Krekova mladina* (KM). Društvena pravila je Pokrajinska uprava potrdila že konec julija, ustanovni občni zbor pa je bil šele 29. oktobra 1922. Društvo naj bi zbiralo in izobraževalo delavsko mladino v duhu krščanskosocialne misli. Prirejalo bi predavanja, tečaje, družabne prireditve, ustanavljalo knjižnice, fantovske, dekliške, dramske, pevske, športne odseke, podružnice in izdajalo nepolitične spise ali društvena glasila.¹⁵⁵

Ustanovitev je *Krekova mladina* utemeljevala šele na prvem občnem zboru maja naslednje leto. »Namen te organizacije je poskrbeti za naraščaj delavskim strokovnim organizacijam.«¹⁵⁶

Krščanski socialisti so zavrnilo vabilo na ustanovitev levičarske »Socialistične stranke delovnega ljudstva« v Ljubljani. Ta naj bi nadaljevala uspešno občinsko koalicio (Zveza delovnega ljudstva) tudi na parlamentarni ravni. Pred parlamentarnimi volitvami leta 1923 so sodelovanje z marksisti zavrnilo prav zaradi kulturnih vprašanj. »Enoten nastop vsega delovnega ljudstva je zmožen edinole v vprašanjih gospodarskega in socialnega značaja... Kultur-

¹⁵⁴ Prunk, *Pot... n. d.*, str. 54–61; isti, *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922*, PZDG, XI–XII/1–2, Ljubljana 1971–1972, str. 199–228.

¹⁵⁵ AS, *Društvena pravila* 3953; *Pravica*, 31. V. 1923.

¹⁵⁶ A. Semenič, *Krekova mladina*, *Pravica*, 17. V. 1923; Gustelj Cvikelj, *Pota »Delavske mladinske organizacije«*, *Pravica*, 24. V. 1923.

na vprašanja, npr. šolske stvari, vprašanje vzgoje, verskega pouka v šoli, verske svobode, ureditve zakonskega življenja itd. Vse to pa so stvari, na katere gledamo mi povsem drugače kot naši tovariši marksisti. Njihovi nazori v teh stvareh so našim ravno nasprotni. Ker pa so ravno ta vprašanja za nas največjega pomena, zato ne moremo iti v tem pogledu skupaj z nikomur, ki ne misli enako kot mi. Lačen in strgan biti ni prijetno, še manj prijetno pa je, če mi kdo ne pusti, da bi smel svoje otroke učiti tako kot smatram za najboljše ali če mi brani iskati tolažbe v raznih težavah pri Bogu, kjer edino jo morem najti.

Naš program je v vseh teh vprašanjih popolnoma svobodoljuben ter ne pozna nobenega, niti najmanjšega nasilja, zato pač lahko pridejo vsi, ki v tem pogledu dobro mislijo, k nam, mi pa ne moremo nikamor drugam. Naš kulturni program je tista zastava, ki nas more v našem boju edina voditi do zmage. Zavrači njo, bi se reklo, odreči se zmagi.¹⁵⁷

Jedro sporov med krščanskimi socialisti in vodstvom SLS je bilo torej v socialno-politični problematiki, niso se pa razhajali v pogledu na kulturno politiko.

Spomladi 1923 sta v ljubljanski KM delovala dramski in pevski odsek, zunaj Ljubljane pa so bile že prej tudi kulturno aktivne strokovne skupine JSZ, kjer so pogosto predavali idejni voditelji krščansko socialističnega gibanja. Julija 1923 je bila ustanovljena prva podružnica KM za Sneberje – Zadobrovo, v začetku leta 1924 pa druga v Celju.¹⁵⁸

Pri ustanavljanju in delovanju novega katoliškega prosvetnega društva so imeli krščanski socialisti težave predvsem znotraj lastnega političnega tabora, ker so stare organizacije občutile novo društvo kot konkurenco in nepotrebno ločevanje. Krekova mladina se je do leta 1925 uveljavljala znotraj slovenskega katolištva, v letih 1925 do

¹⁵⁷ Pravica, 1. II. 1923.

¹⁵⁸ Fr. K., Katoliška delavska mladina na krov!, Pravica, 18. I. 1923; Pravica, 4. I., 31. V., 5. VII. 1923, 31. I., 14. II. 1924; AS, Društvena pravila 3954; Pravica, 6. XI. 1924.

1928 pa ji je uspelo, da se je uveljavila tudi med delavstvom nasploh.

Pomemben mejnik v gibanju je bil 1. kongres slovenskih krščanskih socialistov 7. junija 1925, ki so mu prisostvovali predstavniki vseh krščansko socialističnih organizacij od JSZ, Delavske zveze, Krekove mladine do posameznih strokovnih organizacij. V ljubljanskem Unionu je zborovanje pozdravil tudi prvak SLS Anton Korošec. Govorili so o vseh aktualnih vprašanjih, o političnem in sindikalnem delu, o odnosih med katoliškimi dijaki, študenti in delavci, o kmečkem proletariatu, tisku, Krekovi mladini in delavskemu združenstvu. Predstavniki vseh katoliških organizacij so se končno strinjali, da je krščansko socialistično delavstvo potrebovalo lastno kulturno-socialno mladinsko organizacijo.¹⁵⁹

Resno delo je KM začela s široko zastavljenim izobraževalnim projektom »Krekova socialna šola«, ki so jo morali udeleženci obvezno obiskovati vsak večer v treh sklopih predavanj pozimi 1925/26. Šola je bila brezplačna. Po uspehu v Ljubljani se je projekt uveljavil tudi med delavci po drugih slovenskih industrijskih središčih.¹⁶⁰

Kongresu krščanskih socialistov je avgusta sledil 4. delavski mladinski zbor v Celju, septembra je KM priredila Delavski dan v Mariboru. Poleg običajnih praznovanj, ob godu svojega zaščitnika sv. Jožefa (19. marca) in 1. maja, so novembra 1925 po vseh podružnicah svečano proslavili 60. obletnico rojstva Janeza Evangelista Kreka. Na prvem kongresu krščanske socialistične mladine junija 1926 v Celju je imela KM deset podružnic, v katerih je delovalo okrog 600 članov. Po tem kongresu so začeli ustanavljati tudi ženske odseke po podružnicah.¹⁶¹ V dveh naslednjih letih je bilo ustanovljenih 9 novih podružnic. Samo v Ljubljani so bile poleg matičnega društva

¹⁵⁹ I. kongres krščanskih socialistov, *Pravica*, 11. VI. 1925.

¹⁶⁰ K., *Krekova socialna šola*, *Pravica*, 30. VII. 1925; *Pravica*, 2. in 9. XII. 1926, 13. I., 10. II., 10. III., 24. III. 1927.

¹⁶¹ *Pravica*, 6. VIII., 27. VIII., 3. IX., 29. X., 5. XI., 12. XI. 1925, 17. VI., 26. VIII., 23. IX. 1926.

še podružnice Ljubljanski grad, Moste in Vič. V Slovenskih goricah je bilo junija 1927 osnovano posebno viničarsko okrožje KM, ki je povezovalo tri podružnice.¹⁶² Pri centrali KM v Ljubljani so decembra 1927, nekako v istem času kot pri socialnodemokratski Svobodi, ustanovili »Delavski oder«, ki naj bi skrbel, »da pridemo do delavske drame«.¹⁶³ Dramski odseki so tako dobili svojo posebno centralo. Dotlej so dramske tekste dobivali predvsem pri Prosvetni zvezi, zato je uprizoritvam verjetno manjkalo socialni poudarek, ki si ga je KM želela.

Krščanskim socialistom se do tega časa ni posrečilo dobiti pomembnejšega vpliva na politiko SLS, v okviru katere so kljub napetostim še vedno delovali. V tem času so se uveljavili kot pomemben politični dejavnik med slovenskimi delavci. Temu je slejkoprej botrovala tudi tesna navezanost nekaterih njihovih starih ideologov na vodstvo SLS. Dr. Andrej Gosar, urednik »Socialne misli« (1922–1926), ki je do takrat veljal za vodilnega teoretika krščanskega socializma pri nas, je bil spomladi 1927 minister za socialno politiko v Beogradu.¹⁶⁴

Novo prelomnico v delu Krekove mladine pomeni pritegnitev študentov okrog revije Križ v letih 1927/28. »Križarstvo« je bilo močan ideološki dejavnik od srede dvajsetih let, zlasti pod vplivom francoskega in nemškega krščanskega personalizma in eksistencializma.¹⁶⁵ Nove intelektualne moči so bistveno vplivale na izobraževalno delo Krekove mladine. Izobraževanje se je okrepilo količinsko in strokovno, opaziti je bilo bolj samostojen idejni

¹⁶² Pravica, 2. VI. in 23. VI. 1927.

¹⁶³ Pravica, 29. XII. 1927.

¹⁶⁴ Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941), Beograd 1988, str. 242; Prunk, Pot... n. d., str. 86.

¹⁶⁵ Več o križarstvu na Slovenskem Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I, Ljubljana 1960, str. 122–138; Marko Dvořak, Poizkus orisa križarskega gibanja, Nova pot, XXI/4–6, str. 146–191, 7–9, str. 242–278, 10–12, str. 395–402, Ljubljana 1969; Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, Ljubljana 1972, str. 106–117, 157–165.

razvoj in levo radikalizacijo KM. Ideološki premiki in približevanje marksizmu so začeli odvracati od nadaljnega sodelovanja tudi same »križarje«, ki so bili bolj duhovno kot akcijsko gibanje.

Nova mlada generacija »krekovcev« je začela leta 1928 Krekovo mladino reorganizirati. Podružnice so se postopoma preimenovali v Krekove družine (KD), v Ljubljani jih je povezovala Centrala Krekovih družin. Reorganizacija je bila zaključena šele sredi naslednjega leta. Društvo so po novem sestavljale tri zveze: Zveza krekovcev, Zveza krekovk ter Zveza borcev in stražark. Tako je bila razdeljena tudi vsaka posamezna družina.

Mlajša generacija pri Krekovi mladini je že leta 1927 začela pripravljati nov odsek, t. i. »Borce«, ki je bil ustanovljen spomladi 1928. To naj bi bila organizacija naraščaja KD do 18. leta starosti in naj bi se spomladi in poleti 1928 oblikovala po vseh KD. Zgledovali so se po gozdovnikih, ki so za razliko od skavtov gojili poleg praktičnih spretnosti tudi duhovne vrline in delovali nekoliko bolj svobodno. Borci naj bi skušali »vzpostaviti trdne, za boj, delo in žrtve sposobne in pripravljene oddelke proletarske mladine v krščansko socialističnem duhu.« V nasprotju s krekovci in krekovkami so bili organizirani bolj centralistično, odseki so bili vezani neposredno na Vrhovni stan pri Centrali KD, tudi članarino so plačevali ločeno od ostalih zvez. Po 18. letu starosti so člani lahko ostali pri Borcih, vendar so to postali tudi pri Krekovcih. Združevali so se v »krdela« (okrog 8 borcev), ki so jih vodili »oti«. ¹⁶⁶

Z reorganizacijo, ustanovitvijo Borcev in z novim borbenim duhom v društvu se je novi generaciji posrečilo odstraniti starejše člane, ki duhu časa niso sledili. Predsednik KM od njene ustanovitve leta 1922, France Kordin, je na občnem zboru julija 1928 zaradi spora z vodjo Borcev Jožetom Slakom, odstopil. Začasno ga je nasledil Slak. Dokončno je Slakova lista zmagala na občnem zboru

¹⁶⁶ AS II., Krščanski socialisti, p. F. Ačko, Zgodovina JSZ; Poslanstvo in pota Krekove mladine, Ljubljana 1929; Prunk, Pot... n. d., str. 119.

junija 1929, ko je predsedstvo prevzel Jože Langus, Jože Slak pa je postal podpredsednik.¹⁶⁷

Prodor mlajših radikalnejših ljudi, zlasti študentov, v KM je pri nekaterih izzval navdušenje že na občnem zboru julija 1928. Poročevalec v glasilu »Ogenj krščanske socialistične mladine«, ki ga je KM začela izdajati leta 1928 (1928–1931), je napovedal kar razkol v slovenskem katoliškem gibanju in je osrednje katoliške organizacije obtoževal, da so »brez sodobnega smisla, brez jedra in zato brez upravičenosti...«, da so kapitalistične. »Krekova mladina je proletarska in zato je nevarna... Nismo neumni, da bi razbijali organizacije, ki bodo same razpadle. Pač pa s tem občnim zborom napovedujemo oster in neizprosni idejni boj na vse strani, da bodo ljudje slovenski radostno pomnili trenutek, ko so se viničar, učitelj, rudar, dekla, študent, delavec zvezali v nujni in spontano bojeviti zaobljubi!«¹⁶⁸ Prevlada novega duha v KM ni prišla brez notranjih bojov. Krščanski socialisti so z občnim zborom Krekove mladine leta 1928 vzpostavili glavno fronto znotraj slovenskega katolištva, najbolj proti togemu in načelnemu vodstvu SLS, ki se je takrat spet za nizko ceno udinjalo radikalskemu režimu v Beogradu. Po zgledu drugih delavskih strank, predvsem marksističnih, so vzeli zgodovino v zakup (»Prihaja naš čas«) in si v okviru svetovnega proletariata nadeli na pleča križ bodočnosti.

SLS, ki je ta čas s srbskimi radikali sodelovala v beograjski vladi, je v Sloveniji, zlasti pa v lastnem političnem taboru, potrebovala mir. Anton Korošec in Marko Natlačen sta septembra 1928 v ta namen izsilila skupno sejo izvršnih odborov SLS in Jugoslovanske strokovne zveze. JSZ je pismeno izjavila, da še vedno pripada Slovenski ljudski stranki, vendar krščanski socialisti mislijo, da mora biti politika SLS v skladu s Krekovim programom naslonjena na neodvisne in svobodne stanovske organi-

¹⁶⁷ AS II., Krščanski socialisti, zapuščina Srečka Žumra, p. France Ačko, Zgodovina JSZ; AS, Veliko županstvo ljubljanske oblasti, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 9326/1929; Ogenj, II., Ljubljana 1929, str. 134–136.

¹⁶⁸ Ogenj, I./1928, str. 150–151.

zacije, ki se kot enakopravne enote družijo v SLS. »Da pa si krščansko delavstvo zagotovi za doseg svojih ciljev izrazit delavski naraščaj, je nujno potrebna samostojna, samo v verskem in moralnem oziru od cerkve odvisna delavska kulturna organizacija Krekova mladina.« V tej izjavi so krščanski socialisti zadnjič uradno potrdili svojo politično pripadnost SLS, s katero so se kmalu potem dokončno razšli, ker se ji niso pustili ustrahovati.¹⁶⁹ Izjava potrjuje tudi ponovno ogroženost Krekove mladine, ki so jo voditelji SLS občutili kot trn v peti.

Oktobra 1928 se je katoliško vodstvo spravilo še nad Akademsko zvezo, Akademskega orla in študentski klub Borba. Križarje, ki so s svojo duhovno širino predstavljali nevarnost za vpliv na katoliške študente, so izrinili iz odbora Akademске zveze. Akademski orel je bil februarja 1929 razpuščen, nasprotno pa je Borba doživljala razmah. Ob rasti članstva so osnovali tudi študentsko Krekovo družino kot samostojen odsek ljubljanske KD.¹⁷⁰

Leta 1928 je KM začela redno izdajati odmevno revijo Ogenj krščanske socialistične mladine. Skušala je izboljšati repertoar in kakovost svojih ljubiteljskih dramskih skupin, lotila se je samostojne založniške dejavnosti z Delavsko založbo, izredno pa so se pomnožili tudi krščansko socialistični tabori na raznih božjepotnih točkah po Sloveniji, ki jih je KM organizirala skupaj z JSZ. Tu so govorili voditelji slovenskega krščanskega socializma, razlagali njegovo bistvo in namen ter poudarjali pomen njegove samostojnosti. V programu taborov so navadno sodelovale delavske godbe, pevski zbori, zaključila pa jih je delavska maša.¹⁷¹

Med JSZ in KM, zlasti pa Slakovimi Borci, ki so se opredeljevali kot avantgarda krščanskega socializma, je vse bolj tlela napetost. Zlasti Anton Marinček, nosilec liste

¹⁶⁹ Prunk, Pot... n. d., str. 92–93.

¹⁷⁰ Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, str. 113; Delavska pravica, 6. VI., 25. VII. 1929; Ogenj, II./1929, str. 136.

¹⁷¹ Pravica, 26. IV., 10. V., 24. V. 1928, Delavska pravica, 19. VII., 26. VII., 23. VIII. 1928; E. Dolenc, Krekova mladina, n. d., str. 59–60.

za izvršni odbor KM, ki je na občnem zboru leta 1929 proti Slakovi listi izgubila, je bil s študentsko invazijo v KM nezadovoljen. Hotel je ohranjati bolj delavsko organizacijo. Občasne osebne napetosti je uspešno gladil umirjeni predsednik JSZ Srečko Žumer.¹⁷²

Pritiski in napadi vodstva SLS na krščanske socialiste so se nadaljevali tudi po uvedbi kraljeve diktature, do dokončnega razkola pa je prišlo po papeževi okrožnici Quadragesimo anno maja 1931. V letih 1931 in 1932 so bila očitna trenja tudi med JSZ in Krekovo mladino. Krekovci so med krščanskimi socialisti najbolj kazali nezadovoljstvo z diktaturo in s politiko SLS. Umirjeno taktiko JSZ v političnem boju so občutili kot oviro, zato so se hoteli čim bolj osamosvojiti. Že prvo leto diktature je KM ponovno občutila nevarnost razpusta, zato se je prilagajala podtalnemu delu. Osnovali so tajni vzporedni odbor in podružnicam pošiljali okrožnice s protizakonito vsebino. Na osnovi ene takih okrožnic je bila centrala KD z vsemi podružnicami 7. februarja 1933 razpuščena.¹⁷³

Številčna rast KD se je v zadnjih štirih letih več ali manj ustalila. Od leta 1927 do 1929 se je število podružnic povečalo od 17 na 23, v naslednjem letu je bilo ustanovljenih še 10 novih podružnic. Delo starejših podružnic pa je tudi že zastajalo. V letih 1931 in 1932 zasledimo že več razpustov kot ustanovitev KD. Na zadnjem občnem zboru Centrale KD junija 1932 je bilo aktivnih 500 rednih članov v 20 družinah.¹⁷⁴

Med slovenskimi delavci je bila Krekova mladina v svojem času druga najmočnejša kulturna organizacija. Za široko razpredeno marksistično Svobodo, ki je slonela še na predvojnih tradicijah, je po obsegu zaostajala približno za polovico. Še za polovico šibkejša kot Krekova mladina je bila med takratnim delavstvom narodno socialistična prosvetna organizacija Bratstvo.

¹⁷² AS II., Krščanski socialisti, spomini p. F. Ačka, str. 15.

¹⁷³ Mladi plamen, V/3, Ljubljana 1933, str. 32; Prunk, Pot... n. d., str. 122; Ervin Dolenc, Krekova mladina, PNZ, XXX/1-2, Ljubljana 1990, str. 67.

¹⁷⁴ E. Dolenc, Krekova mladina, n. d., str. 67-69.

MARKSISTIČNI POLITIČNI TABOR

Kulturna prizadevanja socialnih demokratov

Prva delavska društva na Slovenskem so začeli ustanovljati po sprejetju društvenega zakona leta 1867. V naslednjem letu so se organizirali npr. tiskarji v Ljubljani, delavci v Mariboru, pozneje delavci v Slovenski Bistrici, Ljubljani, na Ptuju in v Celju. Vendar prva društva niso prav zaživela in so bila tudi kmalu razpuščena.¹⁷⁵

Opazneje so se socialni demokrati s kulturno in prosvetno dejavnostjo začeli ukvarjati šele po ustanovitvi Jugoslovanske socialno demokratske stranke (JSDS) leta 1896. Medtem se je socialnodemokratsko gibanje razmahnilo tudi zunaj tradicionalnih centrov, predvsem med rudarji. Po zgledu krščanskosocialnih konzumov so prav tu začeli ustanovljati prve socialistične konzumne zadruge.

V tem času socialni demokrati še niso imeli izrazito prosvetnih organizacij, kot sta bili kasneje Vzajemnost in Svoboda. S kulturno prosvetnim delom so se ukvarjale strokovne in politične organizacije: v Idriji npr. rudarska

¹⁷⁵ Več o delavskih organizacijah pred prvo svetovno vojno: Anton Kristan, *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem 1848–1896*, Ljubljana 1927, str. 19; Rudi Kyovsky, *Zakon o koaliciji, prvi razredni spopadi in ustanovitev strokovnih društev ljubljanskega delavstva*, *Socialistična misel* III., Ljubljana 1955, str. 440; Jasna Fisher, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža*, *Krt* 12, Ljubljana 1983, str. 89, 104–107; Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1979, str. 29, 40, 64–72; isti, *Delavska in strokovna društva na slovenskem Koroškem in Štajerskem od začetkov do nastanka avstrijske socialnodemokratske stranke*, *Borec* XLI/2, Ljubljana 1989, str. 211–212; *Delavsko gibanje na Primorskem do konca prve svetovne vojne*, Nova Gorica 1979, str. 5; Ervin Dolenc, *Kulturno prosvetna društva slovenskih delavskih strank v letih 1918–1929*, *Filozofska fakulteta*, Ljubljana 1989, magistrsko delo, str. 16–18.

sindikalna organizacija v sklopu Unije avstrijskih rudarjev. Leta 1900 je bilo v Idriji ustanovljeno prvo in dolga leta edino socialistično žensko društvo Veda, 1903 je imelo tam svoj prvi občni zbor Delavsko godbeno društvo. Leta 1905 je bilo ustanovljeno tudi Delavsko lovsko društvo, konec leta 1906 je bilo ustanovljeno socialistično društvo Naprej v Idriji.¹⁷⁶ Opozoriti je treba, da so delavci množično delovali v mnogih starejših nestranskih društvih in v društvih drugih političnih taborov, predvsem liberalnih in krščansko socialnih (npr. že leta 1884 ustanovljeno liberalno Delavsko bralno društvo v Idriji).

Z razvojem industrije se je center slovenske socialne demokracije na prelomu stoletja preselil v Trst, kjer je bilo 1902 ustanovljeno Splošno delavsko pevsko društvo, 16. marca 1905 pa prvo širše delavsko izobraževalno društvo Ljudski oder, katerega dejavnost je izpričana do leta 1922.¹⁷⁷ Ljudski oder je med svoje članstvo širil primerno literaturo. Uredili so knjižnico in leta 1906 ustanovili prvo podružnico v Sv. Križu nad Trstom. Do izbruha vojne so osnovali vsaj še šest podružnic, aktivni pa so bili tudi v drugih delavskih kulturnih organizacijah v tržaški okolici. V podružnicah so bili posebej dejavni pevski, tamburaški in dramski odseki, imeli so svoje mladinske organizacije, stalna oblika delovanja so bili redni nedeljski sestanki, raznovrstna predavanja z razgovori, veselice itn.¹⁷⁸ Večino dejavnosti v matičnem društvu in širšo organizacijo je vodil sorazmerno ozek krog ideološko in prijateljsko povezanih tržaških socialistov, katerih glavni prispevek so bila strokovna predavanja. Med predavatelji v teh letih najpogosteje zasledimo Etbina Kristana in Henrika Tumo, v naslednjih pa Antona Dermoto, Dragotina Lončarja, Albina Prepeluha, Ivana Cankarja, Lava Čermelja, Ivana Prijatelja, Lojza

¹⁷⁶ Cvetko Kristan, Paberki o kulturno prosvetnem delovanju idrijskih socialističnih rudarjev pred 50 leti. Idrijski razgledi, IV/1959, str. 53.

¹⁷⁷ Prosvetni zbornik 1868–1968, Trst 1970, str. 309.

¹⁷⁸ Naprej, 4. III. 1918.

Kraigherja, Zofko Kvedrovo, Alojzijo Štebijevo in še mnogo drugih vidnejših kulturnih in javnih delavcev tistega časa. Ivan Cankar, ki je s svojimi predavanji praviloma vedno dvigoval prah, je v Trstu od aprila 1907 do aprila 1918 predaval šestkrat.¹⁷⁹

Po zgledu tržaškega Ljudskega odra naj bi prav Ivan Cankar dal pobudo za ustanovitev delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani.¹⁸⁰ Spomladi 1907 je k temu začel nagovarjati Janeza Kocmurja. Povabil ga je na Dunaj, da bi se sam prepričal, kaj si je ustvarilo dunajsko delavstvo in v kakšni smeri bi bilo treba poprijeti v Ljubljani. Cankar izvršnemu odboru JSDS upravičeno ni preveč zaupal. Pozneje je namreč prav ta najbolj oviral ustanovitev delavskega izobraževalnega društva z izgovorom, da bi društvo lahko škodilo strankini organizaciji. Ustanovitvi je nasprotoval zlasti Anton Kristan, češ da bi se s tem »oblast« v stranki drobila. Nasprotno pa je Etbin Kristan od začetka sodeloval in je bil pozneje član Vzajemnosti. Ožji odbor stranke je v odsotnosti Antona Kristana pristal na ustanovitev društva, da bi njegova članarina pripomogla iz denarne zadrege ob organizaciji t. i. »Tivolske konference« novembra 1909. Na ustanovnem občnem zboru »Splošne delavske zveze Vzajemnost za Ljubljano in okolico« 5. septembra 1909 se je v društvo vpisalo 59 članov.¹⁸¹

Ustanovitev Vzajemnosti so utemeljevali šele konec septembra. Skušala naj bi širiti vpliv socialističnega gibanja na delavce, ki jih JSDS ni mogla pritegniti prek drugih organizacij. Društvo naj bi skrbelo predvsem za izobraževanje delavstva. To je bil cilj tudi prvih delavskih društev, ki pa so se pozneje v boju za izboljšanje gnotne-

¹⁷⁹ AS I., Dokumenti o delavskem gibanju do l. 1941, Slavica Skočir, Delovanje Ljudskega odra v Trstu, tipkopis; Rudolf Golouh, Razvoj dramskih skupin tržaškega »Ljudskega odra«, Delavski oder na Slovenskem, Knjižnica Mestnega gledališča 24, Ljubljana 1964.

¹⁸⁰ Janez Kocmur, Malo popravka, Slovenija, IV/25, Ljubljana 21. VI. 1935 in št. 26, 6. VII. 1935; Janko Liška, Ustanovitev »Vzajemnosti« 1909, PZDG XIV/1-2, Ljubljana 1974, str. 51.

¹⁸¹ Liška, n. d., str. 54.

ga položaja delavstva začela umikati strokovnim organizacijam. V sklopu izobraževanja bi bili tudi šport, gimnastika, hribolazništvo, pevska, dramska dejavnost, knjižničarstvo itd.¹⁸²

Vzajemnosti je tudi po ustanovitvi nasprotoval Anton Kristan. Januarja 1910 je ustanovil konkurenčno »Zvezo delavskih društev za Kranjsko, Primorsko in Štajersko« s sedežem v Ljubljani, katere pravila o kulturno-izobraževalnih in socialno političnih namenih oz. delovanju so bila skoraj identična s pravili Vzajemnosti. Vendar »Zveza delavskih društev za Kranjsko, Primorsko in Štajersko« ni nikdar prav zaživela, zato pa v Idriji, kjer se je že v letih Kristanovega delovanja (1903–1908) razvilo živahno socialnodemokratsko združeno, kulturno in politično življenje, ni nikdar uspelo ustanoviti Vzajemnosti.¹⁸³

Zaradi nagle krepitve Vzajemnosti se ji je januarja 1911 pridružil tudi njen prejšnji nasprotnik Anton Kristan, ki je očitno spoznal moč novega toka.

Do 2. rednega občnega zbora 23. julija 1911 so ustanovili pevski, gledališki, tamburaški in knjigovodski odsek. Sklenili so ljubljansko Vzajemnost razširiti na vso Kranjsko.

24. marca 1912 je bil 3. redni in hkrati ustanovni občni zbor Vzajemnosti za Kranjsko. Zbrali so se delegati vseh šestnajstih podružnic z okrog 900 člani. Podružnice so bile zlasti v Ljubljani oblikovane po strukturi članov, npr. ženska, mladinska, glasbena, nemška podružnica, zunaj ljubljanskega okoliša pa so delovale že škofjeloška, novomeška, postojnska, trziška in zagorska podružnica. Malo prej je bila na občnem zboru v Trbovljah 25. februarja 1912 ustanovljena Vzajemnost za Štajersko in Koroško ter primorska Vzajemnost s sedežem v Nabrežini. Vse tri naj bi se povezale.

Ivan Cankar je imel, kot pri ustanavljanju Vzajemnosti, pomembno vlogo tudi pri njeni razpustitvi. Zaradi njegovega protidržavnega predavanja »Slovenci in Jugo-

¹⁸² Splošna delavska zveza Vzajemnost, Rdeči prapor, 30. IX. 1909.

¹⁸³ Liška, n. d., str. 56.

slovani« v ljubljanskem Mestnem domu 12. aprila 1913 je bila Vzajemnost za Kranjsko teden kasneje z vsemi podružnicami razpuščena. Do takrat je v njej delovalo 1323 članov v 22 podružnicah in odsekih.¹⁸⁴

Svoboda in socialisti

Dejstvo, da je bila Vzajemnost razpuščena v trenutku največjega razmaha in ko je nedvomno dokazala zmožnost za uspešno delo med slovenskim delavstvom v izobraževalnem in v političnem smislu, organizatorjem ni dalo miru. Po nekajmesečnem nagajanju pristojnih deželnih oblasti so lahko sklicali ustanovni občni zbor novega društva 21. septembra 1913.

Pravila Splošne delavske zveze »Svoboda« za Kranjsko v Ljubljani so bila pravilom bivše Vzajemnosti tako podobna, da jih na predlog Antona Kristana na zboru sploh niso brali. Društvo naj bi pospeševalo duševni in gospodarski napredek ter varovalo politične, socialne in gospodarske koristi svojih članov in delavskega stanu. V ta namen naj bi ustanavljali podružnice po deželi, prirejali shode, predavanja, ustanavljali krožke, poučne tečaje, ustanavljali in vzdrževali knjižnice in čitalnice, si postavljali domove, izdajali publikacije, gojili vse športe, zabavo in druge kulturne dejavnosti. Zveza je obljubljala svojim članom moralno in brezplačno pravno podporo.

Najpomembnejši prispevek v razpravi o bodočem delovanju organizacije je dal Etbin Kristan, ki je poudaril, da »mora Svoboda služiti temu, da postanejo naši delavci socialisti«. ¹⁸⁵

¹⁸⁴ Janko Liška, *Od ljubljanske Vzajemnosti do razpusta Vzajemnosti za Kranjsko*, PZDG, XV–XVI/1–2, Ljubljana 1975–76, str. 67–73.

¹⁸⁵ Pravila društva Splošna delavska zveza »Svoboda« za Kranjsko v Ljubljani, 1913, AS, Društvena pravila 44576; Ustanovni občni zbor Svobode, Zarja, 22. IX. 1913. Več o delovanju Svobode glej Ervin Dolenc, *Kulturno prosvetna društva slovenskih delavskih strank v letih 1918–1929*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989, magistrsko delo, str. 25–107.

Po petih mesecih se je z občnim zborom začela postopna obnova razpuščene Vzajemnosti. Z obnavljanjem društva ni bilo večjih težav. V ostalih deželah Avstro-Ogrske, kjer so živeli Slovenci, je Vzajemnost delovala naprej, ker tam pač ni bila razpuščena.¹⁸⁶ Komaj začeto delo je pretrgala prva svetovna vojna.

Po treh letih in pol so skušali oživiti dejavnost Svobode še sredi vojne. 13. januarja 1918 so sklicali občni zbor, kjer so bile prisotne predvsem ženske, saj je bila večina članov vpoklicanih. Ženski odsek, ki se je razživel pred kratkim, je štel 350 članic. Oblikovali naj bi skupno knjižnico in čitalnico ter organizirali predavanja.¹⁸⁷

Prvo predavanje v organizaciji Svobode je imel 1. junija 1918 spet Ivan Cankar v ljubljanskem Mestnem domu. Govoril je o slovenski kulturi, vojni in delavstvu. Predavanje je neposredno sledilo predavanju »Očiščenje in pomlajenje«, ki ga je Cankar imel 20. aprila 1918 v tržaškem Ljudskem odru. Tam se je razločno postavil na stran »socialistične mladine«. Po polemiki z Antonom Kristanom, ki jo je sprožilo tržaško predavanje, je bilo predavanje v okviru Svobode nekakšno razčiščevanje Cankarjevih stališč do Jugoslovanske socialno demokratske stranke.¹⁸⁸

Mlajši izobraženi krog socialistov se je že poleti 1917 zbral okrog novega glasila JSDS Naprej, kjer je predvsem jeseni izšla vrsta člankov s svežimi pogledi na aktualna dogajanja in probleme v nacionalni in socialni politiki. Toda kmalu je začelo strankino vodstvo njihove članke cenzurirati, zato so ustanovili Slovensko socialno matico, da bi si zagotovili neodvisno publiciranje. Prvi projekt je bila dvojna številka revije Demokracija marca 1918.¹⁸⁹ V

¹⁸⁶ Zarja, 8. VII. 1914.

¹⁸⁷ Naprej, 15. I. 1918.

¹⁸⁸ Ivan Cankar, Zbrano delo XXV, Ljubljana 1976, str. 418, 419.

¹⁸⁹ Slovenska socialna matica je poleg Demokracije, ki je izhajala do avgusta 1919, izdala še nekaj pomembnih del: npr. Prepeluhove Probleme malega naroda, Demokratizem in ženstvo Lojzke Štebi, Ustavo ruske socialistične federativne sovjetske republike, Pot k socializmu Otta Bauerja itd.

Naši poslanci so bili mladi kritični do starih socialnodemokratskih voditeljev. V nasprotju z njimi so se zavzeli za drobno prosvetno in socialno delo med množicami (podobno kot katoliška stranka s preimenovanjem v »ljudsko« dobri dve desetletji prej). Na ta način so skušali stranko odpreti navzgor in navzdol, to je inteligenci in delavstvu. Vodstvo se je namreč ukvarjalo pretežno le z »visoko« politiko. Podobno je tudi Cankar kritiziral strankino nedejavnost v nepravem času, predvsem njen odklonilni odnos do majniške deklaracije in naslanjanje na preživelo tivolsko resolucijo iz leta 1909, ki je glede nacionalnega vprašanja zagovarjala jugoslovanski kulturni integralizem.

Nasprotja med mladimi in starimi so se pomirila konec leta 1918, ko so se socialni demokrati odločili vstopiti v Narodni svet in so sprejeli resolucijo o samoodločbi narodov ter združitvi v samostojno demokratično jugoslovansko državo.

Do konca leta 1918 je Svoboda uredila osrednjo društveno knjižnico v Ljubljani. Od avgusta 1914 je v času vojne delovala le knjižnica šišenske podružnice, drugo društveno delovanje je vlada prepovedala. Osrednjo knjižnico Svobode so sestavili z združitvijo knjižnic zveze kovinarjev, tobačnih delavcev, zidarjev, krojačev, »južnih« in državnih železničarjev ter lesnih delavcev in z manjšim nakupom novih knjig. 111 rednih obiskovalcev knjižnice je imelo tedaj na voljo 840 slovenskih, 71 hrvaških in srbskih, 10 čeških ter 1225 nemških oziroma skupno 2136 knjig.¹⁹⁰

15. februarja 1919 je začel po dve uri tedensko predavati dr. Milan Lemež na govorniškem in političnem tečaju v Trbovljah. To je bila prva socialdemokratska politična šola na Slovenskem, ki je imela namen sistematično vzgojiti lastne predavatelje, govornike in organizatorje.¹⁹¹

Konec januarja 1919 je izšla prva številka revije Svoboda v uredništvu Frana Albrehta. Približala naj bi se tistim krogom Slovencev, ki so bili dotlej zanemarjeni – de-

¹⁹⁰ Naprej, 20. XI. 1918.

¹⁹¹ Naprej, 27. I. 1919.

lavskim družinam. Prizadevala si je »nuditi v preprosti, a umetniški obliki zabavnega in poučnega čtiva, ter na ta način buditi« potrebo po literarnih umetniških užitkih in širiti ter poglobljati duhovno in idejno obzorje delavstva.¹⁹² Fran Erjavec je v treh nadaljevanjih objavil svoje poglede na kulturno-izobraževalno delo v članku »Naša izobraževalna organizacija«. Poleg utemeljitve izobraževalnega dela in pregleda dotedanjega socialnodemokratskega dela na tem področju je podrobneje razčlenil shemo dejavnosti. Poudaril je močno centralno organizacijo, ki bi morala biti zato le zveza lokalnih izobraževalnih organizacij in ne samostojno društvo. Delo na posameznih področjih naj bi avtonomno vodili posamezni odseki, ga pri podružnicah evidentirali, dajali pobude ter nadzorovali izvajanje sklepov. V Ljubljani so poleg centrale ustanovili tudi ljubljansko podružnico februarja 1921. Oblikovanje centralnih odsekov za različne dejavnosti po Erjavčevem predlogu ali t. i. podzvez, kot so se pozneje imenovala, pa se je zavleklo v naslednja leta. Pomen »Slovenske krščansko socialne zveze« za SLS ter njeno delo je Erjavec »svobodašem« postavil za zgled.¹⁹³

Do konca avgusta 1919 je bilo ustanovljenih 15 podružnic po vsej Sloveniji, ki so šteje skupno 2674 članov. Delovale so politične šole v Ljubljani, Celju, Trbovljah in na Jesenicah. Po manjših podružnicah je bila najbolj opazna gledališka dejavnost. Dramski odsek pri centrali je uprizoril nekaj dobro obiskanih predstav v ljubljanskem dramskem gledališču. Lažje je bilo organizirati različna predavanja in izlete. Najpomembnejša naloga vsake podružnice je bila osnovanje knjižnice. Osrednja knjižnica je v zadnjem letu pridobila 125 novih (v glavnem slovenskih) knjig in 1668 bralcev. Posebno v Celju in Ljubljani so začeli intenzivno telovaditi.¹⁹⁴ Stara »Splošna delavska zveza Svoboda za Kranjsko v Ljubljani« se je na izrednem občnem zboru 1. februarja 1920 preimenovala v »Delavsko izobraževalno zvezo Svoboda za Slovenijo«.¹⁹⁵

¹⁹² Svoboda, I/1, Ljubljana 1919, str. 1.

¹⁹³ Svoboda, I/1919, str. 10, 25, 45.

¹⁹⁴ Naprej, 1. IX. 1919, 2. IX. 1919.

¹⁹⁵ AS, Društvena pravila 4576.

Prvi razcep med slovenskimi marksisti aprila 1920, ko so se ločili komunisti, v njihovi glavni kulturno prosvetni organizaciji ni imel takojšnjega in neposrednega učinka. Tudi glavne delavske manifestacije so bile tega leta še skupne. 15. avgusta 1920 so v Ljubljani organizirali Dan Svobode kot poskus ponovnega zблиževanja ter krepitev proletariata. Naprejev pozdravni nagovor udeležencem manifestacije je ugotavljal predvsem skupna prizadevanja vsega proletariata. Vendar na zborovanju v unionski dvorani ni govoril nihče izmed komunistov iz SDSJ(k) za Slovenijo, niti iz mariborske organizacije JSDS, ki je bila še enotna in zato bolj levičarsko razpoločena.¹⁹⁶ Komunisti so imeli Svobodo še za svojo in so kljub njemu »patriotskemu« vodstvu Dan Svobode pozdravili. Večina Svobodinih članov je bila po njihovem prepričanju politično zavedna, torej komunistična.¹⁹⁷ Do ločitve na kulturnem področju je prišlo šele po Obznani (30. decembra 1920) in Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi (1. avgusta 1921), ko so s prepovedjo nastopili za komuniste povsem drugačni pogoji delovanja.¹⁹⁸

Svoboda je svoje organizirano delo v letih 1920 in v začetku 1921 še vedno hitro širila, kljub temu da je v letu 1921 že zaslediti upadanje članstva in nadaljnja razhajanja znotraj organizacijsko še enotne JSDS.¹⁹⁹

Ker je že po drugi številki drugega letnika (1920) prenehala izhajati revija Svoboda, je julija 1921 začela izhajati nova društvena revija, družinski list Kres. Uredniški koncept je ostal bolj ali manj enak kot pri Svobodi. Poleg proze in poezije, ki sta zavzemali približno polovico obsega, je druga polovica prinašala poučne in informativne

¹⁹⁶ Naprej, 15. VIII., 17. VIII. 1920.

¹⁹⁷ Rdeči prapor, 14. VIII. 1920; Komunisti so socialdemokratskim voditeljem očitali glasovanje za vojne kredite in vključitev v »imperialistično« vojno z nacionalnimi buržoazijami (zato žaljivka »socialpatrioti«), po vojni in medsebojni ločitvi pa predvsem sodelovanje v vladah »meščanskih« strank.

¹⁹⁸ Ervin Dolenc, Komunistične kulturno prosvetne organizacije v dvajsetih letih, PNZ, XXIX/2, Ljubljana 1989, str. 328.

¹⁹⁹ Toma Milenković, Socialistička partija Jugoslavije 1921–1929, Beograd 1974, str. 66, 67 in op. 92.

članke ter vesti o društvenem delu. Kot prej Svoboda je tudi Kres prenehal izhajati sredi drugega letnika (s 4. št. leta 1923).

Občutneje je krizo slovenskega socialističnega gibanja zaznal šele tretji redni občni zbor Svobode 30. oktobra 1921. Vzroke, da se društvena zveza v preteklem letu ni mogla polno razvijati, je tajnik Gogala iskal v pasivnosti inteligence, pomanjkanju denarja, zlasti pa »ker ni bilo stalne vodilne glave čez vso organizacijo«. Število podružnic je v zadnjih dveh letih sicer naraslo od 14 na 23, vendar je bil v celotni zvezi občuten padec članstva za več kot tretjino. Organizacija se je torej načrtno razvijala naprej, a zanimanje delavstva je drastično upadlo. Ob ostalih organizacijah socialistične stranke (politični, sindikalni in zadružno gospodarski) so se kulturni delavci v Svobodi počutili nekoliko odrinjene. »Prosvetna dejavnost na socialističnem temelju naj bi bila brez frakcijskih primesi, ki so se žal tako zajedle v posamezna polja socialističnega delovanja, saj delavstvo potrebuje izobrazbo brez razlik v taktičnih načelih.« Po odcepitvi komunistov aprila 1920 so se aprila 1921 odcepili tudi avtonomisti Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja. Vse bolj je prihajalo do izraza nerešeno nacionalno vprašanje v državi in v sami stranki.²⁰⁰

Decembra 1921 so se socialdemokratske stranke iz različnih pokrajin v državi združile v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ). Vendar se je v Sloveniji med socialisti nadaljevalo cepljenje, ki ga je menda povzročilo vztrajanje novega strankinega tajnika Zvonimirja Bernota na progresivni članarini. To se je pokazalo tudi v ljubljanski podružnici Svobode. Konec maja 1922 je pokrajinska organizacija SSJ razpustila ljubljansko organizacijo. Izključeni krog je začel junija izdajati lastno glasilo Zarja (krog dr. Ljudevita Periča, kasnejšega ljubljanskega župa-

²⁰⁰ JSDS oz. SSJ je od Tivolske konference 1909 do druge svetovne vojne zagovarjala jugoslovanski kulturno jezikovni integralizem oz. unitarizem v nacionalnem vprašanju. Izjemo predstavljajo leta ob koncu prve svetovne vojne (1917–1921), ko je bilo v stranki hkrati več različnih konceptov glede tega problema.

na). Kmalu so se zaradi podobnih vzrokov od Bernotovega pokrajinskega vodstva SSJ ločili še Mariborčani in začeli avgusta izdajati svoje glasilo Enakost (krog dr. Milana Koruna).

Občnega zbora ljubljanske podružnice Svobode se v tem času niso udeležili niti vsi funkcionarji, kaj šele članstvo. Nezanimanje je izkoristil Zvonimir Bernot in v njeno vodstvo postavil svoje ljudi. Predsednik in tajnik sta postala književnika Angelo Cerkvenc in Anton Podbevšek. Podbevšek je že aprila 1922 prevzel tudi odgovorno uredništvo lista Naprej.²⁰¹

Splošno krizo povsem razcepljene levice so v Svobodi najmočneje občutili na 4. občnem zboru 22. aprila 1923. 22 delegatov je zastopalo 17 podružnic, vendar natančnejšega števila članstva niti števila aktivnih podružnic ni bilo mogoče ugotoviti. Stalno nameščeni tajnik Gogala je odstopil. Društvo so pestile denarne težave. Odločili so se, da vztrajajo pri izhajanju Kresa v precejšnji nakladi (1700 izvodov), a po zboru je izšla samo še ena številka. Razbitost levice na frakcije in skupine so skušali premagovati s poudarjanjem nevtralnosti, vendar znotraj socializma. Spet so apelirali na strokovne organizacije za gmotno podporo. Predlog iz guštanjske podružnice (Ravne na Koroškem), naj stopijo v stik s komunistično usmerjeno kulturnoprosvetno organizacijo Iskra in se z njo mogoče združijo, ni našel odziva.²⁰²

Vsedelavski zlet v začetku julija 1923 v Mariboru ni mogel popraviti slabega vtisa, ki ga je naredila še večja razcepljenost socialističnega gibanja kot leto prej na celjskem zletu. Poleg glasbenih in pevskih odsekov Svobode so se zleta odmevno udeležila tudi delavska kulturna društva zunaj te zveze. Posebej so izstopale trboveljska godba, celjski pevski zbor Naprej,²⁰³ zagrebški pevski

²⁰¹ Naprej, 2. in 3. VI. 1922.

²⁰² Kres, II/1923, str. 94.

²⁰³ Delavsko moško pevsko društvo Naprej v Celju je bilo ustanovljeno 17. XI. 1919, delovati je prenehalo leta 1927, zato je bilo leta 1931 tudi uradno razpuščeno. AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV, 16-2, 23697/1931.

zbor Jednakost in mariborski pevski zbor pekovskih pomočnikov ter Frohsinn.²⁰⁴

Poleti 1922 so pri Svobodi začeli ustanavljati telovadne odseke. 25. junija 1922 sta telovadna enota jeseniške Svobode in mariborsko delavsko telovadno društvo Sloga, ki se je kmalu za tem združilo s tamkajšnjo Svobodo,²⁰⁵ na Jesenicah priredili prvo slovensko delavsko javno telovadbo. Nastopilo je dobrih 100 telovadcev pred približno 2000 ljudmi. Po jeseniškem in celjskem nastopu so začeli ustanavljati telovadne odseke po Svobodah v Trbovljah, Celju, na Ptuju, v Šiški, Trziču, Kočevju in drugod.²⁰⁶

Dan pred vsedelavskim zletom v Mariboru so na konferenco Delavskih telovadnih enot (DTE) Svobode prišli tudi predstavniki komunističnega telovadnega društva Vesna iz Zagorja in sporočili, da bi se konference radi udeležili zaradi pogovora o morebitni združitvi. Delegati so se sporazumeli, da jih lahko sprejmejo le kot goste, ko bodo končali razpravo o pravilniku. To pa so komunisti zavrnil.²⁰⁷

Na zletu je sodelovalo tudi novo ustanovljeno »Udruženje delavskih rediteljev« (UDR), o katerega matični četi v Ljubljani je poročala »Enakost« že 22. junija 1923.²⁰⁸ Na konferenci DTE so zato nekateri razmišljali, da

²⁰⁴ V Mariboru je bilo društvo Arbeitergesangverein Frohsinn Marburg ustanovljeno že leta 1892, aprila 1920 se je preimenovalo v Delavsko pevsko društvo Frohsinn v Mariboru. AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., l6-2, 15098/3/1932.

²⁰⁵ Delavsko telovadno društvo Sloga v Mariboru je bilo ustanovljeno 17. III. 1920 in se je po sklepu občnega zbora 14. I. 1923 prostovoljno razšlo, ter priključilo telovadnim enotam Svobode. AS, Pokrajinska uprava za Slovenijo (PUS), Oddelek za notranje zadeve IV, f. 16-2, 5528/1923.

²⁰⁶ Kres, 1921/1922, str. 167, 175, 204.

²⁰⁷ Naprej, 8. VII. 1923.

²⁰⁸ V tem času so začeli pripadniki Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna) razbijati socialistične shode. Prvič 8. X. 1922 v Somboru. Zato je bilo UDR razumljiva obrambna reakcija, kot npr. v tem času Proletarske akcijske čete (PAČ) pri komunistih. Milenković, n. d., str. 134; Ervin Dolenc, Komunistične kulturno prosvetne organizacije v dvajsetih letih, PNZ, XXIX/2, Ljubljana 1989.

bi UDR utegnilo ogrožati enotnost kulturnega gibanja in zoževati pristojnosti Svobode, zlasti pomen njenih DTE. Polemika se je eno leto vlekla med mariborskim Socialistom, ki je zagovarjal samostojnost UDR, in uradnim glasilom slovenskega dela SSJ Naprej (Bernot), ki si je prizadeval UDR spraviti pod svoj vpliv. Obe organizaciji so vzele pod zaščito različne frakcije močno razcepljenih socialistov.²⁰⁹

Na izrednem občnem zboru Svobode 8. in 9. decembra 1923 so končno zbrali podatke o članstvu in aktivnosti podružnic. Delovalo je 22 od 35 podružnic, ena manj kot pred dobrima dvema letoma. Vendar so se povečale, saj so združevale 1844 članov, kar je skoraj 150 več kot prej. Po podružnicah je delovalo 10 telovadnih, 14 dramskih, 12 glasbenih in 15 knjižničnih odsekov, ponekod so bili aktivni še šahovski, izletniški, veselični, težkoatletski in kolesarski odseki. Najbolj pereče so občutili potrebo po kulturni reviji. Kres je sredi leta zaradi pomanjkanja sredstev prenehal izhajati. Predloge, da bi sodelovali pri leposlovnem listu »Pod lipo«, ki jo je nameraval v kratkem izdajati Anton Kristan, so odločno zavrnil. Na izrednem zboru so društvo reorganizirali in mu spremenili ime, ki se je glasilo: »SVOBODA delavska telovadna in kulturna zveza za Slovenijo«. V primeru društvenega razpusta so inventar prepustili konzumnemu društvu za Slovenijo (prej izvršnemu odboru JSDS), povsem nov je bil 13. paragraf, ki je določal ustanovitev in upravljanje podzvez, npr. že delujočo Zvezo delavskih telovadnih enot (DTE), dramsko, godbeno, športno podzvezo itd. Te naj bi bile na zunaj samostojne, delujoče po svojih pravilnikih, njihove delegacije pa naj bi se sestajale najmanj mesec dni pred glavnim občnim zborom Svobode.²¹⁰

Bivši minister Anton Kristan se je v tem času vrnil iz državne službe (bil je upravnik posestva na Belju). V Ljubljani se je naslonil na delavsko konzumno društvo, ki

²⁰⁹ Več o tem Ervin Dolenc, *Kulturno prosvetna društva slovenskih delavskih straž v letih 1918–1929*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989, magistrsko delo, str. 42–44.

²¹⁰ AS, Društvena pravila 4576.

je štelu okrog 20.000 rednih članov, ter z ustanavljanjem zadružnih podjetij skušal širiti delavsko zadružništvo, hkrati pa utrditi svoj vpliv na socialistično gibanje. Ustanovil je osrednjo zadrugo »Produkcija« in »Zadružno založbo«, ki je izdajala liste »Produkcija«, »Konsument«, »Pod lipo« in razne knjige, med drugimi tudi Povesti Prežihovega Voranca ter Zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem 1848–1896, ki jo je sam napisal. Okrog družinskega mesečnika Pod lipo (1924–1928) je zbral vrsto pomembnih sodelavcev (Voranca, Mileta Klopčiča idr.).²¹¹ Kljub odporom v vrstah Svobode je do zaključka prvega letnika zbral okrog 1000 naročnikov, v zadnjem letniku, ko je Svoboda ponovno nehala izhajati, pa je redno objavljala tudi vesti o delu DTE Svobode in februarja 1928 ustanovljene Delavske športne podzveze.²¹²

Čeprav so se do konca leta 1923 socialistične frakcije razen Bernotove spet združile, osebnih nesoglasij in težnje po nadaljnji cepitvi še ni bilo konec, zdaj tudi v Svobodi. Zaradi spora med podzvezo DTE in centralnim odborom so 23. novembra 1924 sklicali konferenco. Predsednik podzveze DTE Svobode Golmajer je skušal z novimi pravili DTE ločiti od Svobode in jo podrediti neposredno pokrajinskemu odboru SSJ v Mariboru. Na konferenci je to potezo zagovarjal, češ da je nepopolni centralni odbor razvoj DTE oviral, ker se ni zanimal za udeležbo na delavski olimpiadi v Frankfurtu 1925. Konferenca je Golmajerja soglasno odstavila in mu za 5 let odvzela pravico do kakršnekoli funkcije v Svobodi. Odstopila sta tudi predsednik centralnega odbora Svobode France Svetek in podpredsednik Janko Telban. Za predsednika so izvolili Valentina Rejca, za podpredsednika pa Josipa Pastorka. Odločili so se za obuditev društvenega glasila, ki je z novim letom 1925 tudi res začelo izhajati.²¹³

Svoboda, glasilo delavske telovadne in kulturne zveze enakega imena, se je tokrat odpovedala leposlovnim prispevkom, kakor sta jih objavljala njena predhodnika Svoboda 1919–1920 in Kres 1921–1923, ker je socialistično

²¹¹ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966, str. 288–289.

²¹² Pod lipo, 15. I. 1924–15. XII. 1928.

²¹³ Naprej, 29. XI. 1924.

gibanje že imelo leposlovno revijo Pod lipo. Svoboda naj bi bila posvečena predvsem duševni in telesni vzgoji proletariata, kar so izpolnjevali vsi trije letniki revije (zadnja št. je izšla 1. julija 1927).

Leto 1925 je poleg nove revije prineslo še pomembnejšo ustanovitev »Delavske akademije«, katere 27 strokovnih predavanj so ljubljanski delavci poslušali od 1. oktobra 1925 do 20. aprila 1926. Ljubljansko Svobodo kot organizatorja je presenetilo izredno zanimanje za predavanja. Novembra so se začela predavanja »Delavske akademije« še v Trbovljah in Celju, marca naslednjega leta pa v Litiji in Zagorju.²¹⁴

Februarska Svoboda je prvič objavila popolnejše društvene podatke. V 27 podružnicah je delovalo 1443 članov, medtem ko je bilo 13 podružnic nedejavnih in torej v statistiko niso bile zajete.²¹⁵ Če te podatke primerjamo s tistimi z občnega zbora 15. novembra 1925, vidimo, da se je število aktivnih podružnic v letu 1925 povečalo na 32 z 1657 člani (+214). Skupaj s tistimi, ki članarine niso redno plačevali, pa so članstvo v Svobodi ocenjevali na 2300 do 2350 članov.²¹⁶

²¹⁴ Svoboda, I/1925, str. 124–125; Socialist, 13. XI., 27. XI. 1925; Delavska politika, 11. III. 1926.

²¹⁵ Največje so bile podružnice v Mariboru (150 članov v 6 odsekih; sem je všteta tudi Svoboda v Studencih), Trbovljah (110 članov v treh odsekih) in Trziču (99 članov v treh odsekih), skupno pa je po podružnicah delovalo 11 knjižnic, 13 telovadnih, 15 dramskih, 8 pevskih, 7 tamburaških, 2 godbena odseka in po en plesni, težkoatletski, mladinski ter nogometni odsek. Svoboda, I/1925, str. 17–19.

²¹⁶ Do takrat sta redno poslovala že telovadna (DTE, te so bile najbolj množične, saj je 35 vaditeljev v 16 enotah vodilo skoraj 300 rednih članov in članic ter 444 naraščajnikov) in dramska podzveza (282 članov, od šestnajstih je imelo 10 odsekov lastni oder, uprizorili pa so skupaj 165 predstav). V načrtu so imeli čimprejšnjo ustanovitev tudi pevske, glasbene in skavtske podzveze. Zdaj je delovalo že 16 knjižnic (+5), 16 telovadnih (+3) in 16 dramskih (+1) odsekov, 10 (+3) tamburaških ter prav toliko pevskih (+2) odsekov, izredno so se pomnožili športni – z enega na pet (največ nogometnih klubov) –, pridobili so še en težkoatletski, povsem na novo pa dva planinska, en esperantski in en abstinentni odsek. K vsemu temu je gotovo pripomoglo novo vodstvo, ki ga je po odstopu Rejca na redni seji centralnega odbora 10. junija 1925 prevzel Rudolf Golouh. Svoboda, I/1925, str. 139 in str. 95.

Na zboru so z zadovoljstvom ugotavljali, da so večino delavstva »z desne in leve in vse njegove organizacije zainteresirali za naloge in cilje Svobode«. Zvezo so številčno in moralno okrepili, kar naj bi potrjevalo, da je delavska javnost dotedanje delo in napore prav razumela. Širino in odprtost opazimo tudi v novem centralnem odboru, kamor so sprejeli tudi komuniste.²¹⁷ Vsekakor je bila na zboru najpomembnejša sprememba pravil, ki je omogočila priključitev tudi drugim društvom in dala podzvezam večjo tehnično avtonomijo. Ime so spremenili v »Svoboda, delavska kulturna in telovadna zveza Jugoslavije« ter jo s tem odprli tudi teritorialno.

Dogajanju pri oživljanju dela, povezovanju s komunisti in zaostrovanju odnosov z oblastmi so botrovale splošne politične razmere. Julija 1924 so bile po spopadu med Orjuno in komunisti v Trbovljah s t. i. malo obznano razpuščene zadnje komunistične organizacije, tudi kulturne. Zato so se komunisti v tem času začeli močneje vključevati v Svobodo. Pašićeva vlada (Pašić-Pribičević s presledkom od konca julija do začetka novembra 1924, ko je bil na vladi socialistom prijaznejši Opozicionalni blok Ljube Davidovića) je pred parlamentarnimi volitvami februarja 1925 začela prvič odkrito ovirati tudi SSJ. Prej, posebej pri volitvah leta 1923, oblasti socialistov niso ovirale. Bili so protiutež še vedno močnim komunistom. Ko komunisti niso bili več neposredno nevarni vladajočemu političnemu sistemu, ni bilo več vzrokov za prikrito podpiranje SSJ.²¹⁸

Pri vstopanju komunistov v Svobodo je imela pomembno vlogo ustanovitev druge Svobodine podružnice v Zagorju. Julija 1925 so sklicali sestanek članov Svobode in bivših članov »Vesne«, ki je bila razpuščena ob julijskih dogodkih leta 1924.²¹⁹ V letu 1925 je začelo stremeti po enotnosti tudi delavsko (sindikalno) strokovno gibanje,

²¹⁷ V osrednjem odboru Svobode so bili od komunistov: Ivan Vuk, Ciril Štukelj, Tončka Čeč, Ivan Kocmur, v nadzorstvu Dušan Kermavner in v razsodišču Ivan Makuc.

²¹⁸ Milenković, n. d., str. 256.

²¹⁹ Svoboda, I/1925, str. 104.

kar je bilo v tesni zvezi z delavskimi kulturnimi društvi. Po razpustu Vesne so zato iskali sporazum in se po »mного truda in boja« končno strinjali, da bodo v Zagorju ustanovili Svobodo II.²²⁰ Le dve leti prej so prav komunisti iz Vesne in takrat že razpuščene Iskre najbolj hrupno nasprotovali ustanavljanju Svobode II. steklarskih in kemičnih delavcev v Hrastniku.²²¹

Sredi leta 1925 je gibanje pridobilo novo književno zadrugo. »Delavsko kmečka prosvetna in podporna jednota« naj bi s tiskom širila socialistično ideologijo in kulturo. Za mesečno članarino (4 dinarje) so člani dobili štiri knjige letno.²²²

Plodno, a niti leto dolgo predsednikovanje, je Rudolf Golouh zaradi prezaposlenosti zaključil aprila 1926. Vrnil se je v Maribor, kjer je urejal Delavsko politiko. Centralni odbor je na njegovo mesto soglasno izvolil dotlej nekoliko zastavljenega dr. Henrika Tumo.²²³ Novi predsednik je revidiral delo in naloge organizacije. Kot pogoj za rešitev organizacijskih problemov je postavil zagotovitev rednega financiranja kulturno prosvetnega dela, kar bi omogočile konzumne in sindikalne organizacije. Kolektivno naj bi pristopile k Svobodi ter z znižanimi prispevki po dinar na člana kulturni zvezi omogočile vsestransko organizacijo, ki bi mogla proletariatu in mladini ponuditi kaj konkretnega.²²⁴

Avgusta 1926 so pri Delavski zbornici v Ljubljani konstituirali kulturno-prosvetni odsek, katerega glavna naloga je bila oblikovati študijsko knjižnico in čitalnico.²²⁵ Odsek je začel redno delovati 15. septembra, ko so odprli tudi knjižnico. Pod vodstvom Cirila Štuklja se je začetni fond 3100 knjig še v istem letu podvojil z najemom

²²⁰ Svoboda, I/1925, str. 110–111.

²²¹ Naprej, 2. VIII. 1923.

²²² Septembra so prejeli Prežihove Povesti, letnik pa so dopolnile knjige: Abditus, Predhodniki socializma in komunizma; Charles Dickens, Božična pesem; Beer, Karl Marx. Po prvem letu je zadruga prenehala z delom. Svoboda, I/1925, str. 114; Delavska politika, 9. VI. 1926.

²²³ Svoboda, II/1926, str. 75.

²²⁴ Delavska politika, 13. in 20. XI. 1926.

²²⁵ Delavska politika, 18. in 25. VIII. 1926.

knjižnice tipografov in osrednje Svobodine knjižnice. Tako je knjižnica Delavske zbornice postala osrednja delavska knjižnica v Ljubljani.²²⁶

Tumovo vodstvo je začelo vzbujati tudi odpore. Na konferenci oktobra 1927 je Henrik Tuma znova poudarjal, da ima Svoboda premalo stikov s političnimi delavskimi strankami. Svoboda naj bi izobraževala delavce v duhu marksizma, zato bi morale delavske stranke brez izjeme bolj aktivno sodelovati v kulturni organizaciji, ki je sicer nepolitična. Najnevarnejša se mu je zdela Kmečko-delavska zveza (KDZ)²²⁷ s svojimi kulturnimi sekcijami, ki je vnašala med delavce zmedo. Jedro spora je bila denarna podpora, ki jo je KDZ prejela od Delavske zbornice in s tem drobila sredstva za delavsko kulturo. Delegat trboveljske podružnice se je pritoževal nad številom članstva v tamkajšnji Svobodi in se pri tem skliceval na to, da tamkajšnja KDZ poleg dramske, pevske in drugih sekcij ustanavlja še telovadno. Konkurenca v delavski kulturi je Svobodi očitala zlasti to, da je pod vplivom SSJ, da bodo torej kulturne organizacije JSDS k Svobodi same pristopile, »ko bodo tu imeli vsi enake pravice« in da je marksizem sicer lahko nadstrankarski, kakršna naj bi bila Svoboda, ne more pa biti nepolitičen.²²⁸

Podobne kritike so se nadaljevale na društvenem kongresu 22. januarja 1928. Svoboda naj bi napredovala le, če se odloči za eno izmed marksističnih političnih frakcij, kar je kongres odločno odklonil, odobril pa je na-

²²⁶ Delavska politika, 12. X. 1927.

²²⁷ Kmečko-delavska zveza je bila februarja 1920 ustanovljena kot politična in gospodarska organizacija JSDS na slovenskem podeželju. Brez večjih uspehov je bila na celjskem kongresu avgusta 1923 neposredno vključena v SSJ. Takrat je prevladalo mnenje nekaterih vodilnih socialistov (Josip Petejan, Milan Korun), da je SSJ stranka industrijskega proletariata, ki se mora zaradi idejne čistosti odreči vsem neproletarskim elementom. (Milenković, n. d., str. 198) 14 podružnic KDZ je očitno ostalo pod vplivom frakcije okrog časopisa Naprej (Zvonimir Bernot). Živkovičeva vlada jih je razpustila 21. V. 1929 zaradi njihovega političnega značaja. AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve, 16-2, 2444/4/1929.

²²⁸ Naprej, 12. XI. 1927.

slonitev na razredne sindikalne organizacije. Novi odbor, katerega predsedstvo je prevzel leta 1926 izključeni komunist Ciril Štukelj, je predlagal, naj bi Strokovna komisija od vsakega člana obračunavala 25 par mesečno. Tako dobljeni znesek 2000 dinarjev bi omogočil novi izobraževalni mesečnik kot prilogo glasilu Strokovne komisije Delavec in uspešno delo podzvez.

Občni zbor je potekal pod vtisom zahteve štajerskih podružnic po organizacijski delitvi na oblastna odbora v Ljubljani in Mariboru. Štukelj iz Ljubljane in Selinšek iz Maribora sta se sporazumela, da je pomembnejše kot delitev društva na oblasti to, da preide težišče dela na podzveze, torej uspešna reorganizacija in finančna sanacija društva.²²⁹

Še pod Tumovim vodstvom je oktobra 1927 študent Bratko Kreft konstituiral pripravljalni odbor Delavskega odra, ki je v slovenskem amaterskem gledališču pomenil novo kvaliteto.²³⁰ Njegova tovrstna angažiranost se je začela že v prvih številkah Svobode leta 1926, kjer je v dveh programskih člankih problematiziral dotedanje amatersko gledališče na Slovenskem in zagovarjal ustanovitev Proletarskega odra. Zanj je tudi izdelal repertoar. Dotedanje delo dramskih odsekov Svobode se namreč ni veliko razlikovalo od programa, ki so ga imeli katoliški Ljudski odri. 12. februarja 1928 je Kreft zrežiral in odigral glavno vlogo v Molièrovih Scapinovih zvijačah na viškem odru.²³¹ To je bila prva predstava ljubljanskega Delavskega odra. Ob osemletnici streljanja na Zaloški cesti 24. aprila 1928 so nameravali odigrati »Krizo«, kolektivno dramo v šestih dejanjih Rudolfa Golouha, za katero je Svoboda dobila oder ljubljanskega dramskega gledališča. Drama je bila za delavstvo na moč aktualna, saj je govorila o živih problemih in polpreteklih dogodkih iz marksističnega delavskega gibanja. Oblast jo je, z utemeljitvijo, da je preveč politično hujskaška, prepovedala. Šele po več intervencijah prek bivšega ministra Antona Kristana so rahlo

²²⁹ Delavska politika, 4. VI. 1928.

²³⁰ Delavska politika, 19. X. 1927.

²³¹ Delavska politika, 7. III. 1928.

okrnjeno predstavo na predvečer 1. maja z uspehom od-
igrali.²³²

Igralski kolektiv Delavskega odra je imel približno okrog 60 članov, po potrebi tudi več (v »Krizi« je sodelovalo nad 100 igralcev), zato je moral angažirati tudi dramske odseke okoliških podružnic v Šiški, na Viču idr. Proletarski odri so se takrat prebudili tudi v Dobrunjah in Zalogu. Gledališka aktivnost je nastajala v povezavi z dobro organiziranimi predavanji in recitacijskimi večeri Delavske akademije. Podružnice, ki niso bile sposobne ustanoviti lastnega igralskega ansambla, so se ukvarjale z recitacijskimi večeri in akademijami ob obletnicah Cankarja, Gorkega ali Tolstoja. Osnovali so tudi Klub proletarskih književnikov Svobode, ki naj bi populariziral moderno socialno književnost in učil delavce kreativnega pisanja.²³³

Uspehi so se vrstili. Predsednik Ciril Štukelj je na seji širšega odbora 6. maja poročal, da je akcija za redno poslovanje podružnic in vzdrževanje stalnih stikov s centralo večinoma uspela.²³⁴

Konferenca gorenjskih Svobod je 16. junija sprejela resolucijo, ki se je v prvi točki zavzemala za proletarsko kulturo na marksistični osnovi, torej za jasnejšo in odločnejšo ločitev od meščanskih vzorov, kajti »le potem bo mogla Svoboda uničiti vpliv meščanskih kulturnih organizacij, zlasti Sokola in Orla, na delavsko kmečko

²³² AS I., Dokumenti o delavskem gibanju do l. 1941, Slavica Skočir: Delavsko izobraževalno društvo Svoboda, Prvomajska proslava 1928. leta, govor dr. Bratka Krefta 29. aprila 1954 na ljubljanskem radiu.

²³³ Delavski oder na Slovenskem, Ljubljana 1954, str. 21–30.

²³⁴ Glede na leto 1925 je organizacija kazala soliden razvoj. Delovalo je 20 dramskih sekcij (+4), 15 tamburaških orkestrrov (+5), kar 23 knjižnic (+7), pa še vedno 5 športnih klubov, a samo 8 pevskih zborov (-2) in 15 telovadnih enot (-1), ki pa so bile s 600 člani najbolj množične. Poročilo omenja en izletni odsek in dva šahovska kluba. V Svobodi so z akcijo, da bi ob 10. obletnici ustanovitve povečali članstvo za 1000, od aprila do junija pridobili 354 novih članov, od tega kar 66 v Zalogu in 72 v ljubljanski podružnici. Ta je zadnjih nekaj let, dokler ni tudi njenega vodstva 16. marca 1928 prevzel Ciril Štukelj, v glavnem spala. Delavska politika, 12. V. 1928 in 14. VII. 1928.

mladino«. Potrdili so sklep zadnjega kongresa o strankarski neodvisnosti.²³⁵

V povezovanju z inteligenco, katere pomena za delavsko gibanje so se nekateri vseskozi zavedali, je jeseni prišlo do tesnejšega sodelovanja Svobode z Umetniško matico. V novembru so načrtovali v Ljubljani redno predavanje o književnosti in umetnosti. Vzporedno je mlajša generacija likovnikov že razstavljala v novi čitalnici prosvetnega odseka Delavske zbornice, v prihodnosti pa so podobne dejavnosti napovedovali tudi v drugih slovenskih industrijskih centrih.²³⁶

Spremembe v političnem življenju zaradi kraljeve diktature se prosvetnega dela oz. kulturnih organizacij niso neposredno dotaknile. Pokazale so pravilnost Tumorve usmeritve, da Svoboda ostane nepolitična, tj. strankarsko nevtralna, vendar marksistična kulturna zveza. Delavska politika in Svoboda, ki je leta 1929 začela spet redno izhajati, sta podružnice opozarjali le na nove zakonske določbe o društvih in shodih. Praznovanje desetletnice Svobode, že preloženo na februar, so verjetno zaradi politične negotovosti novega položaja odpovedali, prav tako udeležbo pri otvoritvi nove zgradbe Delavske zbornice na Miklošičevi cesti v Ljubljani.²³⁷ Splošni pritisk na delavsko gibanje se je poostril že z nastopom Koroščeve vlade julija 1928. Podružnice Svobode iz Kočevja, Zaloga in od drugod so poročale o žandarmerijskem nadzoru Tolstojevih proslav. Orožniki so delali hišne preiskave in plenili stare številke Svobode in Kresa. Načelnik žandarmerijske postaje na Javorniku je septembra 1928 celo prepovedal delovanje tamkajšne Svobode za 14 dni.²³⁸ Konec januarja 1929 so na Jesenicah zaprli 10 telovadcev Svobode, ker so telovadili ob zvokih Internacionale.²³⁹ Ob izidu je bila zaplenjena tudi dvojna številka Svobode za april in maj 1929.²⁴⁰

²³⁵ Delavska politika, 1. XII. 1928.

²³⁶ Delavska politika, 24. X. 1928.

²³⁷ Delavska politika, 16. I. 1929.

²³⁸ Delavska politika, 15. XI. 1928.

²³⁹ Delavska politika, 2. II. 1929.

²⁴⁰ Svoboda, 1929, str. 141.

Vendar je delo na kulturno prosvetnem področju kljub temu potekalo naprej s še večjim zagonom. V začetku marca 1929 je Svoboda kot protiutež Mohorjevi in Vodnikovi družbi ustanovila Cankarjevo družbo.²⁴¹

Na društvenem kongresu maja 1929 je predsednik Ciril Štukelj poudaril, da je po vseh sporih in razkolih, ko je Svobodi že grozil propad, ki ga je preprečil dr. Tuma, Svoboda spet konsolidirana, trdna in močna. Ob uspehih (proslave Maksima Gorkega, Uptonu Sinclaira, Leva N. Tolstoja in Ivana Cankarja, ustanovitev Cankarjeve družbe in Umetniške matice ter nova društvena revija) se je dotaknil tudi nesporazumov z Zvezo pevskih društev. Ugotovil je, da je bila najbolj aktivna telovadna podzveza, dramska in knjižničarska še nista povsem zaživeli, organizirali so tudi pevsko in športno podzvezo. Glavni cilj dela po odsekih in podzvezah naj bi bil ta, da zbere Svoboda čim več delavcev v svojih vrstah. Kajti »petje, igranje, telovadba itd. ne smejo biti namen same sebi, temveč morajo le dopolnjevati splošno proletarsko kulturno delo«. ²⁴² Ta opredelitev se je povsem ujemala z bolj ali manj vseskozi prisotnim pojmovanjem kulture kot propagandnega sredstva in mišljenjem o nesmiselnosti kulture in umetnosti kot samozadostne dejavnosti. Avgusta 1929 so ustanovili »Klub proletarskih književnikov Svobode«. Njegov namen so izrecno označili kot boj proti netendenčnosti v književnosti oziroma boj za moderno socialno književnost. ²⁴³

Društvena zveza Svoboda se je šele z nastopom Ciri-
la Štuklja in njegove ekipe začela uspešneje razvijati in dobivati večji pomen med delavskim slojem. S kraljevo diktaturo, ki je prepovedala politične stranke, so kulturne organizacije, sindikati in gospodarske zadruge dobili večji organizacijski pomen. Svoboda je bila razpuščena po političnem obratu leta 1935, ko so v Sloveniji upravo spet

²⁴¹ Svoboda, 1929, str. 88.

²⁴² Svoboda, 1929, str. 144.

²⁴³ Svoboda, 1929, str. 206.

prevzeli katoliški politiki. Na zletu Svobod v Celju julija tega leta so njeni predstavniki imeli preveč komunistično obarvane govore.²⁴⁴

Komunistične kulturne organizacije

Komunizem se je na Slovenskem že oblikoval v okviru kulturne dejavnosti.²⁴⁵ Večina poznejših ustanoviteljev slovenskega dela Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) (SDSJk) je od jeseni 1919 sodelovala na rednih predavanjih in diskusijah na sedežu JSDS v Ljubljani. Marca 1920 je 40 študentov ustanovilo tudi Društvo študentov-komunistov na ljubljanski univerzi.²⁴⁶ Ob dnevu Svobode 15. avgusta 1920 je Rdeči prapor objavil prvi komunistični kulturni program. »Naloge kulturnih proletarskih organizacij v sedanji dobi so v prvi vrsti: Pripravljati in usposabljeni proletariat za velike kulturne naloge, ki ga čakajo po razrušenju kapitalizma. Proučevati in razkrinkavati kulturno sužnost, v katero ga obsoja kapitalizem. Nuditi mu vsaj v skromni meri kulturna uživanja, ki so sicer dostopna samo bogatemu razredu.«²⁴⁷

Svojih kulturnih organizacij komunisti še niso ustanovljali. Razlike s socialno demokracijo, od katere so se ločevali, so razumeli le kot zablodo in »pomeščanjenje« nekaterih njenih voditeljev, ki bi jih moral čas sam od sebe odpihniti. Tako je socialnodemokratska Svoboda ostajala tudi njihova organizacija. Na nekoliko trdnejša tla je komuniste postavila šele Obznana konec leta 1920. Ta je zaradi nevarnosti revolucije prepovedala vsakršno komuni-

²⁴⁴ Več o tem Tatjana Čepič, Zlet Svobode v Celju, Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in NOB na Slovenskem 51., Ljubljana 1985.

²⁴⁵ Več o kulturnih organizacijah slovenskih komunistov Ervin Dolenc, Komunistične kulturno-prosvetne organizacije v dvajsetih letih, PNZ, XXIX/2, Ljubljana 1989, str. 325–348.

²⁴⁶ France Klopčič, Desetletja preizkušenj – spomini, Ljubljana 1980, str. 46; Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, Ljubljana 1972, str. 65; Crvena zastava, 1. IV. 1920.

²⁴⁷ Rdeči prapor, 14. VIII. 1920.

stično propagando in zanjo določala ostre kazni. Dober mesec po Obznani se je v Trbovljah pojavila »dramatična skupina«, ki je večino svoje dejavnosti usmerila proti tamkajšnjim socialnim demokratom. Na rudarje je skušala vplivati, da bi bojkotirali Delavski dom, njegovo gostinsko ponudbo in konzumno zadrugo.²⁴⁸

Marca 1921 je bilo v Trbovljah ustanovljeno izobraževalno društvo »Ledina«. Vanj je bilo včlanjenih 117 članov. Policija je ugotovila, da je med njimi precej komunistov. Celjsko okrajno glavarstvo je predvidevalo, da se društvo ukvarja tudi s protizakonito dejavnostjo in je bilo ustanovljeno samo zato, da bi se komunisti lahko legalno shajali. Zato je glavarstvo ljubljanskemu poverjeništvu za notranje zadeve predlagalo, da Ledino razpusti. To se je zgodilo 18. maja 1921.²⁴⁹

Po komunističnih atentatih na regenta Aleksandra in na notranjega ministra Milorada Draškovića je skupščina 1. avgusta 1921 sprejela Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je Obznano še zaostрил in komunistično gibanje povsem prepovedal. Po tem je bilo komunistom bolj ali manj jasno, da so s svojo revolucionarno dejavnostjo postavljeni v povsem drugačen položaj kot socialni demokrati. Začeli so se organizacijsko osamosvajati tudi v kulturi, ki se je pokazala kot zelo primerna za prikrievanje politične propagande. V Zagorju so ustanovili »Proletarsko izobraževalno društvo Vesna«, konec aprila 1922 pa je bilo v Ljubljani ustanovljeno »Splošno mladinsko izobraževalno društvo Iskra«.²⁵⁰ Slednjemu je mesec kasneje uspelo ustanoviti tudi podružnico v Hrastniku, medtem ko je v Trbovljah to preprečil spor med podtalno organizirano Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ) in

²⁴⁸ Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, Ljubljana 1980, I./113., str. 238–239.

²⁴⁹ AS, Društvena pravila 3322; Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, I./124., str. 255–257.

²⁵⁰ AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 7670/1924, 9886, 12833, 28586 v 7908/1923; Društvena pravila, 4529/1923 in 4103; Proletarska mladina, 23. IX. 1922.

njeno mladinsko organizacijo Savezom komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).²⁵¹

Zaradi povečanega komunističnega delovanja v zvezi z mezdnim gibanjem in s stavko trboveljskih rudarjev poleti 1922 je policija pri preiskavah našla obremenilno gradivo tudi za Iskro in jo konec decembra 1922 v zvezi s sodnim procesom proti njenim članom razpustila.²⁵²

Medtem je v Trbovljah po razpustu Ledine in pone srečenem poskusu z Iskro na kulturnem področju deloval neodvisni (komunistični) sindikat Zveza rudarskih delavcev (ZRD). Njegova izobraževalna sekcija je uprizarjala gledališke predstave, imela je pevski zbor, ženski tamburaški zbor in knjižnico. Pod okriljem ZRD je leta 1922 začel igrati nogomet tudi »Delavski športni klub Zora«, ki se je pozneje osamosvojil in je do razpustitve leta 1924 deloval samostojno.²⁵³

Po verjetno pretirani oceni v poročilu Komunistični mladinski internacionali je v jeseni 1922, pred razpustitvijo Iskre, delovalo 200 članov v zagorski Vesni, ki naj bi imela svoje gledališke odre, knjižnico, glasbeno, telovadno in otroško sekcijo. Prav toliko članov so imele tudi tri podružnice Iskre (Ljubljana, Hrastnik in Jesenice).²⁵⁴

Na telovadni odsek zagorske Vesne in bivših Iskrinih podružnic so naslonili spomladi 1923 osnovane Proletarske akcijske čete (PAČ). To je bila podtalna bojna organizacija obrambnega značaja, ki naj bi komuniste varovala zlasti pred vse bolj agresivno Orjuno. Glavni organizator

²⁵¹ France Klopčič, Desetletja preizkušenj – spomini, Ljubljana 1980, str. 84; Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a 1919–1924, Beograd 1984, 54., str. 186–187.

²⁵² Klopčič, Spomini, n. d., str. 85–89; Izvori za istoriju SKJ, n. d., 54., str. 181–182; AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16–2, 46464 in 46466 v mapi 29000/1922.

²⁵³ Delavske novice 23. II. 1922; Rdeči revirji, zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku 1918–1941, Trbovlje 1970, I., str. 121–134; Sportaši na putevima revolucije, Zagreb 1966, str. 29; Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 625; AS, Društvena pravila 4213.

²⁵⁴ Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a, 1919–1924, Beograd 1984, 54., str. 186–187.

PAČ je bil slovenski SKOJ. »Generalni štab« čet so sestavljali po en predstavnik KPJ, neodvisnih sindikatov in SKOJ. Brigada PAČ v Ljubljani naj bi imela maja 1923 že dve četi po 60 borcev, brigada v Revirjih pa trboveljsko četo s 84 in zagorsko četo s 124 borci.²⁵⁵

Vesni je uspelo ustanoviti podružnico le še v Hrastniku 18. avgusta 1923. V zvezi z veliko rudarsko stavko poleti 1923 so oblasti za nedoločen čas prepovedale njeno delovanje ter preprečile ustanovitev podružnic v Trbovljah, Litiji, Zalogu in pri Devici Mariji v Polju.²⁵⁶

Po poostrenih protikomunističnih ukrepih oblasti jeseni 1923 je Glas svobode (glasilo Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, za katero so stali komunisti) objavil strogo načelen članek o komunističnih kulturnih organizacijah. Organizacije, ki jih veže razredni boj, je po pomembnosti razdelil v tri skupine: 1. telovadne in športne organizacije. 2. izobraževalne organizacije (stenografska, esperantska društva, diskusijski klubi, delavske univerze itd.) in 3. zabavna društva (turistična, pevska, plesna, kegljaška društva in odseki...). »Naša glavna naloga je, da organiziramo in vodimo razredni boj, ostale naloge so ji podrejene. Vsa stremjenja pri zavzemanju pozicije za pozicijo morajo biti, da se razredni boj poostri.

Strokovne in telovadne organizacije služijo v razrednem boju kot sredstva, da široke delavske mase vzgojimo za neposreden razredni boj. Z njimi spravimo množice v akcijo.

Izobraževalna in zabavna društva pa igrajo v razrednem boju podrejeno vlogo. Izobraževalna društva dajejo delavstvu samo znanja. Znanje je potrebno. Ali danes (in to je tisto!) rabimo več zavesti nego znanja. Mi želimo več razredno zavednih proletarcev, ki delajo v stranki, strokovni organizaciji idr., kakor pa proletarcev,

²⁵⁵ France Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, Ljubljana 1981, (odslej Filipič 1981) str. 116–117; Klopčič, n. d., str. 77–78.

²⁵⁶ AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV, indeks za leto 1923 št. 28037; Glas svobode, 29. XI. 1923.

ki jim je knjižnica ideal, a pozabljajo na stranko, na shode, na štrajke.

Nasproti tem ‚kulturnim organizacijam‘, ki seznanjajo delavce z buržoazno kulturo (!) moramo postaviti bojovno mladinsko organizacijo, ki hoče s svojim izobraževalnim delom dati svojim članom splošen vpogled v svet in družbo in jih usposobiti za konkretno dnevno delo v obratu, ter dati podlago, da zamore član samostojno prodirati v stvari, ki ga zanimajo. Temelj tega izobraževalnega dela pa mora biti političen pouk, politična delavnost. Taka mladinska organizacija ima poleg svojih nalog na antimilitarističnem, antifašistovskem, ekonomskem polju tudi nalogo, da prireja predavanja in diskusije, šahovske večere in dramske predstave... Posebnih ‚kulturnih društev‘ pa ni treba. Vloga takih kulturnih društev v razrednem boju sploh ne more biti velika.

Take mladinske organizacije pa nam buržoazija ravnano ne dovoljuje. Zato si iščemo drugih izhodov. Ustanavljamo tudi izobraževalne organizacije...²⁵⁷

Državna konferenca SKOJ avgusta 1922 je glavni namen svojih kulturnih dejavnosti še opredelila kot osvobajanje od »kulturnega suženjstva«. Izobraževalna društva naj bi ustanavljali, ker podtalna organizacija drugače ni mogla pridobivati širokih mladinskih delavskih množic.²⁵⁸ Neprestano onemogočanje komunističnih organizacij pa je njihov program čedalje bolj radikaliziralo. Tako so do začetka leta 1924 dobile največji pomen telovadne organizacije, konkretno kot sestav PAČ, ki so lahko služile za neposredni (fizični) razredni boj.

Kljub visokim in trdim besedam v Glasu svobode je bila realnost nekoliko drugačna. Delovanje Vesne je bilo še vedno ustavljeno, komunisti so lahko delovali le na tistem kulturnem področju, ki ga je citirani članek označil za podrejeno, stransko vlogo. Tudi PAČ so izgubile svojega glavnega organizatorja. Franjo Vulč je septembra 1923 namreč emigriral v Sovjetsko zvezo.

²⁵⁷ Glas svobode, 24. I. 1924.

²⁵⁸ Program državne konference SKOJ 20.–22. avgusta 1922 v Ljubljani. Izvori, n. d. 42., str. 131–132.

Vesna je lahko znova začela delovati marca 1924 in je poskušala ustanoviti podružnico v Ljubljani. Neuspešno. Njeni telovadci so zadnjič nastopili ob koncu predvolilnega shoda NDSJ 18. maja 1924 v Trbovljah.²⁵⁹ Zares zadnji odločilni nastop brez običajnega programa pa so imeli na znanem trboveljskem spopadu PAČ z Orjuno 1. junija 1924. Spopadu je čez dober mesec sledila pričakovana odredba notranjega ministra Milana Srškića o razpustitvi organizacij, za katere so vedeli ali domnevali, da so pod komunističnim vplivom. Tako imenovana »mala obznan« je 12. julija 1924 prepovedala delovanje Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, Zveze delavske mladine Jugoslavije, Neodvisnih sindikatov, Proletarskega izobraževalnega društva Vesna, 12. avgusta pa še akademskega društva Vstajenje.²⁶⁰

Po letu 1924 so se začeli slovenski komunisti bolj vključevati v delo socialno-demokratske Svobode, ki je zlasti po nastopu kraljeve diktature začela dobivati radikalnejši razredni značaj.

²⁵⁹ AS, PUS, Oddelek za notranje zadeve IV., 16-2, 7670/1924; Filipič 1981, str. 171.

²⁶⁰ Filipič 1981, str. 179.

Sklepne misli

**POLITIKA, INTELEKTUALCI,
MNOŽICE**

I.

V kulturno-civilizacijskem pomenu je bil za Slovence prehod v novo državno skupnost leta 1918 svojevrsten kulturni šok. Slovenci so v pismenosti nekoliko presejali povprečje v avstrijskem delu habsburške monarhije. Po popisu prebivalstva leta 1921 je bilo v slovenskem delu nove države skoraj 90% pismenih, medtem ko je v vseh ostalih delih države skupaj bralo in pisalo povprečno le dobrih 40% prebivalcev. Tudi prebivalci nove prestolnice, mesta Beograda kot posebne upravne enote, so za slovenskim povprečjem zaostajali za 5%. Po desetletnem prizadevanju se je splošna pismenost v državi dvignila za 7%, v Sloveniji pa za 4%.¹

V šolskem letu 1928/29 je imelo 8,2% prebivalcev, ki so živeli v slovenskem delu države, še vedno nad 12% od vseh osnovnošolskih učencev v državi in 14,5% vseh šolskih oddelkov na osnovnih šolah in v otroških vrtcih. V teh ustanovah je poučevalo kar 16,6% od vseh učiteljev v državi. To pomeni, da je bilo v Sloveniji število učiteljev na število prebivalcev v primerjavi z ostalimi pokrajinami v Kraljevini SHS vsaj enkrat večje. Pri srednjih in visokih šolah so bila ta nesorazmerja mnogo manjša. Pospešeno ustanavljanje gimnazij in učiteljišč je bilo v veliki meri plod prosvetne politike demokratov v prvi polovici dvajsetih let. Ker je bilo mnogo srednjih šol v južni polovici države ustanovljenih zgolj na podlagi politične volje, so jih spričo slabega intelektualnega in materialnega zaledja

¹ Österreichische Statistik, Neue Folge, 1. Band, 2. Heft, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, str. 41; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1/1929, str. 70; isto 5/1933, str. 38.

veliko že po nekaj letih živetarjenja ukinili. Kljub temu je bil indeks rasti od šolskega leta 1918/19 do 1928/29 za število osnovnih šol v celi državi 137, gimnazij in realk 169, učiteljišč pa 191, medtem ko se je število profesorjev na učiteljiščih povečalo kar za dvainpolkrat.²

V proračunu ministrstva za prosveto so porabili največji delež za osnovne šole in ljudsko prosvetljevanje (v glavnem opismenjevanje v južnih pokrajinah). Ta se je v dvajsetih letih gibal od polovice do dveh tretjin celotnega proračuna ministrstva. Večja nihanja so doživljali deleži za srednje šole, visoke šole, prosvetne institucije in za administracijo. V proračunski kulturni politiki Kraljevine SHS predstavlja prelomnico leto 1927, ko so se srbski radikali znebili svojih najmočnejših konkurentov v Hrvatski seljački stranki, Slovenska ljudska stranka, ki jo je nadomestila, pa za večji vpliv ni bila dovolj močna. Do izraza je prišla restriktivna varčevalna politika Narodne radikalne stranke. Istega leta je poleg izrazitega padca sredstev za visoke šole in institucije znova začel rasti delež denarja za osnovne šole, kar je bila v zvezi s potrebami južne polovice države tudi kulturno-politična usmeritev radikalne stranke.³ Kulturno-politične težnje Slovencev, ki so imeli osnovno šolo daleč najboljše urejeno, so bile temu nasprotno. Posebej kulturna politika SLS s poudarjanjem slovenske kulture in samobitnosti, je taki usmeritvi načelno nasprotovala, v Beogradu pa je bila za oblast v Sloveniji prisiljena podpirati politiko srbskih radikalov. Razdvojenost politične taktike Antona Korošca v obdobju 1927–1931 je bila torej očitna tudi v za Slovence izredno občutljivi kulturni politiki. Če je politika umet-

² Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1/1929, str. 346–371.

³ Proračunski delež in tudi absolutna količina denarja za visoko šolstvo in za razne prosvetne institucije, kot so znanstveni inštituti, muzeji, arhivi in knjižnice sta naraščala do proračunskega leta 1926/27, potem pa skoraj za polovico padla, medtem ko sta deleža za osnovne in za srednje šole še naprej rastla. Statistika školstva u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941, Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata I. 1914–1943, Beograd 1987, str. 619; Budet Kraljevine SHS 1922/23–1928/29, Sarajevo 1922–1928.

nost možnega, se je Anton Korošec v iskanju pravega razmerja med načelnostjo in pragmatizmom večkrat nagibal k slednjemu.

II.

Velike kulturno-civilizacijske razlike med posameznimi pokrajinami nove jugoslovanske države so bile gotovo največji problem njene kulturne politike v prvem desetletju. V tem smislu so veliko vlogo igrala prizadevanja za izenačitev zakonodaje na tem področju. Vendar je politika najmočnejših strank v novi državi, katere rezultat je bila v prvi vrsti izsiljena vidovdanska ustava, onemogočala učinkovito parlamentarno delo. Večina reorganizacije državne uprave je bila izvedena mimo skupščine, z vladnimi naredbami in odredbami. Kljub temu, da se z imenovanjem Deželne vlade za Slovenijo januarja 1919 in s preureditvijo v Pokrajinsko upravo za Slovenijo avgusta 1921, pristojnosti Poverjeništva za uk in bogočastje oz. Oddelka za prosveto in vere formalno niso bistveno spremenile, je centralna vlada absolutno moč nad njimi izsilila že decembra 1920, torej še pred ustavo. Avgusta 1924 so na osnovi ustave in zakona o občni upravi razpustili prosvetne oddelke pokrajinskih uprav in jih ustanovili pri novo oblikovanih oblasteh. V naslednjem letu so tudi te pristojnosti postopoma prenesli neposredno na politično upravo.⁴ Z združitvijo ljubljanske in mariborske oblasti v Dravsko banovino leta 1929 sta se znova združila tudi oba prosvetna oddelka. Z vsako spremembo v prosvetni upravi so se pristojnosti pokrajinskih oziroma oblastnih organov krčile in prehajale posredno ali neposredno na centralno vlado v Beogradu. Ureditve se je s tem vse bolj prilagajala stari srbski ureditvi, ki je bila po francoskem vzoru centralistična.

⁴ UL, 75/12. VIII. 1924, odločbi 229 in 232; UL, 17/19. II. 1925, odločba 47; UL, 44/16. V. 1925, uredba 155.

Politična uprava, konkretno minister, je imela veliko moč pri urejanju šolstva tudi z odloki o učnih načrtih. V Sloveniji so vsa dvajseta leta skupaj s šolskimi zakoni ostali v veljavi stari avstrijski učni načrti, ki so jih sproti popravljali. V letih 1918 in 1919 je bil namesto nemščine uveden obvezni pouk slovenščine in srbohrvaščine. Razen uvedbe francoščine v I. namesto v III. razred realke leta 1919 je prosvetni minister Svetozar Pribičević korenito reformiral prva dva letnika nižje srednje šole. Izenačil je učne načrte v vsej državi po vzoru srbskih gimnazij. S to reformo januarja 1925 je bil odpravljen pouk latinščine in nemščine v nižjih gimnazijah ter starejša zgodovina v II. razredu. Slovenski gimnazijci so sredi šolskega leta, nekateri po letu in pol učenja latinščine in nemščine, prekinili s tem poukom. V celoti je reforma v Sloveniji prinesla kakovostni padec.

V celotnem obdobju do kraljeve diktature je bilo samo za osnovno šolo izdelanih več kot deset različnih zakonskih predlogov in nekaj manj za srednje šole ter univerze. Vsi ti predlogi niso prišli niti do skupščine ali pa so bili ob zamenjavi vlade umaknjeni iz skupščinske procedure in izročeni strokovnjakom v predelavo.

Politična in prosvetna uprava sta od julija 1923 za politično čiščenje in kazensko premeščanje v odročne kraje pogosto uporabljali 71. člen zakona o civilnih uradnikih in državnih uslužbencih, ki je dovoljeval premeščanje po neizogibni službeni potrebi. Podobno kot v šolstvu sta ostali različno ter dvoumno urejeni tudi društvena in shodna zakonodaja.⁵

Zakonska ureditev kulturnih dejavnosti v Sloveniji in v vsej Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila torej zmedena, neenotna in nedorečena. Razen redkih izjem so v kulturi veljali zakoni prejšnjih držav na tem prostoru: v Sloveniji, Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini avstrijski, na Hrvaškem in v Slavoniji ogrski, v Vojvodini in južneje

⁵ UL, 86/12. IX. 1923; več o tem Ervin Dolenc, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII./1–2, Ljubljana 1992, str. 35–45.

od teh pokrajin pa srbski in črnogorski. S poudarjeno centralizirajočim urejanjem iz Beograda so se ti zakoni mešali s staro srbsko zakonodajo. Pri tem je prihajalo do dvoumnosti in očitnih zakonskih nasprotij, kar je omogočalo samovoljo nižjih upravnih oblasti, političnih strank in posameznikov. Zaradi spolitizirane uprave in nepretrgane politične krize, ki je ureditev uprave onemogočala, so mnogi slovenski kulturni delavci diktaturo leta 1929 sprva sprejeli naklonjeno. Hitro razočaranje, ki ji je sledilo, je druga zgodba.

III.

Temeljni vprašanja slovenske kulturne politike v dvajsetih letih sta bili iz prejšnjega časa podedovani kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom ter odnos do slovenstva in jugoslovanstva. Jugoslovanski, v končni konsekvenci vendarle unitarni koncept slovenskih liberalcev in narodnih radikalov je bil v prvem obdobju po državnem prevratu nedvomno trdnejši, saj je v veliki meri slonel na predvojni idejni tradiciji. Združitev južnih Slovanov – čeprav nepopolna – je samo še potrdila pravilnost te usmeritve in omogočila zmagoslavje. Najočitnejša manifestacija tega zmagoslavja je bila nedvomno centralistična in unitaristična vidovdanska ustava. Prizadevanje za etnično in kulturno združitev z ostalimi Jugoslovani, ki bi zaustavila nevarnost od severa in zahoda, je imelo tudi ugodne politične posledice. Centralistična državna ureditev, ki bi to zlitje pospeševala, bi hkrati onemogočala prevladujoči vpliv političnega katolicizma v Sloveniji. Center nove države, v kateri so katoliki postali konfesionalna manjšina, je bil v njenem pravoslavnem delu. Centralistična ureditev bi tako oslabil v Sloveniji izredno močno katoliško cerkev, ki se je žilavo upirala krčenju svojega vpliva in laizaciji javnega življenja.

Pri drugi strani so bili pogledi na to vprašanje v prvih dveh letih nove državne skupnosti bistveno bolj nejasni. Proavstrijska ali vsaj habsburška politika Slovenske

ljudske stranke do leta 1917 je novemu vodstvu (Anton Korošec) v spremenjenih političnih razmerah narekovala poudarjeno jugoslovansko usmeritev. Šele po volitvah v ustavodajno skupščino in ob usklajevanju ustavnih predlogov je prej latentna avtonomistična oziroma federalna upravno-politična usmeritev v SLS dobila polno veljavo. Nasproti pravoslavni večini in vladarju bi večja avtonomija Slovenije katoliškim politikom zagotavljala prednost tudi v versko kulturnem boju. Upravno-politični avtonomiji je na kulturnem področju ustrezala samobitnost slovenske kulture in jezika, znotraj pretežno srbohrvaške Jugoslavije torej kulturna avtonomija. Kljub drugačnemu zunanjemu videzu, saj so se kopja lomila predvsem na vprašanju državne ureditve, ki jo je postavila vidovdanska ustava, je temelj največjega političnega nesoglasja v Sloveniji ostajal stari kulturni boj.

Dvajseta leta so sicer prinesla razmeroma odprto družbo, občasno sodelovanje, dialog in toleranco med obema sprtima stranema na Slovenskem, vendar sta oba nazorska tabora, včasih nekoliko sramežljivo in prikrito, še vedno vztrajala na izključujočih idejnih temeljih. Katoliški koncept je temeljil na stari dogmi, da je vse tuzemsko samo priprava na večno nebeško kraljestvo, v luči katerega moramo presoјati človeško delovanje, pravo pot v nebesa pa predpisuje katoliška cerkev. Liberalci, ki večino niso zanikali pomena vere, vendar so religioznost puščali v sferi posameznikove zasebnosti, so po oblikovanju nacionalne države katoliški politiki zoperstavili svoj kategorični imperativ: temelj vsakega političnega delovanja naj bi bila skupna in enotna jugoslovanska država in samo na tej podlagi državne enotnosti so možne različne politične opcije, tudi katoliška. Hkrati so katoliške politike obsojali, da delujejo v skladu z navodili zunajdržavne institucije, to je Vatikana. To pa naj bi jim jemalo verodostojnost, ker bi bila lahko vatikanska politika Jugoslaviji tudi škodljiva in torej katoliška politika protidržavna.

IV.

V dvajsetih letih so javno življenje navadno nekoliko poenostavljeno delili na politične, gospodarske, socialne in kulturne aktivnosti. Kultura je torej ostajala na zadnjem mestu. To je razvidno tudi iz takratnih ustanovitvenih in volilnih programov političnih strank, ki so se kulturnih vprašanj nasploh redko dotikali. Kulturne rubrike v dnevnem in tedenskem časopisju tistega časa so imele prav tako obrobno mesto. Prvi so večje zanimanje za kulturo kot politično vprašanje javno pokazali demokrati, ki so si lastili zasluge za večino slovenskih kulturnih organizacij nacionalnega pomena. V njihovi domeni je bilo ves čas predvsem gledališče, narodni domovi v Ljubljani, Celju, Mariboru idr., ki so pred vojno predstavljali žarišča narodnega gibanja, to pa je kazalo največjo moč prav v kulturnih dejavnostih. Večjo vlogo kot katoliška stran so imeli tudi v Slovenski matici, Glasbeni matici ter v predvojnih prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze. V narodni državi večina liberalnih politikov v tovrstni dejavnosti ni več videla pravega smisla, saj je bilo vsaj za tisti dve tretjini Slovencev, ki so bili v Jugoslaviji, nemškega pritiska konec, nastopil naj bi čas nove, večje in močnejše jugoslovanske kulture.

Katoliška stranka je kulturo pojmovala kot staro domeno Cerkve in se je v kulturni politiki pretežno borila za ohranjanje njenega vpliva. Zato ni imela toliko izvirnih pogledov na to problematiko. Njena kulturna politika je poleg tega največkrat padala še v kontekst prizadevanj za politično avtonomijo. Zaradi dolgo nerazčiščenega odnosa do slovenskega narodnega vprašanja, zaradi ostrega kulturnega boja (ekskluzivno vztrajanje na konfesionalni podlagi slovenske kulture) in zaradi težav, ki jih je v korist dnevnim strankarskim interesom povzročala kulturnim prizadevanjem političnih nasprotnikov v avstrijskem času, se je večina slovenskih izobražencev od nje odvrnila. To ji je dalo določen protiintelektualni pečat, s katerim je začela v novi državi in se ga je znebila šele s konstruktivno kulturno politiko v 20. letih.

Konstruktivnost ji je v veliki meri omogočilo jasno opredeljeno stališče za ohranitev slovenske kulturne posebnosti v novi skupnosti, kar je bilo tesno povezano tudi s t. i. »katoliškim značajem slovenstva«. Politična prizadevanja za avtonomijo Slovenije pa so se vedno ustavila pred avtonomijo posameznih strokovnih državnih služb, zlasti glede šolstva, kjer so si katoliški politiki v nasprotju z učitelji prizadevali za večji nadzor politike v šolski upravi.

Značilen za katoliško stran je bil dober sprejem nove umetniške smeri po vojni, ekspresionizma. To je bil plod uredniškega dela Izidorja Cankarja pri Domu in svetu (1914–1918). Dotlej prevladujoče Mahničovo, zgolj katoliško stališče revije pri ocenjevanju slovenske umetniške produkcije je razširil ter uveljavil splošna estetska merila. Generacija, ki se je v teh in poznejših letih uveljavila pri Domu in svetu, je pomenila pomembno okrepitev katoliškega tabora z izobraženci. Ti pa so kljub prizadevanjem za ohranitev vpliva Cerkve na splošno duhovno življenje katoliškemu gibanju prinesli razmeroma široko odprtost za nove, aktualne ideje, ki so takrat brstele po Evropi. Tako je tudi konferenca arhidiakonov in dekanov ljubljanske škofije aprila 1922 prinesla spremembo v »stališče duhovnikov do umetniških struj« ter dopustila umetnosti in humanistični znanosti določeno avtonomijo.⁶ Verjetno je ta popustljivost temeljila tudi v dejstvu, da je bil ekspresionizem kot stil, ki se je vrnil k vsebini, v veliki meri religiozen. Kljub »popustljivosti« v umetnosti in znanosti Cerkev ni popuščala pri reorganizaciji šolstva. Tako pri raznih cerkvenih zahtevah kot v parlamentarnem delu Slovenske ljudske stranke je ves čas na prvem mestu stal imperativ »krščanske šole« in zahteve po enakopravnem vplivu z državo na osnovno, strokovno in srednje šolstvo.

Tretje desetletje našega stoletja kljub temu pomeni po prvem desetletju spet enega od vrhuncev slovenskega katoliškega gibanja tako po idejni odprtosti in politični

⁶ Ljubljanski škofijski list, št. 6/23. VI. 1922, str. 41–44. Odvrnitev od Mahničevega presojanja umetnosti v slovenski cerkvi je z olajšanjem opazil tudi Ljubljanski zvon, XLII/1922, št. 10, str. 634–639.

taktiki njegove stranke kot po odzivu slovenske javnosti nanju.

Druge politične stranke so bile oblikovane na osnovi ožjih družbenih slojev in so poudarjale predvsem njihove (zapostavljene) politične interese pri upravljanju družbe. Splošno kulturni interesi so bili zanje drugotnega pomena in zato največkrat neizdelani ali parcialni. Samostojna kmetijska stranka si je v glavnem prizadevala za kmetijsko šolstvo. Narodni socialisti in marksistične stranke ter politične skupine pa so izobrazbo vsaj prvotno pojmovali kot sredstvo za enakopravnejšo vključitev delavskega stanu v upravljanje družbe. Narodnim socialistom sta bili izobrazba in umetnost zlasti sredstvo za notranjo »duhovno revolucijo«, ki naj bi prerodila družbo. Marksistom naj bi izobrazba pomagala pri uspešnejšem razrednem boju in pri prevzemu oblasti. V umetnosti so razlikovali buržoazno in proletarsko umetnost, obe v službi ideologije.

Do novih avantgardističnih umetniških smeri so bili marksisti sprva brezbrizni. Na ekspresionizem so npr. gledali kot na pojav izrojenega meščanstva. Izredno negativno kritiko futurističnega nastopa Antona Podbevška v ljubljanski Drami, ki jo je napisal psihiater, a tudi filozof in ljubitelj umetnosti Alfred Šerko, je poleg starioliberalnega Slovenskega naroda objavil tudi Naprej.⁷ Socialisti pri časniku Naprej so svoje stališče do nove »buržoazne« umetnosti spremenili v jeseni 1921, ko se je eden od glavnih nosilcev avantgarde pri nas, Anton Podbevšek s svojimi somišljeniki (Vladimir Premru, France Onič) začel vključevati v njihovo kulturno delo pri Svobodi. Naslednje leto se je Podbevšek sprl s sourednikoma (Josip Vidmar, Marij Kogoj) pri avantgardistični reviji Trije labodje ter poskusil sam z revijo Rdeči pilot, hkrati pa se je zaposlil pri dnevniku Naprej. Socialni poudarek Podbevškovega ustvarjanja je opazen že v naslovu nove revije Rdeči pilot (izšli samo 2 številki), ki jo je izdajal skupaj z Angelom Cerkvnikom in bodočo

⁷ Dr. Alfred Šerko, Anton Podbevšek: Človek z bombami, Naprej, 13. XI. 1920, SN, 14. XI. 1920.

soprogo Štefanijo Ravnikar. V organizaciji socialističnih društev Svoboda so po slovenskih delavskih središčih prirejali angažirana predavanja o umetnosti in proletariatu ter recitale, kjer so sodelovali še Tone Seliškar, Mile Klopčič, brata Kosovel idr. Socialisti so s simpatijami spremljali tudi pojav konstruktivizma, ki ga je v Ljubljano sredi desetletja zanesel Avgust Černigoj, kasnejše poskuse Ferda Delaka z revijo Tank leta 1927 ter njegovo dejavnost v Nemčiji in Avstriji (Der Sturm 1929). Posebej so podpirali Delakove režijske poskuse z Delavskim odrom v 30. letih.⁸

V.

V največji meri jezikovno vprašanje kulturne politike je seveda živo zadevalo slovenske besedne ustvarjalce. Leposlovni umetniki, družboslovni in humanistični znanstveniki ter publicisti, ki so bili pred prvo vojno vsaj proti nemškemu kulturnemu pritisku bolj ali manj enotni nosilci slovenskega narodnega gibanja, so se v novi »narodni« državi znašli pred dilemo. Ta je bila po izvoru in značaju predvsem politična, a je prinašala zlasti kulturne posledice. Večina slovenskih književnikov je namreč že pred prvo vojno zavrnila jugoslovanski jezikovni integralizem starega in novega ilirskega gibanja. Zato je resolucijo kulturnega odseka Narodnega sveta z dne 18. novembra 1918, ki je v novi državi zahtevala slovensko kulturno avtonomijo, podpisalo 45 najuglednejših kulturnih delavcev vseh idejno političnih usmeritev. Veljavo demokratske stranke med slovensko inteligenco pa kaže uspeh njene intervencije, ko so v štirih dneh po podpisu resolucije kulturnega odseka zbrali 44 podpisnikov Izjave duševnih delavcev, ki je glavno vsebino resolucije zanimala. Od teh jih je kar 17 podpisalo obe med seboj izključujoči se listini. Precejšnjo zmedo med slovenskimi izobraženci glede jezikovnega vprašanja v prvih

⁸ Poročila v časnikih Naprej, Delavska politika, v reviji Svoboda; Dušan Moravec, Iskanje in delo Ferda Delaka, Ljubljana 1971.

letih po državnem prevratu je pogojevalo dejstvo, da je bila spričo predvojnega katoliškega radikalizma večina navezanih na narodno liberalni politični tabor. Ta pa je skušal kakršnokoli avtonomistično gibanje, tudi kulturno, utišati. Stroga centralistična in monarhistična usmeritev JDS je zlasti po prvih razočaranjih z vsiljevanjem beograjske uprave in z vidovdansko ustavo odvrčala intelektualce od neposredne udeležbe v politiki. Nekaj se jih je zblížalo z Narodno socialistično stranko, ki je edina v liberalnem taboru zagovarjala avtonomistično državno ureditev (do leta 1925), večina pa je kljub svojemu svobodomiselnemu nazoru ohranjala do politike precejšnjo distanco.

Poskusi, da bi ta vprašanja razčistili zunaj politike, na intelektualni ravni, so se izjalovili. Poleti 1920 je hotelo zagrebško društvo Obnova sklicati posvet predstavnikov srbske, hrvaške in slovenske kulture najprej v Sarajevu, potem pa v Zagrebu. Ugotovili naj bi, kako daleč gre lahko poenotenje treh jugoslovanskih plemen v vseh panogah narodnega življenja. Slovenske predstavnike naj bi izbrala Fran Ilešič in Rasto Pustoslemšek (urednik Jutra), vendar je za pobudo izvedel Ivan Prijatelj in organizatorje opozoril, naj se obrnejo na Slovensko matico, ki je družila slovenske intelektualce vseh političnih opredelitev. Odbor Slovenske matice je sprejel široko zamišljeni predlog referatov in referentov, ki ga je izdelal Prijatelj, vendar potem posvetovanja ni bilo. Stvari je pozneje poskušala dognati zagrebška revija Nova Evropa.⁹

Najpomembnejša politična akcija slovenskih intelektualcev v 20. letih je bila t. i. Avtonomistična izjava. Podpisalo jo je 43 kulturnih delavcev, med njimi 10 univerzitetnih profesorjev, in s tem v času ustavne razprave potrdilo svoje politično stališče, ki kmalu ni bilo več zaželeno v javnosti. Univerzitetni svet ljubljanske univerze, Slovenska matica in Društvo slovenskih leposlovcev so po-

⁹ AS, Slovenska matica, škatla 28, odborovi seji 5. VIII. in 27. X. 1920; Dr. Fran Ilešič, Slovenački avtonomizam, Misao, XIII./št.5/1. XI.1923.

zitivno stališče do Izjave potrdili ob konfliktih, ki jih je Izjava sprožila.

Liberalno misleči in v končni fazi tudi jugoslovansko usmerjeni slovenski izobraženci, ki so sodelovali v reviji *Nova Evropa*, so možnost hitrega stapljanja slovenske kulture, zlasti jezika, v jugoslovansko, se pravi srbohrvaško, zavrnil v letih 1922 in 1923. Dopuslili so kvečjemu možnost postopne, naravne združitve v neki daljni prihodnosti. Zlasti je bila v tem pogledu pomembna utemeljitev samostojnosti slovenskega jezika izpod peresa Matije Murka najprej v *Novi Evropi*, ki jo je potem objavil tudi v slovenščini v *Ljubljanskem zvonu*.¹⁰ Zvesti unitarističnim programom in taktiki svojih političnih strank, zlasti pa svojemu prepričanju, so ostali vedno bolj redki, kot npr. Fran Ilešič, Ivan Lah, Fran Govekar, Bogumil Vošnjak idr. Tudi ljubljanski sekciji Združenja jugoslovanskih inženirjev in Združenja gledaliških igralcev SHS sta videli v Beogradu za Slovence edino rešitev in sta odklanjali avtonomistične težnje.¹¹

Vojnega strahu in pomanjkanja naveličanih ljudi je kratkotrajno povojno hlastanje za posvetnimi blagri kmalu pripeljalo na moralno in politično brezpotje. Na Slovenskem je bil »klerikalizem« očrnjen s pred in medvojno proavstrijsko ter protikulturno politiko. Liberalci so s svojim narodnjaštvom slavili (z novimi državnimi mejami precej okrnjeno) zmago, toda vsi so vedeli, da je predvojni liberalizem z eno nogo že v grobu, pa tudi popolna naslonitev na Beograd jih je hitro kompromitirala. Marksisti so bili zaradi vseh mogočih političnih, organizacijskih, socialnih, nacionalnih ipd. nesoglasij v največjem sporu v lastnih vrstah. Intelektualce so pogosto obtoževali, da so se, komurkoli že, prodali. Vsemu temu kaosu se je

¹⁰ *Nova Evropa*, knjiga V/5, Zagreb 1922; *Ljubljanski zvon*, XLII/7, Ljubljana 1922.

¹¹ Dr. Fran Ilešič, *Slovenački avtonomizam*, Misao, XIII./5, Beograd 1. XI. 1923, str. 1572–1582; *Slovenački avtonomizam* (odgovor prof. dr. Franceta Kidriča), J, 6. XI. 1923; Dušan Moravec, *Slovensko gledališče od vojne do vojne*, Ljubljana 1980, str. 84; Dušan Nečak, *Revija »Nova Evropa« in Slovenci*, *Zgodovinski časopis*, 46/1, Ljubljana 1992, str. 93–107.

začela zoperstavlјati in iskati nove vrednote zlasti mladina. Nekatoliška generacija študentov, ki je katastrofo prve svetovne vojne in družbo, ki je do nje pripeljala, začela zaradi mladosti razumevati šele nekaj let po njenem koncu, je leta 1924 začela izdajati revijo Mladina (z nadaljevanjem v Svobodni mladini do 1929). V drugem letniku Mladine je Srečko Kosovel objavil Manifest svobode Duha francoskega pisatelja in pacifista Romaina Rollanda ter ga pospremil s komentarjem: »Prosti prevod tega ‚manifesta svobode Duha‘ prinašamo zato, ker je potrebno, da postanejo tudi pri nas umetniki in učenjaki branitelji pravičnosti in resnice v časih krivice in nasilja. Ta poziv velja v prvi vrsti onim slovenskim ‚duševnim‘ delavcem, ki opravičujejo svojo molčečnost napram krivicam z izgovorom, da so krivice bile, da so in da bodo. Enkrat in za vedno hočemo obračunati z onimi, ki v svojem malenkostnem malomeščanskem samozadovoljstvu oslepijo za krivico in krivice; enkrat za vedno obračunamo z onimi, tolažečimi gladno, zmrzujoče človeštvo s tolažbami onega sveta, ki rosi v človeka krščansko ponižnost in usmiljenje. Mi smo prepričani, da bo le v času Pravice nastopila med ljudmi ljubezen... V borbi za resnico, v obrambi pravice v protestu proti vsem protičlovečanskim dejanjem sodobne blazirane civilizacije, v borbi zoper gnilo kulturo, se bo izkazoval potencial duhovne sile. To duhovno silo zahtevamo od vsakega ‚kulturnega‘ delavca ob sedmi obletnici Cankarjeve smrti.«¹² Tako nekatoliška kot katoliška mladina (z revijo Križ na gori, po Cankarjevi povesti iz leta 1905) je torej videla v Cankarju tisto tradicijo, ki jo je vredno nadaljevati.

Z odhodom demokratov v opozicijo je po letu 1925 postalo za slovenske intelektualce najbolj sporno vprašanje liberalne politike, to je vprašanje slovenstva, nekoliko manj aktualno. Politiki demokratske stranke so začeli svoje trdo jugoslovansko stališče mehčati in podarjati slovenstvo kot konstitutivni del jugoslovanstva. Dokončno so se liberalni politiki v tem pogledu kompro-

¹² Srečko Kosovel, Manifest svobodnim duhovom, Mladina, II/2-3, Ljubljana 1925/26, str. 33-34.

mitirali s ponovnim unitarističnim pritiskom in sodelovanjem v vladi Jugoslovanske nacionalne stranke med leti 1931 in 1935.

Deloma obraten, deloma pa podoben odnos med inteligenco in politiko se je razvijal v katoliških krogih. O položaju izobražencev v katoliškem gibanju pred prevratom lepo govori pismo Ivana Grafenauerja Izidorju Cankarju z dne 23. januarja 1917: »... naši politični voditelji in z njimi večina kranjske duhovščine nima boljšega dela, kot da gredo iz stranke metati ,avantgardo katoliške misli na Slovenskem', kakor so škofje imenovali katoliške akademike in starešine... Iz ust duhovnikov, poklicanih znanilcev krščanske ljubezni, so se slišale besede o tem in onem: ,Uničiti ga je treba', o nas vseh pa: ,Na avtomobil jih je treba naložiti in peljati v strelske jarke.'... In zakaj? Zato, ker hočemo, da bi se stranka držala načel krščanstva, domoljubja in pravega demokratizma, ki jih ima le v programu, a jih v praksi tepta z nogami.«¹³ Število tistih, ki naj bi jih še leta 1917 naložili na en sam avtomobil, se je v novi državi začelo naglo povečevati. Od izrazito konfesionalnega temelja slovenske kulture so vodilni katoliški misleci začeli popuščati pri umetnostnih vprašanjih in glede humanistične znanosti. To je deloma dokazovalo dopuščanje nove usmeritve revije *Dom in svet*, pa tudi kulturna politika katoliške stranke je v Beogradu začela brniti interese in pospeševati slovenski izobraževalni sistem. Najpomembnejša je bila gotovo vloga katoliških politikov pri ustanovitvi ljubljanske univerze, pri čemer so liberalci v veliki meri zatajili. Nenadne kulturne odprtosti katoliških voditeljev v prvem desetletju po prvi svetovni vojni se je 30 let kasneje v povsem drugačnih časovnih (duh časa) in prostorskih (Argentina) razmerah z obžalovanjem spomnil Alojzij Odar, ko je pripominjal, da je bil to čas usodnega popuščanja slovenskega katoliškega gibanja.¹⁴

¹³ Citat po Igor Grdina, *Položaj in vloga razumnikov v slovenskem katoliškem gibanju*, Tretji dan XXII./8, Ljubljana, april 1993, str. 6.

¹⁴ Alojzij Odar, *Slovenski katoličani in znanost*, Vrednote, I/1, Buenos Aires 1951, str. 2–12.

Hkrati pa se je začel tudi obratni proces. Vodstvo katoliške stranke je leta 1919 zapustil za katoliško inteligenco izredno pomembni Izidor Cankar, ki je nekaj let prej katoliški družinski reviji *Dom in svet* izboril mesto med resnimi umetnostnimi revijami ter jo postavil ob bok liberalnemu Ljubljanskemu zvonu. Delo pri *Domu in svetu* sta nadaljevala njegova generacijska tovariša France Stele in France Koblar, ki sta odprla pot novi, šele oblikujoči se generaciji.¹⁵ Katoliško mladinsko gibanje okrog revij *Križ na gori* in *Križ* (1924–1930) predstavlja prvo večjo v katoliških organizacijah vzgojeno generacijo (od generacije Izidorja Cankarja sta jo ločevali skoraj dve desetletji), a hkrati tudi odmik od uveljavljene katoliške politike in od leta 1927 celo odkrito nasprotovanje. Križarji, kakor so se po reviji imenovali, so razočarani nad večkrat neiskrenim in nenačelnim delovanjem slovenskih katoliških voditeljev iskali predvsem pristnejše in bolj poglobljeno versko življenje, v tem kontekstu pa so jih zanimala tudi splošno kulturna, civilizacijska, umetnostna in politična vprašanja. »V splošnem tedanjem ideološkem, kulturnem in družbenopolitičnem dualizmu sil je (*Križ na gori*, op. E. D.) pomenil pendant nekatoliško orientirani mladinski reviji *Mladina*, ki ji je bil svetovnonazorski nasprotnik, v pogledu življenjskega nazora in kritike konkretnih družbenih in političnih razmer pa najožji sodelavec.«¹⁶

Še večja razhajanja je katoliški politični tabor doživel po uvedbi kraljeve diktature in ob papeški okrožnici *Quadragesimo anno*.

VI.

Slovenski katoliški načelni in organizacijski radikalizem, ki ga je sprejel prvi katoliški shod leta 1892, je v poldrugem desetletju zaradi organizacijske brezbržnosti slovenskih liberalcev in nemoči socialne demokracije obro-

¹⁵ Jože Dolenc, *Uredniki Doma in sveta, Dom in svet 1888–1988*, Zbornik ob stoletnici, Celje 1988, str. 9–18.

¹⁶ Marko Dvořak, *Poizkus orisa križarskega gibanja, Nova pot*, XXI/4–6, Ljubljana 1969, str. 148.

dil obilne sadove na političnem in kulturnem področju. Druga dva politična tabora sta z graditvijo svoje organizacijske mreže zamudila pravi čas. Dvajseta leta v tem pogledu pomenijo dobo, ko so se pomena dobre in množične, ne le politične organizacijske mreže zavedli vsi slovenski politiki. Temu lahko v največji meri pripišemo dejstvo, da so Slovenci v tem času gotovo dosegli nekakšen mobilizacijski višek. Konec dvajsetih let je bila kulturno (v širokem smislu besede) organizirana več kot desetina vsega prebivalstva. Če upoštevamo samo aktivno prebivalstvo takratne še pretežno patriarhalne družbe, to pomeni znatno več, vsaj četrтина ljudi. Zelo površno bi lahko ocenili, da je bilo v 20. letih organiziranih približno od 100.000 do 130.000 ljudi. Vsaj dve tretjini se jih je na novo včlanilo v organizacije verjetno prav v tem desetletju. V naslednjem desetletju, ko so zaradi prepovedi političnih strank nepolitične organizacije postale še pomembnejše, je bila rast članstva mnogo nižja. Na to organizacijsko vrenje je poleg ugodnih gospodarskih razmer v dvajsetih letih in spremenjene politične taktike nedvomno vplivalo tudi navdušenje nad uspelo narodno samoodločbo in graditvijo lastne države, kakršnakoli je že bila. Kljub temu, da je kultura največkrat ostajala v službi ideologije in politike, je boj za množice, ki se je v Sloveniji razplamtel v dvajsetih letih, med širokim slojem prebivalstva širil organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi. To pa je Slovenijo, v nasprotju s prizadevanji vladne kulturne politike, kakovostno samo še bolj ločevalo od ostalih pokrajin v državi.

Drugo desetletje v življenju prve jugoslovanske države je bilo zaradi bistveno spremenjenih političnih (dikatura) in gospodarskih (kriza) razmer tudi v kulturi precej drugačno. Politična in idejno-kulturna različnost med posameznimi dejavniki te razklane dobe pa je imela močno razvite korenine že v dvajsetih letih. Kot državni prevrat leta 1918, pomeni tudi ukinitvev parlamentarne demokracije leta 1929 v kulturnem boju prelomnico, ki je že dobro utečene načine političnega boja in ekskluzivizma samo še poglobila.

CULTURAL STRUGGLE

Slovene Cultural Policy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes from 1918 to 1929

Summary

This book presents an attempt to shed light on the key institutional questions within Slovene culture—that is education, science and art—at the time of its transition from the German cultural influence into the first Yugoslav state. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (KSCS) was the first ever Slovene “national” state. In order to show major structural and, consequently, substantial changes in both the institutions and cultural policy of the political parties during the first decade of the new state community, one has to look back at the decades before World War I, although in many areas these processes continued into the thirties and beyond.

Chapter One describes major structural changes, which were instigated by the transition into a national state. A comparison with the legacy from the Austro-Hungarian period confirms the significance of the foundation of the first Yugoslavia in ensuring the unhindered development and perfecting of cultural activities in Slovenia. The chapter is composed of short reports.

The most important cultural achievement was the Slovenisation and the perfecting of the school system. By the end of the Habsburg empire, after striving for more than half a century, only elementary schools in the central slovene region Carniola were predominantly Slovene. In southern Styria and Carinthia with a prevailing Slovene rural population elementary schools were mostly German or bilingual, while in those in the Littoral (Gorizia District, Trieste, Istria) the Slovene language was rivaled by Italian as well as German. The situation in secondary

and technical schools was even worse. With the 1920 peace treaties, only about one million, that is two thirds of the concentrated Slovene population living in Carniola and southern Styria were included within the territorial framework of the first Yugoslav state. Before World War I, six bilingual (Utraquist) and seven German secondary schools operated on this territory only one private Catholic grammar school near Ljubljana was Slovene. Of the teachers' training colleges, for example, four were bilingual and four entirely German. All secondary and technical schools, except for the classes with ethnic minorities, were gradually Slovenised by the new State and the technical school system was perfected. The foundation of the first Slovene university in Ljubljana, in 1919, was of crucial importance for the institutional establishment of Slovene science. The University of Ljubljana gathered under one roof Slovene professors and researchers who were previously scattered throughout the whole of empire. Apart from three musical orchestras, a state academy of music with a theatre school was established in Ljubljana. Fine artists now moved from German and Italian centres to the neighbouring Zagreb for education.

Germans, who until 1918 had maintained their cultural dominance in Carniola and southern Styria through political pressure, were inevitably expelled from important cultural institutions after the formation of the Slovene national state. By putting certain societies under state control, the Slovenes gradually took over the German theatres in Ljubljana, Maribor, Celje and Ptuj. Similarly, they took over the Philharmonic Society, the successor of *Academia Philharmonicorum* which had been the oldest academy of music in Central Europe, then the *Kazina* Society in Ljubljana and *Nemška hiša* (German House) in Celje. Such societies had been the centres of German cultural and assimilating pressure in Slovenia, usually residing in representative town centre buildings.

Artists, musicians, theatre actors, journalists and others established contacts with previously unknown colleagues from other parts of the new state. The Slovene

literati, however, did not join the common professional associations because of the different language and organisational traditions. In several cases, associations of experts and intellectuals from very different cultural environments proved intolerable and were often short-lived.

The central chapter dedicated to the cultural policy is written chronologically, beginning with the division between the *staroslovenci* (Old Slovenes) and *mladoslovenci* (Young Slovenes) in the seventies of the nineteenth century, and then presenting the main features of the cultural struggle between Catholicism and liberalism before World War I. With the establishment of the Yugoslav state, new relations and questions were brought into the old conflict which, from being of a mainly ideological nature before the war, thus assumed political characteristics.

The liberals, beside their usual efforts to push religion from public into private life, set a unitary and centralist state as the basis of their policy. Such a policy along with their connections with Orthodox centres in Belgrade, assured the party's political influence that was disproportionate to its ever decreasing number of voters. The centralist and unitarian state system weakened the power of the Catholic Church which, in turn, tenaciously defied the secularisation of public life. The Catholic Church and the Slovene People's Party strove for a revision of the existing Constitution as well as for the re-Catholicisation of society. The centralist state system introduced in 1921 by the Constitution that was adopted by outvoting, envisaged cultural equalisation of all Yugoslavs. The campaigners for the Constitutional revision called for a "national agreement" between Serbs, Croats and Slovenes, a federal state system, the preservation of the Slovene lingual and cultural identity in the new community and, thereby, a greater influence of the Catholic Church in Slovenia. In the background of the pragmatic political objectives in the campaign for or against the Constitution there lingered, throughout, the traditional division between Slovenes together with the cultural struggle determining the political balance and party coalition. This was most

evident in the then cultural policy, above all in the field of education, where no compromises were made with regard to the elementary and secondary school systems.

A turning point in the cultural policy occurred in 1925. The liberal Democratic Party was pushed into opposition for a longer period, and the education administration was depoliticised. Becoming part of the opposition, the Democrats gradually abandoned their hard-line centralist and unitarian policy, bringing their cultural programme closer to that of their direct political rivals. These (the Slovene People's Party) were willing to give up many of their programme principles just to secure their place in the Government and thereby the control of the Slovene educational system. The above mentioned rift between the two parties, which continued even after the introduction of the royal dictatorship on 6 January 1929, was thus at the end of 1928 more a fruit of the actual political situation than a matter of principle.

Unlike the preceding and the following decades, the twenties were a time of relative tolerance. In a period when civil society was taking shape, it was normal to collaborate in various specialist and interest associations. Slovene intellectuals readily shook off their political engagement, typical of the Slovene national movement during Austro-Hungarian times. Catholics modified their rigid confessional position towards Slovene art and science, allowing them a certain degree of professional autonomy provided that their work did not clash with religious beliefs.

Chapter Three offers a review of the most important party cultural organisations. It presents in detail the manner, structure and quality of the activity of individual political parties and groups, their cultural policies and the public response. The Slovene Catholic Movement, with its timely and tightly connected hierarchical structure, gained the political support of the majority of the Slovenes and, therefore, lasting cultural influence. Through planning and leaning on the structure of the Catholic Church, their organisation expanded in the last

decade of the nineteenth and the first decade of the twentieth century, when the liberals were indifferent to such organisational activity and the Social Democrats powerless. Not until after World War I did all the political groups recognise the importance of a wide-spread network of non-political societies and public campaigns. The twenties saw a climax in the political mobilisation of Slovenes. Attracted by relatively liberal parliamentary democracy and enthusiastic about the first national liberation, they joined various organisations in numbers unseen since the war. As in the case of Communists, Socialists and Christian Socialists, cultural organisations often provided an alternative to legal or successful political activity.

Although there were many political parties in Slovenia in the twenties, Slovenes were ideologically still divided into three traditional political groups. The most numerous association within the nationalistic liberal group was *Zveza kulturnih društev* (Association of Cultural Societies) with 48,000 members. It operated under the patronage of the Democratic Party, which had been organised since 1891 and was later renamed Autonomous Democratic Party. The Autonomous Peasant's Party founded the *Zveza društev kmetskih fantov in deklet* (Association of Peasant Boys' and Girls' Societies), which had 650 members. National Socialists had their own association called *Bratstvo* (Brotherhood), where 600 members dealt with culture and education, while all the liberals exercised in *Sokol* (Falcon) sports society (14,000 members).

The Slovene Catholic Movement had been a political organisation since 1890. Roped up with the Catholic Church and in conformity with its firm hierarchy, it preserved its political and organisational unity even after the Slovenia's transition into a national state. All Catholic societies, being organised according to different activities or social strata, were incorporated in the central *Slovenska krščansko socialna zveza* (Slovene Christian Social Association). It had 26,000 members and took the name of *Prosvetna zveza* (Education Association) in 1923. Later,

ideologically and structurally the strongest societies became independent. Such were the *Orel* (Eagle) sports society with 15,000 members and *Krekova mladina* (Krek's Youth), an educational association of the Christian Socialists left-wing fraction.

Marxist political parties and groups were the weakest and politically most divided of all. After the last Communist organisations had been suppressed in 1924, they joined the Socialists; in the cultural field in the *Svoboda* (Freedom) association with 2,000 members. Culture often proved the most suitable covert activity for their forbidden political propaganda.

Apart from the main parties in the cultural struggle, the Democratic and the Catholic, there existed minor political parties founded by narrower social strata that stood for their disregarded political interests in the government of the country.

For them, general cultural interests were of secondary importance and were, consequently, often not elaborated or partial. The Autonomous Peasant's Party mainly strove for agricultural education. The National Socialists and Marxist political groups originally regarded knowledge as a means to ensure the equal role of the working class in the governing of society. For the National Socialists, knowledge and art were means of inner "spiritual revolution" which was supposed to regenerate society, while for the Marxists, knowledge was an instrument for a successful class struggle and assumption seizure of power. They distinguished between the bourgeois and proletarian art, both of which served ideology.

Although culture in most cases remained at the service of ideology and politics, the organisational and ideological struggle to win over the masses flaring up especially in the twenties, succeeded in promoting the organisational ability, love for literature and general knowledge of the people. This even more widened the already existing cultural gap between Slovenia and other regions in the State, despite the attempts to the contrary by the central Government cultural policy.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE (AS)

- Narodni svet v Ljubljani, 1918–1919
Narodna in Deželna vlada za Slovenijo, zapisniki sej, 1918–1921
Poverjenišstvo za uk in bogočastje pri Narodni oz. Deželni vladi za Slovenijo, 1918–1921
Oddelek za prosveto in vere pri Pokrajinski upravi za Slovenijo oz. pri Velikih županstvih ljubljanske in mariborske oblasti, 1921–1929
Arhiv društvenega katastra, 16–2, Oddelka za notranje zadeve pri Deželni vladi, Pokrajinski upravi in Velikih županstvih, 1922–1935
Društvena pravila
Višji šolski svet za Slovenijo v Ljubljani, 1918–1924
Prosvetna zveza v Ljubljani
Društvo Kazina v Ljubljani
Sokol I. – Ljubljana
Slovenska matica
Jugoslovansko-Češkoslovaška liga

DISLOCIRANI ODDELEK I.

(bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS) (AS I.)

- Spominsko gradivo o predvojnem delavskem gibanju
Ivan Kocmur, osebna zbirka

DISLOCIRANI ODDELEK II.

(bivši Arhiv inštituta za novejšo zgodovino) (AS II.)

- Krščanski socialisti
Delavska zbornica za Slovenijo, Ljubljana
Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik
Dr. Janže Novak, osebna zbirka
Dr. Izidor Cankar, osebna zbirka
Dr. Gregor Žerjav, osebna zbirka

SLOVENSKI ŠOLSKI MUZEJ, LJUBLJANA

Udruženje jugoslovanskih učiteljev, poverjenišтво Ljubljana

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA, LJUBLJANA (Rokopisni oddelek)

Josip Wester, zapuščina

ARHIV ZVEZE DRUŠTEV SLOVENSKIH LIKOVNIH UMETNIKOV

Tiskani viri

Österreichische Statistik, Neue Folge, I. Band, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910

Uradni list (Narodne, Deželne vlade, Pokrajinske uprave za Slovenijo, ljubljanske in mariborske oblasti – Kraljevina SHS), 1918–1930

Službene novine Kraljevstva SHS, 1920

Stenografske beleške ustavotvorne skupštine kr. SHS, Beograd 1921

Stenografske beleške, Rad ustavnog odbora ustavotvorne skupštine kr. SHS, Beograd 1921

Stenografske beleške Narodne skupštine kr. SHS, 1921–1928

Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941), Beograd 1988

Prosvetni glasnik – Službeni list ministarstva prosvete, XXXVII/1920 – XLV/1929

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god., Sarajevo 1932

Buđet državnih razhoda i prihoda kr. SHS, Sarajevo 1922/23–1929/30

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929–1933

Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini, 1936/37–1938/39

Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji, zbral Fr. Fink, Maribor I/1921–IX/1930

Jugoslavija 1918/1984, zbirka dokumenata (ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević), Beograd 1985

Jugoslovenski federalizam, Ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata I. 1914–1943 (ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević), Beograd 1987

- Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, Ljubljana 1893
- II. slovenski katoliški shod v Ljubljani, Ljubljana 1900
- III. slovenski katoliški shod v Ljubljani 26.–28. avgusta 1906, Ljubljana 1907
- Slovensko – hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913, Ljubljana 1913
5. katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924
- Slovenskim volivcem za 11. september 1927, SLS, Ljubljana 1927
- Prosvetna zveza – priročni katalog, Ljubljana 1930
- Načela in smer dela Narodno socialistične stranke, Ljubljana 1919
- Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, Ljubljana 1980
- Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, Ljubljana 1990
- Prvi junij 1924 v Trbovljah, Stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924, tretja izdaja, Ljubljana 1974
- Rdeči revirji, I. in II., zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918–1941, Trbovlje 1970 in 1972
- Izvori za istoriju SKJ; Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a 1919–1924, Beograd 1984
- Izvori za istoriju SKJ; Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a 1925–1941, Beograd 1983
- Spomenica o I. jugoslovenskem vsesokolskem zletu v Ljubljani 1922, Ljubljana 1923
- Naša največja kulturna naloga, Narodna galerija v Ljubljani 1927

Časopisi in revije

- Slovenski narod, 1918–1929
- Jutro, 1920–1929
- Domovina, 1918–1929
- Slovenski Sokol, 1904–1914
- Sokolski vestnik, 1910–1923
- Sokolski glasnik, 1919–1929
- Ljubljanski zvon, 1912–1940
- Veda, 1913
- Prosvetni glasnik (Zveze kulturnih društev v Ljubljani in Mariboru), 1926–1928
- Njiva, 1921–1922
- Kmetijski list, 1919–1927 (od 1925 Kmetški list)
- Gruda, 1924–1929
- Nova pravda, 1920–1927

Delo, 1928–1929
Kladivar, 1923–1927 (priloga Novi pravdi)
Učiteljski tovariš, 1919–1929
Popotnik, 1919–1929
Mladina, 1924–1928
Svobodna mladina, 1928–1929
Slovenec, 1914–1929
Domoljub, 1919–1929
Ljubljanski škofijski list, 1922
Slovenski učitelj, 1919–1929
Čas, 1912–1941
Dom in svet, 1914–1942
Vestnik Slovenske krščansko socialne zveze, 1920–1933
Mladost, 1908–1929
Naša moč, 1917–1918
Večerni list, 1919–1920
Novi čas, 1921–1922
Pravica, 1923–1928
Delavska pravica, 1928–1933
Socialna misel, 1922–1927
Ogenj – krščanske socialistične mladine, 1928–1931
Mladi plamen, 1930–1934
Beseda o sodobnih vprašanjih, 1932–1935
Križ na gori, 1924–1927
Križ, 1928–1929
Naprej, 1917–1928
Enakost, 1920–1923
Socialist, 1923–1925
Delavska politika, 1926–1929
Demokracija, 1918–1919
Svoboda, 1919–1920, 1925–1927, 1929–1936
Kres, 1921–1923
Pod lipo, 1924–1928
Rdeči prapor, 1920
Ujedinjenje, 1920
Delavske novice, 1921–1924
Proletarska mladina, 1922–1923
Glas svobode, 1923–1924
Delavsko kmetski list, 1924–1926
Enotnost, 1926–1929
Radnički sportski list, 1933–1934
Zapiski Delavsko – kmetske matice, 1925
Tank, 1927

Literatura

- BALKOVEC, Bojan, Prva slovenska vlada 1918–1921, Ljubljana 1992
- BASKAR, Bojan, Latinščine prosim – Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem 1849–1987, Ljubljana 1988
- BERGANT, Milica, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929, Ljubljana 1958
- BIBER, Dušan, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, Ljubljana 1966
- BUDKOVIČ, Cvetko, Sto let pevskega zbora Glasbena matica 1891–1991, Ljubljana 1991
- BUDKOVIČ, Cvetko, Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I., Ljubljana 1992
- Cerkev, kultura in politika 1890–1941, zbornik, Ljubljana 1993
- CIPERLE, Jože, Andrej VOVKO, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Ljubljana 1987
- CVETKO, Dragotin, Anton Lajovic, Ljubljana 1987
- ČEPIČ, Tatjana, Oris delovanja podružnic delavske kulturne zveze Svoboda (Vzajemnost) v Ljubljani in njeni okolici med obema vojnama, Zgodovina Ljubljane – Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984
- ČEPIČ, Tatjana, Zlet »Svobode« v Celju, Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 51, Ljubljana 1985
- DANILO, Spomini, Ljubljana 1930
- Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941, katalog z razstave, Gorenjski muzej, Kranj 1983
- Delavski oder na Slovenskem, zbornik, Ljubljana 1964
- Delavsko gibanje na Primorskem do konca prve svetovne vojne, Nova Gorica 1979
- DIVJAK, Milan, Šola – morala – cerkev na Slovenskem, Ljubljana 1995
- DOLAR, Simon, Reforma srednje šole, Pedagoški zbornik za leto 1925, Ljubljana 1925
- DOLENC, Ervin, Komunistične kulturno prosvetne organizacije v dvajsetih letih, PNZ, XXIX/2, Ljubljana 1989
- DOLENC, Ervin, Krekova mladina, PNZ, XXX/1–2, Ljubljana 1990
- DOLENC, Ervin, Bratstvo, izobraževalna društva narodnih socialistov v dvajsetih letih, Kronika, XXXVIII/3, Ljubljana 1990
- DOLENC, Ervin, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, PNZ, XXXII/1–2, Ljubljana 1992
- DOLENC, Ervin, Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918, PNZ, XXXIII/1–2, Ljubljana 1993

- DOLENC, Ervin, Slovenski intelektualci, država, nacionalizem, Nova revija, XIII/147–148, Ljubljana 1994
- DOLENC, Ervin, Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, zbornik 27. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994
- DOLENC, Ervin, 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani 1919–1994, Obdobje 1919–1941, zbornik 75 let Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1994
- DOLENC, Ervin, Šolsko delo Dragotina Lončarja, Glasnik Slovenske matice, XVIII/1–2, Ljubljana 1994
- DOLENC, Ervin, Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920, Časopis za zgodovino in narodopisje, 66/2, Maribor 1995
- DOLENEC, Ivan, Moja rast, Celje 1991
- Dom in svet 1888–1988, zbornik, Celje 1988
- DVOŘAK, Marko, Poizkus orisa križarskega gibanja, Nova pot, XXI/4–12, Ljubljana 1969
- Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920–1930, katalog z razstave, Moderna galerija, Ljubljana 1986
- ENGELSFELD, Neda, Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1989
- (ES) Enciklopedija Slovenije, 1–8, Ljubljana 1987–1994
- ERJAVEC, Fran, Slovenci, Ljubljana 1923
- ERJAVEC, Fran, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928
- ERJAVEC, Fran, O izobrazbi kmečke mladine, Letno poročilo kmetijske zbornice Dravske banovine v Ljubljani za I. in II. poslovno leto 1937–1938, Ljubljana 1939
- ERJAVEC, Fran, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921 (Iz spominov), Zgodovinski zbornik 1958, Buenos Aires
- FILIPIC, France, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, Ljubljana 1981
- FINŽGAR, Fran Saleški, Leta mojega popotovanja, Celje 1957
- FISCHER, Jasna, Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Ljubljana 1983
- Gimnazije na Slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918, katalog z razstave, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1979
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, Organizacija jugoslovanskih nacionalista (Orjuna), Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929, Beograd 1979

- GODEŠA, Bojan, Kdor ni z nami je proti nam, Ljubljana 1995
 GOLOB, France, Franjo Sterle, ustanovitelj umetniške šole »Probu-
 da« in vloga šole v tedanjem likovnem življenju, Kronika, 34/3,
 Ljubljana 1986
 GOLOUH, Rudolf, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966
 Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941, Maribor 1986
 GRADIŠNIK, Fedor, Cankarjeva dela v Celju 1907/08–1940/41,
 Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja v Ljubljani, 12/1968
 GRADIŠNIK, Fedor, Zadnja sezona celjskega dramatičnega društva
 – 1913/14 – pred izbruhom prve svetovne vojne, Dokumenti slo-
 venskega gledališkega muzeja v Ljubljani, 12/1968
 GRAFENAUER, Bogo, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, Zgodo-
 vinski časopis, 42/4, Ljubljana 1988
 GRDINA, Igor, Položaj in vloga razumnikov v slovenskem kato-
 liškem gibanju, Tretji dan, XXII/8, 9, Ljubljana 1993
 GRENKO, Matevž, Politični modeli slovenskega katolicizma, 2000,
 52/53, Ljubljana 1990
 HAFNER, Jernej, Orel, Čas, XVII/1, Ljubljana 1923
 HARTMAN, Bruno, Mariborska Zveza kulturnih društev in njene
 knjižnice, PZDG, XXIII/1–2, Ljubljana 1983
 HRIBAR, Ivan, Moji spomini, Ljubljana 1984
 Jegličev simpozij v Rimu, zbornik, Celje 1991
 Jubilejni koledar obrambne družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za
 leto 1936, Ljubljana 1935
 JURČEC, Ruda, Skozi luči in sence, I., Ljubljana 1991
 KERMAVNER, Dušan, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918,
 Ljubljana 1968
 KERŠIČ-SVETEL, Marjeta, Češko-slovenski stiki med svetovnimi
 vojnami, Zgodovinski časopis, 49/2, Ljubljana 1995
 KLOPČIČ, France, Desetletja preizkušenj – spomini, Ljubljana 1980
 KOBLAR, France, Moj obračun, Ljubljana 1976
 KODRIČ, M. Smiljana, B. Natalija PALAC, Šolske sestre sv. Frančiška
 Kristusa Kralja, Redovništvo na Slovenskem, 2., Ljubljana 1986
 KOLARIČ, Jakob, Škof Rožman, Celovec 1967
 KREČIČ, Peter, Slovenska likovna kritika med dvema vojnami,
 Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. XI–XII/1974–1976,
 Ljubljana 1976
 KREFT, Ivan, Teh 50 let, Spomini, Ljubljana 1974
 KREFT, Ivan, Spori in spopadi, I., Maribor 1981
 KREMENŠEK, Slavko, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941,
 Ljubljana 1972
 KRISTAN, Anton, O delavskem in socialističnem gibanju na
 Slovenskem do ustanovitve jugoslovanske socialnodemokratske
 stranke (1848–1896), Ljubljana 1927

- KRISTAN, Cvetko, Paberki o kulturno prosvetnem delovanju idrijskih socialističnih rudarjev pred 50 leti, Idrijski razgledi, IV/1959
 Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980, več avtorjev, Ljubljana 1981
- KURET, Primož, Umetnik in družba, Ljubljana 1988
- LAH, Ivan, Zvezda, Kronika slovenskih mest, II/3, Ljubljana 1935
- LAH, Ivan, Ob stoletnici ljubljanske Kazine, Kronika slovenskih mest, III/3, 4, Ljubljana 1936
- LAVRENČIČ PAHOR, Minka, Primorski učitelji, Trst 1994
- LAZAREVIČ, Žarko, Kmečki dolgovi na Slovenskem, Ljubljana 1994
- LIŠKA, Janko, Ustanovitev Vzajemnosti 1909, PZDG, XIV/1–2, Ljubljana 1974
- LIŠKA, Janko, Od ljubljanske Vzajemnosti do razpusta Vzajemnosti za Kranjsko, PZDG, XV–XVI, Ljubljana 1976
- LUBEJ, France-Drejče, Odločitve, Ljubljana 1980
- LUBEJ, Franjo, Za sokolskim praporom, Ljubljana 1985
- MAČEK, Vladko, Memoari, Zagreb 1992
- MAHNIČ, Joža, Predvojni slovenski Pen v boju za jezikovne in človekove pravice, Delo–Književni listi, 26. X. 1989
- Mahničev simpozij v Rimu, zbornik, Celje 1990
- Mantuanijev zbornik, Ljubljana 1994
- MATKOVIČ, Hrvoje, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972
- MELIK, Vasilij, Izidi volitev v konstituanto leta 1920, PZDG, III/1, Ljubljana 1962
- MELIK, Vasilij, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje, PZDG, XXII/1–2, Ljubljana 1982
- MENCEJ, Martin, Vinko Möderndorfer, Borec, XXXIX/8–9, Ljubljana 1987
- MIKUŽ, Metod, Razvoj slovenskih političnih strank v stari Jugoslaviji (1918–1929), Zgodovinski časopis, IX/1–4, Ljubljana 1955
- MIKUŽ, Metod, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965
- MILENKOVIČ, Toma, Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929, Beograd 1974
- Missiev simpozij v Rimu, zbornik, Celje 1988
- MITROVIČ, Andrej, Angažovano i lepo, Beograd 1983
- MOLE, Vojeslav, Iz knjige spominov, Ljubljana 1970
- MORAVEC, Dušan, Iskanje in delo Ferda Delaka, Ljubljana 1971
- MORAVEC, Dušan, Slovensko gledališče Cankarjeve dobe, Ljubljana 1974
- MORAVEC, Dušan, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980

- MORAVEC, Dušan, Novi tokovi v slovenskem založništvu, Ljubljana 1994
- MUŠIČ, Marjan, Novomeška pomlad, Maribor 1974
- MUŽIČ, Ivan, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1988
- Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem, zbornik, Ljubljana 1985
- Naša pota v kulturo svobodnega človeka, zbornik, Ljubljana 1978
- NEČAK, Dušan, Revija Nova Evropa in Slovenci, Zgodovinski časopis, 46/1, Ljubljana 1992
- NUČIČ, Hinko, Igralčeva kronika, I.-III., Ljubljana 1960–1964
- Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, zbornik, Obdobja 5, Ljubljana 1984
- Ob dvajsetletnici Jugoslavije, Misel in delo, IV/12, Ljubljana 1938
- ODAR, Alojzij, Slovenski katoličani in znanost, Vrednote, I/1, Buenos Aires 1951
- OGRIZOVIČ, Mihajlo, Razvitak školstva i pedagogije u Jugoslaviji od godine 1918 do 1941, Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, X., Ljubljana 1977
- Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970
- PERNIŠEK, France, Zgodovina slovenskega Orla, Buenos Aires 1989
- PEROVŠEK, Jurij, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, PZDG, XXV/1–2, Ljubljana 1985
- PEROVŠEK, Jurij, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru leta 1918, PNZ, XXVIII/1–2, Ljubljana 1988
- PEROVŠEK, Jurij, Nemški liberalizem in vprašanje naroda ter državne ureditve – Primerjava z Jugoslavijo v dvajsetih letih, PNZ, XXX/1–2, Ljubljana 1990
- PEROVŠEK, Jurij, Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923, Zgodovinski časopis, 45/1, Ljubljana 1991
- PEROVŠEK, Jurij, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923, PNZ, XXXIV/2, Ljubljana 1994
- Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, zbornik, Ljubljana 1969
- 50 letnica Katoliškega tiskovnega društva v Ljubljani, Ljubljana 1937
- PETRANOVIĆ, Branko, Istorija Jugoslavije 1918–1988 I., Beograd 1988
- PIRC, Jožko, Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Ljubljana 1986
- PIRC, Jožko, Slovenska Cerkev med obema vojnama, 2000, 48/49, Ljubljana 1990
- PLETERSKI, Janko, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971
- PODBEVŠEK, Anton, Narodni domovi v Sloveniji, Kronika slovenskih mest, II/4, III/1, 2, Ljubljana 1935, 1936

- PODBEVŠEK, Anton, Javno vprašanje zaradi Društva slovenskih književnikov, *Modra ptica*, VIII/8, Ljubljana 1936/37
- Pot kmečkega ljudstva v OF, zbornik, Ljubljana 1986
- PRIBIČEVIČ, Svetozar, Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb 1990
- PRIJATELJ, Ivan, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, I.–VI., Ljubljana 1956–1985
- Profesor Ernest Tomec, zbornik, Buenos Aires 1991
- Prosvetni zbornik 1868–1968, Trst 1970
- Prosvetno delo 1925–1930, Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru, Maribor 1930
- PRUNK, Janko, Škof Jeglič – politik, *Kronika*, XIX/1, 3, Ljubljana 1971
- PRUNK, Janko, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977
- PRUNK, Janko, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986
- PRUNK, Janko, Zveza delovnega ljudstva za občinske volitve v Ljubljani decembra 1922, PZDG, XI–XII/1–2, Ljubljana 1971–1972
- PUHAR, Alenka, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992
- RASBERGER, Pavel, Moji spomini, Ljubljana 1965
- Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937, zbornik, Ljubljana 1937
- Rihard Jakopič, To sem jaz, umetnik..., katalog z razstave, Mestni muzej in Narodna galerija, Ljubljana 1993
- ROTAR, Janez, Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Beličem, Ljubljana 1990
- ROZMAN, Boris, Sokolsko društvo Dolenji Logatec 1908–1941, *Notranjski listi*, III., Cerknica 1986
- ROZMAN, Boris, Orlovski odsek na Vrhniki (1908–1929), *Kronika*, 41/3, Ljubljana 1993
- ROZMAN, Franc, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979
- ROZMAN, Franc, Miroslav STIPLOVŠEK, Janez KOS, Praznovanje 1. maja na Slovenskem, Ljubljana 1986
- RUPEL, Dimitrij, Besede božje in božanske, Ljubljana 1987
- RUS, Josip, Andrej, Pričevanja in spomini, Ljubljana 1989
- RUS, Veljko, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, Ljubljana 1992
- SCHMIDT, Vlado, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, Ljubljana 1988
- SENEKOVIČ, Ivan, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru, *Kronika slovenskih mest*, III/1, 2, Ljubljana 1936
- Skavti in gozdovniki na Slovenskem, katalog z razstave, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1990
- SKOJ 1919–1945, zbornik, Ljubljana 1980

- SLAPŠAK, Božidar, Predrag NOVAKOVIĆ, Archeology Tradition in Slovenia – Is There National Archeology Without Nationalism?, Archeology and Nationalism in Europe, Southampton University Press (v tisku)
- Slovinci v desetletju 1918–1928, zbornik, Ljubljana 1928
- Slovenska delavska in narodnoobrambna izobraževalna in kulturna društva 1868–1982, katalog z razstave, Ljubljana 1983
- Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939
- Sportaši na putevima revolucije, Zagreb 1966
- STEPIŠNIK, Drago, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968
- STIPLOVŠEK, Miroslav, Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979
- STIPLOVŠEK, Miroslav, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989
- STIPLOVŠEK, Miroslav, Delovanje samouprave ljubljanske in mariborske oblasti, edini uspeh avtonomističnih prizadevanj po vidovdanski ustavi, Zgodovina v šoli, III/3, Ljubljana 1994
- STIPLOVŠEK, Miroslav, Pomembne zasluge dr. Karla Verstovška za ustanovitev slovenske univerze leta 1919, Časopis za zgodovino in narodopisje, 66/2, Maribor 1995
- Stoletje v gorah, zbornik, Ljubljana 1992
- STUDEN, Andrej, Beseda, dve o Nemški hiši v Celju, Celjski zbornik, Celje 1991
- ŠIFRER, Jože, Franc Saleški Finžgar, Ljubljana 1983
- ŠKRLJ, France, Zgodovinski razvoj delavskih kulturnih organizacij na Jesenicah in Javorniku, Jeklo in ljudje, I., Jesenice 1964
- Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes, katalog z razstave, Muzej Kočevje 1995
- TRAVEN, Janko, Lilijana NEDIČ, Stanko ŠIMENC, Pregled razvoja kinematografije pri Slovencih (do 1918), Ljubljana 1992
- UDE, Lojze, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972
- URBANČIČ, Boris, Slovensko-češki kulturni stiki, Ljubljana 1993
- UŠENIČNIK, Aleš, Pomen prvega slovenskega katoliškega shoda, Revija katoliške akcije, III., Ljubljana 1942
- VIDMAR, Vida, Sava – Klub slovenskih impresionistov, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. III., Ljubljana 1955
- VIDOVIČ MIKLAVČIČ, Anka, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, Ljubljana 1994
- Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, zbornik, Ljubljana 1989
- VODOPIVEC, Peter, Dragotin Lončar in Slovenska matica, Glasnik Slovenske matice, XVIII/1–2, Ljubljana 1994

- VOVKO, Andrej, Mal položi dar..., Ljubljana 1994
Vseučiliški zbornik, Ljubljana 1902
WEBER, France, Idejni temelji slovanskega agrarizma, Ljubljana 1927
ZALETEL, Vinko, Zgodovina telesne vzgoje in sokolstva, Ljubljana 1933
(Zečević 1977) ZEČEVIĆ, Momčilo, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921, Maribor 1977
(Zečević 1986) ZEČEVIĆ, Momčilo, Na zgodovinski prelomnici, Maribor 1986
Zgodovina Cerkev na Slovenskem, zbornik, Celje 1991
Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848–1941, zbornik, Wien, München 1988
(ZS) Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979
Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929
ZORMAN, Janez, Narodna galerija v Ljubljani, Kronika slovenskih mest, I/1, Ljubljana 1934
ZWITTER, Fran, Dragotin Lončar, Zgodovinski časopis, VIII/1–4, Ljubljana 1954
ŽEBOT, Ciril, Neminljiva Slovenija, Celovec 1988
ŽIGON, Joka, Veliko pismo slovenske duhovne združitve, Ljubljana 1935
Življenje in delo dr. Antona Korošca, zbornik, PNZ, XXXI/1, Ljubljana 1991

UPORABLJENE OKRAJŠAVE

AS	Arhiv Republike Slovenije
AS I.	Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I. (bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS)
AS II.	Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. (bivši Arhiv inštituta za novejšo zgodovino)
DCM	Družba sv. Cirila in Metoda
DSK	Društvo slovenskih književnikov
DSUU	Društvo slovenskih upodabljačih umetnikov
DTE	Delavske telovadne enote
GM	Glasbena matica
HRSS	Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS	Hrvatska seljačka stranka
J	Jutro
JDS	Jugoslovanska demokratska stranka
JM	Jugoslovanska matica
JNSM	Jugoslovanska narodno socialistična mladina
JOZ	Jugoslovanska orlovska zveza
JPS	Jugoslovenski pevački savez
JSS	Jugoslovenski sokolski savez
JSZ	Jugoslovanska strokovna zveza
KD	Krekova družina
KDZ	Kmetško delavska zveza
KM	Krekova mladina
KID	Kranjska industrijska družba
KL	Kmetijski list
KPJ	Komunistična partija Jugoslavije
NDO	Narodna delavska organizacija
NS	Narodni svet
NSS	Narodno socialistična stranka
NSZ	Narodno socialna zveza
NUK RO	Narodna in univerzitetna knjižnica, rokopisni oddelek
NV	Narodna vlada
OP	Orlovska podzveza
PAČ	Proletarske akcijske čete
PNZ	Prispevki za novejšo zgodovino

PUB	Poverjeništvo za uk in bogočastje
PUS	Pokrajinska uprava za Slovenijo
PZ	Prosvetna zveza
PZDG	Prispevki za zgodovino delavskega gibanja
S	Slovenec
SDIZ	Splošna delavska izobraževalna zveza
SDS	Samostojna demokratska stranka
SHS	Srbi, Hrvati in Slovenci
SKAS	Slovensko katoliško akademsko starešinstvo
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKS	Samostojna kmetijska stranka
SKSZ	Slovenska krščansko socialna zveza
SLS	Slovenska ljudska stranka
SM	Slovenska matica
SN	Slovenski narod
SOZ	Slovenska orlovska zveza
SPD	Slovensko planinsko društvo
SRSKD	Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev
SSDU	Samostojna strokovna delavska unija
SSJ	Socialistična stranka Jugoslavije
SSZ	Slovenska sokolska zveza
UDR	Udruženje delavskih rediteljev
UJOU	Udruženje jugoslovanskih oblikujočih umetnikov
UJU	Udruženje jugoslovenskih učitelja
UL	Uradni list (Narodne, Deželne vlade...) za Slovenijo
UO	Ustavni odbor Narodne skupščine
UT	Učiteljski tovariš
VŠŠ	Višji šolski svet
ZDKFID	Zveza društev kmetskih fantov in deklet
ZKD	Zveza kulturnih društev
ZO	Zveza Orlov
ZRD	Zveza rudarskih delavcev
ZSPZ	Zveza slovenskih pevskih zborov
ZTO	Zveza telovadnih odsekov

IMENSKO KAZALO

A

Ačko, France 326-327, 329
Adamič, Emil 143
Akšamovič, Antun 141, 174
Albreht, Fran 44, 69, 70, 336
Aleksander, Karađorđević regent,
kralj 112, 114, 118, 130, 140, 168,
353
Avramovič, Pavel 59
Ažbe, Anton 71

B

Balkovec, Bojan 387
Baltič, Vilko 58, 138, 181, 191, 199,
237
Barič, Stjepan 155
Barle, Janez 288
Basaj, Joža 316
Baskar, Bojan 33, 119, 164-165, 387
Baš, Franjo 13
Bauer, Antun 127, 141, 172, 174
Bauer, Otto 335
Bavdek, Jože 86
Bedjanič, Andrej 210
Belar, Albin 25
Belič, Aleksandar 132-133, 392
Bergant, Milica 14, 41-43, 119-120,
122, 157, 221-223, 387
Bernot, Zvonimir 339-340, 342-
343, 347
Betetto, Julij 170, 242
Bevk, France 48, 70,
Bevk, Stanko 161, 186, 195, 199,
230
Biber, Dušan 387
Binber, Josip 25
Bitenc, Jožko 58
Bleiweis Janez 97
Bleiweis-Trsteniški, Janko 59
Bloudek, Lev 270
Bole, Ivan 59
Borštnik-Zvonar, Zofija 306
Brandner, Anton 167, 297

Brejč, Janko 24-25, 31, 39, 130, 141
Brenčič, Radovan 47, 65, 170, 251
Breznik, Anton 31, 65
Breznik, Josip 34
Budkovič, Cvetko 15, 53-55, 387
Burgstaler, Tomo 21

C

Cankar, Ivan 16, 49, 109, 331-333,
335-336, 349, 351, 389
Cankar, Izidor 44, 48, 69, 108-110,
112, 189, 296, 368, 374-375, 383
Capuder, Karel 237, 316
Cegnar 21
Cerkvenik, Angelo 340, 369, 387
Ciperle, Jože 387
Costaperaria, Josip 74
Cotič, Viktor 73
Cvetko, Dragotin 15, 55, 57, 387
Cvikelj, Gustelj 322

Č

Čeč, Tončka 345
Čepič, Tatjana 352, 387
Čermelj, Lavo 331
Černič, Ivan 158
Černigoj, Avgust 370
Čop, Matija 57
Čuk, Karel 312-313

D

Danilo, Anton Cerar 49, 51, 243,
387
Davidović, Ljuba 38, 117, 121, 127,
159, 168, 178, 194, 197, 199, 210,
239, 345
Debeljak, Ante 65
Debeljak, Tine 306
Debevec, Josip 31, 65, 67, 124, 142
Defranceschi, Peter 150
Delak, Ferdo 370, 390
Demetrovič, Juraj 225, 231
Dermota, Anton 331

Detela, Fran 65, 67
Dickens, Charles 346
Divjak, Milan 40, 97, 101-102, 387
Dolar, Simon 119, 387
Dolenc, Ervin 25, 27, 36, 102, 113,
120, 140, 147, 257, 291, 321, 328-
330, 334, 338, 341-342, 352, 364,
387-388
Dolenc, Jože 375
Dolenc, Metod 246, 256-257
Dolenec, Ivan 31, 124, 313, 388
Dolinar, Lojze 71, 74
Dostal, Rudolf 220
Draškovič, Milorad 106, 353
Dvořak, Marko 325, 375, 388

D

Durišič, Marko 177

E

Ehrlich, Lambert 187
Engelsfeld, Neda 388
Erjavec, Fran 22, 67, 85, 98, 145-
146, 148-149, 279, 296, 300, 303,
305-306, 310-314, 321, 337, 388

F

Fabinc 122
Ferjančič 131-132
Fettich-Frankheim, Oto 21
Filipič, France 355, 357, 384, 388
Fink, France 27, 159, 237, 273-274,
384
Finžgar, Franc Saleški 19, 43-44,
65, 67, 69, 189, 306, 388, 393
Fisher, Jasna 330, 388
Flere, Pavel 120, 126, 173, 191, 221,
245-246
Franchetti, Engelbert 162
Franke, Ivan 77
Funtek, Anton 44

G

Gačnik, J. 221
Galle 64
Galsworthy, John 70
Gangl, Engelbert 31, 71, 120, 157,
161-162, 197, 199, 272, 314
Gaspari, Maksim 74, 198
Gasparič, Janez 198
Gerbič, Fran 71

Gligorijević, Branislav 177-178,
184, 190, 194, 199, 207, 211, 229-
230, 236, 239, 388
Glonar, Joža 147, 184
Gmajner, Tone 14
Godec, Marija 42
Godeša, Bojan 389
Gogala, Ciril 339-340
Golia, Pavel 44, 46
Golmajer 343
Golob, Fran 59
Golob, France 72, 389
Golouh, Rudolf 332, 343-344, 346,
348, 389
Gorki, Maksim 349, 351
Goršič, France 132-133
Gosar, Andrej 136, 153, 182, 236,
239, 244, 248, 250, 320, 325
Govekar, Fran 46, 48-50, 147, 281,
372
Gradišnik, Fedor 282, 389
Gradnik, Alojz 68-69
Grafenauer, Bogo 31, 36, 48, 108,
112-113, 374, 389
Grafenauer, Ivan 109
Granda, Stane 100
Grasselli, Peter 64
Grdina, Igor 374, 389
Gregorčič, Simon 99
Gregorič, Vinko 53
Grenko, Matevž 389
Grohar, Ivan 73, 75, 78
Grol, Milan 250, 252-255
Grošelj, Pavel 38, 109-110, 112
Gruden, Josip 64, 103

H

Hafner, Jernej 312, 315-317, 389
Hartman, Bruno 389
Hinterlechner, Karel 36, 147, 249
Hohnjec, Josip 140, 183, 209
Hribar, Ivan 40, 47, 77-78, 161,
169, 176, 182, 265, 267, 389
Hubad, Matej 44, 53, 55, 81-82,
109, 147, 169-170, 238

I

Ilešič, Fran 31, 63-65, 132-133, 149-
150, 371, 389-390

J

Jakac, Božidar 76, 198
 Jakopič, Rihard 44, 71-72, 74, 76-79, 89, 109, 112, 147, 392
 Janda, F. 72
 Janković, Velizar 141
 Jarc, Miran 69
 Jeglič, Anton Bonaventura 100, 122-123, 127, 133, 138-139, 141-142, 171-172, 174, 187, 190, 192, 201, 208-209, 214, 247, 288, 383, 389, 392
 Jelenc, Luka 202-203, 212, 220
 Jeločnik, Aleksander 21
 Jeraj, Vida 65, 69
 Jeraj, Vida ml. 198
 Jeran, Fran 31, 172-173, 253
 Jeran, Luka 99
 Jovan, Janko 238
 Jovanović, Ljuba 151, 194
 Jug, Anton 31, 59, 205, 280
 Jurčec, Ruda 205, 318, 389
 Jurčič, Josip 46, 96
 Jurkovič, Joso 133
 Juvančič, Friderik 50, 65

K

Karlin, Andrej 214
 Karlovič-Janowsky 73
 Kastelic Jože 13
 Kastelic, Miha 57
 Kavčič, Fran 59
 Kermavner, Dušan 345, 389
 Keršič-Svetel, Marjeta 88-89, 389
 Kette, Dragotin 16
 Kidrič, France 13, 69, 89, 147, 149, 150, 372
 Kimovec, Fran 44, 56
 Klepec, Josip 59
 Klopčič, France 352, 354-355, 389
 Klopčič, Mile 343, 370
 Koblar, France 15, 44, 64, 67, 70, 90, 109, 111, 375, 389
 Kocbek, Edvard 247
 Kocmur, Ivan 383
 Kocmur, Janez 319, 332, 345
 Kocmur, Sebastjan 319
 Kodrič, Smiljana 389
 Kogoj, Marij 57, 73, 369
 Kolarič, Jakob 316, 389
 Kollman (Fran) 249
 Komelj, Milček 73
 Kordin, France 326

Korošec, Anton 90, 115, 122, 128, 130, 135, 141, 151, 153, 162, 166, 168, 187, 190, 194-198, 200, 206, 210, 212, 214, 236, 239, 241-242, 250, 253, 255, 258-259, 274, 312, 320, 322, 324, 327, 362-363, 366, 394
 Korun, Milan 340, 347
 Korun, Valentin 201
 Kos, Gojmir Anton 74
 Kos, Janez 77, 79, 392
 Kosovel, Srečko 370, 373
 Kosovel, Stano 370
 Košmrlj, Drago 285-286, 289
 Kovačič, Janko 21
 Kozak, Juš 110, 112
 Kozina, Pavel 57
 Kozinc, Branimir 298
 Kraigher, Lojz 44, 48, 65-66, 68, 109, 112, 147, 150, 332
 Kralj, France 73, 75-76, 81, 168-169
 Kramar, Jože 65
 Kramer, Albert 38, 59, 241-242, 258
 Kranjc 73
 Kranjc, Cene 13, 16
 Krapež, Fran 58
 Kravos, Vladimir 298
 Krečič, Peter 389
 Kreft, Bratko 247, 348-349
 Kreft, Ivan 389
 Kregar, Rado 238, 242, 251
 Krečič, Peter 389
 Krejči, Viljem 191
 Krek, Gojmir 44, 64, 302, 306, 311
 Krek, Janez Evangelist 53-54, 64, 302, 304-305, 309, 311-313, 315, 324
 Krek, Miha 320
 Kremensšek, Slavko 204-205, 318, 325, 328, 352, 389
 Kremžar, Franc 255-256
 Kristan, Anton 118, 330, 332-335, 342, 348, 389
 Kristan, Cvetko 331, 390
 Kristan, Etbin 155, 331-332, 334
 Krstelj, Ivo 155
 Krulj, Uroš 38
 Kržan, Pavle 21
 Kukovec, Vekoslav 167
 Kulovec, Fran 183, 194, 226, 236, 320

Kumanudi, Kosta 239, 244, 248
Kuret, Primož 15, 390
Kušar, Valentin 125
Kušej, Rado 143
Kveder, Zofka 332
Kyovsky, Rudi 330

L

Lah, Ivan 58-59, 65-67, 148, 280,
293, 372, 390
Lajovic, Anton 15, 44-45, 55-57,
79, 110, 144, 170, 233, 387
Lampe, Evgen 159, 194
Langus, Jože 327
Lavrenčič Pahor, Minka 27, 390
Lazarević, Žarko 390
Lemež, Milan 336
Leon XIII. 95, 99, 319
Leontić, Ljubo 289
Levstik, Fran 46
Levstik, Vladimir 65, 69, 109-110,
112
Lilleg, Alojzij 48
Liška, Janko 332-334, 390
Lončar, Dragotin 65-66, 102, 105,
119-120, 145, 218-219, 221, 223-
224, 230, 287, 296, 331, 339, 388,
393-394
Lubec, Mirko 57
Lubej, France (Franjo) – Drejčje
272, 390
Lukan, Miroslav 181
Lukman, Franc Ksaver 12, 17-18,
36-37

M

Maček, Vladko 390
Mačkovšek, Janko 59
Mahnič, Anton 63, 99-100, 103,
189, 301, 319-321, 368
Mahnič, Joža 70, 390
Maister, Rudolf 83
Majaron, Danilo 37-38, 59
Majcen, Fran 58
Majcen, Stanko 44
Maksimović, Božidar 214
Makuc, Ivan 345
Mal, Josip 85, 108-109
Maleš, Miha 76
Mandić, Josip 291
Mantuani, Josip 13
Marinček, Anton 328

Marinković, Pavle 125, 128, 131,
139, 273
Marković, Bogdan 239
Marković, Laza 137, 144
Marx, Karl 296, 346
Masaryk, Tomaš Garrigue 163,
296
Matković, Hrvoje 82, 234, 390
Matz, Rudolf 82
Mazovec, Ivan 31, 307-308
Melik, Anton 97, 109-110
Melik, Vasilij 96, 137, 390
Mencej, Martin 390
Meško, Ksaver 20
Mikuž, Metod 27, 38, 112, 137,
154, 166-167, 177, 207, 216, 236,
238-239, 248-249, 291, 325, 390
Milčinski, Fran 44
Milenković, Toma 338, 341, 345,
347, 390
Missia, Jakob 99-101, 301
Mitrović, Andrej 390
Mitrović Andro 192
Mlakar, Pino 318
Möderndorfer, Vinko 390
Mohorič, Jakob 309
Mokranjac, Stevan 82
Mole, Vojeslav 90, 390
Molière, Jean Baptiste Poquelin
348
Moravec, Dušan 15, 17, 20, 43-44,
46-51, 169-170, 238, 251, 370,
372, 390
Mourre, Michel 95
Munda, Jože 68
Murko, Matija 372
Murnik, Viktor 264-265, 267, 269,
272
Mušič, Marjan 73, 391
Mužič, Ivan 229, 391

N

Nadrah, Ignacij 161-162, 171
Natalija, Karadordevič, kraljica
257
Natlačen, Marko 21, 247, 320, 327
Nečak, Dušan 372, 391
Nedič, Lilijana 393
Nikić, Nikola 229
Nikitina 170
Njaradi, Dionisij 127
Novačan, Anton 168, 284-285
Novak, Fran 59

Novak, Janže 289-290, 383
Novak, Josip 197
Novak, Viktor 82
Novaković, Predrag 13, 393
Nučić, Hinko 46-48, 51, 391
Nušić, Branislav 50, 68, 181

O

Odar, Alojzija 189, 319, 374, 391
Ogrin 58
Ogrizović, Mihajlo 391
Onič, France 369
Oražen, Ivan 269, 316
Ovsenek, Josip 316-317
Ozvald, Karel 147, 219

P

Palac, Natalija 389
Pajer, Hinko 298
Pastorek, Josip 343
Pašić, Nikola 138, 141, 152, 174,
177-178, 184, 190, 192, 194, 199,
211-212, 215-216, 229, 258, 284,
345
Pavlič, Rado 280
Pavlovec, France 76
Pečjak, Gregor 31
Perič, Ljudevit 339
Perić, Ninko 239
Pernišek, France 264-265, 312-314,
316-318, 391
Perovšek, Jurij 114, 291, 391
Pesek, Anton 58
Pestotnik, Pavel 21, 120-121, 129,
199, 205, 214, 218, 267-268, 272-
273, 280
Petejan, Josip 347
Petranović, Branko 178, 384, 391
Pilon, Veno 71
Pippenbacher, Josip 119, 161
Pirc, Josip 21
Pirc, Jožko 63, 95, 98-100, 102, 103-
104, 391
Pirkmajer, Otmar 191, 199, 237
Pitamić, Leonid 24, 131, 147
Pivec-Stele, Melita 17, 137, 291,
300
Plečnik, Jožef 249-250
Plemelj, Josip 37, 147
PleTERSki, Janko 168, 391
PleTERSnik, Maks 65
Ploj, Miroslav 182

Podbevšek, Anton 68-70, 73, 80,
340, 369, 391-392
Podlesnik, Ivan 21-22, 312
Pogačnik, Lovro 313
Polec, Janko 37
Poljak, Helena 90, 170, 269
Poljanec, Leopold 36, 172, 199,
230
Pollak, Jean 48
Poženel, Albert 21
Poženel, Jadviga 198
Praprotnik, Avgust 48
Predić 232
Pregarc, Rade 49-50
Premrl 147
Premru, Vladimir 369
Prepeluh, Albin - Abditus 44, 58,
105, 116, 118, 145, 147-148, 286-
289, 331, 335, 339
Prežihov Voranc (Lovro Kuhar)
70, 343
Prešeren, France 57
Pribičević, Svetozar 24, 106, 114,
118, 128, 138-142, 153, 155-156,
162-163, 166, 168, 174, 177-178,
180, 190-195, 197, 199-205, 207-
208, 211-213, 216, 219, 223, 225-
226, 233-234, 243, 246, 250, 256,
258, 273-274, 284, 287, 289, 345,
364, 390, 392
Prijetelj, Ivan 16, 64-65, 98, 147,
149-150, 331, 371, 392
Protić, Stojan 38, 106, 122-123,
130, 139, 273
Prunk, Janko 318, 321-322, 325-
326, 328-329, 392
Puc, Danilo 59
Puc, Dinko 91
Pucelj, Ivan 167, 210, 229, 284-285,
287-288
Pugelj, Milan 65
Pušar, Alenka 392
Pustoslemšek, Rasto 14, 59, 371
Pušenjak, Vladimir 226
Putjata, Boris 170

R

Radić, Stjepan 137, 190, 199, 206,
211-212, 215-219, 221, 223-232,
236, 248, 268, 285-287, 391
Ramovš, Fran 109, 392
Ramovš, Franc 21
Rasberger, Pavel 15, 392

Ravnihar, Fran 53, 55
Ravnihar, Slavko 54
Ravnihar, Vladimir 55, 80, 86, 131,
272
Ravnik, Anton 198
Ravnikar, Štefanija 369
Regali, Josip 77
Rejc, Valentin 343-344
Remec, Bogumil 134
Res, Alojzij 48
Ribar, Ivan 169
Ribarič 205
Ribnikar, Adolf 161-162
Riebl, Walter 61
Rolland, Romain 373
Rostohar, Mihajlo 36
Rotar, Janez 392
Rozman, Boris 392
Rozman, Franc 330, 392
Rozman, Rudolf 21
Rožman, Gregorij 316, 389
Rupel, Dimitrij 392
Rus, Josip 268-269, 272-273, 392
Rus, Veljko 269, 272, 392

S

Samsa, Ivan 163-164
Schell, Henrik 199, 212, 214
Schmidt, Vlado 392
Schwentner, Lavoslav 16
Schweiger 57
Selinšek 348
Seliškar, Tone 81, 370, 388
Semenič, A. 322
Senekovič, Ivan 27, 392
Sernec, Dušan 236
Shakespeare, William 16
Sinclar, Upton Beall 351
Skaberne, Fran 39, 138
Skala, Anton 280
Skočir, Slavica 332, 349
Skrbinšek, Milan 281
Slak Jože 326-327
Slapšak, Božidar 13, 393
Smole, Andrej 57
Smrekar, Hinko 71
Srškič, Milan 357
Stabej, Jože 306
Stambolijski, Aleksander 285
Stanković, Milutin 202-203
Stele, France 16, 90, 375
Stenar, F. 124-126

Stepišnik, Drago 264-265, 267-
269, 272, 276, 312, 316, 393
Sterle, Franjo 72, 76, 389
Sternen, Matej 44, 71
Stiplovšek, Franjo 37, 73, 292-293,
299, 321, 354
Stiplovšek, Miroslav 291, 321, 329,
354, 392-393
Stojadinović, Milan 89, 192, 227
Strmšek, Pavel 131-132
Studen, Andrej 61, 393
Sušnik, Anton 142, 151-152, 176,
194, 227, 233, 239, 252
Svetek, France 343

Š

Šantel, Avgusta ali Henrika 73
Šantel, Saša 72, 74-76, 123-124
Šarič, Ivan 127
Šenoa, Branko 214
Šerko, Alfred 147, 150, 369
Šifrar, F. 288
Šifrer, Jože 393
Šimenc, Stanko 393
Šimnovec, Rudolf 295
Šimrak, Janko 152, 154-155
Škerl, Silvester 81
Škrli, France 393
Škulj, Karel 187
Šlajpah, Franc 69
Šlebinger, Janko 12, 16
Šmalc, Matej 66
Šporn, Teodor 181, 196, 199
Štebi, Alojzija 332, 335
Štefe, Ivan 312
Štritof, Niko 57
Štrukelj, Ivan 199, 219
Štukelj, Ciril 345, 348-349, 351
Šturm, Fran 163-164, 172
Šubic, Janez 71, 78
Šubic, Jurij 71
Šuperina, Benjamin 229
Šušteršič, Ivan 44, 54, 168, 192,
194, 206, 305
Švehla, Antonin 285

T

Taaffe, Eduard 98
Tavčar, Ivan (JDS) 25, 36, 40, 51,
64-65, 77, 106, 147, 265, 272,
Tavčar, Ivan (NSS) 297
Telban, Janko 343
Terseglav, France 313

- Thompson, Seton Ernest 297
 Tolstoj, Lev Nikolajevič 349-351
 Toman 170
 Tomec, Ernest 316, 318-321, 392
 Tominec, Angelik 235
 Tosti, Ivan 65
 Tratnik, Fran 71-72, 74, 147, 160
 Traven, Janko 393
 Trifunović, Miloš 139, 177, 179,
 183-184, 187, 229-232, 256, 273
 Triller, Karel 134
 Tuma, Henrik 331, 346-348, 350-
 351
 Turk, Josip 29, 34-35, 41, 310
 Tyrš, Miroslav 263-265, 267, 318
- U**
 Ude, Lojze 131, 393
 Uratnik, Filip 116, 148
 Urbancič, Boris 90, 393
 Ušeničnik, Aleš 63-64, 95, 98-101,
 103-104, 122-313, 391, 393
 Uzunović, Nikola 229-230, 239
- V**
 Vadnjal, Fran 36, 195
 Vajda, Franjo 119, 172-173
 Vavpotič, Ivan 44, 74, 78, 147
 Velikonja, Narte 24, 27, 48, 138,
 195
 Vencajz, Ivan 53
 Verstovšek, Karel 22, 24-26, 28-33,
 35-39, 44, 46, 108, 142, 165, 388,
 393
 Vesel, Ferdo 74
 Vesenjajk, Ivan 194, 231
 Vesnić, Milenko 130
 Vidmar, Josip 69-70, 73, 369
 Vidmar, Milan 247-248
 Vidmar, Nande 81
 Vidmar, Stane 182, 269, 273, 297
 Vidmar, Vida 393
 Vidovič-Miklavčič, Anka 393
 Vilder, Večeslav 155
 Vodeb, Dušan 297-298
 Vodnik 67, 249
 Vodnik, Valentin 16, 67-68, 235,
 249, 351
 Vodopivec, Fran 196
 Vodopivec, Peter 65, 199, 393
- Vošnjak, Bogumil 96, 149, 284-285,
 390
 Vošnjak, Josip 149
 Vovko, Andrej 85, 387, 394
 Vraber 162
 Vratovič, Mirko 59
 Vuk, Ivan 345
 Vukičević, Velja 212-216, 225-226,
 230, 236, 239, 246, 250, 345
 Vulč, Franjo 356
 Vurnik, Ivan 15, 72
 Vurnik, Stanko 15
- W**
 Weber, France 285, 394
 Wester, Josip 161, 172-173, 230,
 384
- Z**
 Zabret, Franc 316
 Zajec, Ivan 74
 Zaletel, Vinko 264, 268-269, 394
 Zaplotnik, Ignacij 31
 Zečević, Momčilo 112, 114-115,
 117-118, 122, 128, 130-131, 133,
 136-139, 150, 154, 178, 218, 282,
 285, 287-288, 291, 384, 394
 Zorec, Črtomir 297-298
 Zorec, Ivan 65, 67-68
 Zorman, Fran 183
 Zorman, Ivan 65, 71
 Zorman, Janez 77, 394
 Zorman, Jožko 170
 Zorman, Vinko 87
 Župančič, Rihard 166-167
 Zwitter, Fran 65, 394
- Ž**
 Žebot, Ciril 394
 Žebot, Franjo 210
 Žerjav, Gregor 84, 130-131, 133,
 136, 150-151, 155, 166-167, 187,
 191, 199, 201, 206, 248, 280, 287,
 383
 Ževart, Milan 25
 Žigon, Joka 394
 Živanovič, Jeremija 234
 Živkovič, Petar 347
 Žmavc, Jakob 31
 Žumer, Srečko 327, 329
 Župančič, Oton 16, 44, 48, 65, 69,
 70, 108-109, 111-112, 147, 251

VSEBINA

PREDGOVOR 5

I. SLOVENIZACIJA IN IZPOPOLNITEV KULTURNIH DEJAVNOSTI 9

POMEN PREHODA V NACIONALNO DRŽAVO 11
OŽIVITEV 19

BOJ ZA USTANOVE IN DRUŠTVA 23

Šole 23

Učitelji 40

Gledališče 43

Glasbena matica 52

Filharmonija 55

Kazina 57

Nemška hiša v Celju 59

REORGANIZIRANJE UMETNIKOV 63

Slovenska matica 63

Društvo slovenskih književnikov 68

Društvo slovenskih upodablajočih umetnikov 71

Narodna galerija 76

Zveza slovenskih pevskih zborov 81

NARODNOOBRAMBNA DRUŠTVA 84

MEDNARODNE VEZI 88

II. KULTURNA POLITIKA IN KULTURNI BOJ 93

KULTURNI BOJ 95

V NOVI DRŽAVI 105

KULTURNE DILEME 108

OD ZDRUŽITVE DO USTAVNE RAZPRAVE 114

LIBERALNI PRITISK	138
Avtonomistična izjava	145
VLADA SRBSKIH RADIKALOV	177
PRIBIČEVIĆ PONOVO V VLADI	190
KRATKOTRAJNI OBRAT	194
VIŠEK KULTURNEGA BOJA	199
RADIČEVA DEPOLITIZACIJA ŠOLSTVA	212
VARČEVANJE	230
VRNITEV SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE	236

III. STRANKARSKE KULTURNE ORGANIZACIJE 261

NARODNO LIBERALNI POLITIČNI TABOR	263
Sokol	263
Zveza kulturnih društev	277
Zveza društev kmetijskih fantov in deklet ter Samostojna kmetijska stranka	282
Bratstvo in Narodno socialistična stranka	290
KATOLIŠKI POLITIČNI TABOR	301
Slovenska krčansko socialna zveza	301
Orel	311
Slovensko katoliško akademsko starešinstvo	319
Krekova mladina in krščanski socialisti	321
MARKSISTIČNI POLITIČNI TABOR	330
Kulturna prizadevanja socialnih demokratov	330
Svoboda in socialisti	334
Komunistične kulturne organizacije	352

Sklepne misli

POLITIKA, INTELEKTUALCI, MNOŽICE	359
----------------------------------	-----

SUMMARY	377
VIRI IN LITERATURA	383
OKRAJŠAVE	395
IMENSKO KAZALO	397

ERVIN DOLENC

KULTURNI BOJ

Slovenska kulturna politika
v Kraljevini SHS 1918–1929

Urednik
ZDRAVKO DUŠA

Opremila
MOJCA DARIŠ

Računalniško oblikovanje
LMG DTP

Izdala
CANKARJEVA ZALOŽBA
V LJUBLJANI

Glavna urednica
KSENIJA DOLINAR

Za založbo
JOŽE KORINŠEK

Natisnila
TISKARNA LJUBLJANA
Ljubljana 1996

Knjiga je izšla s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št. 415-41/95 z dne 19. 4. 1995,
se od te knjige plačuje 5% davek (po 13. t. tar. št. 3 Zakona o prometnem davku).